

...Təbiətin ölkəmizə bəxş etdiyi zəngin sərvətlərə xüsusi qayğı ilə yanaşmaq, belə misilsiz xəzinələri bəşəriyyətin gələcəyi naminə qorumaq üzərimizə düşən başlıca vəzifələrdəndir.

Heydər ƏLİYEV

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
AMEA NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN
BİORESURLAR İNSTİTUTU
NAXÇIVAN MR EKOLOGİYA VƏ
TƏBİİ SƏRVƏTLƏR NAZİRLİYİ

**NAXÇIVAN
MUXTAR RESPUBLİKASININ
QIRMIZI KİTABI**

(ONURĞALI HEYVANLAR ÜZRƏ)

CİLD 1

Naxçıvan – 2006

Tərtib edən:

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin deputatı,
Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Fondunun Ekoregional
Şurasının üzvü, biologiya elmləri doktoru
Tariyel Hüseynəli oğlu Talıbov

Naxçıvan Muxtar Respublikasının "Qırmızı Kitab"ı – Cild 1
AMEA Naxçıvan Bölməsinin Bioresurslar İnstitutunun
Elmi Şurasının 29 sentyabr 2006-cı il tarixli,
8 №-li qərarı ilə nəşrinə icazə verilmişdir.

GİRİŞ

İnsan formalaşdığı ilk günlərdən təbiət qanunları ilə yaşamış və buna görə də təbiətə təsir imkanı az olmuşdur. Lakin elmi-texniki tərəqqinin müəyyən mərhələsinə çatdıqda insan təbiətdən istədiyini almağa çalışmış, ona mərhəmət göstərmişdir. Öz varlığı dövründə insanın təbiətə təsiri bu mənada daim yüksələn xətt üzrə olmuşdur. Son yarım əsrdə isə bu təsir fəvqəladə dərəcədə artmışdır. Bütün bunlarla bərabər insan, bir çox heyvan və bitki növlərini qorumağa məcburdur. Bu isə yalnız xüsusi ərazilərin seçilərək, təbii biotopların saxlanması, növlərin say dinamikasına nəzarət, zəruri mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi və s. ilə mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi Qafqaz ekoregionunda özünün zəngin biomüxtəlifliyi ilə seçilir. Əfsanələri özündə yaşadan qədim insan məskəni olan bu ərazidə ilk insan məskənlərindən olan Gəmiqaya, Əshabi-kəhf, Kültəpə kimi onlarca tarixi abidələr vardır. Naxçıvan Muxtar Respublikası nadir və endemik heyvan və bitkilər vətənidir.

Malik olduğumuz bu qədər zənginliyin təhlükə altında olması hələ sovetlər dövründə aktual olmuş, ətraf mühitin mühafizəsinə dair bəzi qərarlar qəbul edilmişdir. Lakin tarixi faktlar göstərir ki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə birinci gəlişinə qədər-1969-cu ilədək təbiətin qorunması sahəsində həyata keçirilən tədbirlər sistemli xarakter almamışdır. Yalnız ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən təbiətin mühafizəsinə diqqət artmışdır. Sovet plan sisteminin məhdud çərçivələrinə baxmayaraq o illərdə görülən misilsiz tikinti – quraşdırma işləri, sənayenin intensiv inkişafı, şəhərsalama və abadlıq işləri ilə bərabər, ekologiya və təbiəti mühafizə tədbirləri də Heydər Əliyev üçün başlıca prioritet məsələlərdən idi. Məhz onun hakimiyyətdə olduğu dövrdə Azərbaycan Respublikasının ekoloji siyasəti, sonra da ekoloji konsepsiyası yarandı. Bunun nəticəsidir ki, respublika həyatının bütün sahələrində dərin canlanma yarandı. Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan MR-də yeni hidrokomplekslər tikildi, yaşıllıqlar salındı, qoruq və yasaqlıqlar yaradıldı. 1968-1982-ci illərdə ekologiya, təbiəti mühafizə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə dair 8 qanun, Azərbaycan KP MK-nın və Nazirlər Sovetinin 32 qərarı olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanın dövlət siyasətində ekologiyaya mühüm yer ayrılırdı.

Respublika hökumətinin 1976-cı il 31 dekabr tarixli “Azərbaycan SSR-in məhv olmaq təhlükəsi altında olan bitki və heyvan növlərinin qorunması haqqında” qərarında respublikada və o cümlədən Naxçıvan MR-də məhv olmaq təhlükəsi altında olan bitki və heyvan növlərinin dəqiqləşdirilməsi, onların qorunması zərurəti irəli sürülmüşdür. Azərbaycan Elmlər Akademiyası təbiəti mühafizə təşkilatları ilə birlikdə bu növlərin siyahısını hazırlamışdı. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin “Azərbaycan SSR-nin nadir və məhv olmaq təhlükəsi altında olan bitki və heyvan növlərinin “Qırmızı Kitab”ının təsdiqi haqqında 25 iyul 1977-ci il tarixli qərarında göstərilən növlərə dair xüsusi kitabın çap olunması əsaslandırılmışdır. Nəşr olunmuş “Qırmızı Kitab”a (1989) 14 növ məməli (3 növ yarasa, 7 növ yırtıcı və 4 növ dırnaqlı); 36 növ quş; 13 növ suda-quruda yaşayan

və sürünən; 5 növ balıq; 40 növ onurğasız və 140 növ bitki daxil edilmişdir. "Qırmızı Kitab"da növlərin statusu iki kateqoriyadan (məhv olmaq təhlükəsi altında olan və nadir) istifadə olunmaqla tərtib edilmişdi. "Qırmızı Kitab"a salınmış 68 onurğalı heyvanın 41 növü Naxçıvan MR-si ərazisində də yayılmışdır. Təqribən həmin illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının da "Qırmızı Kitabı"nın hazırlanılması nəzərdə tutulmuş, lakin bu sahədə heç bir əməli addım atılmamışdır.

Blokada şəraitində yaşayan naxçıvanlılar sərt keçən 1991-1993-cü illərin qışında enerji çatışmazlığı üzündən çox əziyyət çəktilər. Məcburriyyət qarşısında qalan əhali nəinki yaxınlıqdakı meşə və kolluq ərazilərdən, hətta həyatı sahələrindəki ağac və kolları doğrayaraq yanacaq məqsədi ilə istifadə etdilər. Təbiətimizə dəyən bu ziyanın aradan qaldırılması üçün ümummilli liderimizin uzaqgörən təşəbbüsü ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi 2 aprel 1993-cü il tarixdə vacib bir qərar qəbul etdi. Həmin qərarla hər ilin yaz və payızında yaşıllaşdırma aylığının keçirilməsi tələyüklü məsələ kimi qarşıya qoyuldu. Həyata keçirilən bu tədbirlər nəticəsində nəinki Naxçıvan MR-in şəhər və kəndləri, yol kənarları, həm də seyrəlmiş meşəliklər yavaş-yavaş bərpa olunmağa, yaşıllığa bürünməyə başladı.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra təbiətin mühafizəsi sahəsində 1970 -ci illərdən başlanan tədbirlər davam etdirildi, müvafiq hüquqi baza yaradıldı. Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən 1998-ci ildə "Kökünün kəsilməsi təhlükəsi olan vəhşi fauna və yabanı flora növlərinin beynəlxalq ticarəti haqqında" CİTES konvensiyası ratifikasiya edildi. Azərbaycan Respublikasının "Heyvanlar aləmi haqqında" 4 iyun 1999-cu il tarixli Qanunda qorunan heyvanların artırılması və istifadə həddinə çatdırılması qarşıya son məqsəd kimi qoyuldu. "Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında" 8 iyun 1999-cu ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Qanununda təbiətin bütün sahələri, o cümlədən biomüxtəlifliyi, bitki və heyvanlar aləminin qorunması ön plana çəkildi. Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitab"ı haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 2000-ci il iyulun 15-də 125 №-li qərar qəbul etdi.

Respublikanın xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun (3139 ha) və akademik Həsən Əliyev adına Ordubad Milli Parkının (12131ha) yaradılması haqqında 16 iyun 2003-cü il tarixdə ölkə prezidenti sərəncam imzalamışdır. Ordubad yasaqlığı ərazisi üçün isə 27869 ha sahə nəzərdə tutulmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin "Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşıllaşdırma, təmizlik və abadlıq aylığının keçirilməsi haqqında" 01 mart 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə muxtar respublikada hər il mart ayının 1-dən aprelin 15-dək yaz, noyabr ayının 1-dən dekabr ayının 15-dək payız mövsümlərində yaşıllaşdırma, təmizlik və abadlıq aylığının keçirilməsi qərara alınmışdır. Vaxtaşırı aparılan bu tədbir insanlarda təbiətə olan məhəbbət hissini

daha da gücləndirir, onları bu qədim diyarın təbiətini zənginləşdirməyə və qorumağa səfərbər edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclis Sədrinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının Arazboyu ərazisində ətraf mühitin mühafizəsi, ondan səmərəli istifadə edilməsi, nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin, mədəniyyət və tarixi-memarlıq abidələrinin qorunub saxlanması, Muxtar Respublikanın xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin nəzarətə götürülməsi məqsədilə 23 sentyabr 2005-ci il tarixli sərəncamı ilə Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığı (9118 ha) yaradılmışdır.

24 mart 2006-cı il tarixdə "Azərbaycan Respublikasında Bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə dair Milli Strategiya və Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında", eyni zamanda 30 mart 2006 – cı il tarixdə isə "Ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq konvensiya və sazişlərdən irəli gələn məsələlər sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev xüsusi Sərəncam imzalamışdır.

Hal-hazırda dünya ölkələrində və o cümlədən Avropada növlərin statusunu müəyyənləşdirmək üçün qəbul edilmiş kateqoriyalarla bərabər, onların biomla olan münasibəti də qeyd olunur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının "Qırmızı Kitab"ı tərtib edilərkən Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Fondunun Ekoregional Şurasında (Tbilisi, 2005) qəbul edilmiş indikator növlər seçilmiş, digər nadir növlərin statusu müəyyənləşdirilərkən aşağıdakı kateqoriya və kriteriyalardan istifadə olunmuşdur.

1. CR (critical)- Təbiətdəki vəziyyəti böhran həddində olan və nəslinin kəsildiyi ehtimal edilən növlər. Bu kateqoriyaya daxil olan növlər bir neçə illərdə rast olunmur və ola bilsin ki, insan əli çatmayan təbii landşaftlarda qalmışdır;

2. EN (endangered)- Təbiətdə say dinamikası ardıcıl azalmaqda davam edərək, məhv olmaq təhlükəsinə yaxın növlər. Bu kateqoriyaya daxil olan növlər təbiətdə say dinamikasını bərpa edə bilmədiyindən, məhv olmaq təhlükəsinə yaxınlaşmışlar, ona görə də bu növlərin mühafizəsi üçün yalnız xüsusi qorunma vasitələri tətbiq olunmalıdır;

3. VU (vulnerable)- Nadir növlər. Bu kateqoriyaya məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas növlər daxildir. Bu növləri qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir;

4. NT (near threatened)- İnsan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş təhlükəyə yaxın növlər. Bu kateqoriyaya daxil olan növlər xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir;

5. DD (data deficient)- Müasir vəziyyəti qeyri-müəyyən və haqqında az məlumat olan növlər. Bu kateqoriyaya daxil olan növlərin təbiətdəki vəziyyəti aydınlaşdırılaraq, yuxarıda qeyd edilən kateqoriyalardan birinə daxil olunur.

Qafqaz ekoregionunda(171) 47 qoruq, 22 Milli Park və 160 yasaqlıq və ya təbiət parkları fəaliyyət göstərir ki, onlar da ümumilikdə regionun təqribən 9,5 %-

ni əhatə edir. Azərbaycan Respublikası üzrə bu rəqəm 6,93 %-dir. Naxçıvan MR üzrə isə (52257 ha) ərazinin 9,74 %-ni təşkil edir. Qeyd edək ki, sivil ölkələrdə bu rəqəm 8-10 % intervalında dəyişir. Göründüyü kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan məqsədyönlü və planauyğun tədbirlər nəticəsində ekoloji mühit xeyli sağlamlaşmış, fauna və floranın mühafizəsi işi nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşılaşmışdır.

Təqdim edilən Naxçıvan Muxtar Respublikasının "Qırmızı Kitab"ında ərazidə yayılan onurğalı heyvanların mövcud növ tərkibi, qorunma statusuna malik olan növlərin xüsusiyyətləri və mühafizə yolları plan əsasında verilmişdir. Ayrılıqda hər bir növü tanımaq məqsədi ilə onun rəngli şəkli və başlıca yayılma zonalarında kiçildilmiş əksləri göstərilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının "Qırmızı Kitab"ı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin "Naxçıvan Muxtar Respublikasının "Qırmızı Kitab"ı haqqında əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə" 2006-cı il 15 avqust tarixli 49 – 03/5 nömrəli sərəncamına əsasən nəşr olunur. Şübhəsiz ki, Muxtar Respublikada ilk dəfə nəşr olunan bu kitab elmi ictimaiyyətin, təbiəti mühafizə əməkdaşlarının, təbiəti sevrələrin və geniş oxucu kütləsinin böyük marağına və qeyd edilən növlərin daha yaxından tanınmasına kömək olacaqdır. Eyni zamanda bu növlərin müasir vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsinə, yasaqlıq, qoruyq və milli parkın işinin təşkil edilməsinə, ən başlıcası isə növlərin daha mükəmməl mühafizəsinə imkan verəcəkdir.

Kitabın tertibi zamanı zəhməti olan bütün alim və mütəxəssislərə verdikləri dəyərli məsləhətlərə görə təşəkkürümüzü bildiririk.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ ONURĞALI HEYVANLARI

Azərbaycan faunasında aparılan son illərin tədqiqatları onurğalı heyvanların 633 növ təşkil etdiyini göstərir (1,4,5,6,7,76,138,179,197). Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan tədqiqat işləri nəticələri isə ərazidə 371 növ onurğalı heyvanın yaşadığını müəyyənləşdirməyə imkan verdi (33,37,38,46,59, 60,62). Bu növlərdən 71-nin Naxçıvan Muxtar Respublikasının "Qırmızı Kitab"ına salınması məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Azərbaycan və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində
onurğalı heyvanların təsnifat spektri

Siniflər	Azərb. üzrə	Nax. MR üzrə	Dəstə		Fəsilə		Cins		Nadir növlər	
			Azərb. üzrə	Nax. MR	Azərb. üzrə	Nax. MR	Azərb. üzrə	Nax. MR	Azərb. üzrə (1989)	Nax. MR (2006)
Dəyirmi-ağızlılar	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-
Balıqlar	97	29	13	5	15	7	49	24	4	1
Amfibilər	10	6	2	1	5	4	5	4	5	1
Sürünənlər	52	35	3	3	12	11	28	24	8	10
Quşlar	366	241	18	18	58	51	183	142	36	39
Məməlilər	107	60	7	6	24	19	57	39	14	20
Cəmi:	633	371	44	33	115	92	323	233	68	71

Cədvəldən göründüyü kimi təhlükəyə ən çox yaxın olan sinif məməlilərdir- 33,3 %, sürünənlər sinifi nümayəndələri isə 28,6 % -lə ikinci yerdə dururlar. Suda-quruda yaşayanlar -16,7 %, quşlar- 16,2 %, balıqlar isə 3,4 % təşkil edirlər. Doğrudan da iri həcmli və nəzərə tez çarpan, həmçinin əhali arasında sevilməyən canlılar antropogen təsirlərə daha çox məruz qalırlar.

BALIQLAR – PISCES

Balıqlar özlərinin iqtisadi, elmi və estetik əhəmiyyətinə görə xordalılar tipi içərisində özünəməxsus bir yer tutur. Hal-hazırda dünya dəniz və şirin sularında balıqların təqribən 22000 növünün yayıldığı məlumdur.

Azərbaycan sularında 90-a yaxın balıq növü yaşayır ki, onlar da aşağıdakı dəstələrə daxildirlər: Çəkilər – 31 növ, xullar – 14 növ, siyənəklər – 8 növ; ilişkənlər – 6 növ, nərələr -5 növ, qızılbalıqlar – 5 növ, xanı balığı – 3 növ, kefal – 2 növ, durna balığı, tikan balığı, dəniz iynələri (yarım növ), qambuziya, xəzər angivilası və aterinlərin hər birindən bir növ, gətirilmə növlərə isə ağ amur, qalınalın, karpla çəkinin hibridi və s. aiddir. İxtiofaunanın tərkibində aşağıdakı qruplar ayrılmışdır: aborigen- 89 növ (90 %), introduksiya edilmiş - 6 növ (qızılı və gümüşü dabanbalığı, işxan, qambuziya, singil və sivriburun) və nisbətən yaxınlarda meydana çıxmış 2 növ (çay angivili, üçiynəli tikanbalığı) (6,7).

Naxçıvan MR-in daxili suları o qədər də böyük olmadığından, buranın balıq faunasının tədqiqinə zəif münasibət bəslənilmişdir. Bu vaxta qədər ərazidə yalnız sümüklü balıqlar sinifinə daxil olan növlərə rast gəlinmişdir. Lakin son 30-40 ildə ərazidə böyük dəryaçaqlar və göllər yaradılmışdır ki, bu da hidrofaunanın, o cümlədən balıqçılığın tədqiqinin vacibliyini ön plana çəkmişdir. Muxtar Respublikada balığın başlıca yayılma yerləri Araz, Arpaçay, Sirab, Uzunoba, Nehrəm, Dəstəgöl, Vayxır və s. su anbarları və Araz, Naxçıvançay, Arpaçay, Əlincəçay, Gilançay, Vənənçay və s. çaylarıdır.

Naxçıvanda ixtioloji tədqiqatlar Qarasu çayı balıqlarının öyrənilməsi ilə başlanmışdır. Bu barədə elmi əsər A.N. Derjavin (129) tərəfindən yazılmışdır. Müəllif Naxçıvan MR ərazisində 12 balıq növünün – Kür altağızı, Kür qumluçası, Araz xramulyası, Kür şirbiti, Zaqafqaziya gümüşcəsi, qaraqaş, Şərq qıjovçusu, Zaqafqaziya ilişkəni, çəki, naxa və s. olduğu haqqda məlumat vermişdir. A.N. Derjavin (130) "Azərbaycan şirin su balıqlarının kataloqu" kitabında sonrakı tədqiqatlarının nəticələrini də əlavə edərək Naxçıvan MR-də 16 növ balığın yaşadığını göstərmişdir. Y.Ə. Əbdürrəhmanov (6,19,70,71) öz əsərində Naxçıvan MR-də əlavə olaraq 7 balıq növünün (qızılxallı, zərdəpər, Qafqaz gümüşcəsi, mursa, həşəm, Qafqaz enlibaşı və qızılı ilişkən) mövcudluğunu qeyd etmişdir. H.S.Abbasov respublikanın əsas balıq təsərrüfatı sularının, o cümlədən Naxçıvan MR-in, Azərbaycanın Şimal- Qərb hissəsi sularının (daxili suların) vətəgə balıqları körpələrini daha geniş surətdə öyrənmişdir.

Son illərdə Naxçıvan MR-in su hövzələri balıqlarının tədqiqi ilə Z.M. Quliyev (149) məşğul olmuşdur. O, bu su hövzələrində çəki, xramulya, şirbit, naxa, Qafqaz gümüşcəsi, qıjovçu, qumlaqçı və qambuziya balıqlarını, xüsusən xarmulyanın morfoloji xüsusiyyətlərini ətraflı təsvir etmişdir. H.R. Fərəcov, T.M. Məmmədov, R.A.Məmmədov göstərirlər ki, son zamanlar Naxçıvan MR-in su anbarlarında qidasını başlıca olaraq fitoplankton yosunları təşkil edən qalınalına və əsasən qamış və ciyən bitkisinin cavan kökləri ilə qidalanan ağ amura da rast gəlinir. İl ərzində bu növlərdən təkə qalınalın balıq ovunun 25-30 %-ni təşkil edir. Daha sonra T.M.Məmmədov, R.A.Məmmədov və A.B.Bayramov (36)

Naxçıvan su anbarının ixtiofaunasının formalaşmasını öyrənərək göstərirlər ki, burada 22 növ və 2 forma balıq yayılmışdır. Bunlar 6 fəsilədə Cyprinidae (16 növ və 2 forma), Cobitidae (2 növ), Siluridae (1 növ), Polcilidae (1 növ), Percidae (1 növ) və Cobidae (1 növ) cəmləşmişlər ki, onlardan da 12 növü sənaye əhəmiyyətli-dir.

1981-1986-cı illərdə Naxçıvan su anbarlarından tutulan 8912,3 s balığın 85 %-ni çəki, 4,5 %-ni naxa, 3,5 %-ni külmə, 2,6 %-ni yastıqarın, 3 %-ni həşəm, 1,4 %-ni isə zərdəpər təşkil etmişdir. T.M. Məmmədov Naxçıvan su anbarında çəki və Zaqafqaziya yastıqarının, Z.M.Quliyev və T.M. Məmmədov (154) Naxçıvan su anbarında həşəm balığının morfoloji xarakteristikasını tədqiq etmişlər. Bu tədqiqat işlərində Naxçıvan su anbarında yayılmış təsərrüfat əhəmiyyətli balıqların böyümə sürəti, dolğunluğu və məhsuldarlığının balıqların yaşından, uzunluğundan və çəkisindən asılı olaraq dəyişildiyi göstərilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bu balıqların uzunluğu, çəkisi və yaşı ilə məhsuldarlığı arasında korrelyativ əlaqə mövcuddur. Onlar tədqiqat işində Naxçıvan su anbarının xarakteristikası, su anbarında yayılmış balıqların növ tərkibi və su anbarının ekologiyasına dair məlumatları da vermişdir (149).

P.İsmayılov (144) Naxçıvan MR-in bəzi sularlarının ixtiofaunasını tədqiq etmiş, qızılxallı balığın Unuşçayda yaşadığını göstərmişdir.

Gümüşü daban balığının – *Carassus auratus gibelio* (Bloch) biologiyasını öyrənən T.M. Məmmədov və R.A. Məmmədov göstərirlər ki, bu növ ərazi sularına yalnız Naxçıvan su anbarının tikilişindən sonra əlverişli şəraitin yaranması nəticəsində gəlmiş, yayılma akvatoriyasını genişləndirmişdir. Daban balığının ovlanması aprel-may ayında kürü tökmək üçün edilən miqrasiyalar zamanı artır. Bu həmin aylarda daban balıqlarının kürülərini tökməsi üçün suyun nisbətən temperaturu yüksək olan dayaz sahil hissələrinə hərəkət etməsi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda oktyabr-noyabr aylarında da qışlama miqrasiyası zamanı daban balığının ovlanması çoxalır. Nəhayət, suyun temperaturu 6-8°C-dən aşağı endikdə, tora tək-tək düşürlər.

Balıqlara dair aparılan tədqiqat işlərində başlıca fikir nadir və məhv olmaq təhlükəsi altında olan balıq növlərinə, onların müasir vəziyyəti və qorunma yollarının araşdırılmasına həsr edilmişdir. Tədqiqat zamanı aşağıdakı mənbələrdən: Y.Əbdürrəhmanov, R. Qayıbova və H. Abbasovun "Bizim balıqlar" (19); Azərbaycan faunası, VII cild "Balıqlar" (6); E.A. Veselovun (112); Жизнь животных, T.4, "РЫБЫ" (137); Azərbaycanın heyvanlar aləmi (7) və T.H. Talıbovun (43,49,-59) kitab və metodik vəsaitlərindən istifadə edilmişdir. Əldə olunan ədəbiyyat materialları və tədqiqat nəticələrini ümumiləşdirərək, Naxçıvan MR sularında aşağıdakı miqdarda balıq növ və ya yarımnövlərinin yayıldığı müəyyənləşdirilmişdir. Çapaq balığı aparılan təcrübələr zamanı aşkar olunmamışdır. Həmin növ siyahıya ədəbiyyat materialına əsasən daxil edilir.

Sınıfüstü: Balıqlar- Pisces

Sınıf: Sümüklü balıqlar-Osteichthyes

I. Dəstə: Qızılbalıqlar- Salmoniformes

Fəsilə 1. Qızılbalıqkimilər-Salmonidae

1. Cins: Qızılbalıq - Salmo L.

1(1). Qızılxallı - Salmo fario Linn., 1758

II. Dəstə: Çəkilər- Cypriniformes

Fəsilə 2. Çəkilimilər-Cyprinidae

2. Cins: Külmə-Rutilus Rafinesque

2(1). Kür külməsi - Rutilus rutilus caspicus natio kurensis Berg, 1932

3. Cins: Enlibaş - Leuciscus (Cuvier) Agassiz, 1817

3(1). Qafqaz enlibaşı- Leuciscus cephalus orientalis Nordmann, 1840

4. Cins: Qızılüzgəc - Scardinius Bonaparte, 1830

4(1). Qızılüzgəc - Scardinius erythrophthalmus (Linn.), 1758

5. Cins: Həşəm - Aspius Agassiz, 1835

5(1). Həşəm - Aspius aspius taeniatus (Eichwald), 1831.

6. Cins: Altağız-Chondrostoma Agassiz, 1835

6(1). Kür altağızı - Chondrostoma cyri Kessler, 1877

7. Cins: Qumlaqça- Gobio Cuvier, 1817

7(1). Kür qumlaqçası - Gobio persa Günther, 1898

8. Cins: Xramulya-Varicorhinus Rüppel, 1835

8(1). Araz xramulyası - Varicorhinus caroeta sevangi (Filippi), 1865

9. Cins: Şirbit-Barbus Cuvier, 1817

9(1). Zərdəpər-Barbus capito (Gülden.), 1773

10(2). Kür şirbiti - B. lacerta cyri Filippi, 1865

11(3). Mursa - B. mursa (Gülden.), 1773

10. Cins: Gümüşcə-Alburnus Heckel, 1843

12(1). Zaqafqaziya gümüşcəsi-Alburnus charusini hohenackeri Kessler, 1877

13(2). Kür gümüşcəsi - Al. filippii Kessler, 1877

11. Cins: Qaraqaş - Acanthalburnus Berg, 1916

14(1). Qaraqaş - Acanthalburnus microlepis (Filippi), 1863

12. Cins: Qıjovçu-Alburnoides Jeitteles, 1861

15(1). Şərq qıjovçusu - Alburnoides bipunctatus (Bloch), 1863

13. Cins: Yastıqarın-Blicca Heckel, 1843

16(1). Yastıqarın - Blicca bjoerkna Linn., 1758

14. Cins: Çapaq-Abramis Cuvier, 1817

17(1). Çapaq-Abramis brama Linn., 1758

15. Cins: Çəki - Cyprinus Linn., 1758

18(1). Adi çəki - Cyprinus carpio Linn., 1758

16. Cins: Daban balığı - Carassius Jarocki

19(1). Gümüşü daban balığı - Carassius auratus gibelio (Bloch), 1916

17. Cins: Qalınalın-Hypophthalmichthys Bleeker

20(1). Qalınalın - Hypophthalmichthys molitrix (Valenci.), 1844

18. Cins: Ağ amur-Ctenopharyngodon Steindacher
21(1). Ağ amur - Ctenopharyngodon idella (Valenci.), 1844
Fəsilə 3. İlişgənkimilər-Cobitidae

19. Cins: Çılpaqça-Nemachilus Hasselt, 1823
22(1). Anqor çılpaqçası - Nemachilus angorae Steindacher, 1897

23(2). Kür çılpaqçası - N. brandti Kessler, 1877

20. Cins: İlişkən-Cobitis Linn., 1758

24(1). Adi ilişkən - Cobitis taenia Linn., 1758

25(1). Qızılı ilişkən - C. aurata (Filippi), 1865

III. Dəstə: Naxalar - Siluriformes

Fəsilə 4. Naxakimilər-Siluridae

21. Cins: Naxa-Silurus Linn., 1758

26(1). Naxa - Silurus glanis Linn., 1758

IV. Dəstə: Çəkidişlilər- Cyprinodontiformes

Fəsilə 5. Qambuziyakimilər- Poeciliidae

22. Cins: Qambuziya-Gambusia Poey, 1855

27(1). Qambuziya - Gambusia affinis (Baird et Girard), 1853

Y.Dəstə: Xaniyabənzərlər-Perciformes

Fəsilə 6. Xanikimilər- Percidae

23. Cins: Sif - Lucioperca Cuvier, 1817

28(1). Sif - Lucioperca lucioperca Linn., 1758

Yarımdəstə: Xulabənzər- Gobioidae

Fəsilə 7. Xulkimilər- Gobiidae

24. Cins: Xul - Neogobius İljin

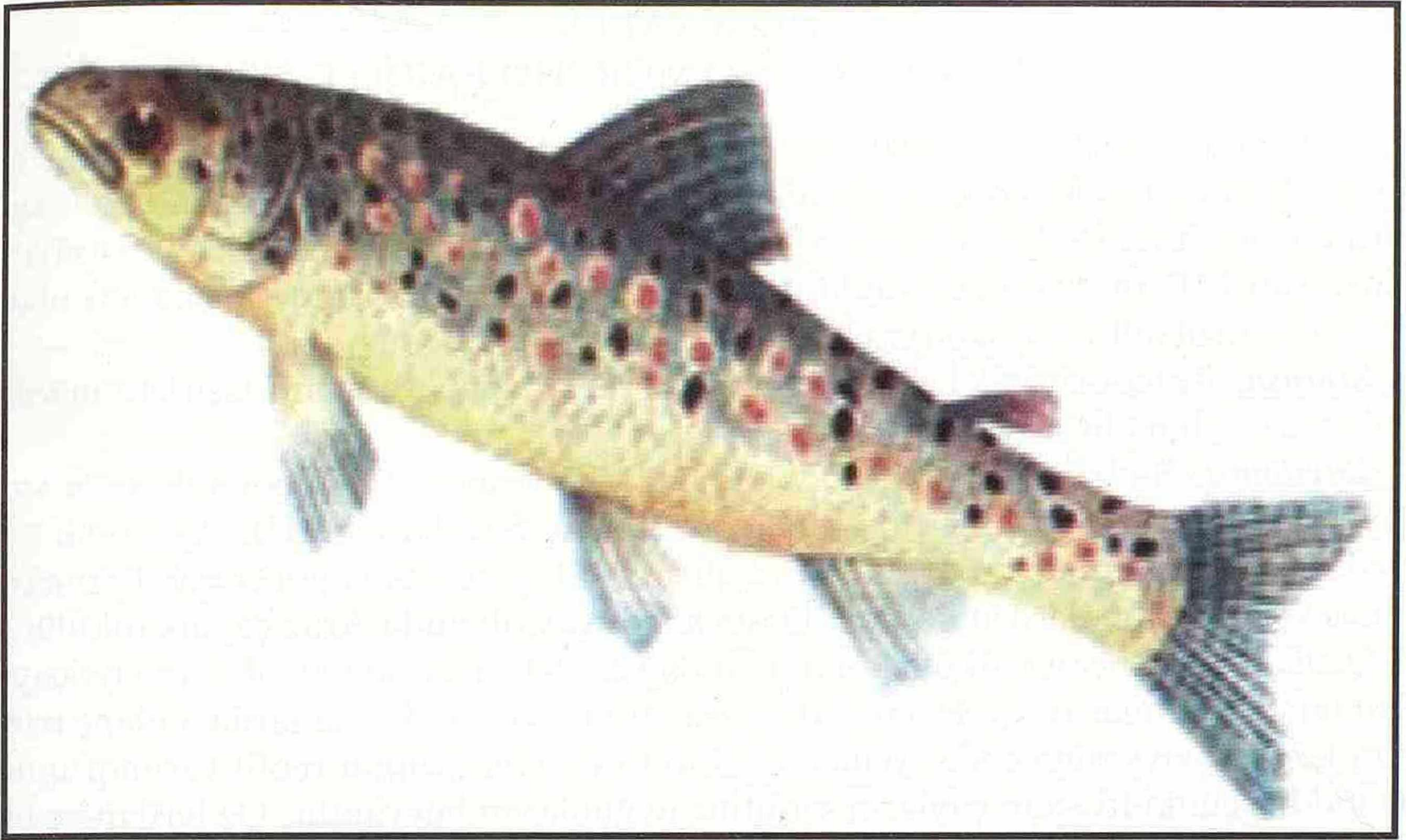
29(1). Qafqaz çay xulu - Neogobius cephalarges constructor (Nord.), 1840

Beləliklə, Muxtar Respublikanın ixtiofaunası 7 fəsilə və 24 cinsdə birləşən 29 növlə təmsil olunur ki, bu da Respublika ixtiofaunasının 30 %-ə qədərini təşkil edir. Bu növlərdən yalnız qızılxallının təbiətdəki vəziyyəti kəskin olduğu üçün "Qırmızı Kitab"a salınması məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

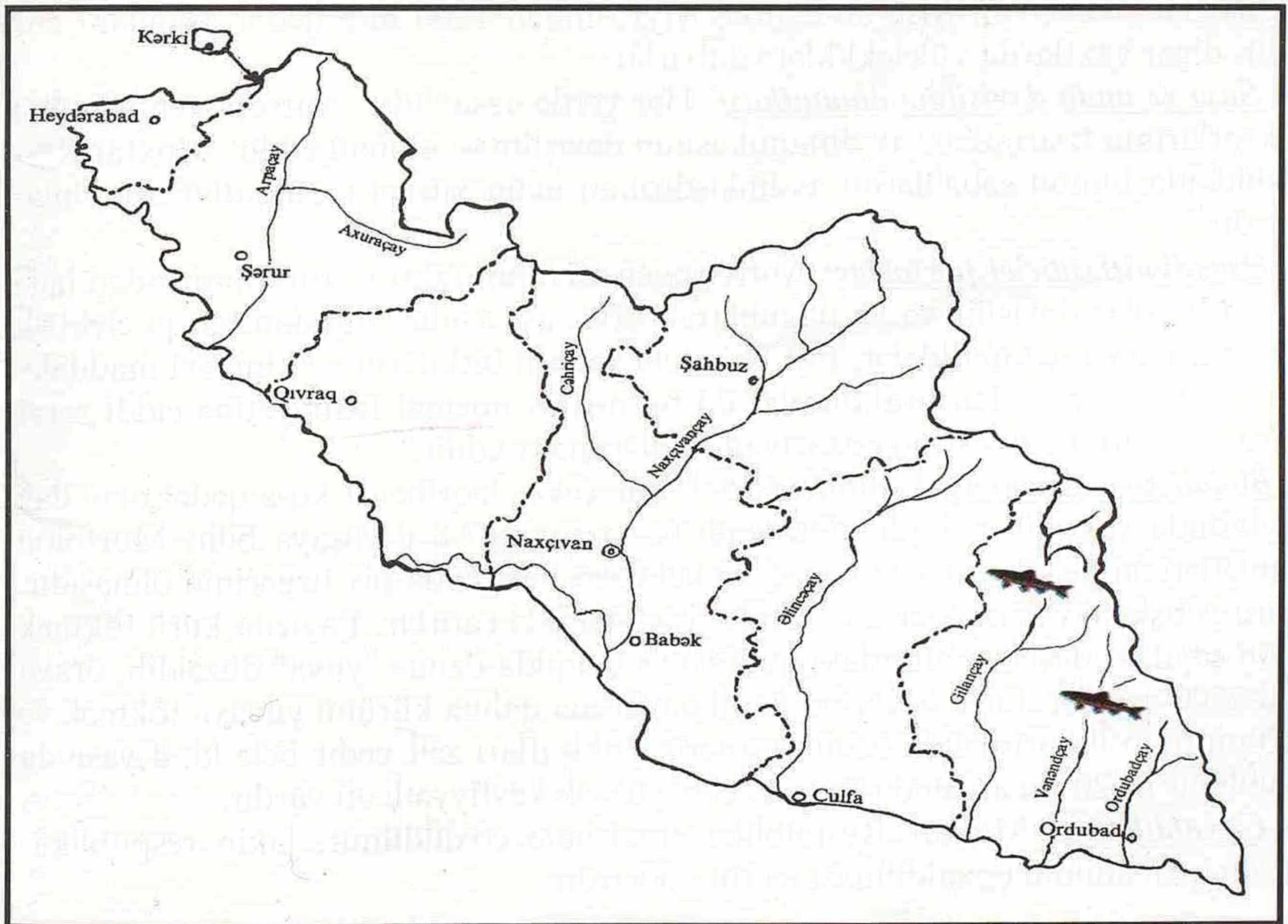
Azərbaycan və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində yayılan
ixtiofaunanın müqaisəli növ tərkibi

Sıra №- si	Dəstələr	Azərbayc. üzrə	Nax. MR üzrə	Fəsilə		- Cins		Nadir növlər	
				Azərbayc. üzrə	Nax. MR	Azərbayc. üzrə	Nax. MR	Azərbayc. üzrə (1989)	Nax. MR (2006)
1	Nərəkimilər	5	-	1	-	2	-	-	-
2	Siyənəkkimilər	8	-	1	-	2	-	-	-
3	Qızılbalıqkimilər	3	1	1	1	2	1	1	1
4	Durnabalıqkimilər	1	-	1	-	1	-	-	-
5	Çəkikimilər	39	24	2	2	23	19	2	
6	Naxakimilər	1	1	1	1	1	1	-	-
7	Tikankimilər	2	-	1	-	2	-	-	-
8	Angivilkimilər	1	-	1	-	1	-	-	-
9	İynəkimilər	1	-	1	-	1	-	-	-
10	Çəkidişlikimilər	1	1	1	1	1	1	-	-
11	Kefalkimilər	2	-	1	-	1	-	-	-
12	Aterinkimilər	1	-	1	-	1	-	-	-
13	Xanıkimilər	32	2	2	2	11	2	1	-
	CƏMI	97	29	15	7	48	24	4	1

Zərdəpər, adi və qızılı ilişkənin də son zamanlar təsadüfi hallarda müşahidə edildiyini nəzərə alaraq, onların da təbiyyətdəki vəziyyəti araşdırılmalı və statusları müəyyənləşdirilməlidir. Adi və qızılı ilişkən Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu ərazisində olan göllərdə və Naxçıvançayın qollarında yaşadığına görə, onların müasir vəziyyətini araşdırmaqla, mühafizə işini təşkil etmək mümkündür.

**QIZILXALLI -
SALMO TRUTTO MORPHO FARIO L.**

QIZILXALLI -
SALMO TRUTTO MORPHO FARIO L.

Qızılbalıqlar dəstəsinə dənizlərdə, şirin su və keçici balıqlar kimi yaşayan 30 fəsiləyə daxil olan 400-ə qədər növ aiddir. Azərbaycan Respublikasının daxili sularında bir fəsilə (Salmonidae) və 2 cinsə (Salmo, Stenodus) aid 4 növ yaşayır. Naxçıvan MR-in daxili sularında isə yalnız Salmo – Qızılbalıq cinsinə aid olan bir növ – qızılxallı (ala balıq) rast olunur.

Statusu: Kateqoriya- VU, məhdud ərazilərdə yayılan və mənfi təsirlərə məruz qalan, azsaylı nadir növdür.

Yayılması: Bu balıq Ordubad rayonundakı Unuşçay və Gilançay sularında yaşayır. Unuşçay öz başlanğıcını Yağlıdərə (3825), Sarıdərə (3753), Ayıçınqılı və Yeddibulaq ərazisindəki qar, bulaq və qurunt suları hesabına götürərək Pəzməri, Unus və digər kəndlərdən keçərək Dəstə kəndi yaxınlığında Araz çayına tökülür.

Qızılxallı Gilançaya tökülən oliqotrof dağ çayları qrupuna daxil olan Əyriçay, Saqqarsu, Parağaçay qollarında da yaşayaraq, çox nadir hallarda Gilançayın Aza kəndi səviyyəsinə qədər yenə bilir. Litofil ekoloji qrupun reofil yarımqrupuna aiddir, çünki iti axan çayların şəraitinə uyğunlaşan heyvandır. Öz başlanğıcını Gəmiqaya silsiləsində yerləşən Göy- göldən (3065) götürən Saqqarsuda qızılxallı 2800 m d.s.h. rast olunur.

Yaşayış yeri: Əsasən dağ çaylarının suyu şəffaf, oksigenlə bol, təmiz sularında yaşayırlar. Naxçıvan MR-də dəniz səviyyəsindən 1200 m-ə qədər aşağılara enə bilir, digər vaxtlarda yüksəkliklərə qalxırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Hər yerdə azsaylıdır. Antropogen və iqlim faktorlarının təsirindən say dinamikasının dəyişilməsi güman edilir. Muxtar Respublikada bunun səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün xüsusi tədqiqatlar aparılmamışdır.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Antropogen və iqlim faktorlarının təsirindən başlıca biotoplar dəyişilir və ya dağıdılaraq növ sayı azalır. Bundan başqa elektrik enerjisi, partlayıcı maddələr, top, müxtəlif zəhərli bitkilərin və kimyəvi maddələrin tətbiqi ilə ov edən brakonerlər də bu növün normal fəaliyyətinə ciddi zərər vururlar, çünki bu vaxt ən çox cavan fərdlər məhv edilir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Uzunluğu 25-35 sm, çəkisi təqribən 1 kq-a qədər olan dağ çaylarında yaşayan balıqdır. Qızılxallı 6, bəzən isə 7-8 il yaşaya bilir. Morfoloji əlamətlərdən biri də quyruq üzgəci ilə bel üzgəci arasında piy üzgəcinin olmasıdır. Cinsi yetişkənliyə erkəklər 2-ci, dişilər isə 3-cü ildə çatırlar. Payızda kürü tökmək üçün çaydakı daşların altındakı qum və ya çınqılda özünə "yuva" düzəldib, oraya 600-2500-ə qədər kürü tökürlər. Nəsil qayğısına qalma kürünü yuvaya tökmək və üstünü qum ilə örtməkdə özünü göstərir. İnkişafı zəif gedir belə ki, 4 yaşında uzunluğu 18-20 sm arasında dəyişir. Çox yüksək keyfiyyətli əti vardır.

Çoxaldılması: Muxtar Respublika ərazisində çoxaldılmır, lakin respublikamızda qızılxallının çoxaldılması təcrübəsi vardır.

Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına salınmışdır və ərazidə yayıldığı hər iki çay Ordubad Milli Parkı ərazisinə düşdüyündən, ciddi mühafizə edilməlidir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Qızılxallı balığın populyasiyasını bərpa etmək, həmçinin ondan qismən təsərrüfat məqsədi ilə istifadə olunması üçün Ordubad Milli Parkı ərazisində yerləşən və öz başlanğıcını Göy-göldən götürən Saqqarsu çayında süni göl yaradaraq, bu balığı artırmaq və daha ciddi şəkildə qorumaq mümkündür. Saqqarsu çayı hövzəsində süni göl yaratmaq üçün yaxşı imkanlar mövcuddur, məhz buna görə də gələcəkdə həmin ərazidə göl yaradaraq qızılxallı balığı çoxaltmaq vacibdir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, c.7, 1966; Кулиев З.М., 1971; Веселов Е.А., 1977; Исмаилов Р.А., 1982; Azərbaycan SSR –in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov Т. Н.,1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004.

SUDA - QURUDA YAŞAYANLAR – AMFİBİA

Amfibilər ilk sadə quruluşlu quru onurğalılar olub, su mühiti ilə əlaqələri hələ tam kəsilməyən və ən az nümayəndələri – təqribən 2500 növü olan sinfidir. Bu sinfin 3 dəstəsi və 19 fəsiləsi vardır. Onlardan ayaqsız amfibilər (Apoda) – təqribən 165 növü özündə cəmləşdirərək çoxu yeraltı həyat tərzini keçirirlər. Quyuqlu amfibilərə (Caudata)- təqribən 340 növ (salamandr və tritonlar), qalan ən çox saylı nümayəndəsi olan quyruqsuz amfibilərə (Anura) isə 2000-nə qədər növ daxildir. Bu dəstənin nümayəndələri Antarktidadan başqa demək olar ki, Yer kürəsinin hər yerində yayılmışdır. Qafqazda 5 fəsilə və 7 cinsə daxil olan 12 növ mövcuddur, lakin ayaqsız amfibilərə burada rast olunmur.

Azərbaycanın amfibiləri növ sayına görə digər siniflərin nümayəndələrinə nisbətən çox kasıbdır belə ki, burada 2 dəstə, 5 fəsilə və 5 cinsə daxil olan cəmi 10 növ yaşayır. Onlardan 2 növü quyruqlulara, 8 növü isə quyruqsuz amfibilərə aiddir (1,7,23,73,74,76).

Quyruqlular dəstəsinə adi triton və daraqlı triton, quyruqsuzlar dəstəsinə isə Suriya sarımsaqiyli qurbağası, Qafqaz xaçlıcası, adi quru qurbağası, yaşıl quru qurbağası, adi ağac qurbağası, Kiçik Asiya ağac qurbağası, göl qurbağası və Kiçik Asiya qurbağası daxildir. Quyruqsuzlardan Suriya sarımsaqiyli qurbağası, Qafqaz xaçlıcası və adi quru qurbağası nadir növlər kimi Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına(1989) salınmışdır(15).

Naxçıvan MR-in batraxofaunası (amfibiləri) çox zəif öyrənilmişdir. Qısa müddətli tədqiqatları B.A.Qumilevski (122), A.M.Ələkbərov (23,73,76), İ.S. Darevski (127) və başqaları aparmışdır. B.A.Qumilevski 1939-cu ildə özünün, A.B.Şelkovnikovun və digər tədqiqatçıların məlumatlarını ümumiləşdirərək əsəri nəşr etdirmişdir. Qeyd edilən məlumatları nəzərə alan A.M. Ələkbərov Naxçıvan MR ərazisində 6 növ suda-quruda yaşayanın olduğunu göstərmişdir.

Naxçıvan MR-in nadir və ya məhv olmaq təhlükəsi qarşısında olan amfibiləri Y.B.Səfərov, T.H.Talıbov (41,49); T.H.Talıbov(55,59); T.H.Talıbov, H.M.Novruzov (51) tərəfindən tədqiq edilmiş, onların yayılma zonaları, məhv olma səbəbləri və başlıca qorunma yolları araşdırılmışdır. Çöl tədqiqatları zamanı metodik vəsait kimi A.M. Ələkbərovun (20,23,73,76), A.B. Bannikov və b. (96), "Жизнь животных", 5-ci cild (137) və bizim qeyd edilən metodik və təyinat kitablarından, həmçinin Beynəlxalq Zooloji Nomenklaturadan (155) istifadə edilmişdir. Toplanılan materiallar işləndikdən sonra təbiətə buraxılmış, əsas nümayəndələr isə formalarında və ya spirtdə fiksə olunaraq saxlanılmışdır. Qeyd edilən ədəbiyyat materiallarına və bizim müşahidələrə əsasən Naxçıvan MR ərazisində 6 növ amfibilinin yayıldığı aydınlaşmışdır. Naxçıvan MR ərazisində yayılan amfibilərin təsnifat spektri aşağıdakı kimidir.

Sınıf: Suda-quruda yaşayanlar - Amphibia

Dəstə: Quyruqsuzlar - Anura

I.Yarımdəstə: Anomasel - Anomocoela

Fəsilə 1.Sarımsaqiyli qurbağakimilər – Pelobatidae

- 1.Cins: Sarımsaqiyli qurbağa – Pelobates Wagler, 1830
1(1). Suriya sarımsaqiyli qurbağası–Pelobates syriacus Boettger,1889

II. Yarım dəstə: Prosel - Procoela

Fəsilə 2. Quru qurbağasıkimilər – Bufonidae

2. Cins: Əsl quru qurbağası – Bufo Laurenti,1768

- 2(1). Yaşıl quru qurbağası - Bufo viridis Laurenti, 1768

Fəsilə 3. Ağac qurbağasıkimilər – Hylidae

3. Cins: Ağac qurbağası – Hyla Laurenti,1768

- 3(1). Adi ağac qurbağası - Hyla arborea Linn.,1758

Yarımnöv: Şelkovnikov ağac qurbağası–H.a.schelkownikowi Cernov,1926

- 4(2). Kiçik Asiya ağac qurbağası-Hyla savignyi Audouin.,1827

Fəsilə 4. Qurbağakimilər – Ranidae

4. Cins: Qurbağa – Rana Linn., 1758

- 5(1). Göl qurbağası - Rana ridibunda Pallas, 1771

Yarımnöv: Qısaayaq göl qurbağası– R. r. saharica Boulenger, 1913

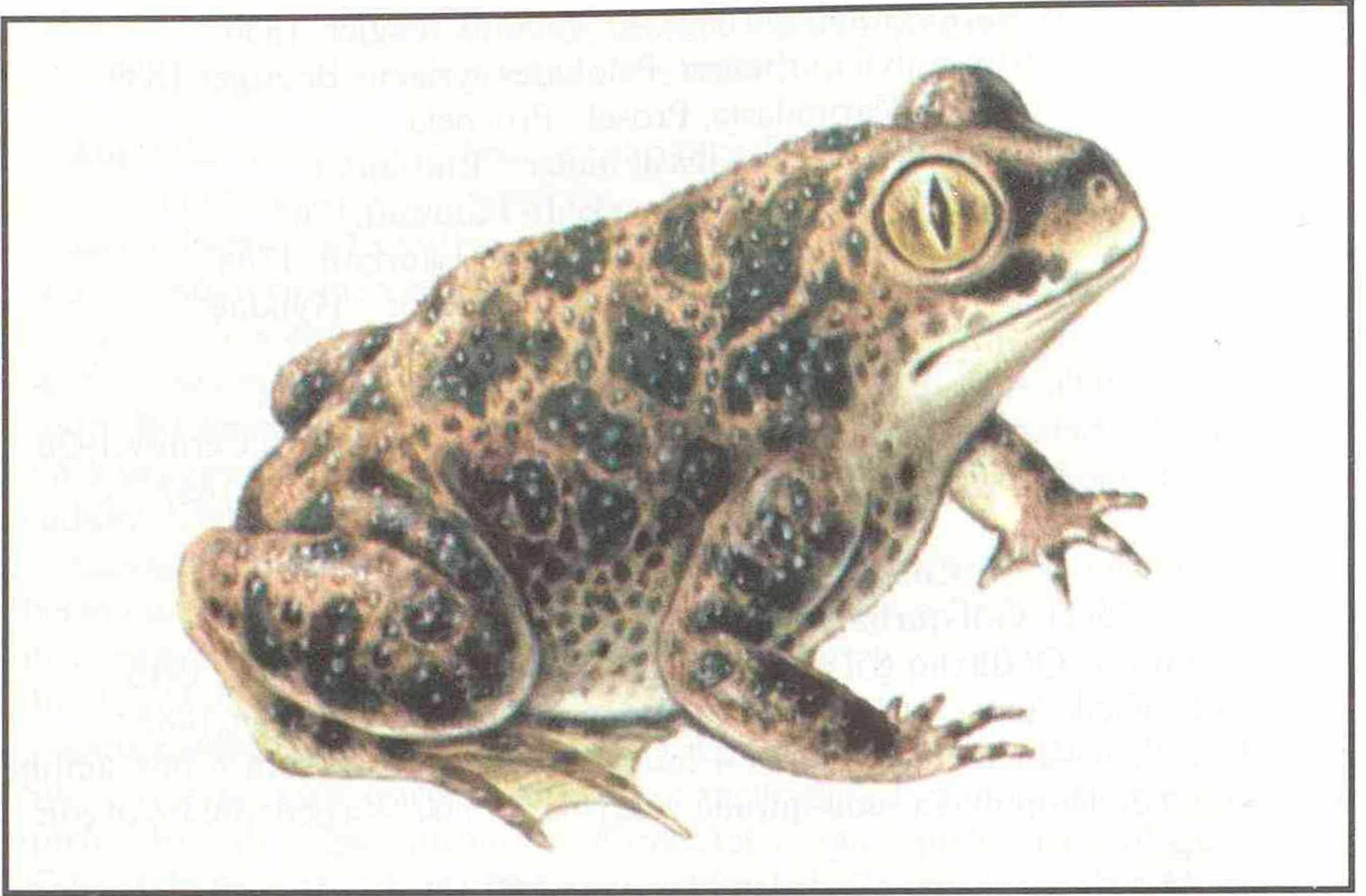
- 6 (2). Kiçik Asiya qurbağası - Rana macrocnemis Boulenger,1885

Beləliklə, Naxçıvan MR ərazisində 4 fəsilə və 4 cinsə daxil olan 6 növ amfibi yaşayır ki, bu da Respublika suda-quruda yaşaynlarının 60 %-ə qədərini təşkil edir.

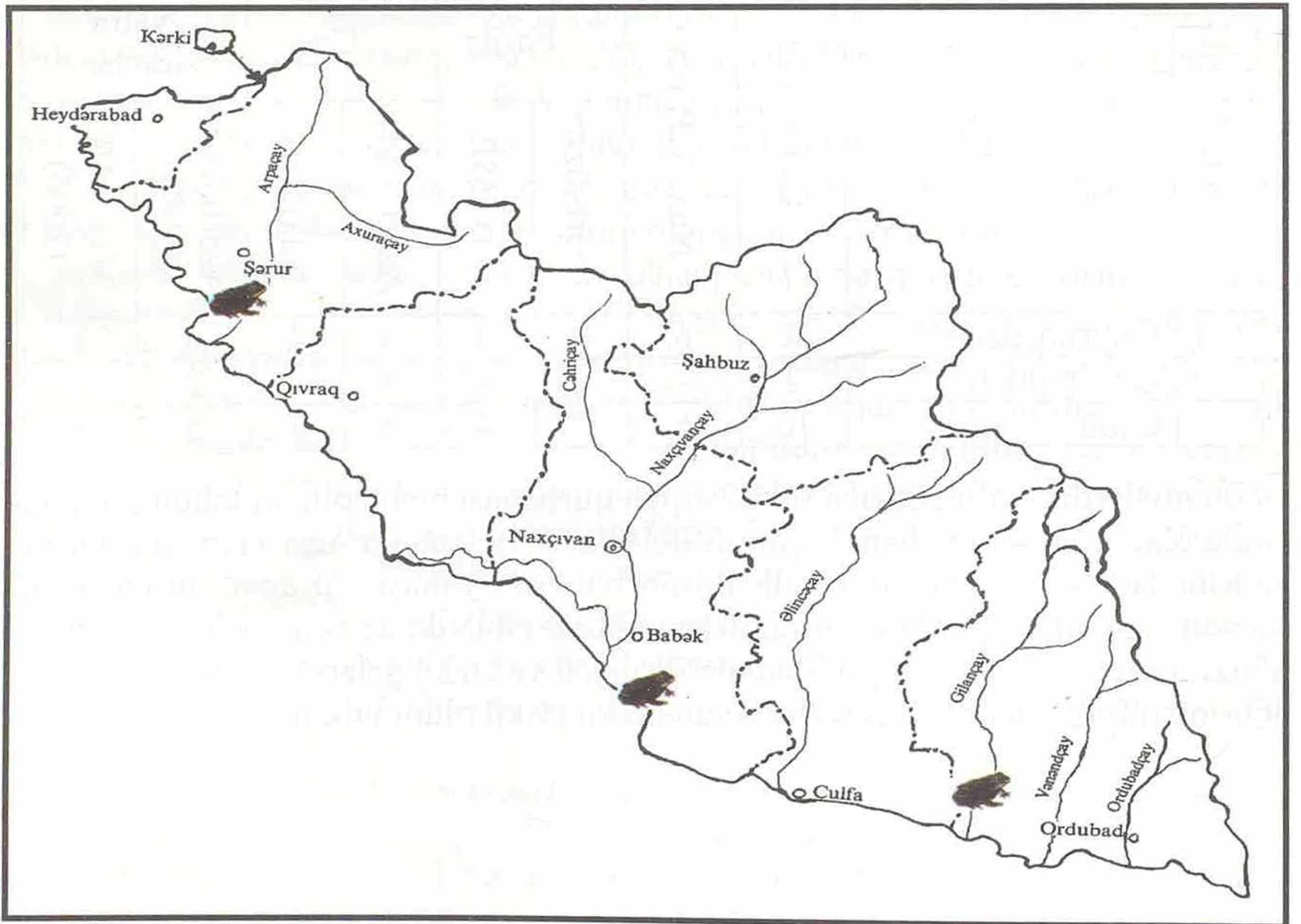
Azərbaycan və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində yayılan
suda- quruda yaşayanların müqaisəli növ tərkibi

Sıra №- si	Dəstələr	Azərbayc. üzrə	Nax. MR üzrə	Fəsilə		Cins		Nadir növlər	
				Azərbayc.üzrə	Nax. MR	Azərbayc.üzrə	Nax. MR	Azərbayc.üzrə (1989)	Nax. MR (2006)
1	Quyruqsuzlar	8	6	4	4	4	4	3	1
2	Quyruqlular	2	-	1	-	1	-	2	-
	Cəmi:	10	6	5	4	5	4	5	1

Bu növlərdən yalnız suriya sarımsaqiyli qurbağası məhv olmaq təhlükəsi qarşısında olan amfibi kimi həm keçmiş SSRİ-nin(145), həm də Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına (15) daxil edilmişdir.Bütün bunlarla yanaşı adi abac qurbağasının da son zamanlar aparılan müşahidələrə əsasən təbiətdə az rast gəlindiyini nəzərə alaraq,onun müasir vəziyyəti dəqiqləşdirilməli və lazım gələrsə Naxçıvan MR-in "Qırmızı Kitab"ına daxil edilərək, mühafizəsi təşkil olunmalıdır.

SURİYA SARIMSAQIYLİ QURBAĞASI
PELOBATES SYRIACUS BOETTGER

SURİYA SARIMSAQIYLI QURBAĞASI – PELOBATES SYRIACUS BOETTGER

Sarımsaqiyli qurbağakimilər fəsiləsinin 12 cinsinə 50-yə yaxın növ daxildir ki, onlardan da Qafqazda və Azərbaycanda 2 cinsə aid, yalnız 2 növ yaşayır. Sarımsaqiyli qurbağalar cinsinə cəmi 3 növ daxildir ki, onlardan da biri Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda yaşayır. Suriya sarımsaqiyli qurbağası Azərbaycanda 3 yerdə müşahidə olunur ki, onlardan biri də Naxçıvan MR ərazisidir.

Statusu: Kateqoriya NT- insan fəaliyyəti və ya abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, təhlükəyə yaxın, dar areallı, azsaylı nadir növdür.

Yayılması: Arazboyu sahələrin tam quraq keçməyən ərazilərində, kəndlərin həyətəni sahələrində yayılmışdır. Orta və yüksək dağ qurşağında müşahidə olunmur.

Yaşayış yeri: Suriya sarımsaqiyli qurbağası digər sarımsaqiyli qurbağalardan fərqli olaraq, daha bərk torpaqlarda yaşaya bilir. Ona görə də Arazboyu maili düzənliyin müvafiq biotoplarında yaşayırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Aparılan müşahidələr onun azsaylı olduğunu göstərir. Sayının dəyişilmə dinamikası öyrənilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Torpaqların təsərrüfat dövriyyəsinə daxil edilməsi, şoranlaşma və ya eroziya nəticəsində təsərrüfat dövriyyəsiindən çıxması, əkin bitkilərinə verilən qeyri – normal halda gübrələr, əlaq bitkilərinə (herbisidlər) və ya həşəratlara (inseksidlər) qarşı tətbiq olunan zəhərli və ya zərərli kimyəvi maddələr amfibilərə də çox ziyan vurur. Xüsusilə sonuncu tətbiq olunan maddələr Suriya sarımsaqiyli qurbağasına həm birbaşa (özünə), həm də qida bazasına dolayısı ilə təsir edir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Yarımsu həyatı keçirir. Tullanmaq və bəzən isə yeriməklə hərəkət edir. Bunlarda xarici mayalanma olub və inkişaf suda gedir. Çöm—quyruqlar may ayının ortalarından başlayaraq müşahidə olunur. Günün 18 -19 saatını torpağın 10-15 sm və bəzən 25 sm dərinliyində olur. Daimi yaşayış yeri olmur, hava işıqlanan kimi torpağı qazaraq onun altında gizlənir. Yaz – yay aylarında rütubətli torpaqlarda (30-35 % rütubət), payızda isə quru torpaqlarda (3-5 % rütubət) yaşayırlar. Bu, quru torpağın rütubətli torpağa nisbətən daha çox isti olması ilə əlaqədardır ki, bu xüsusiyyət də soyuqqanlı heyvanların həyatında əsas amillərdən biridir. Bədən çəkisindən 40 % - ə qədər su itirdikdə məhv olurlar.

Suriya sarımsaqiyli qurbağasının qida rasionunun 60 % - ni həşəratlar, 30% - ni yumşaqbədənlilər, 9%-ə qədərini yağışqurdu və s. təşkil edir. Noyabrın əvvəllərində havaların soyuması ilə əlaqədar olaraq, bu növün təbiətdə rast olunması azalır. Oktyabrın axırları və noyabrın əvvəllərində havanın temperaturu 7-8⁰ C-ə düşəndə qış yuxusuna gedirlər.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ-nin və Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"larına (1989) salınmışdır.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında bu növün mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, c.7, 1966; Жизнь животных, Т.4. Ч. 2, 1969; Банников А.Г., и др. 1977; Алекперов А.М., 1978; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.N., 1999, 2006; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

SÜRÜNƏNLƏR – REPTİLİA

Sürünənlər ilk həqiqi quru onurğalıları olub, tənəffüs yollarının yaxşı inkişaf etməsi, ağ ciyərlərilə tənəffüsü (tənəffüs sorucu mexanizmdir), dərinin buynuz mənşəli qərnə pulcuq və ya qalxancıqlarla örtülməsi, dəri vəzilərinin olmaması, yumurtalarının möhkəm pərdə ilə örtülməsi və ona görə də quruda yumurtaları vasitəsilə çoxalması və ya bala doğması, embrion pərdəsinin mövcudluğu və s. progressiv xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunurlar. Sürünənlər içərisində gizli və ya gecə həyat tərzinə malik olan ilanlar nisbətən zəif öyrənilmiş, bəzi növlərin isə hətta biologiyası belə tam olaraq müəyyənləşdirilməmişdir. Sürünənləri tədqiq etmək üçün fərqli metodlar, təkmil cihaz və avadanlıqların azlığı, həm də yeraltı həyat təzi keçirmələri onların öyrənilməsi işini daha da çətinləşdirir.

Müasir sürünənlər vaxtilə mezozoy erasında hava, su və quruda hegemonluq edən və çoxlu miqdarda müxtəlif qrupları olan zəngin sürünənlər aləminin yalnız azacıq bir hissəsidir. Hal-hazırda təqribən 7000-ə qədər sürünən növünün mövcud olduğu güman edilir (1,7,76). Bunlardan dəstələr üzrə: pulcuqlulara 6500 növ, tısbağalara 250-yə qədər növ, timsahlara 22 növ və xortumbaşlılara isə sürünənlərin qədim nümayəndəsi olan, yalnız bir növ- hatteriya daxildir ki, o da ancaq Yeni Zelandiyanın şimal adası və ona yaxın olan adalarda yaşayır. Sürünənlər soyuqqanlı heyvanlar olduğuna görə, mötədil iqlim zonalarında çoxsaylı, qütblərə doğru getdikcə isə kəskin azalırlar.

Bir çox ölkələrdə sürünənlər, xüsusən ilanlar müqəddəs heyvanlar hesab edilərək qorunur, bəzi ölkələrdə isə şər qüvvələr daşıyıcısı kimi təqib edilirlər. Bu baxımdan respublika əhalisinin ilanlar haqqında o qədər də müsbət fikri yoxdur. Səbəbi isə həmin heyvanların biologiyasının, əhəmiyyətinin tam dərk edilməməsi, onların biosferdə oynadıqları rolunu bilməməsidir. Bu fikri nisbətən açıqlamaq üçün sadə bir hesablama aparmaq olar. Məlumdur ki, bir cüt siçovul normal şəraitdə hər üç aydan bir, hər dəfədə də 12 olmaqla bala verə bilər. Nəzərə alsaq ki, doğulan balalar üç aydan sonra özləri cinsi yetişkənliyə çataraq bala verə bilər. Onda bir cüt siçovulun bir il ərzində təqribən 20-30 minə qədər bala vermək ehtimalının olduğu aydınlaşır. Məhz bu böyük sayda və ya biokütlədə zərərverici və xəstəlikdaşıyıcı bir canlının say dinamikasına ilk olaraq ilanlar nəzarət edirlər.

Yer kürəsində 2700-ə yaxın ilan növü məlumdur ki, onlardan da təqribən 700-ə qədəri zəhərliyə malikdir. Zəhərli ilanlar içərisində ən böyüyü kral kobradır, onun uzunluğu 5,5 m-ə qədər çatır. Bu ilan, həm də yeganə ilandır ki, yuva quraraq oraya 20-40 ədəd öz yumurtalarını qoyur. Balalar yuvanı tərk etməyə qədər ana onları qoruyur. Zəhərli ilanların zəhəri qanı hemoliz edir (gürzələr və s.) qalanları isə sinir sistemini (kobra və s.) iflic edir. Zəhər şikarı öldürməkdən başqa, həm də onun həzminə kömək edir. Ən böyük ilan torlu piton hesab edilir ki, onun da eni 1 m – ə qədər, uzunluğu isə 11,47 m ölçüdə olmuşdur. Lakin daha böyük ilanların da olduğunu və ya öldürüldüyünü söyləsələr də faktiki materiallar olmadığından qeydə alınmamışdır. Ən kiçik ilan isə uzunluğu 40 sm- dən kiçik olan darağız və kor ilandır. İki xətlili darağız ilanının uzunluğu 10,8 sm olur. Kor

ilan Naxçıvan MR-də geniş yayılan və əhalinin "çayan" adlandırdığı ildir. Paraqvay anakondası ən ağır ilan olub, çəkisi 227 kq gəlir.

Bir çox ölkələrdə zəhərli ilanlar və timsahlar insanlara ciddi ziyan vururlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ilan zəhəri, həm də dərman maddələrinin hazırlanmasında istifadə olunur. Ondan hazırlanan zərdablar hər il yüzlərlə insanı ölümdən qurtarır. Belə bir herpetoloji laboratoriya respublikamızda da (Bakı şəhəri yaxınlığında) fəaliyyət göstərir. Bir çox ölkələrdə sürünənlərin əti yeyilir, dərilərindən çemodan, çanta, ayaqqabı və s. əşyalar hazırlanır.

Bütün ilanlar ətyeyənlərə daxil olub, adətən qidanı çeynəmədən bütöv udurlar. Onun xarici eşitmə dəliyi yoxdur və yeganə eşitmə sümüyü isə sadəcə olaraq yerdə baş verən zəif titrəyişləri hiss etməklə orientasiya tapır. Onun hesabına ilan obyektin ölçüsünü və hərəkət istiqamətini təyin edir. Göz qapaqları yoxdur. Dəridən çoxlu miqdarda quru pulcuqlar çıxır ki, bu pulcuqlarla ilanlar fərqləndirilir. Bundan başqa ilanların bir çoxunda istilik nəticəsində ayrılan infraqırmızı şüaları fərqləndirən bir orqan da vardır ki, onun hesabına tam qaranlıqda belə ilan öz ovunu(xüsusilə də bədən temperaturu yüksək və sabit olan məməli heyvanları) asanlıqla tapa bilir. Üst çənədə ağıza açılan Yakobson orqanı vardır ki, həmin orqan vasitəsilə ilan havadan dili ilə tutulan dad və iy zərrəciklərini hiss edib şikarını, düşmənini və ya cütləşməyə hazır olan dişi ilanı asanlıqla fərqləndirə bilir.

Azərbaycan Respublikasının herpetofaunası çox zəngindir belə ki, keçmiş İttifaqda yayılan 125 növ sürünəndən 52-nə burada rast gəlinir. Respublikamızda növlərin sayına görə tısbağalar 3, kərtənkələlər 26, ilanlar isə 23 növlə təmsil olunurlar. Lakin növlərin miqdarına və rast gəlmə ehtimalına görə kərtənkələlərin birinci yerdə durduğu guman edilir. Bu fikir ilanların böyük əksəriyyətinin gecə, əksinə kərtənkələlərin isə gündüz həyat tərzinə malik olması, həm də sayğının əsasən gündüzlər aparılması ilə də əlaqədar ola bilər. Qeyd edilən dəstələrin nümayəndələri respublikanın müxtəlif zona və biotoplarında yayılaraq geniş ərazi tutumuna malikdirlər. Respublikamızda bəzi növlərin, xüsusilə gizli həyat təzi keçirən ilanların ekologiyası zəif öyrənilmişdir.

Naxçıvan MR-in müasir ərazisinin sürünənlərinin öyrənilməsi təqribən 200 ildən çox bir zamanı əhatə edir. Burada aparılan tədqiqatlar çox vaxt qısa müddətli və epizodik xarakterli olmuşdur. İlk herpetoloji məlumatları V.Moçulovskinin Naxçıvan ərazisindən topladığı materiallara əsasən yazdığı əsərlərdən alırıq. Sonralar XIX əsrin 40-cı illərində M.Vaqner Naxçıvan ərazisinə etidiyi ekskursiya zamanı 3 növ sürünən əldə etmişdir ki, sonralar onu Berteld (1850) təyin etmişdir. Təqribən həmin vaxtlarda Naxçıvana botanik F.Buxse gəlir və ərazidən digər materiallarla yanaşı 2 növ sürünən də tutur. Daha sonra yəni 1850-ci ildə Bure Naxçıvan ərazisinə gələrək oradan bir neçə ədəd amfibi (adi ağac qurbagası) əldə edərək, kolleksiyalaşdırır (59,73).

1862-ci ildə italyalı de Filipp İranın təbətini öyrənmək üçün İranın şimal-qərb zonasına səyahət edir ki, oradan da Gürcüstan və Azərbaycanın qərbinə (indiki Ermənistana) keçərək, Naxçıvan ərazisinə daxil olur. Daha sonra o Culfadan

yenidən İran ərazisinə keçir. Qərbi Azərbaycan və o cümlədən Naxçıvan ərazisindən o, yovşanlıq girdəbaşı, Ştraux kərtənkələri, qaya kərtənkələri, biçimli ilanbaş kərtənkələ və uzunayaq sinki əldə edir. 1871-ci ildə Q.İ.Radde və onunla birgə Q.Siverson Azərbaycanın cənubi-qərb rayonlarına (Naxçıvana) böyük ekspedisiya təşkil etmişlər. Naxçıvançayın axarının əks istiqaməti ilə onlar vadi boyu müşahidə apararaq, Biçənək kəndinə qədər getmiş, Biçənək ətrafından tutduqları gürzə növünü A.Ştraux Vipera xanthin, O.Betteqer (1890) isə yeni bir növ kimi təsvir etmişdir. Sonralar həmin gürzəni R.Mertens V. Xanthina növünün yarım növü olduğunu qeyd etmişdir. Q. Radde tərəfindən toplanılan əsas materiallar həmin dövrdə keçmiş SSRİ EA Zoologiya İnstitutunun kolleksiyasına verilmişdir (76).

Keçən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində İ.A.Porçinski və Zelinski Naxçıvan ətrafında sürünənlərin çoxlu nümayəndələrini toplamışlar. Həmin toplanılan materialların da əksəriyyəti keçmiş SSRİ EA Zoologiya İnstitutunun kolleksiyasına verilmişdir. 1890-cı ildə Q.Radde və İ.Valentin Qarabağ, Naxçıvan və Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) şərq hissələrinin sürünənlərini öyrənmək üçün böyük ekspedisiya təşkil etmişlər. Toplanan bütün materiallar Frankfurt-Mayndakı Zenkenberq muzeyinə təhvil verilmiş, O.Betteqerd tərəfindən işlənmişdir. 1891-ci ildə A.A.Birul Naxçıvan ətrafında kiçik bir ekspedisiya ilə sürünənlərə dair materiallar toplamışdır. 1893-cü ildə K.A.Satunin Araz çayı boyunca hərəkət edərək Naxçıvana gəlir, sürünənlərə və digər sinif heyvanlara dair materiallar toplamış, nəticələri öz əsərlərində şərh etmişdir (59).

Azərbaycanda sürünənlərə dair elmi-tədqiqat işləri SSRİ EA Azərbaycan Filialının Zoologiya sektoru (hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının MEA Zoologiya İnstitutu) və ADU-nun (Azərbaycan Dövlət Universiteti) H.Zərdabi adına Təbiət Tarixi Muzeyinin (rəhbəri V.S.Elpatovski) əməkdaşlarının səyi nəticəsində daha planlı aparılmışdır. Bu dövrdə ayrı-ayrı tədqiqatçılar və keçmiş SSRİ-nin digər elmi-tədqiqat müəssisələri tərəfindən də çoxlu tədqiqat işləri aparılmışdır.

1924-cü ildə S.A.Çernov Naxçıvan vilayətinin herpetofaunasını öyrənmək üçün S.Paramanovla Culfadan başlayaraq Araz çayının sol sahili ilə Mehriyə qədər ekskursiya etmiş və çoxlu material toplamışdır. Toplanan materiallar Xarkov Xalq Təhsili İnstitutunun onurğalılar zoologiyası kafedrasına təhvil verilmişdir. 1933-cü ilin may ayında SSRİ EA Azərbaycan Filialının Zoologiya sektoru Naxçıvanın herpetofaunasını öyrənmək üçün ekspedisiya təşkil etmiş, toplanılan materiallar o dövrdə Azərbaycan Respublikası EA Zoologiya İnstitutunda saxlanılmağa verilmişdir. 1939-cu ildə S.A.Çernovun qeydləri çap olundu ki, orada nəinki Naxçıvan MSSR, həm də Azərbaycanın həmin ərazilərə yaxın yerlərinin sürünənləri haqqında da məlumatlar verilmişdir.

Azərbaycanın batraxo-herpetofaunasına dair fundamental tədqiqat işləri ilə 1945-ci ildən A.M.Ələkbərov məşğul olmuşdur. Topladığı bütün materialları ümumiləşdirərək Azərbaycan Respublikası üçün 67 növ və yarım növ sürünən göstərmişdir(20,21). A.M.Ələkbərov tərəfindən yazılan monoqrafiya Azərbaycan

herpetofaunası üçün ən qiymətli əsərdir(76). Monoqrafiyada təsnifat, növlərin yayılma arealı, təbiətdəki vəziyyəti və s. aydınlaşdırılmışdır.

1970-ci ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikasının zəhərli ilanları T.R. Əliyev tərəfindən öyrənilməyə başlanmışdır(24). «İlanlar haqqında nə bilirik?» adlı kitabında T.R.Əliyev (25) respublikada yayılan ilanlar haqqında maraqlı məlumatları, onların xeyirli və zərərli xüsusiyyətlərini populyar formada şərh edir. T.R.Əliyev daha sonra Naxçıvan MR ərazisində Azərbaycanda yayılan 24 sürünəndən yalnız 18 növünün olduğunu qeyd edir(84,85,86,87).

Sürünənlərə dair elmi-tədqiqat işi aparılan zaman materialların toplanılması, təyini və onların tədqiqində herpetologiyada qəbul edilmiş ümumi metod və üsullardan istifadə olunmuşdur. Bannikov və b. 1977; Ələkbərov 1954, 1970,-1978; Жизнь животных, Т.4, 1969; Dal, 1954; Darevski,1979; Cəfərov 1949; Talıbov,1983,1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004; - kitab və təyinedicilərdən müəyyən məqamlarda istifadə edilmişdir.

Növlərdən adi su ilanı və rəngbərəng təlxənin hər birinin 2 yarım növü müşahidə olunmuşdur. A.Lyaysterin (153) bataqlıq tısbağasının Ordubad ətrafından tapılması haqqında məlumatı A.Ələkbərovun (76) və bizim tədqiqatlarımızda təsdiq olunmamışdır. Buna görə də həmin növ siyahıya daxil edilməmişdir. Həmçinin sıçrayan kərtənkələnin Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı vaxtilə fəaliyyət göstərən Adilağa gölü ətrafından tutulması və onun Təbiət Tarixi Muzeyindəki kolleksiyada saxlanması haqqında qeydlərə baxmayaraq, biz də bu növü müşahidə etmədiyimizdən siyahıya əlavə etmirik.

Muxtar Respublikanın sürünənlərinin siyahısına yeni yarım növ - dam ilanı *Telescopus fallax iberus* Eich, 1831 daxil edilmişdir. Uzunluğu 145 sm olan cavan fərd Naxçıvan şəhərində Universitet şəhərciyinin köhnə hasarı yanında tutulmuşdur. Sonrakı ili A.Əliyevin məlumatı ilə bu növ yeni növ kimi Muxtar Respublika üçün təsdiq olunmuşdur. Dam ilanı xüsusən Babək rayonu ərazisində daha çox rast gəlinir. Beləliklə, Naxçıvan MR sürünənlərinin tam spektri aşağıdakı kimidir:

Sınıf: Sürünənlər - Reptilia

1. Dəstə: Tısbağalar - Testudines

I.Fəsilə: Quru tısbağaları – Testudinidae

1.Cins: Quru tısbağası - *Testudo* Linn., 1758

1(1).Aralıq dənizi tısbağası - *Testudo graeca* Linn., 1758

Yarım növ: Aralıq dənizi tısbağası-*T. g. iberia* Pall., 1814

II.Fəsilə: Şirin su tısbağaları – Emydidae

2.Cins: Su tısbağası – *Mauremys* Gray, 1869

2(1).Xəzər tısbağası - *Mauremys caspica* Gmel., 1744

2.Dəstə: Pulcuqlular - Squamata

Yarımdəstə: Kərtənkələlər - Sauria

III.Fəsilə: Gekkonkimilər - Gekkonidae

3.Cins: Çılpaqbarmaq gekkon – *Cyrtopodion* Spix., 1825

3(1).Xəzər gekkonu - *Cyrtopodion caspius* Eichw., 1831

IV.Fəsilə: Kələz kimilər - Agamidae

4.Cins: Stellion – Stellio Daud.

4(1).Qafqaz kələzi - *Stellio caucasius* Eichw.,1831

5.Cins: Girdəbaş - *Phrynocephalus* Kaur, 1825

5(1).Yovşanlıq girdəbaş kərtənkələsi-*Phrynocephalus helioscopus* Pall.,1776

Yarımnöv: İran yovşanlıq girdəbaş kərtənkələsi – *P.h.persicus* de Fil., 1863

V.Fəsilə: Cılız koramalkimilər - Anguidae

6.Cins: Zirehli cılız koramal – *Ophisaurus* Daud., 1803

6(1).Koramal - *Ophisaurus apodus* Pall.,1775

7.Cins: Cılız koramal - *Anguis* Linn.,1758

7(1).Cılız koramal - *Anguis fragilis* Linn., 1758

VI.Fəsilə: Sinkkimilər - Scincidae

8.Cins: Mabuya - *Mabuya* Fitzin., 1826

8(1).Qızılı mabuya-*Mabuya aurata* Linn.,1752

Yarımnöv: Qızılı mabuya- *M.a.septemtaeniata* Reuss.,1834

9.Cins: Uzunayaq sink - *Eumeces* Wiegmann, 1834

9(1).Uzunayaq Şneyder kərtənkələsi - *Eumeces schneideri* Daud., 1802

Yarımnöv: Şneyder kərtənkələsi–*E.s.princeps* Eichw., 1839

VII.Fəsilə: Kərtənkələkimilər – Lacertidae

10.Cins: Kərtənkələcik – *Eremias* Wiegmann, 1834

10(1).Ştraux kərtənkələciyi – *Eremias strauchi* Kessl., 1878

Yarımnöv: Ştraux kərtənkələciyi – *E. s. strauchi* Kessl., 1878

11(2).Zaqafqaziya kərtənkələciyi - *Eremias pleskei* Bedriaga, 1907

11.Cins: Kərtənkələ - *Lacerta* Linn., 1758

12(1).Zolaqlı kərtənkələ – *L. strigata* Eichw., 1831

13(2).Ortancıl kərtənkələ – *L. trilineata* Bedr., 1886

Yarımnöv: Ortancıl kərtənkələ – *L. t. media* Lantz et Cyren, 1920

14(3).Kiçik Asiya kərtənkələsi - *L. parva* Boulenger, 1887

15(4).Azərbaycan qayalıq kərtənkələsi- *L. raddei* Boettger, 1892

Yarımnöv: Azərbaycan qayalıq kərtənkələsi- *L. r. raddei* Boett., 1892

12.Cins: İlanbaş kərtənkələ - *Ophisops* Men., 1832

16(1).Zərif ilanbaş kərtənkələ - *Ophisops elegans* Men., 1832

Yarımnöv: Zərif ilanbaş kərtənkələ – *O.e. elegans* Men.

3.Dəstə: İlanlar - Serpentes

VIII.Fəsilə: Kor ilancıqkimilər - Typhlopidae

13.Cins: Kor ilancıq - *Typhlops* Opperl., 1811

17(1).Qurdvari kor ilancıq - *Typhlops vermicularis* Merrem., 1820

IX.Fəsilə: Yatağan kimilər - Boidae

14.Cins: Yatağan - *Eryx* Daud., 1803

18(1).Qərb yatağanı-*Eryx jaculus* Linn., 1758

Yarımnöv: Kiçik yatağan – *E.j. familiaris* Eichw.,1831

X.Fəsilə: Suilan kimilər - Colubridae

15.Cins: Suilanı - *Natrix* Laurenti, 1768

- 19(1).Adi suilanı- *Natrix natrix* Linn., 1758
 Yarım növ: Adi suilanı – *N.n. natrix* Linn., 1758
 Yarım növ: İran suilanı - *N.n. persa* Pall., 1813
 20(2).Suilanı – *Natrix tessellata* Laurenti, 1768
 16.Cins: Təlxələr – *Coluber* L., 1758
 21(1).Qırmızıqarın təlxə(Qızılı təlxə) – *Coluber schimidti* Nikolsky, 1909
 22(2).Zeytuni təlxə – *C. najadum* Eichw., 1831
 23(3).Rəngbərəng təlxə – *C. ravergieri* Menet., 1832
 Yarım növ:Zaqafqaziya rəngbərəng təlxəsi- *C. r. chernovi* Mertens, 1952
 Yarım növ: Şərqi rəngbərəng təlxəsi - *C.r. ravergieri* Menet., 1832
 17.Cins: Dırmaşan təlxələr-*Elaphe* Fitz., 1832
 24(1).Zaqafqaziya təlxəsi - *Elaphe hohenackeri* Strauch, 1873
 18.Cins: Eyrenis - *Eirenis* Jan., 1863
 25(1).Xaltalı eyrenis – *E. collaris* Menetries, 1832
 26(2).Ermənistan eyrenisi- *E. punctatolineatus* Boettger, 1892
 27(3).Dinc eyrenis – *E. modestus* Martin., 1838
 19.Cins: Qonur ilan – *Coronella* Laurenti, 1768
 28(1).Qonur ilan - *Coronella austriaca* Laurenti, 1768
 20.Cins:Rinxokalamus-*Rhynchocalamus* Gunth., 1864
 29(1).Qarabaş rinxokalamus- *Rhynchocalamus melanocephalus* Jan., 1862
 Yarım növ: Qarabaş rinxokalamus- *R.m. satunini* Nik., 1899
 21.Cins: Dam ilanı (pişik ilanı)- *Telescopus* Wagler, 1830
 30(1).Dam ilanı (pişik ilan)-*Telescopus fallax* Fleisch., 1831
 Yarım növ: Dam ilanı – *T. f. iberus* Eichwald, 1831
 22.Cins: Qum ilanı - *Psammophis* Fitzin., 1826
 31(1).Ox ilan - *Psammophis lineolatum* Brandt, 1838
 23.Cins: Kələz ilanı - *Malpolon* Fitzin., 1826
 32(1).Kələz ilan - *Malpolon monspessulanus* Herman, 1804
 XI.Fəsilə: Gürzəkimilər – *Viperidae*
 24.Cins: Gürzə - *Vipera* Laur., 1758
 33(1).Çöl gürzəsi - *Vipera ursini* Bonap., 1835
 Yarım növ: Çöl gürzəsi – *V. u. renaldi* Christoph, 1861
 34(2).Kiçik Asiya gürzəsi-*Vipera xanthina* Gray, 1871
 Yarım növ: Kiçik Asiya gürzəsi - *V. x. raddei* Boett., 1890
 35(3).Gürzə- *Vipera lebetina* Linn., 1758
 Yarım növ: Gürzə - *V. l. obtusa* Dwigubsky, 1832

Beləliklə, toplanılan material və müşahidələrə, həmçinin ədəbiyyat məlumatlarına əsasən Naxçıvan MR ərazisində 3 dəstə, 11 fəsilə və 24 cinsə daxil olan 35 növ sürünənin yayıldığı aşkar olunmuşdur ki, bu da Respublika sürünənlərinin 67,3 %-ə qədərini təşkil edir.

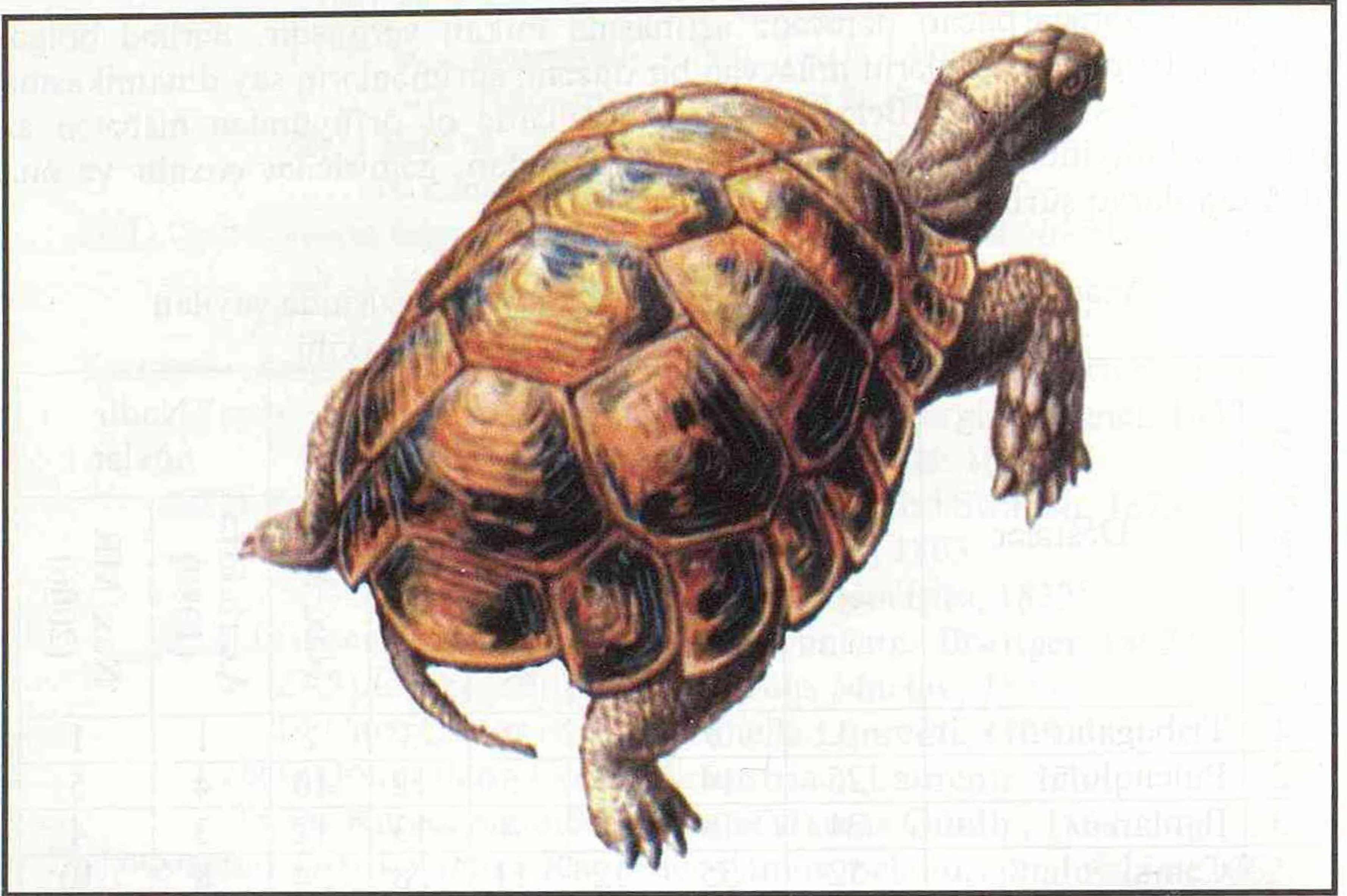
Sürünənlər sinfinə daxil olan növlərdən bir çoxu insanla rastlaşmalarının bütün hallarında təqibə məruz qalmış, mümkün variantlarda öldürülmüşdür. Lakin zərərvericilərə qarşı tətbiq edilən zəhərli maddələrin azlığı, sürünənlərin

son illər nəzərəcarpacaq dərəcədə artmasına imkan vermişdir. Sərhəd bölgələrində antropogen amillərin müəyyən bir düzəni, sürünənlərin say dinamikasına öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, həmin ərazilərdə ot örtüyündən nisbətən az istifadə edildiyindən, qida ehtiyatı bol olduğundan, gəmiricilər çoxalır və ona müvafiq olaraq sürünənlər də artır.

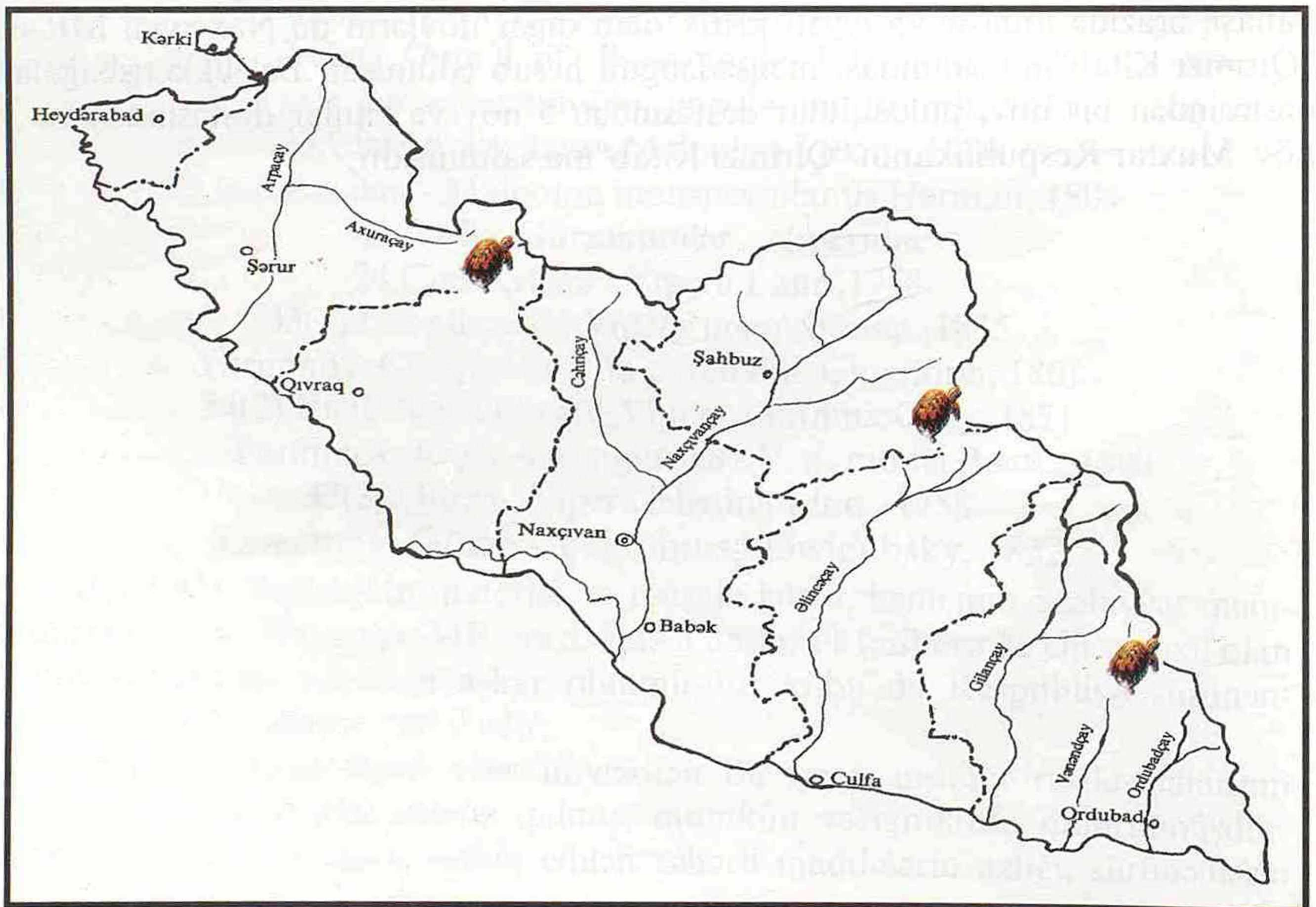
Azərbaycan və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində yayılan
sürünən heyvanların müqaisəli növ tərkibi

Sıra №-si	Dəstələr	Azərbayc. üzrə	Nax. MR üzrə	Fəsilə		Cins		Nadir növlər	
				Azərbayc. üzrə	Nax. MR	Azərbayc. üzrə	Nax. MR	Azərbayc. üzrə (1989)	Nax. MR (2006)
1	Tısbağalar	3	2	2	2	3	2	1	1
2	Pulcuqlular	25	14	5	5	12	10	4	5
3	İlanlar	24	19	5	4	13	12	3	4
	Cəmi:	52	35	12	11	28	24	8	10

Keçmiş SSRİ, Azərbaycan və Beynəlxalq "Qırmızı Kitab"lara daxil olan sürünənlərdən bir çoxu Naxçıvan MR ərazisində də yaşayır. Həmin növlərlə yanaşı, ərazidə müasir vəziyyəti kritik olan digər növlərin də Naxçıvan MR-in "Qırmızı Kitab"ına salınması məqsəduğun hesab edilmişdir. Beləliklə, tısbağalar dəstəsindən bir növ, pulcuqlular dəstəsindən 5 növ və ilanlar dəstəsindən isə 4 növ Muxtar Respublikanın "Qırmızı Kitab"ına salınmışdır.

ARALIQ DƏNİZİ TISBAĞASI
TESTUDO GRAECA L.

ARALIQ DƏNİZİ TISBAĞASI – TESTUDO GRAECA L.

Tısbağalar dəstəsinin, quru tısbağalar fəsiləsinin quru tısbağalar cinsinə 27 növ daxildir ki, onlardan yalnız bir növü Qafqazda və o cümlədən Azərbaycanda yayılmışdır.

Statusu: Kateqoriya – VU, kriteriya A1cd;

Kateqoriya –VU, məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas, azsaylı nadir növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir;

Yayılması: Bu növ Şimali Afrikada, Kiçik Asiya və Qafqazda yayılmışdır. Ümumiyyətlə, növün arealı əsasən Aralıq dənizi yarımvilayətində yerləşir. Naxçıvan MR-in orta dağlıq zonasında geniş areala malik olub, Sədərək rayonundan başlayaraq Ordubad rayonunun alçaq təpəliklərinə qədər ərazilərdə rast gəlinir. Ən çox Şərur rayonunun Qaraquş dağı, Şahbuz rayonunun Cin dağı, həmçinin Ordubad rayonunun Məzrə kəndi ətrafında təsadüf edilir.

Yaşayış yeri: Naxçıvan MR-in orta dağ qurşağında tıs-tışlı, gəvənli formasiyaların əksəriyyətində, xüsusən quru-çöl, yarımşəhra zonanın kserofit bitkilərlə və ya alçaq kolluqlarla örtülü təpəliklərində yaşayır. Çox vaxt mədəni landşaftlara, üzüm və meyvə bağlarına da enirlər. Ən çox sevdiyi yerlər gəvən və tıs-tıs kollarının dibidir ki, orada kiçik çalalar qazaraq daldalanırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Hər yerdə az rast olunur, lakin sayının dəyişilmə dinamikası tədqiq edilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Antropogen faktorlar və iqlim amilləridir. İlin quraq keçən mövsümündə bitki örtüyü vegetasiya prosesini tez başa vuraraq quruyur. Qida ehtiyatının bu səbəbdən azalması, tısbağaların həyat fəaliyyətinə mənfi təsir edir.

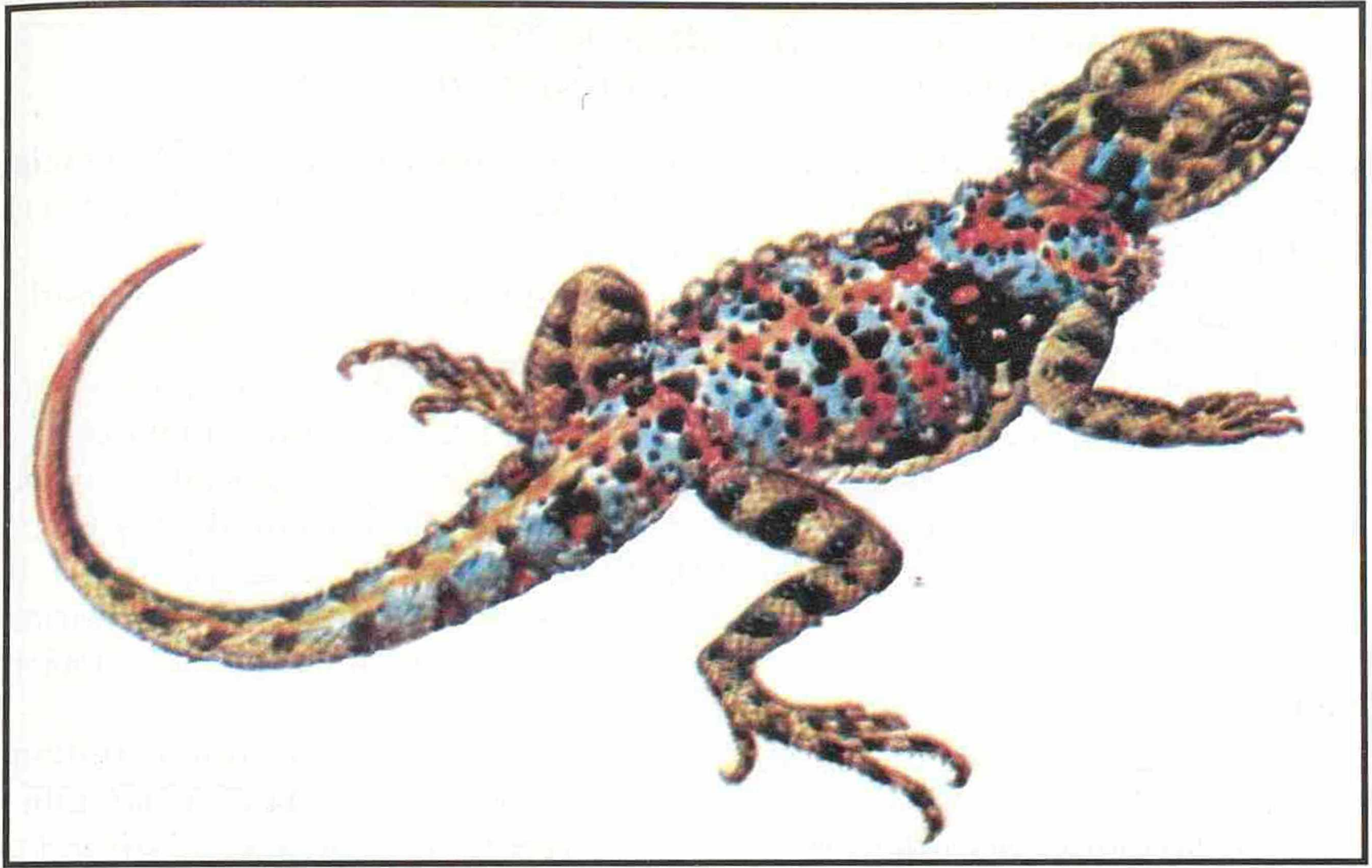
Bioloji xüsusiyyətləri: Tısbağanın zirehi qismən şişkin, hamar olub, arxa tərəfi dişciklidir. Uzunluğu 30 sm-ə qədərdir, başı üst tərəfdən iri, simmetrik lövhəciklərlə örtülüdür. Arxa ətraflarda bir cüt konusvari çıxıntı vardır. Qida rasionuna bitkilərin yaşıl hissələri, qurdlar, ilbiz və kiçik həşəratlar daxildir. Payızın axırlarında daşlar arasında və ya özləri tərəfindən qazılmış o qədər də dərin olmayan çuxurlarda, köhnə porsuq, tülkü yuvalarında qış yuxusuna gedirlər. Fevralın sonu, martın əvvəllərində qış yuxusundan oyanır və tezliklə də çoxalmaq üçün cütlərə ayrılırlar. Cinsi yetşəkənliyə 12-14 yaşında çatırlar. İyun, iyul aylarında dişilər ağ rəngli kürə şəklində yumurtalar qoyurlar. Yumurta qoyma bir yay müddətində üç dəfə olur, orta hesabla sayı 16-ya çatır. Yumurtalar qoyulandan 2-3 ay sonra balalar çıxırlar. Bir çox ölkələrdə bu tısbağanın ətindən və yumurtasından qida kimi istifadə edirlər. Əksər fərdlərində çoxlu miqdarda ektoparazitlər (gənələr) müşahidə edilmişdir. Xəstəlik yayıcı imkanlarının tədqiqi vacibdir.

Çoxaldılması: Heyvanat parklarında saxlanılmasına baxmayaraq, çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

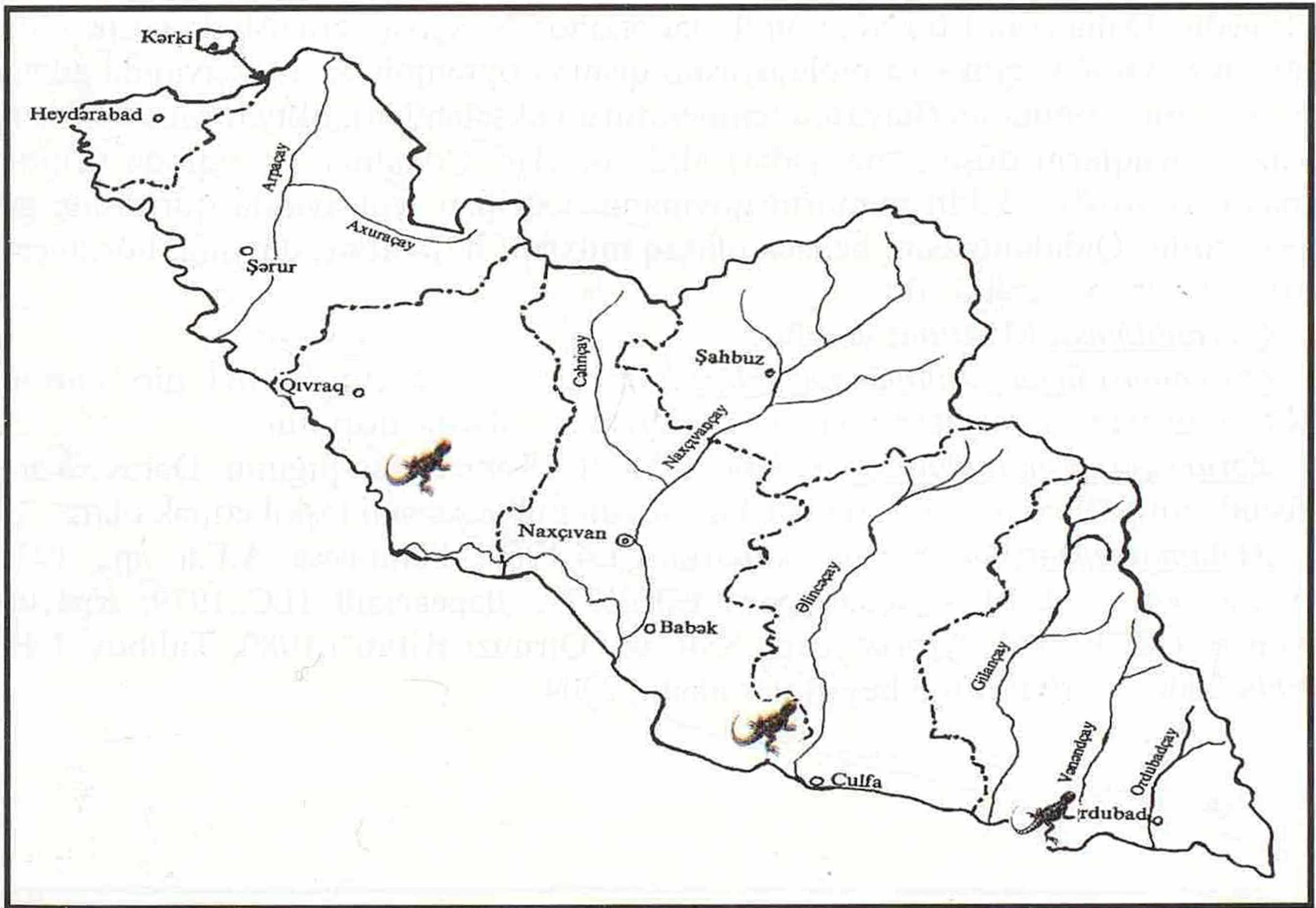
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanın və keçmiş SSRİ-nin "Qırmızı Kitab"larına salınmışdır və yasaqlıq, qoruq və Milli Park ərazilərində qorunur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Hər yerdə azsaylı olduğundan və say dinamikası kəskin dəyişdiyindən, növün təbiətdəki vəziyyəti çox pisləşmişdir. Buna görə də mühafizə üçün ən münasib ərazi olan Şərur və Kəngərli rayonlarının Qaraquş-Salaxan və Axura ətrafının orta dağlıq zonasında Qaraquş yasaqlığı yaradaraq, mühafizə etmək məqsədəuyğundur. Bu qeyd edilən ərazidə yaşayan onlarla nadir bitki və heyvan növlərinin də mühafizə işini asanlaşdırar.

Məlumat mənbələri: Жизнь животных, Т.4, 1969; Банников А.Г. и др., 1977; Алекперов А.М., 1978; Даревский И.С., 1979; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999, 2006; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

YOVŞANLIQ GİRDƏBAŞ KƏRTƏNKƏLƏSİ
PHRYNOCEPHALUS HELIOSCOPUS PALLAS

YOVSANLIQ GİRDƏBAŞ KƏRTƏNKƏLƏSİ – PHRYNOCEPHALUS HELIOSCOPUS PALL.

Cinsin Qafqazda 2 növü, Azərbaycanda isə bir növü yayılmışdır. Yovşanlıq girdəbaş kərtənkələsinin iki yarım növü vardır ki, onlardan yalnız P.h. persicus de Fillippi yarım növü Azərbaycanda yaşayır.

Statusu: Kateqoriya -VU, məhdud areal və ya sahələrdə yaşayan, mənfi təsirlərə məruz qalan həssas, azsaylı nadir növdür.

Yayılması: Naxçıvan MR-in Babək rayonunun Uzunoba, Şıxmahmud, Kəngərli rayonunun Xıncab kəndləri, Qızılwəng stansiyası, Culfa rayonunun Gülüstan kəndi, Dərəşam və Ordubad rayonunun Dəstə kəndi ətrafında müşahidə etmək olar. Bundan başqa respublikanın cənub-şərqində (Zuvandda) və Abşeron yarımadasında (Qaradağ rayonu) da rast gəlinir.

Yaşayış yeri: Gəngiz, dəvətikanı, öldürgən və s. bitən şorakət torpaqlı, yarım-səhra zonanı daha çox xoşlayır. Yaşadığı yerin rənginə uyğunlaşdığından, təbiətdə onu mühitdən seçmək çətindir.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Naxçıvanda Uzunoba su anbarı ətrafının 0,5 ha sahəsində 10-12 kərtənkələ saymaq olurdu. Son illər sayğı aparılmamışdır.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Başlıca rolu torpaqların təsərrüfat dövriyyəsinə daxil edilməsi və digər antropogen amillər oynayır.

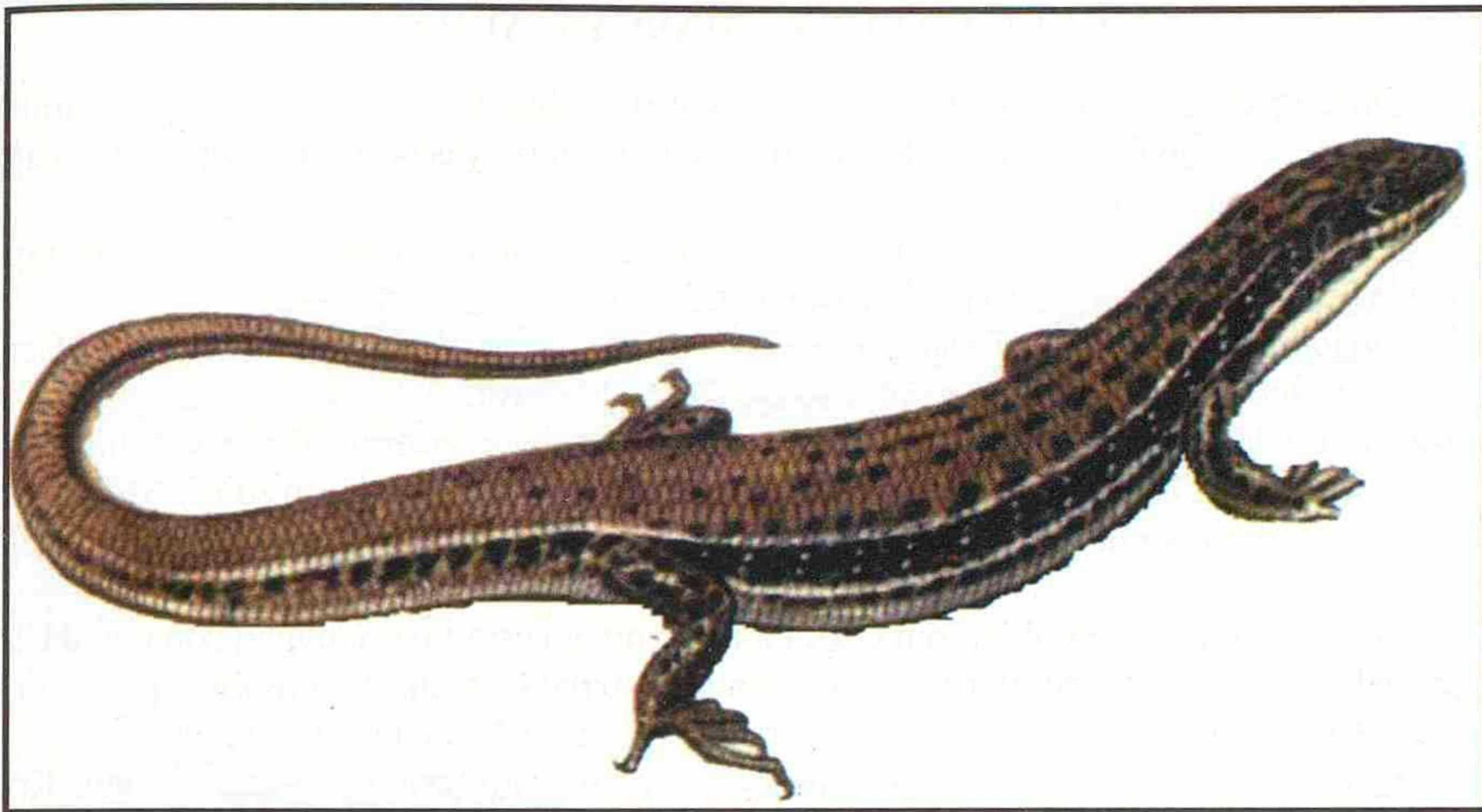
Bioloji xüsusiyyətləri: Bu kərtənkələni ilk dəfə olaraq Zaqafqaziya faunasına V.Моçуlovski 1839-cu ildə Culfa ətrafından əldə etdiyi nümunəyə görə daxil etmişdir. Daha sonra bir neçə onilliklər ərzində Naxçıvan ərazisində herpetoloqlar bu növü əldə etmiş və biologiyasını qismən öyrənmişlər. Naxçıvanda adətən mart ayının sonundan (havanın temperaturu yüksəldəndən), oktyabrın ortalarına kimi (soyuqların düşməsinə qədər) aktiv olurlar. Çoxalması haqqında dəqiq məlumat yoxdur, lakin yumurta qoymanın təqribən iyul ayında qurtardığı güman edilir. Qidalanmasını başlıca olaraq müxtəlif həşəratlar, qarışqa, hörümçək, arı, tırtıllar və s. təşkil edir.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

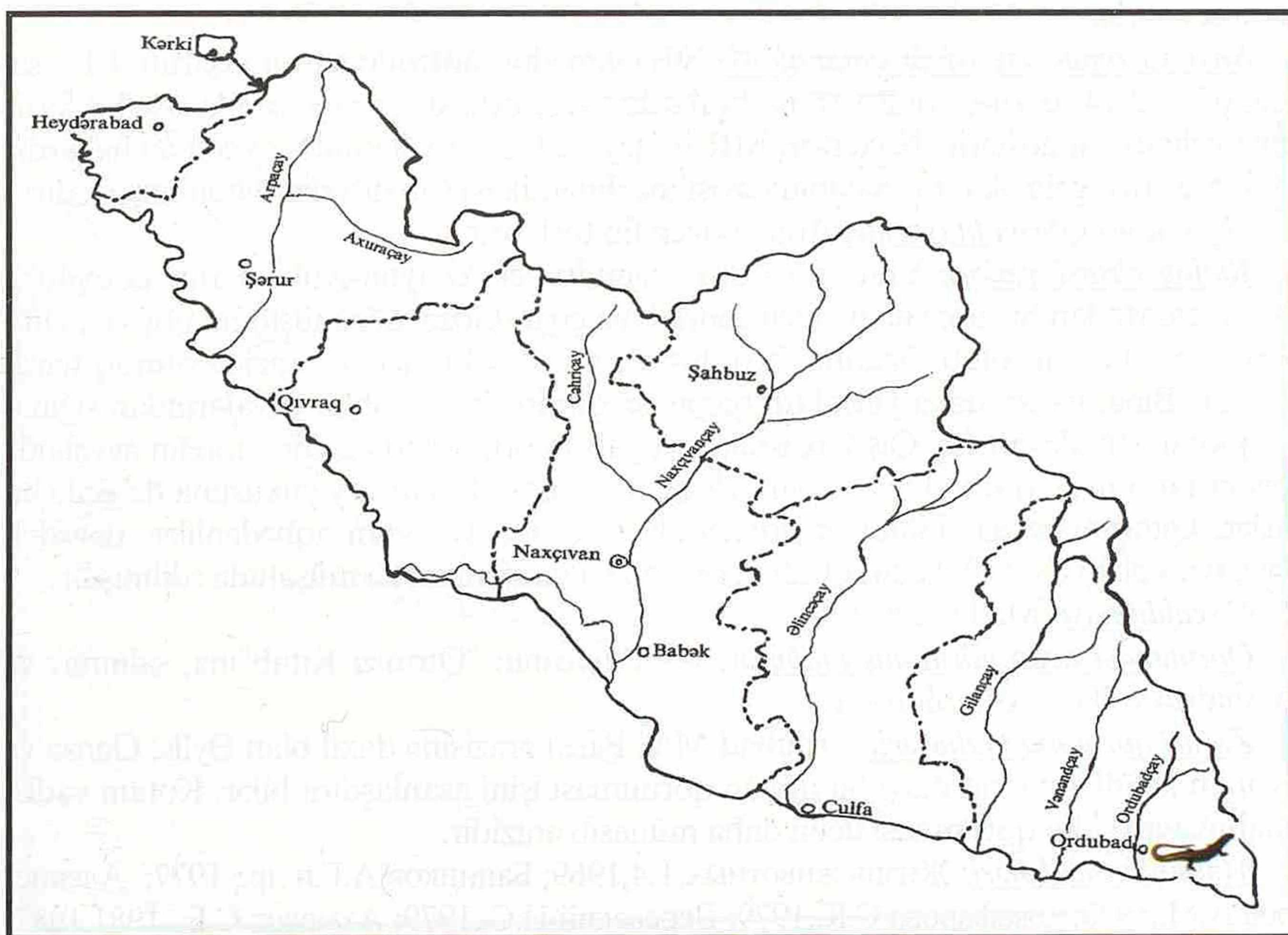
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycan və keçmiş SSRİ-nin "Qırmızı Kitab"larına salınmışdır və mühafizə olunan ərazilərdə qorunur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət yasaqlığının Dərəşam ərazisində mühafizə işini gücləndirməklə, növün mühafizəsini təşkil etmək olar.

Məlumat mənbələri: Жизнь животных, Т.4, 1969; Банников А.Г. и др., 1977; Алекперов А.М., 1978; Джафарова С.К., 1979; Даревский И.С., 1979; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999, 2006; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

QIZILI MABUYA
MABUYA AURATA L.

QIZILI MABUYA – MABUYA AURATA L.

Cinsə 90-dan çox növ daxildir ki, onlardan da yalnız bir növü Qafqaz və o cümlədən Azərbaycanda yayılmışdır. Bu növün Azərbaycanda yaşayan *M.a. septemtaeniata* Reuss. yarım növüdür.

Statusu: Kateqoriya NT- insan fəaliyyəti və ya abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, təhlükəyə yaxın, dar areallı, azsaylı nadir növdür.

Yayılması: Azərbaycan Respublikası ərazisində ilk dəfə olaraq 1926-cı ildə S.A. Çernov tərəfindən Ordubad şəhəri ətrafından əldə edilmişdir. A.M. Ələkbərov qızılı mabuyanın yalnız Naxçıvan MR ərazisində yayıldığını, lakin sonrakı illər S.B. Əhmədov bu növün Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarında da yaşadığını qeyd etmişdir. S.B. Əhmədov qızılı mabuyanın Zaqafqaziyada yayılmasını və ekologiyasını ətraflı tədqiq etmişdir.

Bu növ Muxtar Respublikanın Ordubad rayonu ərazisində orta dağlıq zonanın daşlı-çınqıllı, bulaq və çay kənarlarına yaxın olan uçuq binalar ətrafında müşahidə edilir. Yuxarı Əylis, Gənzə və Köhnə Kotam kəndləri ərazisində nisbətən tez-tez rast olunur.

Yaşayış yeri: Xarabalıqlar, köhnə tikinti yerləri onların başlıca sığınacaqlarıdır. Kotam vadisi hər tərəfdən qayalıqlarla əhatə edilməsinə baxmayaraq, mərkəzi hissəsi meyvə bağları ilə örtülmüş bir vahədir. Köhnə Kotamın əkin sahələri becərildiyindən burada onurğasızlar, xüsusən həşəratlar artır və dolayısı ilə mabuya üçün qida obyektinə çevrilirlər.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: S.B.Əhmədov antropogen landşaftın 1 ha sahəsində 12-14, daşlı-çınqıllı yarım səhralarda 9-10, orta dağlıq qurşaqlarda isə 3-4 fərdə rast gəldiyini göstərir. Naxçıvan MR-in qeyd edilən ərazilərində isə çox az hallarda, 3-4 fərdə rast gəlmək olur. Sayının dəyişilmə dinamikası son dövrlər öyrənilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Antropogen faktorlardır.

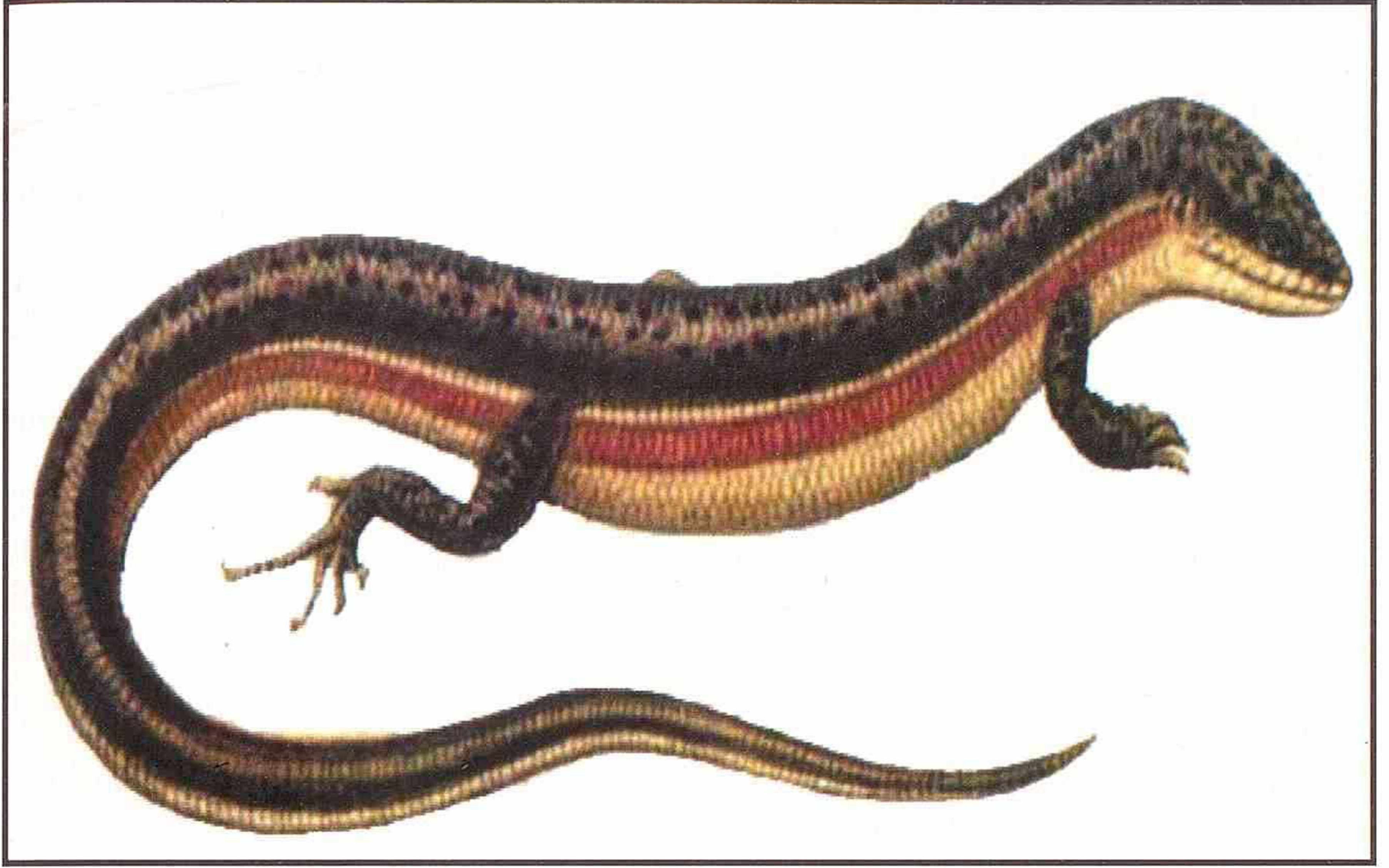
Bioloji xüsusiyyətləri: Yumurta – diri doğandır belə ki, iyun-iyul aylarında qoyduğu 4-8 yumurtadan bir neçə dəqiqədən sonra bala çıxır. Gözəl görünüşlü bu növ çox ehtiyatlı, cəld heyvan olub, özünün fərdi bir ərazisi olur ki, həmin ərazidə oturaq həyat keçirir. Bina, hasar, qaya yarıqları, bəzən isə gəmiricilərin köhnə yuvalarından sığınacaq kimi istifadə edirlər. Qış yuxusuna sentyabrın ortalarında gedib, aprelin əvvəlində oyanırlar. Güclü quraq hava və yüksək temperatur olduqda yay yuxusuna da gedə bilərlər. Qidasını zərqanadlılar, sərtqanadlılar, kəpənəklər, yumşaqbədənlilər, dəvədələyi, iynəcələr və s. təşkil edir. Qızılı mabuyada hannibalizm də müşahidə edilmişdir.

Çoxaldılması: Məlum deyil.

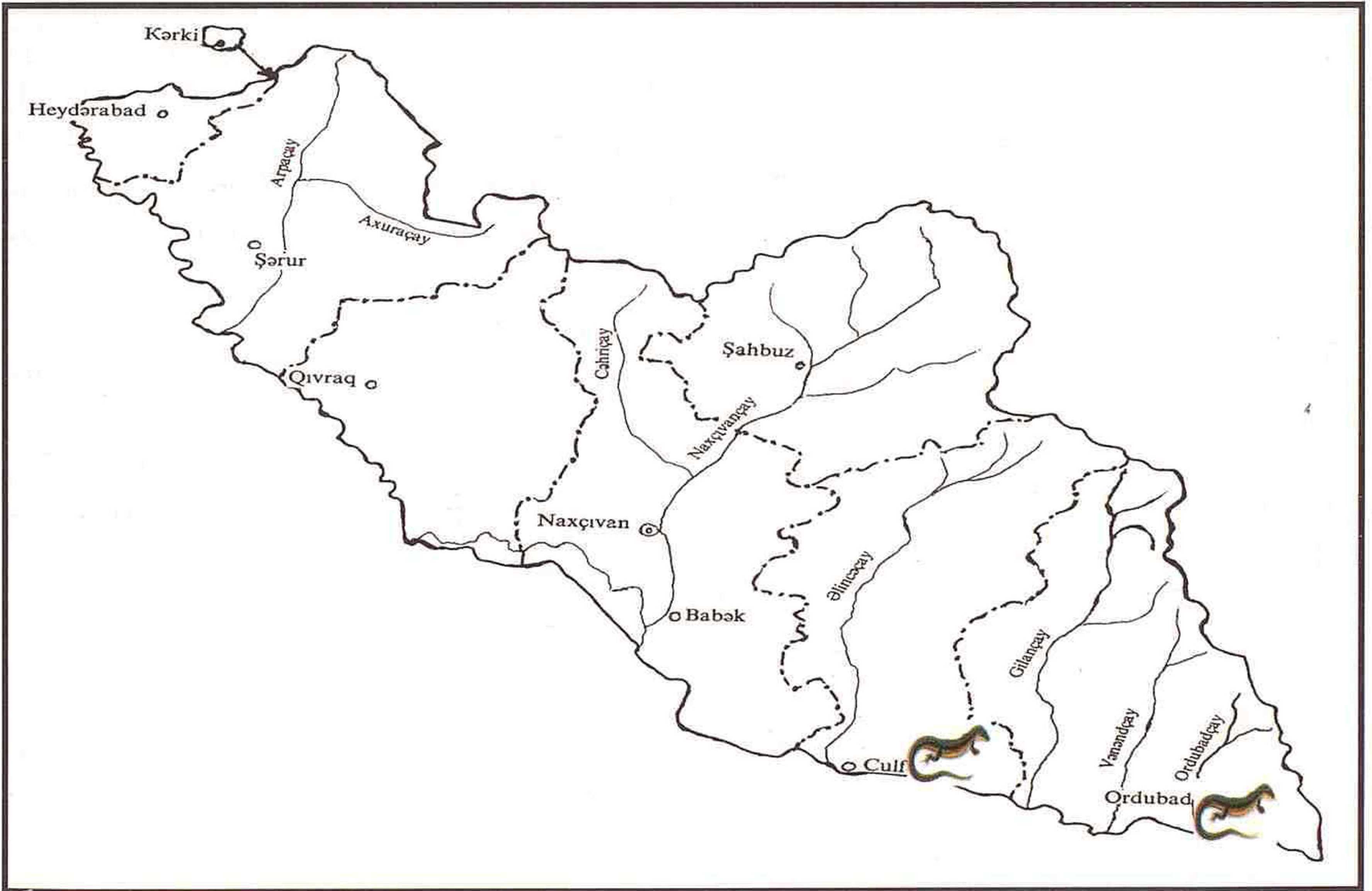
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına, salınmış və mühafizə yolları göstərilmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkı ərazisinə daxil olan Əylis, Gənzə və Kotam kəndlərinin ətrafları bu növün qorunması işini asanlaşdırıla bilər. Kotam vadisi mabuyanın ciddi qorunması üçün daha münasib ərazidir.

Məlumat mənbələri: Жизнь животных, Т.4, 1969; Банников А.Г. и др., 1977; Алекперов А.М., 1978; Джафарова С.К., 1979; Даревский И.С., 1979; Ахмедов С.Б., 1981, 1987; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999, 2006; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

UZUNAYAQ ŞNEYDER KƏRTƏNKƏLƏSİ
EUMECES SCHNEİDERİ DAUD.

UZUNAYAQ ŞNEYDER KƏRTƏNKƏLƏSİ – EUMECES SCHNEIDERI DAUD.

Uzunayaq sink cinsinə 40-a qədər növ daxildir ki, onlardan da bir növü Qafqazda və o cümlədən Azərbaycanda yaşayır. Bu ərazidə yalnız növün bir yarım-növü *E.s. princeps* Eichw. yayılmışdır.

Statusu: Kateqoriya – NT, insan fəaliyyəti və ya abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, təhlükəyə yaxın, azsaylı nadir növdür. Bu növün "Qırmızı Kitab"a daxil edilməsini T.Əliyev və F.Qəniyev də təklif etmişlər.

Yayılması: Culfa və Ordubad rayonlarının Araz çayı sahilinə bitişik yarım-səhra və çöllərində yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Düzənlik və orta dağ qurşağının daşlı, çınqıllı bitki örtüyü zəif inkişaf edən ərazilərində və ya gəmiricilər tərəfindən qazılan yuvalarda yaşayır. Yuvanın uzunluğu 60- 80 sm-ə qədər ola bilər. Təhlükə hiss etdikdə ön ətrafı və başı ilə qumu qazaraq gizlənir.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Xüsusi tədqiqat aparılmamışdır, lakin sayının get – gedə azaldığı müşahidə olunur.

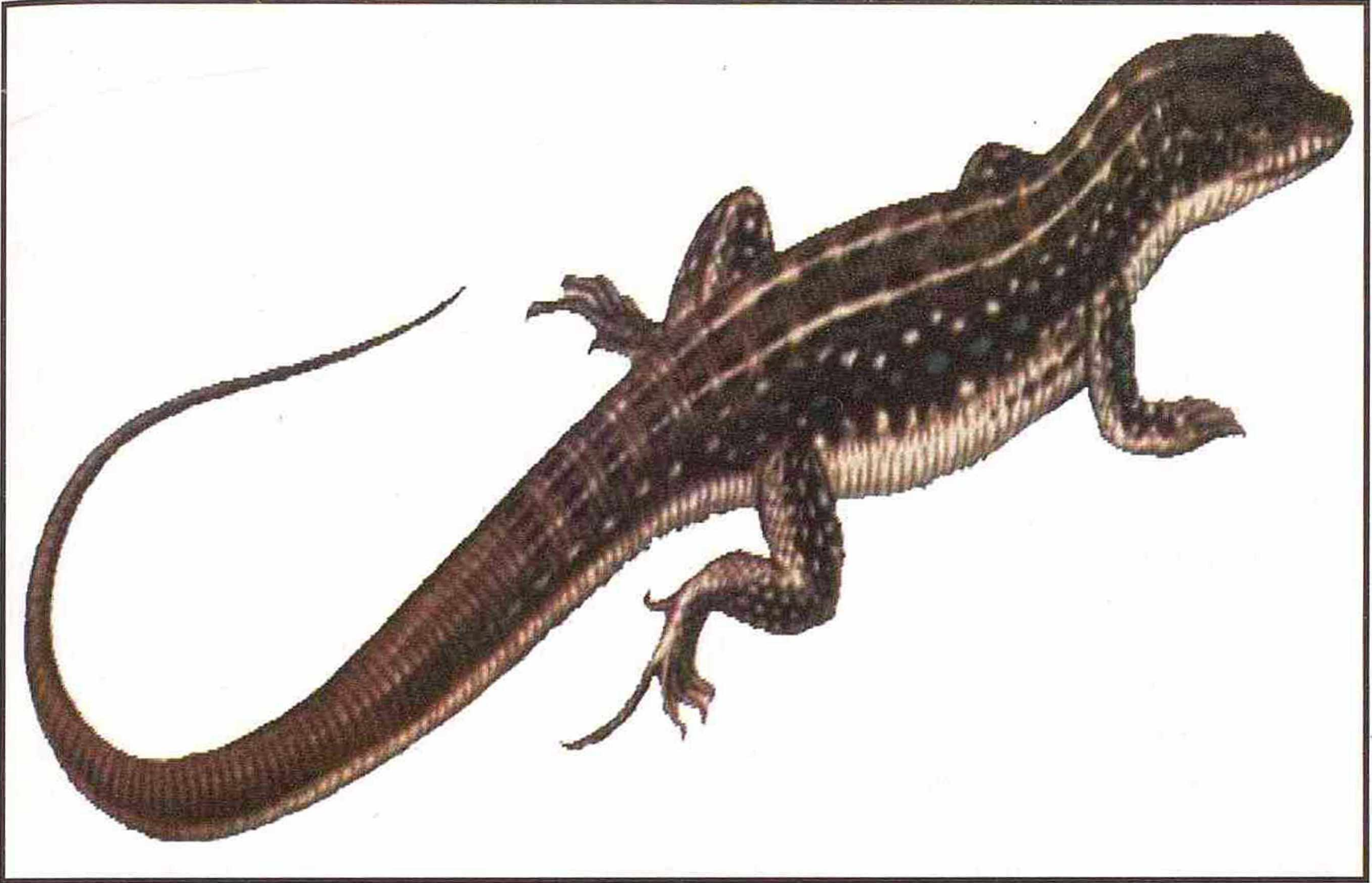
Bioloji xüsusiyyətləri: Ərazi üçün ilk dəfə olaraq Bettqer tərəfindən Culfa yaxınlığında Araz sahilindən əldə etdiyi nümunəyə əsasən daxil edilmişdir. Cəld, güclü və gözəl görünüşlü kərtənkələdir. Uzunluğu 165 mm-ə qədər ola bilər. May ayında cütləşir, iyun ayının sonu, iyulun əvvəlində isə 6-9 yumurta qoyaraq çoxalırlar. Yazda və yayın əvvəlində gündüz, yayda isə səhər və axşamlar aktiv olurlar. Yayın ortalarından sonra az- az görünürlər. Görünür yay yuxusuna gedirlər. Gəmiricilər tərəfindən qazılmış köhnə yuvalarda və ya yumşaq torpaqlarda özləri tərəfindən qazılmış yuvalarda qışlayırlar. Müxtəlif onurğasızlarla: tırtıl, kəpənək, əqrəb, hörümçək, ilbiz və s. qidalanırlar. Çoxalması zəif öyrənilmişdir.

Çoxaldılması: A.Ələkbərov bu növün terrariumda normal qaldığı və tez əhlilləşdiyi haqqda məlumat verir. Lakin çoxaldılması barədə digər məlumatlar yoxdur.

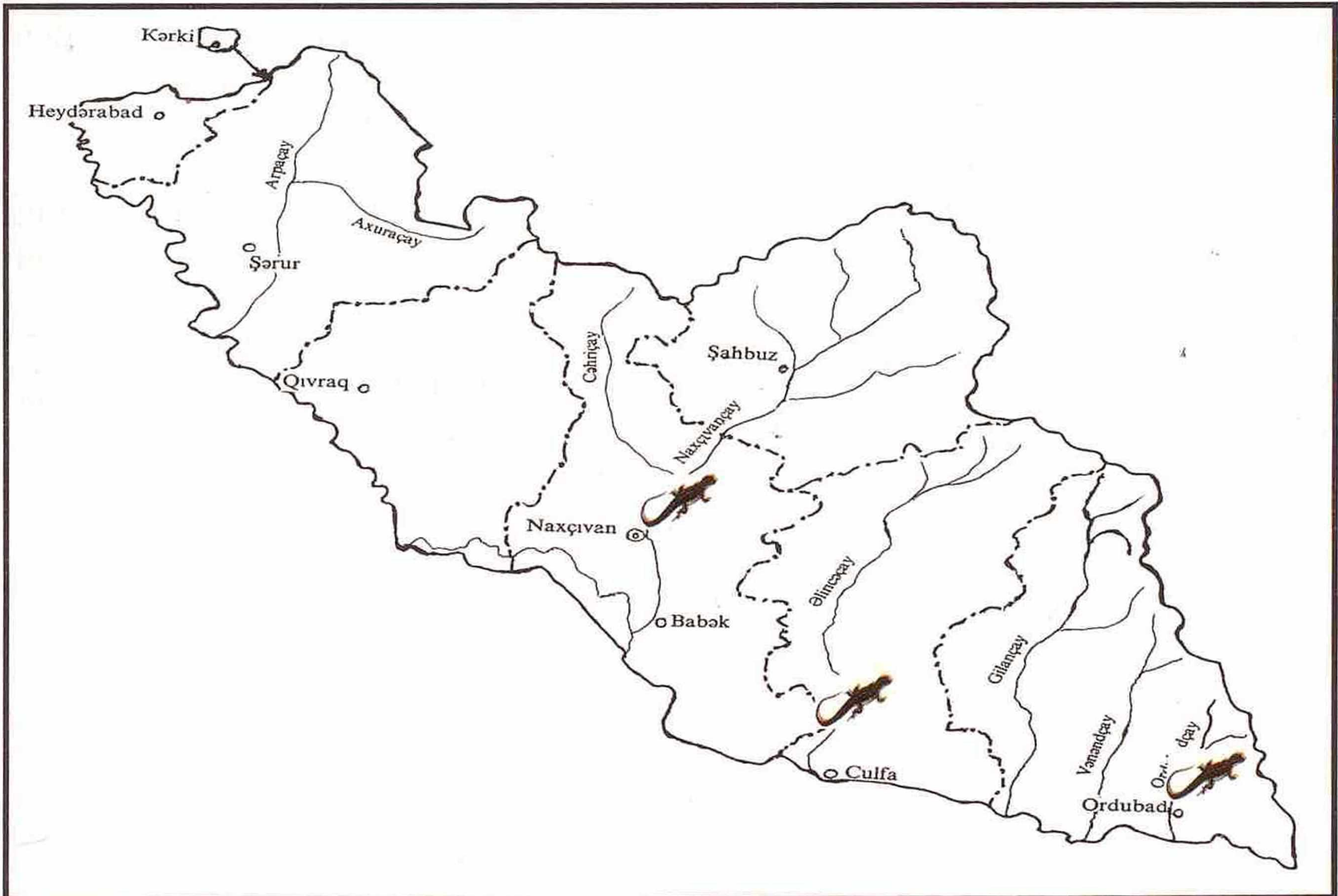
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığının Culfa və Ordubad rayonları əraziləri xüsusi nəzarət altına alınmalıdır.

Məlumat mənbələri: Жизнь животных, Т.4, 1969; Банников А.Г. и др., 1977; Алекперов А.М., 1978; Джафарова С.К., 1979; Даревский И.С., 1979; Talibov T.-H., 1999, 2006; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

ŞTRAUX KƏRTƏNKƏLƏSİ
EREMİAS STRAUCHİ KESSL.

ŞTRAUX KƏRTƏNKƏLƏSİ – EREMIAS STRAUCHI KESSL.

Cinsin Azərbaycanda 4 növü yayılmışdır. Ştraux kərtənkələsinin bir yarım növü E.s.strauchi Kessl.,1878 Azərbaycanda yaşayır.

Statusu: Kateqoriya – NT, insan fəaliyyəti və ya abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, təhlükəyə yaxın, sayı durmadan azalan nadir növdür.

Yayılması: İlk dəfə olaraq 1883-cü ildə S.P. Zelenski tərəfindən Naxçıvan şəhəri ətrafından tutularaq fauna siyahısına əlavə edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə bu növ orta və aşağı dağ qurşağı ərazilərindən də əldə olunmuşdur. Darıdağ və Soyuq dağ ərazisində də müşahidə olunduğu göstərilir. Göründüyü kimi azsaylı olmasına baxmayaraq, ərazidə geniş yayılma zonasına malikdir.

Yaşayış yeri: Çox müxtəlif biotoplarda yaşayır. Lakin əsasən kserofit bitkilərlə örtülü daşlı – çınqıllı əraziləri, bulaq və ya çay kənarlarını xoşlayır. Bəzən tarla və üzümlüklərdə də rast gəlinir. Dəniz səviyyəsindən 1500- 2000 m hündürlüyə qədər ərazilərdə yaşaya bilirlər.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Dəqiq məlumat yoxdur.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Antropogen faktorların təsirindən sayının get-gedə azaldığı güman edilir.

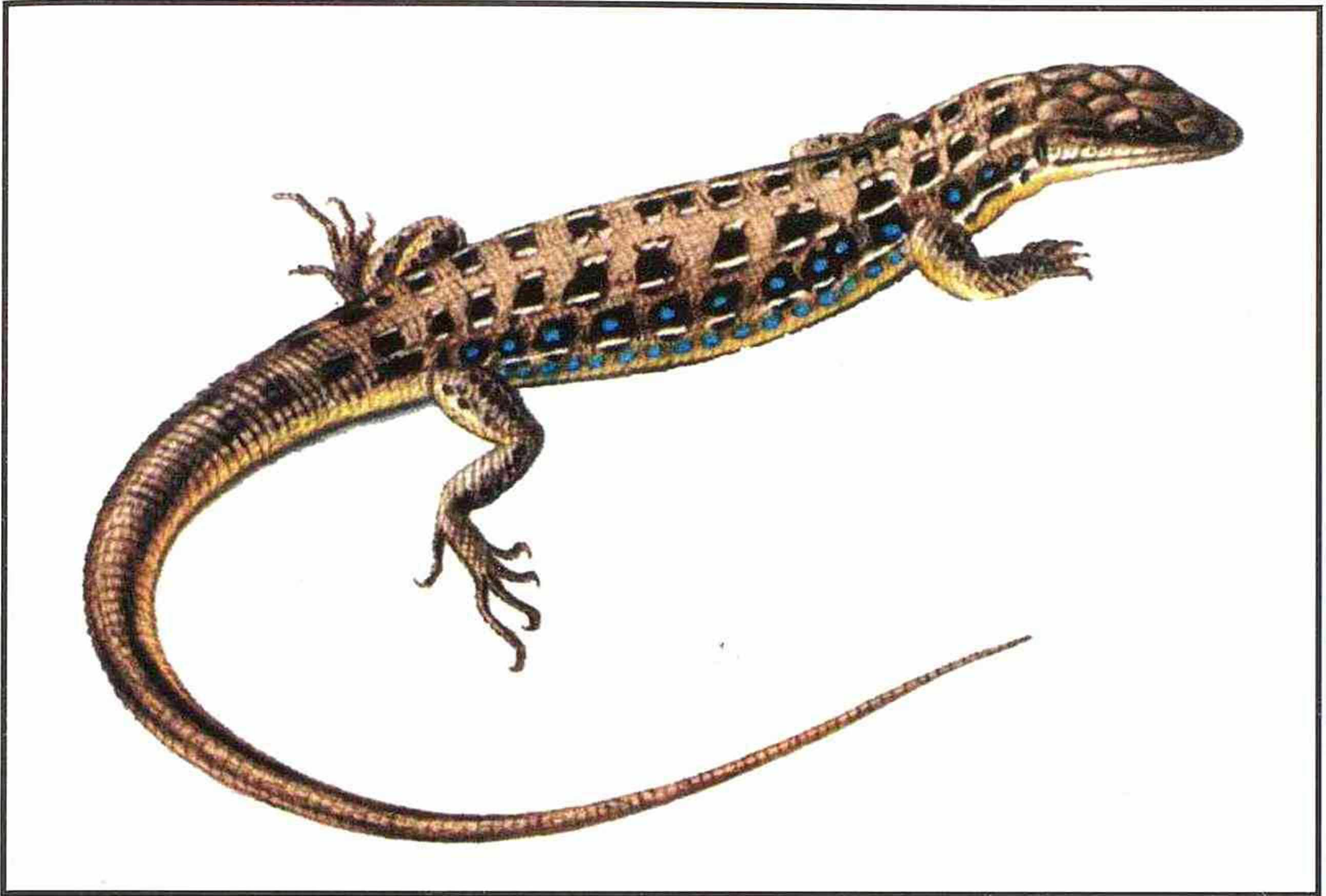
Bioloji xüsusiyyətləri: Gəmiricilər tərəfindən qazılmış köhnə yuvalarda, yovşan kolu dibində özü tərəfindən qazılmış yuvada ildə 2-3 dəfə iqlim və qida faktorlarından asılı olaraq yumurta qoyub, bala çıxarırlar. Lakin qoyduqları 3 (bəzən 4) yumurtadan çıxan balalar, adətən iyun ayında müşahidə edilir. Qidasının böyük əksəriyyətini zərərverici həşəratlar təşkil edir. Bu kərtənkələni ən çox ilanlardan təlxələr, yatağan, yırtıcılardan isə tülkü, çaqqal və bəzi quşlar məhv edirlər.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

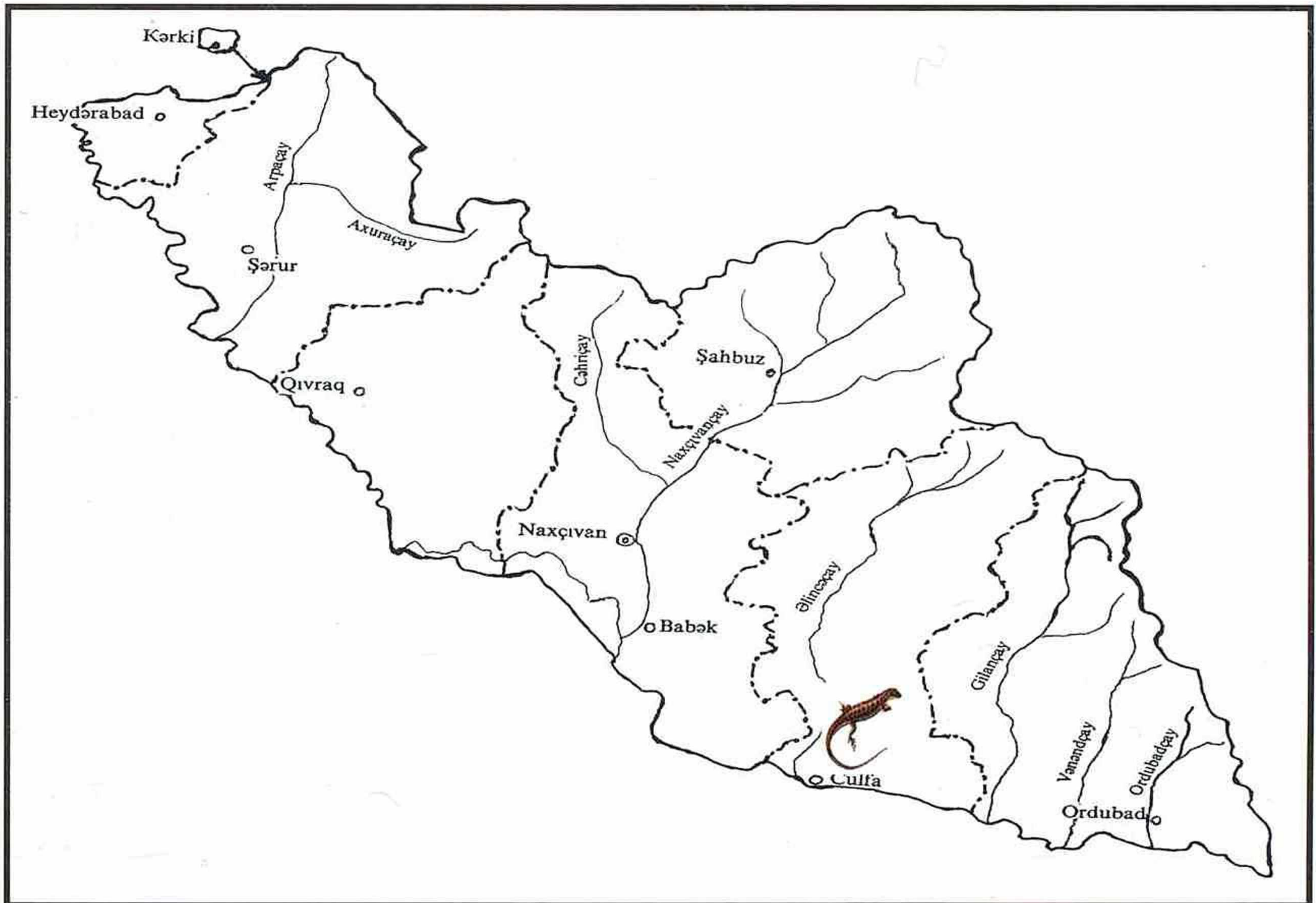
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Darıdağ və Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığının Dərəşam ərazilərini xüsusi nəzarət altına almaqla, növün təbiətdəki vəziyyətini nəzarətdə saxlamaq olar.

Məlumat mənbələri: Жизнь животных,Т.4,1969; Банников А.Г.и др., 1977; Алекперов А.М.,1978; Джафарова С.К.,1979; 1989; Talıbov T.H., 1999,2006; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

KIÇIK ASIYA KƏRTƏNKƏLƏSİ
LACERTA PARVA BOULENGER

KIÇIK ASIYA KƏRTƏNKƏLƏSİ – LACERTA PARVA BOUL.

Kərtənkələ cinsinə 35-ə qədər növ aiddir ki, onlardan 11 növü Azərbaycanda, o cümlədən 5 növü isə Naxçıvan MR ərazisində rast gəlinir.

Statusu: Kateqoriya - CR, təbiətdəki vəziyyəti böhran həddində olan və nəsli-nin kəsildiyi ehtimal edilən növdür.

Yayılməsi: Yayıldığı yerlər başlıca olaraq Kiçik Asiya və Zaqafqaziyadır. Naxçıvan MR -də isə Culfa rayonu ərazisində yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Yovşanlı, kəngizli çöllərdə yaşayırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Tədqiq edilməyib.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Öyrənilməyib.

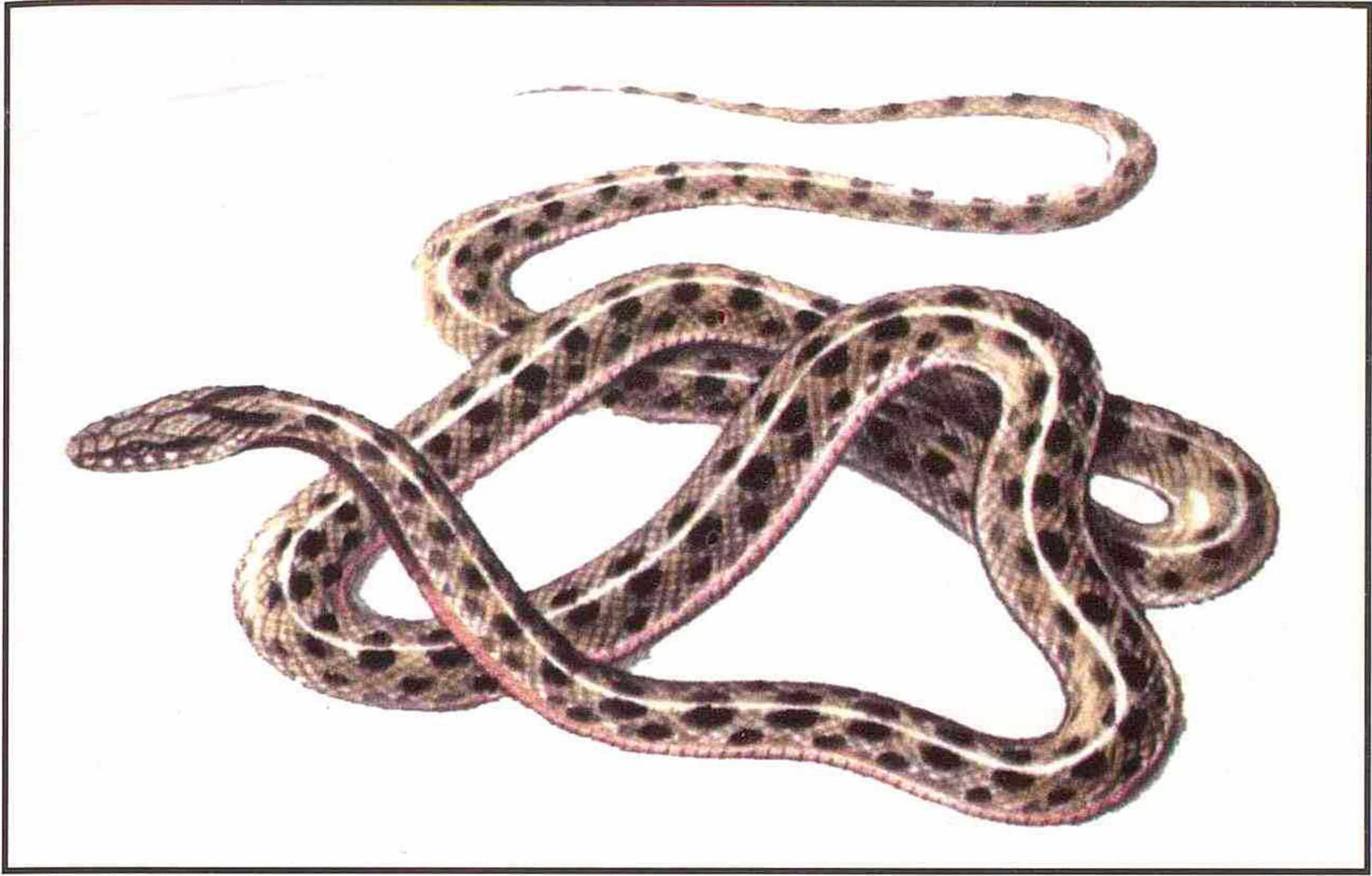
Bioloji xüsusiyyətləri: İlk dəfə olaraq Azərbaycan ərazisində 1916-cı ildə A.N.-Kaznakov tərəfindən Culfa şəhəri ətrafından əldə edilmiş iki Kiçik Asiya kərtənkələsi fərdinə əsaslanaraq faunaya daxil edilmişdir. Bu nümunələr həmin vaxt SSRİ EA Zoologiya İnstitutunun herpetoloji kolleksiyasına təhvil verilmişdir. Kolleksiya materiallarından aydın olur ki, cavan fərdlərə iyulun ikinci yarısından başlayaraq rast gəlmək olur. R.D.Cəfərova Lənkaran rayony ərazisindən bu növün əldə edildiyini göstərsədə, A.M.Ələkbərov araşdırılan kolleksiya materiaları arasında bu növün olmadığını qeyd etmişdir. Bioloji xüsusiyyətləri tədqiq edilməmişdir. Bu növ bir neçə illərdir ki, rast olunmur və ola bilsin ki, insan əli çatmayan təbii landşaftlarda qalmışdır. "Azərbaycanın heyvanlar aləmi" (2004) daxil edilməmişdir.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ-nin "Qırmızı Kitab"ına salınmışdır. Azərbaycanda qorunmasına dair heç bir tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Növün təbiətdəki vəziyyəti xüsusi ekspedisiya vasitəsilə tədqiq edilməli və başlıca yayılma zonası olan Culfa şəhəri ətrafı və Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığının Dərəşam əraziləri xüsusi nəzarət altına alınmalıdır.

Məlumat mənbələri: Жизнь животных, Т.4, 1969; Даревский И.С., 1975; Банников А.Г. и др., 1977; Алекперов А.М., 1978; Джафарова С.К., 1979; Красная Книга СССР, 1984; Talibov T.H., 1999, 2006; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

ZAQAQAZIYA TƏLXƏSİ
ELAPHE HOHENERI STRAUCH

ZAQAFQAZIYA TƏLXƏSİ – ELAPHE HOHENACKERİ STRAUCH, 1873

Dırmaşan təlxələr cinsinə Naxçıvan MR ərazisində rast gəlinən bir növ daxildir ki, onu da A.M.Nikolski 1913-cü ildə Şahbuz rayonunun Biçənək kəndi ətrafından, S.A.Çernov isə 1939-cu ildə Ordubad şəhəri yaxınlığından tutaraq, ərazi faunasına daxil etmişlər.

Statusu: Kateqoriya - VU, məhdud areal və ya sahələrdə yaşayan, mənfi təsirlərə məruz qalaraq növ sayı kəskin azalan həssas, nadir növdür.

Yayılması: Əsas yayılma zonası Zaqafqaziyadır. Naxçıvan MR-in Şahbuz rayonunun Biçənək kəndi və Ordubad rayonunun Yuxarı Əndəmic və Gənzə kəndləri yaxınlığındakı meyvə bağları sahələrində yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Bu növə orta dağlıq zonanın meşəlik, kolluq biotoplarında rast gəlinir, lakin çox zaman bağlarda, kolluqlarla örtülü yarpaqlı çay sahillərində də müşahidə edilir.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Say dinamikası tədqiq edilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Antropogen amillərin olduğu güman edilir, lakin ciddi tədqiqatın aparılması vacibdir.

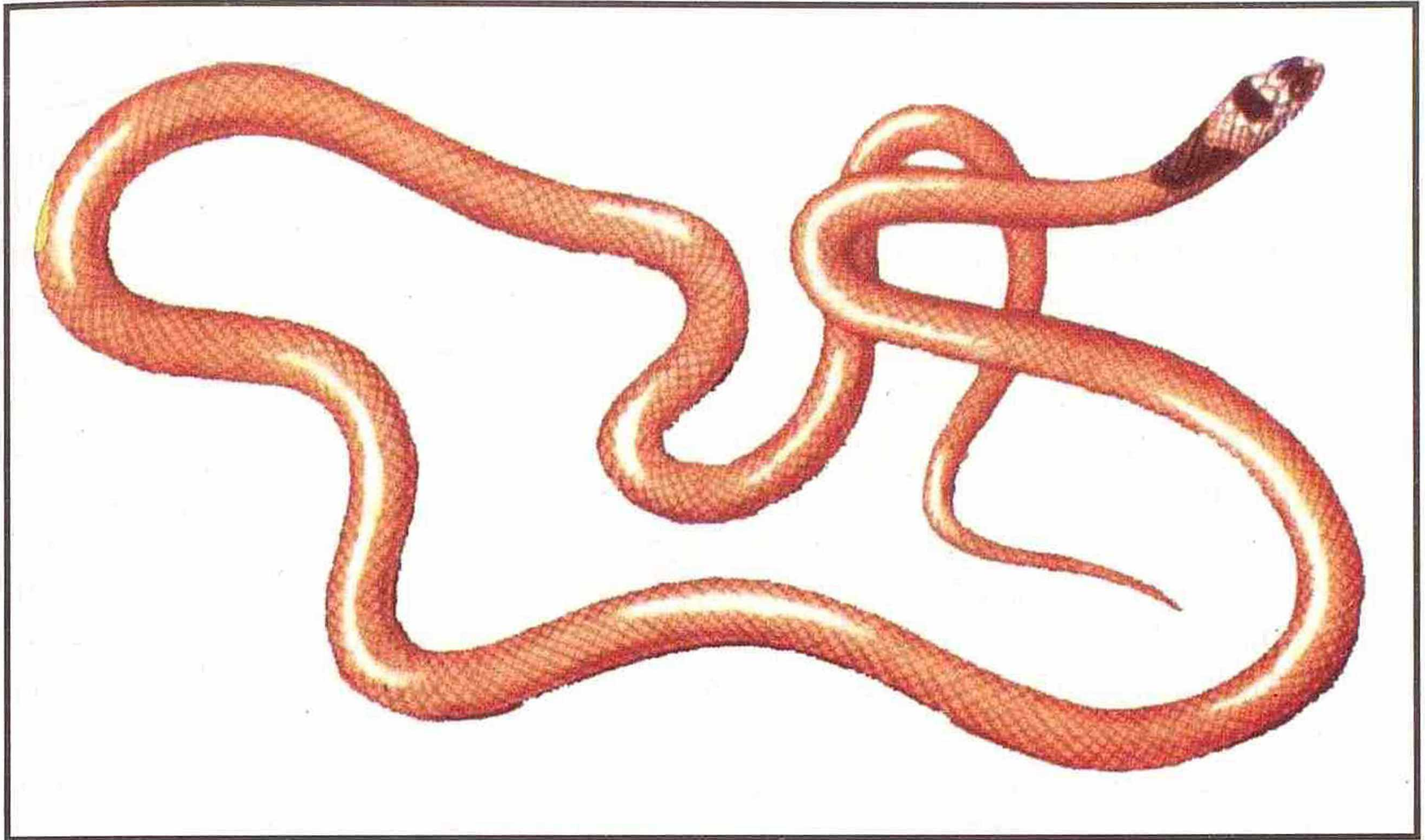
Bioloji xüsusiyyətləri: Çox nadir halda rast olunur, ona görə də xüsusi tədqiqat işi apararaq, biologiyasının öyrənilməsi vacibdir. Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitab"ının ikinci nəşrinə daxil edilməsi tövsiyyə olunmuşdur.

Çoxaldılması: Bəzi heyvanat parklarında saxlanılmasına baxmayaraq, çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

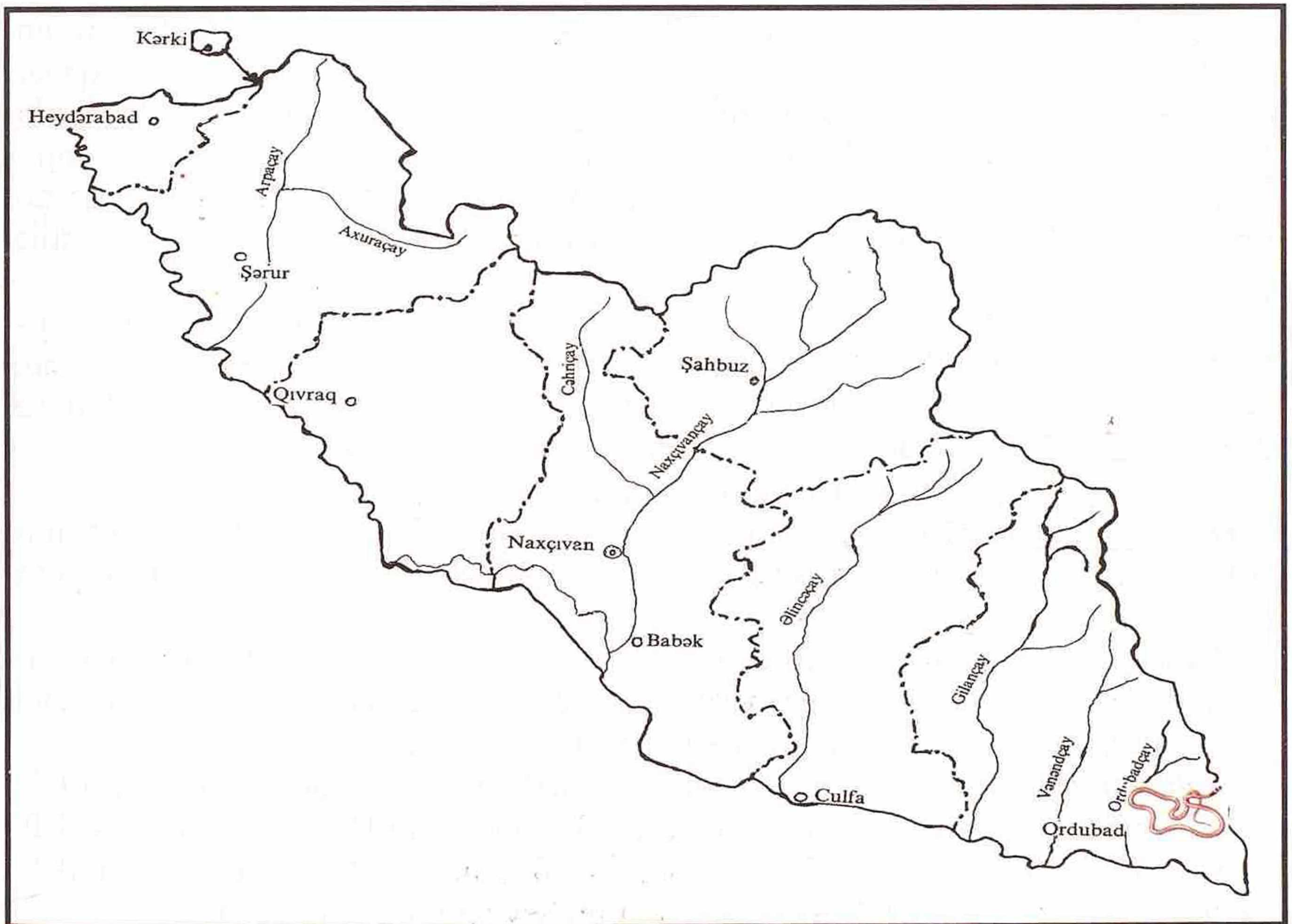
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ-nin "Qırmızı Kitab"ına salınmış və mühafizə yolları göstərilmişdir. Azərbaycanda qorunması üçün tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkının Gənzə kəndi ətrafı və Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun Batabat meşəsi sahələrində mühafizə olunması vacibdir.

Məlumat mənbələri: Жизнь животных, Т.4, 1969; Банников А.Г. и др., 1977; Алекперов А.М., 1978; Джафарова С.К., 1979; Даревский И.С., 1979; Алийев Т.Р. и др., 1983; Красная Книга СССР, 1984; Talıbov T.H., 1999, 2006; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

QARABAŞ RİNXOKALAMUS
RHYNCHOCALAMUS MELANOCEPHALUS JAN.

QARABAŞ RİNXOKALAMUS – RHYNCHOCALAMUS MELANOCEPHALUS JAN.

Rinxokalamus cinsinə Ön Asiya, cənub - şərqə Türkiyə, Zaqafqaziya, şimali və cənub-qərbi Ərəbistanda yayılan 2 növünə rast olunur. *R. arabicus* Schmidt, 1933 növü yalnız Ərəbistan yarımadasında rast olunur. Qarabaş rinxokalamus növünün 2 yarım növü məlumdur ki, onlardan *R.m. satunini* Nikolsky, 1899 (*Contia satunini* Nik., 1899) Muxtar Respublika ərazisində yaşayır.

Statusu: Kateqoriya – CR, təbiətdəki vəziyyəti böhran həddində olan və nəslinin kəsildiyi ehtimal edilən növdür. Bu növ bir neçə illərdir rast olunmur və ola bilsin ki, müəyyən bir landşaftda qalmışdır.

Yayılması: İranın şimal hissəsində, Naxçıvan MR-də Arazboyu zonada təsadüf olunur. Bu vaxta qədər təqribən 13 dəfə, o cümlədən keçmiş SSRİ ərazisində 7 dəfə müşahidə olunmuş və əldə edilmişdir. Bu növ Türkiyə ərazisində Araz çayı sahilindən başlayaraq, Naxçıvan MR ərazisi daxil olmaqla Mehriyə qədər yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Başlıca yaşadığı yerlər yarım səhra, kolluq, otluq, bəzən isə daşlıq biotoplarıdır. Əkin sahələrində, hətta baxçalarda da rast gəlinir.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Çox az rast olunan və tədqiq edilməyən növ olduğundan sayı və onun dəyişilmə dinamikası öyrənilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Antropogen amillər olduğu güman edilir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Naxçıvan MR ərazisindən bu ilan ilk dəfə 1933-cü ilin yay fəslində tutulmuşdur. Bədəni silindrik olub, uzunluğu təqribən 56 sm-ə qədər çatır. Rəngi parlaq-narıncı, quyruğa tərəf getdikcə isə tala-tala ağ pulcuqlarla örtülür. Qarın tərəfi ağımtıl narıncı rəngdədir. Başı qara olub, təpə hissədə rombşəkilli ağ ləkə vardır. Yazda və yayın ilk aylarında çox nadir hallarda daşların altında müşahidə edilir. İlin qalan vaxtlarını torpağın dərinliyində qalaraq səthə çıxmır.

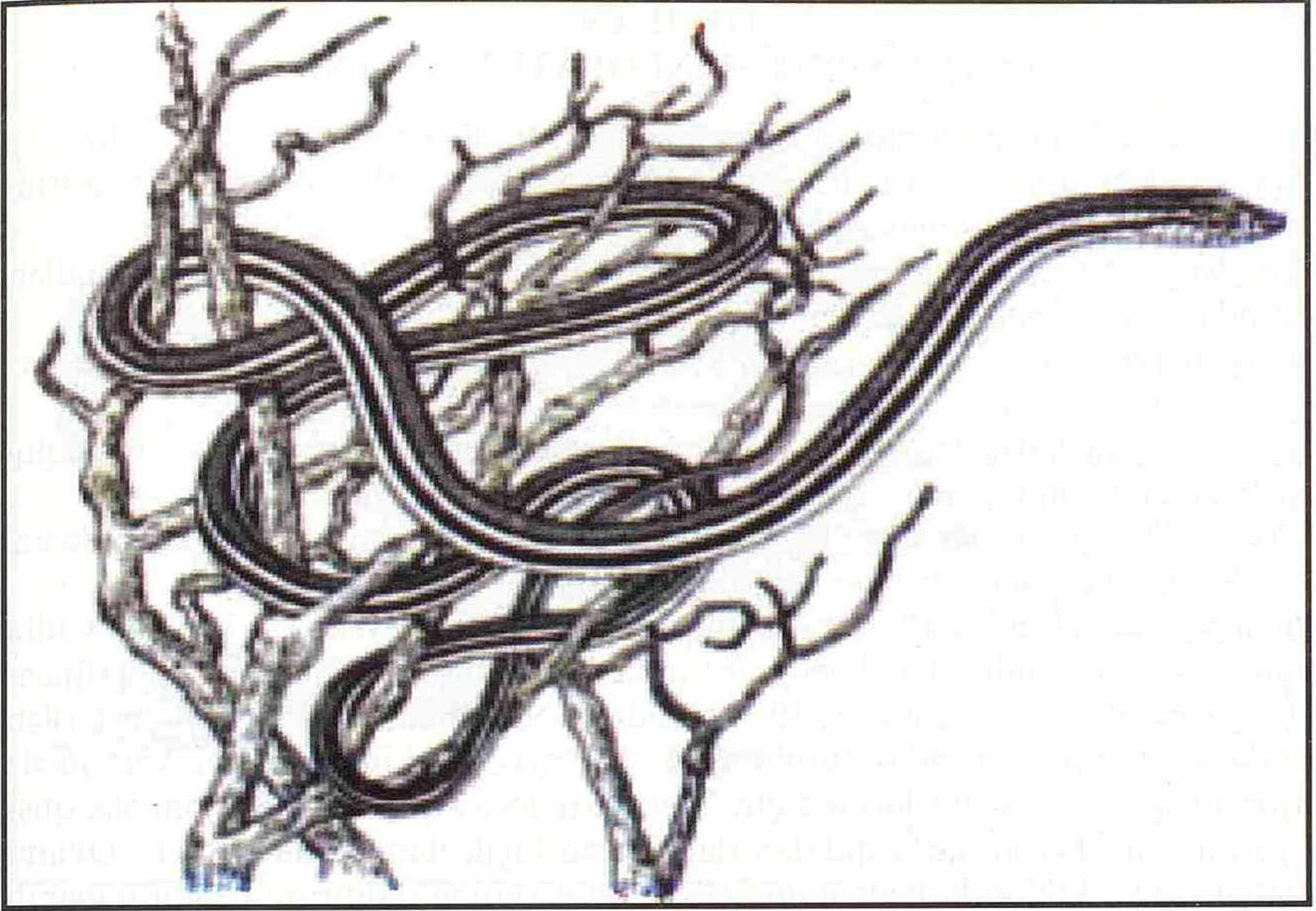
Qidasının əsasını qarışqa sürfələri, puplar və torpaqda yaşayan kiçik həşəratlar təşkil edir. Bu növün təbiətdəki vəziyyəti və biologiyası öyrənilmədiyindən, həmçinin çox təsadüfi hallarda rast olduğundan, keçmiş SSRİ-nin (1984) və Azərbaycanın (1989) "Qırmızı Kitab"larına daxil edilmişdir.

Çoxaldılması: Çoxaldılması haqqında heç bir məlumat yoxdur.

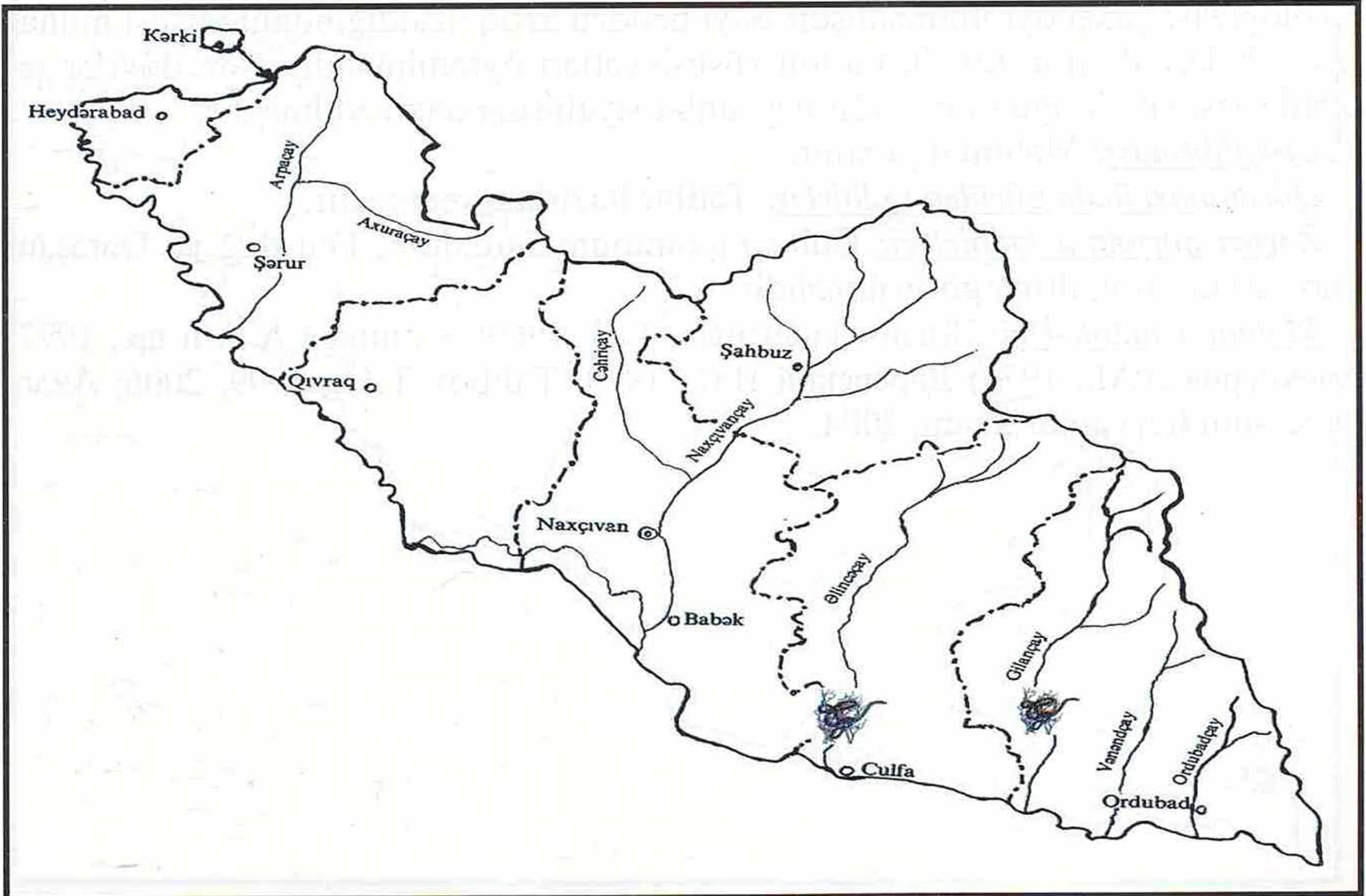
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanın və keçmiş SSRİ-nin "Qırmızı Kitab"ına daxil edilərək, xüsusi mühafizə tədbirlərinin hazırlanılması tövsiyyə olunmuşdur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət yasaqlığının Ordubad rayonu zonasında yovşanlı yarım səhranı nəzarət altına almaqla, növün təbiətdəki vəziyyətini dəqiqləşdirib, mühafizə işini nəzarətdə saxlamaq olar.

Məlumat mənbələri: Жизнь животных, Т.4, 1969; Банников А.Г. и др., 1977; Алекперов А.М., 1978; Джафарова С.К., 1979; Даревский И.С., 1979; Алийев Т.Р. и др., 1983; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999, 2006; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

OX İLAN
PSAMMOPHIS LINEOLATUM BRANDT

OX İLAN – PSAMMOPHIS LINEOLATUM BRANDT

Yer kürəsində Psammophis cinsinə daxil olan 16 növdən biri də ox ilandır.

Statusu: Kateqoriya – NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, təhlükəyə yaxın növdür.

Yayılməsi: Culfa rayonunun Camaldın və Ordubad rayonunun Dizə kəndləri ətrafında, buğda zəmisində və üzümlüklərdə yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Yarımsəhra zonanın kolluq və otluqla əhatələnmiş daşlıq yerlərdə yaşayırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Sayı və dəyişilmə dinamikasının tədqiqi aparılmamış, lakin təbiətdə get- gedə sayının azaldığı görünməkdədir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Antropogen faktorlardır. Son dövrlər təbiətdə azsaylı olduğundan, nadir heyvanlar siyahısına daxil edilmişdir.

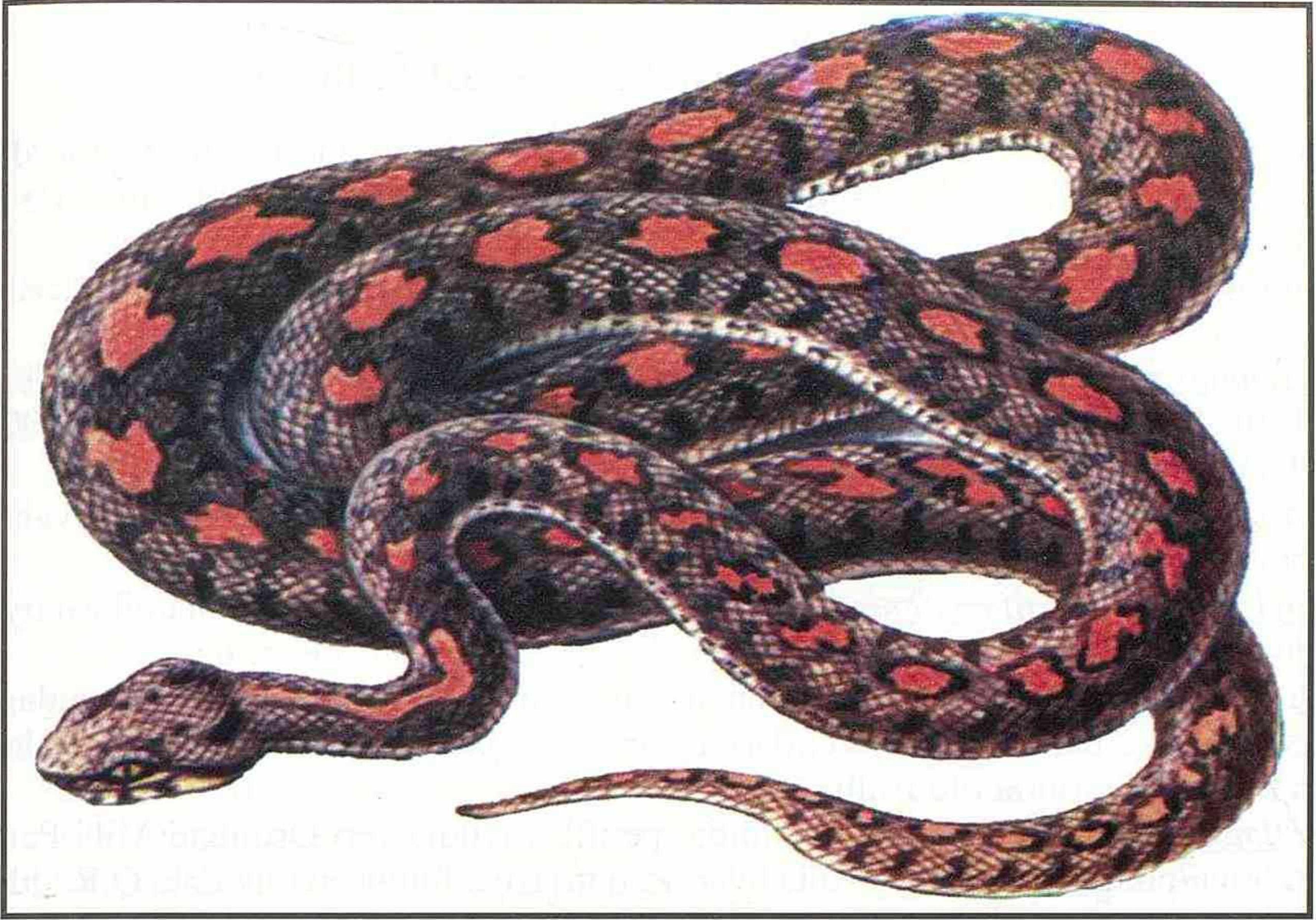
Bioloji xüsusiyyətləri: İlk dəfə olaraq bu ilan İ.S.Darevski 1957-ci ildə Culfa rayonunun Kərimqulu Dizə kəndi ətrafında əldə etmiş və həmin növ Zaqafqaziya faunasına daxil olunmuşdur. 1974-cü ildə N.N.Şerbakov tərəfindən göstərilən ərazidə yeni bir nümayəndəsi tutulmuşdur. Yaşayış yeri kimi gəmirici, kərtənkələ yuvaları və ya ağac koğuşlarını seçir. Yay vaxtı gecə aktiv olur. Kərtənkələ, quşlar və müxtəlif həşəratlarla qidalanırlar. Bəzən kiçik ilanları da ovlayır. Ovunu budaqda və ya kolluqda bədəninin 2/3 hissəsini yerdən qaldıraraq sakit dayanıb gözləyir. Gəmirici və kərtənkələlər zəhərli dişilə dişləndikdən bir az sonra ölür. Lakin ox ilanının dişləməsi insan həyatı üçün təhlükə yaratmır. İyun – iyul ayında 3 – 11 uzunsov yumurta qoyur və onlardan iyul – avqust ayında balalar çıxırlar. Ekologiyası yaxşı öyrənilməmişdir. Sayı həddən artıq azaldığından, xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir. Son dövrlər təbiətdə azsaylı olduğundan nadir heyvanlar siyahısına daxil edilmişdir.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

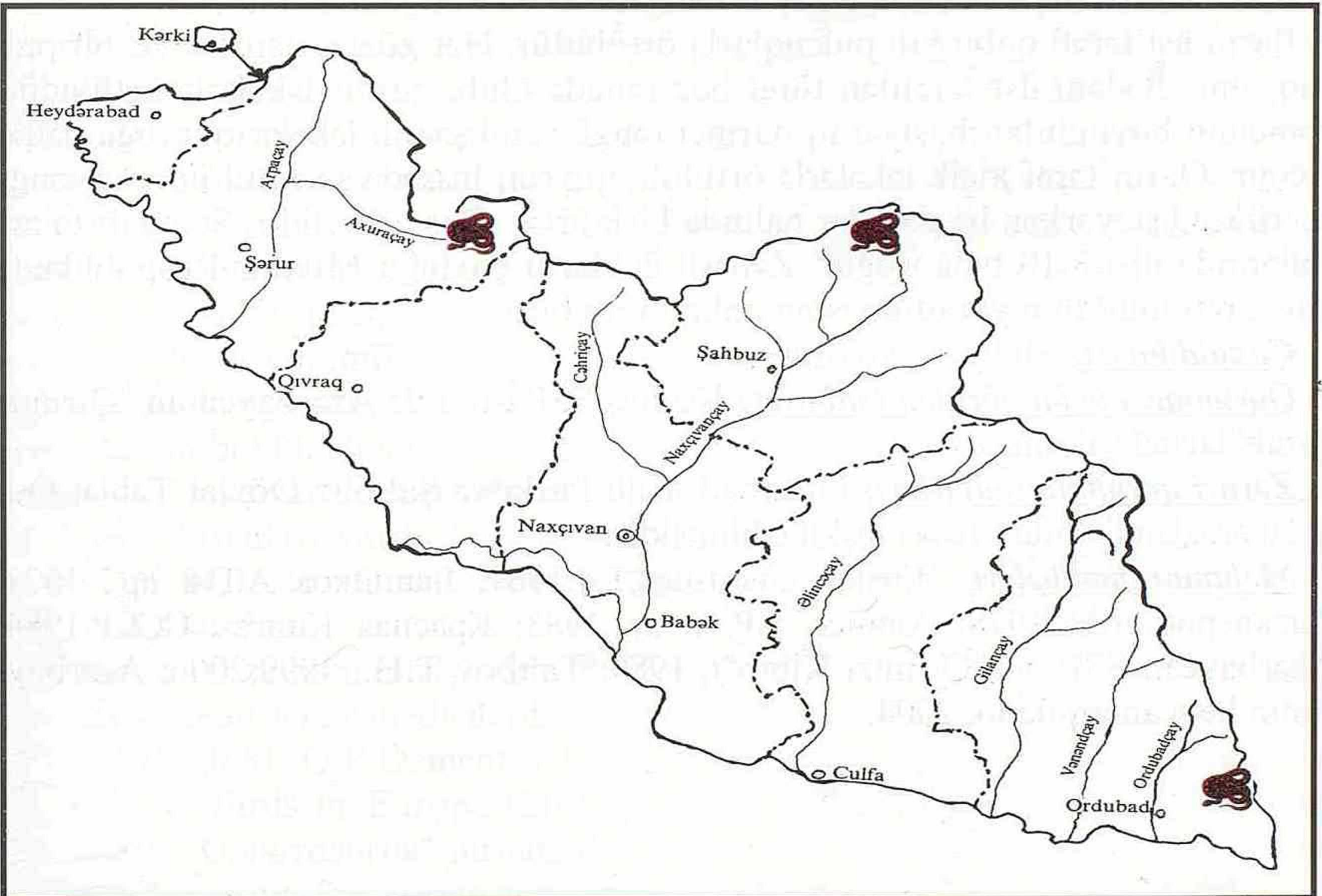
Qorunması üçün görülən tədbirlər: Tədbir hazırlanılmamışdır.

Zəruri qorunma tədbirləri: Culfa rayonunun Camaldın, Darıdağ və Dərəşam əraziləri nəzarət altına götürülməlidir.

Məlumat mənbələri: Жизнь животных, Т. 4, 1969; Банников А.Г. и др., 1977; Алекперов А.М., 1978; Даревский И.С., 1979; Talıbov T.H., 1999, 2006; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

KIÇIK ASIYA GÜRZƏSİ
VIPERA XANTHINA GRAY

KIÇIK ASIYA GÜRZƏSİ (RADDE GÜRZƏSİ) – VIPERA XANTHINA GRAY (V. RADDEI BOETT.)

Kiçik Asiya gürzəsi cinsin dünya üzrə yayılan 11 növündən biridir. Qafqazda gürzələr cinsinin 5, Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində isə 3 növü yaşayır.

Statusu: Kateqoriya - VU, məhdud areal və ya sahələrdə yaşayan, mənfi təsirlərə məruz qalaraq növ sayı kəskin azalan həssas, nadir növdür.

Yayılması: Kiçik Asiya gürzəsinin V.x. raddei Boett., 1890 yarımövü Türkiyə, İran və Naxçıvan MR ərazisində rast olunur. Muxtar Respublikada 1100-2500 metr hündürlükdə dağ kserofit bitkiləri olan yerlərdə yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Əsasən daşlar altında, qaya yarıqlarında və gəmiricilərin yuvalarında yaşayırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Azsaylıdır, sayının dəyişilmə dinamikası öyrənilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Əsasən antropogen faktorlardır belə ki, biotopları transformasiya edilir, qida obyektləri azalır, ən başlıcası isə insanla rastlaşmalarının bütün hallarında öldürülür.

Bioloji xüsusiyyətləri: Arealı daxilində spesifik yayılma yeri Ordubad Milli Parkının Soyuq dağ ərazisi hesab edilə bilər. Zaqafqaziya faunasına ilk dəfə Q.Radde tərəfindən 1871-ci ildə Naxçıvançayın Biçənək kəndi ətrafından əldə etdiyi nümunəyə görə daxil edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə herpetoloqlar tərəfindən oyuq dağ ərazisindən, Ordubad və Biçənək kəndi ətraflarından əldə edilmiş nümunələr haqqında məlumatlar vardır. Bəzən əkin sahələrində də rast gəlmək olur.

Başın üst tərəfi qabırğalı pulcuqlarla örtülüdür. Hər gözün üstündə iri bir pulcuq olur. Bədəni üst tərəfdən tünd boz rəngdə olub, qonur ləkələrlə örtülüdür, həmçinin boynundan başlayaraq narıncı rəngli rombşəkilli ləkələr quyruğa qədər uzanır. Qarın tərəf kiçik ləkələrlə örtülüb, quyruq hissədə sarımtıl narıncı rəngə çevrilir. Qışlayarkən iri dəstələr halında birləşirlər. Çox zəhərliyədir. Sentyabrın əvvəllərində dişi 3-10 bala doğur. Zəhərli ilanların çoxluğu Muxtar Respublikada gürzə pitomnikinin yaradılmasına imkan verə bilər.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

Qorunması üçün görülən tədbirlər: Keçmiş SSRİ-nin və Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"larına salınmışdır.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkı və Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu ərazisində mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Жизнь животных, Т.4, 1969; Банников А.Г. и др., 1977; Алекперов А.М., 1978; Алийев Т.Р. и др., 1983; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999, 2006; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

QUŞLAR – AVES

Onurğalı heyvanlar içərisində quşlar növ sayına görə balıqlardan sonra ikinci zəngin sinifdir. Quşlar aktiv onurğalı heyvanlar olub, təbiət və insan həyatında böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Onlar özlərinin gözəl görünüşləri, məlahətli səsləri ilə böyük estetik əhəmiyyət kəsb edərək təbiəti bəzəyirlər. Qədim zamanlardan başlayaraq quşlar ovçuluq obyektinə olmuş toyuq, ördək, qaz, hindtoyuğu, göyərçin və s. çoxsaylı cinslərin yaradılmasına başlanğıc vermişdir.

Hal-hazırda dünyada 40 dəstəyə aid 8600 növdən çox müasir quş vardır. Azərbaycan Respublikası ərazisində indiyə qədər 366 növ quş müəyyən edilmişdir ki, onlar da 187 cins, 58 fəsilə və 18 dəstəyə daxildir (38). Oturaq quşların miqdarı 147 növ (40 %) olub, digər ekoloji qruplara nisbətən çoxdur. Uyğun olaraq sərbətlilik quşları - 136 növ, meşə və kolluq, bağ və parklarda - 95 növ, açıqlıq quşları (çöl- çəmən, tarla və qayaylıqda yaşayan) - 80 növdür. Azərbaycan quşlarından 344 növünə (96 %) aralıq və dağətəyi rayonlarda təsadüf edilir. Dağ meşələri bölgəsində 137, yüksək dağ çəmənliklərində və qayalıqlarında 69 növ quş olur (1,4,7,38).

Naxçıvan MR öz ornitofaunasının zənginliyinə görə Azərbaycan Respublikasında özünəməxsus bir yer tutur. Muxtar Respublikanın ornitofaunasına dair məlumatlara aşağıdakı ədəbiyyat mənbələrində rast olunur: Г.И.Радде (175,176), К.А.Сатунин (181,182), Н.А.Бобрински (100), "Птицы Советского Союза" I-VI cildlər (173,174), Ж.Х.Базиев (92,93), А.И.Иванов (140,141) və b.

İlk dəfə olaraq Muxtar Respublikanın ornitofaunası Azərbaycan SSR EA Zoologiya İnstitutunun planı əsasında 1955-1957-ci illərdə ətraflı tədqiq edilmişdir. Həmin tədqiqatın nəticəsinə əsasən, o vaxta qədərki ornitoloji işlər də nəzərə alınmaqla К.М.Қәмбәров (117), А.Ф.Ляyster, Q.V.Sosnin (152, 153)] ərazidə 190 növ və yarım növ quşun yayıldığı А.İ.Ханмәммәдов (29) tərəfindən göstərilmişdir. Aydın olmuşdur ki, yuvalayan quşlar əksəriyyət təşkil edib 155 növ və yarım növü əhatə edir. Azərbaycan faunasının quşlar sinfinə həsr olunmuş VI cildində (4) Naxçıvan MR-in quşlarına dair əlavə ədəbiyyat materialları Q.T.-Mustafayev (160,162), Q.T.Mustafayev, А.İ.Ханмәммәдов (164) tərəfindən nisbətən ətraflı ümumiləşdirilərək işlənmişdir. Kiçik Qafqazın yüksək dağ quşlarının ekologiyasına dair əsərlər də ərazinin ornitofaunasının öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir (72). Son dövrlər (2004-2006) А.Ф.Мәммәдовun Naxçıvan MR-in Mühüm Ornitoloji Ərazilərinə (МОƏ) həsr olunmuş ciddi araşdırmaları vardır. O, ərazi ornitofaunası üçün onlarca yeni növlər vermişdir (33,34,35,46). Ornitospekri işləyərkən А.Ф. Мәммәдовun da materialları nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatlar zamanı müşahidə edilən və ya əldə olunan quşları təyin etmək üçün aşağıdakı vəsait və təyinedicilərdən [К.М.Қәмбәров (117), Q.T.Mustafayev (38,-159,160,162,163), Q.P.Dementev (128), Н.Н.Германн (207), Т.Н.Талибов (48,52,-56,59,197), Birds in Europe (210), Sultanov E.H. (9,45,46,47,192,193)] istifadə edilmişdir. "Орнитология" jurnalında verilən səhra kəkliyi haqqında məlumat da Zaqafqaziya ornitofaunasının zənginləşdirilməsi baxımından maraqlıdır (197).

Quşların müşahidəsi ekspedisiyalar zamanı fasiləsiz olaraq davam etdirilmişdir. Toplanan ornitoloji tədqiqat nəticələrini və ədəbiyyat məlumatlarını (59,-60,140,141) da nəzərə almaqla, ərazidə daha 25 növ quşun yayıldığı aşkar edilmişdir ki, bunların da çoxu su – bataqlıq quşlarıdır. Qeyd edək ki, M.Patrikevin(213) Naxçıvan MR ərazisində bəzgak və Qafqaz tetrasının mövcudluğu haqqında ədəbiyyat məlumatlarına əsaslanaraq söylədiyi fikrlər, bizim çoxillik müşahidələrə əsasən təsdiq olunmamışdır. Ona görə də biz bu növləri siyahıya daxil etmirik. Aparılan tədqiqat işlərini ümumiləşdirərək, Muxtar Respublika ərazisində rast olunan quşların tam siyahısını təqdim edirik.

NAXÇIVAN MR ORNİTOFAUNASININ SPEKTRİ

SİNİF: QUŞLAR – AVES

I.Dəstə: Qaqarkimilər - Gaviiformes

1.Fəsilə: Qaqarlar - Gaviidae

1.Cins: Qaqar - Gavia Forster, 1788

1(1). Qırmızıdöş qaqar - Gavia stellata Pont., 1763

II.Dəstə: Maygülükimilər - Podicipediformes

2.Fəsilə: Maygülülər - Podicipedidae

2.Cins: Maygülü - Podiceps Latham, 1787

2(1). Kiçik maygülü - Podiceps ruficollis Pall., 1764

3(2). Böyük maygülü - P. cristatus Linn., 1758

4(3). Qaraboyun maygülü – P. nigricollis Brehm., 1831

III.Dəstə: Qutankimilər - Pelecaniformes

3.Fəsilə: Qutanlar - Pelecanidae

3.Cins: Qutan - Pelecanus Linn., 1758

5(1). Çəhrayı qutan - Pelecanus onocrotalus Linn., 1758

6(2). Qıvrımlələk qutan - P. crispus Bruch., 1832

4.Fəsilə: Qarabatdaqlar - Phalacrocoracidae

4.Cins: Qarabatdaq - Phalacrocorax Briss., 1760

7(1). Böyük qarabatdaq - Phalacrocorax carbo Linn., 1758

8(2). Kiçik qarabatdaq – P. pygmeus Pall., 1773

IV.Dəstə: Leyləkkimilər – Ciconiiformes

5.Fəsilə: Vağlar - Ardeidae

5.Cins: Danquşu - Botaurus Stephens, 1819

9(1). Böyük danquşu - Botaurus stellaris Linn., 1758

6.Cins: Danquşcuq - İxobrychus Billberg, 1828

10(1). Kiçik danquşcuq - İxobrychus minutus Linn., 1766

7.Cins: Qarıldağ - Nycticorax Forster, 1817

11(1). Adi qarıldağ - Nycticorax nycticorax Linn., 1758

8.Cins: Pırtlaşıqlələk - Ardeola Boie, 1822

12(1). Sarı pırtlaşıqlələk - Ardeola ralloides Scop., 1769

9.Cins: Vağcıq – Bubulcus Bonap, 1855

13(1). Misir vağcığı – Bubulcus ibis Linn., 1758

10.Cins: Ağnaz - Egretta Forster, 1817

- 14(1). Böyük ağnaz - *Egretta alba* Linn., 1758
 15(2). Kiçik ağnaz - *E. garzetta* Linn., 1758
 11.Cins: Vağ - *Ardea* Linn., 1758
 16(1). Boz vağ - *Ardea cinerea* Linn., 1758
 17(2). Kürən vağ - *A. purpurea* Linn., 1766
 6.Fəsilə: İbislər - *Threskiornithidae*
 12.Cins: Ərsindimdik - *Platalea* Linn., 1758
 18(1). Adi ərsindimdik - *Platalea leucorodia* Linn., 1758
 13.Cins: Qaranaz - *Plegadis* Kaup., 1829
 19(1). Adi qaranaz (qaravay) - *Plegadis falcinellus* Linn., 1766
 7.Fəsilə: Leyləklər - *Ciconiidae*
 14.Cins: Leylək - *Ciconia* Briss., 1760
 20(1). Ağ leylək (hacıleylək) - *Ciconia ciconia* Linn., 1758
 V.Dəstə: Flaminqokimilər (Qızılqazkimilər) – *Phoenicopteriformes*
 8.Fəsilə: Flaminqolar (Qızılqazlar) – *Phoenicopteridae*
 15.Cins: Flaminqo (Qızılqaz) – *Phoenicopterus* Linn., 1758
 21(1). Adi flaminqo (Qızılqaz) – *Phoenicopterus roseus* Pall., 1764
 VI.Dəstə: Qazkimilər - *Anseriformes*
 9.Fəsilə: Ördəklər - *Anatidae*
 16.Cins: Qaz - *Anser* Briss., 1760
 22(1). Boz qaz - *Anser anser* Linn., 1758
 23(2). Ağqaş qaz – *A. erythropus* Linn., 1758
 17.Cins: Qu quşu - *Cygnus* Bechst., 1803
 24(1). Harayçı qu - *Cygnus cygnus* Linn., 1758
 18.Cins: Ala ördək (anqut) - *Tadorna* Oken, 1882
 25(1). Anqut (qırmızı ördək) - *Tadorna ferruginea* Pall., 1764
 26(2). Ala ördək – *T. tadorna* Linn., 1774
 19.Cins: Ördək - *Anas* Linn., 1758
 27(1). Yaşılbaş ördək - *Anas platyrhynchos* Linn., 1758
 28(2). Fitçi ördək - *A. crecca* Linn., 1758
 29(3). Marek (fitçi) – *A. penelope* Linn., 1758
 30(4). Boz ördək - *A. strepera* Linn., 1758
 31(5). Bizquyruq ördək - *A. acuta* Linn., 1758
 32(6). Cırıldayan ördək - *A. querquedula* Linn., 1758
 33(7). Enliburun ördək - *A. clypeata* Linn., 1758
 20.Cins: Qaraördək - *Aythya* Boil, 1822
 34(1). Qırmızıbaş qaraördək - *Aythya ferina* Linn., 1758
 35(2). Kəkilli qaraördək – *A. fuligula* Linn., 1758
 36(3). Ağgöz qaraördək - *A. nyroca* Guld., 1770
 21.Cins: Mərməri ördək – *Marmaronetta* Linn., 1758
 37(8). Mərməri ördək – *Marmaronetta angustirostris* Men., 1832
 22.Cins: Pazdimdik – *Mergus* Linn., 1758
 38(1). Nazik pazdimdik – *Mergus albellus* Linn., 1758

- 23.Cins: Göydimdik – *Oxyura* Bonap., 1829
- 39(1). Adi göydimdik - *Oxyura leucocephala* Scop., 1768
 VII.Dəstə: Qızılquşkimilər - Falconiformes
 10.Fəsilə: Qırğılar - Accipitridae
 24.Cins: Arıyeyən - *Pernis* Cuvier., 1817
- 40(1). Adi arıyeyən - *Pernis apivorus* Linn., 1758
 25.Cins: Çalağan - *Milvus* Lacep., 1799
- 41(1). Qara çalağan - *Milvus migrans* Boddaert, 1783
 26.Cins: Sahil qartalı - *Haliaeetus* Savigny, 1809
- 42(1). Ağquyruq sahil qartalı - *Haliaeetus albicilla* Linn., 1758
 27.Cins: Qırğı - *Accipiter* Brisson, 1760
- 43(1). Böyük qırğı - *Accipiter gentilis* Linn., 1758
 44(2). Kiçik qırğı - *A. nisus* Linn., 1758
 45(3). Türküstan qırğısı - *A. badius* Gmel., 1788
 46(4). Avropa tüvüyü (səsyamsılayan qırğı) – *A. brevipes* Severtzov, 1850
 28.Cins: Sar - *Buteo* Lacep., 1799
- 47(1). Çöl sarı - *Buteo rufinus* Cretz., 1827
 48(2). Adi sar - *B. buteo* Linn., 1758
 49(3). Tüklüayaq sar – *B. lagopus* Pont., 1763
 29.Cins: Qartal - *Aquila* Brisson., 1760
- 50(1). Məzar qartalı (İmperator qartalı) – *Aquila heliaca* Savigny, 1809
 51(2). Bərqud (qaraquş) - *Aquila chrysaetos* Linn., 1758
 30.Cins: Leşyeyən(Ağ qartal) - *Neophron* Savigny, 1809
- 52(1). Leşcil ağ qartal - *Neophron percnopterus* Linn., 1758
 31.Cins: Toğlugötürən - *Gypaetus* Storr., 1874
- 53(1). Toğlugötürən (Saqqallı qartal) - *Gypaetus barbatus* Linn., 1758
 32.Cins: Qara kərkəs - *Aegyptus* Savigny, 1809
- 54(1). Keçəl qara kərkəs - *Aegyptus monachus* Linn., 1766
 33.Cins: Kərkəs - *Gyps* Savigny, 1809
- 55(1). Ağbaş kərkəs - *Gyps fulvus* Habl., 1783
 34. Cins: İlanyeyən - *Circaetus* Vieillot, 1816
- 56(1). İlanyeyən – *Circaetus gallicus* Gmel., 1788
 35.Cins: Belibağlı – *Circus* Lacep., 1799
- 57(1). Çöl belibağlısı – *Circus macrourus* Gmel., 1771
 58(2). Çəmən belibağlısı – *C. pygargus* Linn., 1758
 59(3). Bataqlıq belibağlısı – *C. aeruginosus* Linn., 1758
 60(4). Tarla belibağlısı – *C. cyaneus* Linn., 1766
 11.Fəsilə: Şahinlər – Falconidae
 36.Cins: Qızılquş – *Falco* Linn., 1758
- 61(1). Aralıq dənizi qızılquşu – *Falco biarmicus* Temm., 1825
 62(2). Adi şahin – *F. peregrinus* Tunstall, 1771
 63(3). Qaragöz – *F. subbuteo* Linn., 1758
 64(4). Ütəlgi, baloban – *F. cherrug* Gray, 1834

- 65(5). Ördəktutan (Derbnik) – *F. columbarius* Linn., 1758
- 66(6). Çöl muymulu – *F. naumanni* Fleischer, 1818
- 67(7). Adi muymul – *F. tinnunculus* Linn., 1758
- VIII. Dəstə: Toyuqkimilər- Galliformes
12. Fəsilə: Qırqovullar – Phasianidae
37. Cins: Ular (fir kəklik) – *Tetraogallus* Gray, 1832
- 68(1). Xəzər uları – *Tetraogallus caspius* Gmel., 1784
38. Cins: Kəklik – *Alectoris* Kaup., 1829
- 69(1). Xınalı kəklik (gözəl kəklik) – *Alectoris chukar* Gray, 1839
39. Cins: Boz kəklik – *Perdix* Brisson, 1760
- 70(1). Boz kəklik – *Perdix perdix* Linn., 1758
40. Cins: Səhra kəkliyi – *Ammoperdix* Gould.
- 71(1). Səhra kəkliyi – *Ammoperdix griseogularis* Brandt., 1843
41. Cins: Bildirçin – *Coturnix* Bonnaterre, 1758
- 72(1). Adi bildirçin – *Coturnix coturnix* Linn., 1758
- IX. Dəstə: Durnakimilər – Gruiformes
13. Fəsilə: Durnalar – Gruidae
42. Cins: Durna – *Grus* Briss., 1760
- 73(1). Boz durna – *Grus grus* Linn., 1758
14. Fəsilə: Sığırçınlar (sufərələri) – Rallidae
43. Cins: Sufərəsi – *Rallus* Linn., 1758
- 74(1). Adi sufərəsi – *Rallus aquaticus* Linn., 1758
44. Cins: Təqibçi – *Porzana* Vieillot, 1816
- 75(1). Adi təqibçi – *Porzana porzana* Linn., 1766
- 76(2). Kiçik təqibçi – *P. parva* Scop., 1769
45. Cins: Çivdimdik – *Crex* Bechst., 1803
- 77(1). Çivdimdik (yərbə) – *Crex crex* Linn., 1758
46. Cins: Qamış fərəsi – *Gallinula* Brisson., 1760
- 78(1). Adi qamış fərəsi – *Gallinula chloropus* Linn., 1758
47. Cins: Qaşqaldaq – *Fulica* Linn., 1758
- 79(1). Adi qaşqaldaq – *Fulica atra* Linn., 1758
15. Fəsilə: Doydaqlar – Otididae
48. Cins: Doydaq – *Otis* Linn., 1758
- 80(1). Doydaq – *Otis tarda* Linn., 1758
49. Cins: Bala doydq – *Chlamydotis* Lesson, 1839
- 81(1). Qəşəng doydq (cek) – *Chlamydotis undulata* Jacquin, 1784
- X. Dəstə: Cüllütkimilər – Charadriiformes
16. Fəsilə: Pərtdəgözlər – Burhinidae
50. Cins: Pərtdəgöz – *Burhinus* Illiger, 1881
- 82(1). Çobanaldadan – *Burhinus oedicnemus* Linn., 1758
17. Fəsilə: Bozcalar – Charadriidae
51. Cins: Qonurqanad – *Pluvialis* Brisson, 1760
- 83(1). Qızılı qonurqanad – *Pluvialis apricaria* Linn., 1758

- 52.Cins: Bozca – *Charadrius* Linn., 1758
84(1). Yaxalılıq bozca – *Charadrius hiaticula* Linn., 1758
85(2). Kiçik bozca – *Ch. dubius* Scop., 1758
53.Cins: Çökükburun – *Chettusia* Bonap., 1841
86(1). Çığırqa çökükburun – *Chettusia gregaria* Pall., 1771
54.Cins: Çibis – *Vanellus* Brisson, 1760
87(1). Çibis (Buynuzlu cüllüt) – *Vanellus vanellus* Linn., 1758
18.Fəsilə: Bizdimdiklər – *Recurvirostridae*
55.Cins: Caydaq cüllüt – *Himantopus* Brisson, 1760
88(1). Adi caydaq cüllüt – *Himantopus himantopus* Linn., 1758
56.Cins: Bizdimdik – *Recurvirostra* Linn., 1758
89(1). Adi bizdimdik – *Recurvirostra avosetta* Linn., 1758
19. Fəsilə: Bekaslar – *Scolopacidae*
57.Cins: Trinqa – *Tringa* Linn., 1758
90(1). Boz trinqa (fifi) – *Tringa glareola* Linn., 1758
91(2). Qara trinqa – *T. ochropus* Linn., 1758
92(3). Otluq trinqası – *T. totanus* Linn., 1758
58.Cins: Sahildəyişən – *Actitis* Illiger, 1811
93(1). Adi sahiləyişən – *Actitis hypoleucos* Linn., 1758
59.Cins: Üzərçə – *Phalaropus* Brisson, 1760
94(1). Dəyirmidimdik üzərçə – *Phalaropus lobatus* Linn., 1758
60.Cins: Tənbəlcüllüt – *Gallinago* Brisson, 1760
95(1). Adi tənbəlcüllüt – *Gallinago gallinago* Linn., 1760
61.Cins: Çilingdimdik – *Scolopax* Linn., 1758
96(1). Meşə çilingdimdiyi – *Scolopax rusticola* Linn., 1758
62.Cins: Əyridimdik (Kronşner) – *Numenius* Brisson, 1760
97(1). Böyük əyridimdik – *Numenius arquata* Linn., 1758
20.Fəsilə: Haçaquyruqlar – *Glareolidae*
63.Cins: Haçaquyruq – *Glareola* Brisson, 1760
98(1). Çəmən haçaquyruğu – *Glareola pratincola* Linn., 1758
99(1). Çöl haçaquyruğu – *G. nordmanni* Nordm., 1842
21.Fəsilə: Qağayılar – *Laridae*
64. Cins: Qağayı – *Larus* Linn., 1758
100(1). Kiçik qağayı – *Larus minutus* Pall., 1776
101(2). Göl qağayısı – *L. ridibundus* Linn., 1766
102(3). Güləyən qağayı – *L. ichthyaetus* Pall., 1773
103(4). Göyərçə qağayı – *L. genei* Breme, 1840
104(5). Gümüşü qağayı – *L. argentatus* Pont., 1763
105(6). Boz qağayı – *L. canus* Linn., 1758
65.Cins: Böyük sterna – *Chlidonias* Rafines., 1822
106(1). Qara sterna – *Chlidonias niger* Linn., 1758
107(2). Ağqanad sterna – *Ch. leucopterus* Temm., 1815

- 66.Cins: Qağayıburun – *Gelochelidon* Brehm.,1830
 108(1). Qırmızıayaq qağayıburun - *Gelochelidon nilotica* Gm., 1789
 67.Cins: *Sterna* – *Sterna* Linn.,1758
 109(1). Çay sternası – *Sterna hirundo* Linn., 1758
 XI.Dəstə: Göyərçinkimilər – *Columbiformes*
 22.Fəsilə: Göyərçinlər – *Columbidae*
 68.Cins: Göyərçin- *Columba* Linn.,1758
 110(1). Alabaxta – *Columba palumbus* Linn.,1758
 111(2). Çöl göyərçini – *C. livia* Gmel., 1789
 69.Cins: Qurqur (qumru) – *Streptopelia* Bonap.,1855
 112(1). Adi qumru – *Streptopelia turtur* Linn., 1758
 113(2). Kiçik qumru – *S. senegalensis* Linn., 1758
 114(3). Xaltalı qumru – *S. decaosto* Linn., 1766
 23.Fəsilə:Bağrıqaralar – *Pteroclididae*
 70.Cins: Bağrıqara – *Pterocles* Temm., 1813
 115(1). Bağrıqara (qaraqarın) – *Pterocles orientalis* Linn., 1758
 116(2). Ağqarın bağrıqara – *P. alchata* Linn., 1766
 XII. Dəstə: Quququşukimilər – *Cuculiformes*
 24.Fəsilə: Quququşular – *Cuculidae*
 71.Cins: Quququşu – *Cuculus* Linn.,1758
 117(1). Adi quququşu – *Cuculus canorus* Linn., 1758
 XIII. Dəstə: Bayquşkimilər – *Strigiformes*
 25. Fəsilə: Bayquşlar – *Strigidae*
 72. Cins: Bayquş – *Asio* Brisson,1760
 118(1). Qulaqlı bayquş – *Asio otus* Linn., 1758
 119(2). Bataqlıq bayquşu – *A. flammeus* Pont., 1763
 73.Cins: Bayquşcuq – *Otus* Pennant,1769
 120(1). Meşə bayquşcuğu – *Otus scops* Linn., 1758
 74.Cins: Dam bayquşu – *Athene* Boie,1822
 121(1). Dam bayquşu (kor yapalaq) – *Athene noctua* Scop., 1758
 XIV. Dəstə: Keçisağankimilər – *Caprimulgiformes*
 26. Fəsilə: Keçisağanlar – *Caprimulgidae*
 75. Cins: Keçisağan – *Caprimulgus* Linn.,1758
 122(1). Adi keçisağan – *Caprimulgus europaeus* Linn., 1758
 XV. Dəstə: Uzunqanadkimilər – *Apodiformes*
 27.Fəsilə: Uzunqanadlar – *Apodidae*
 76.Cins: Uzunqanad – *Apus* Scopoli,1777
 123(1). Qara uzunqanad – *Apus apus* Linn., 1758
 124(2). Ağqarın uzunqanad – *A.melba* Linn.,1758
 125(3). Kiçik uzunqanad – *A.affinis* Gray,1830
 XVI. Dəstə: Göycəqarğakimilər – *Coraciiformes*
 28.Fəsilə: Göycəqarğalar – *Coraciidae*

- 77.Cins: Göycəqarğa – *Coracias* Linn., 1758
 126(1). Adi göycəqarğa – *Coracias garrulus* Linn., 1758
 29.Fəsilə: Balıqcılar – *Alcedinidae*
 78.Cins: Balıqcıl (*Zərricə*) – *Alcedo* Linn., 1758
 127(1). Balıqcıl – *Alcedo atthis* Linn., 1758
 30.Fəsilə: Qızlarquşular – *Meropidae*
 79.Cins: Qızlarquşu – *Merops* Linn., 1758
 128(1). Qızılı qızlarquşu – *Merops apiaster* Linn., 1758
 129(2). Yaşıl qızlarquşu – *M. superciliosus* Linn., 1766
 31.Fəsilə: Şanapipiklər – *Upupidae*
 80.Cins: Şanapipik – *Upupa* Linn., 1758
 130(1). Şanapipik (*hophop*) – *Upupa epops* Linn., 1758
 XVII.Dəstə: Ağacdələnkimilər – *Piciformes*
 32.Fəsilə: Ağacdələnlər – *Picidae*
 81.Cins: Buruqboyun – *Jynx* Linn., 1758
 131(1). İlanboyun (*buruqboyun*) – *Jynx torquilla* Linn., 1758
 82.Cins: Yaşıl ağacdələn – *Picus* Linn., 1758
 132(1). Yaşıl ağacdələn – *Picus viridis* Linn., 1758
 83.Cins: Əlvan ağacdələn – *Dendrocopos* Koch, 1816
 133(1). Böyük əlvan ağacdələn – *Dendrocopos major* Linn., 1758
 134(2). Suriya əlvan ağacdələni – *D. syriacus* Hempr. et Ehrem, 1833
 135(3). Ortaboy əlvan ağacdələn – *D. medius* Linn., 1758
 XVIII.Dəstə: Sərçəkimilər – *Passeriformes*
 33.Fəsilə: Torağaylar – *Alaudidae*
 84. Cins: Xırda torağay – *Calandrella* Kaup., 1829
 136(1). Kiçik torağay – *Calandrella cinerea* Gmel., 1789
 137(2). Boz torağay – *C. rutescens* Vieillot, 1820
 85. Cins: Çöl torağayı – *Melanocorypha* Boie, 1828
 138(1). Çöl torağayı – *Melanocorypha calandra* Linn., 1766
 139(2). İkixallı torağay – *M. bimaculata* Menetr, 1823
 86.Cins: Buynuzlu turağay – *Eremophila* Boie, 1828
 140(1). Alp buynuzlu torağayı – *Eremophila alpestris* Linn., 1758
 87.Cins: Kəkilli turağay – *Galerida* Boie, 1828
 141(1). Kəkilli torağay – *Galerida cristata* Linn., 1758
 88.Cins: Meşə turağayı – *Lullula* Kaup., 1829
 142(1). Meşə turağayı – *Lullula arborea* Linn., 1758
 89.Cins: Tarla turağayı – *Alauda* Linn., 1758
 143(1). Tarla torağayı – *Alauda arvensis* Linn., 1758
 34.Fəsilə: Qaranquşlar – *Hirundinidae*
 90. Cins: Sahil qaranquşu – *Riparia* Forster, 1817
 144(1). Adi sahil qaranquşu – *Riparia riparia* Linn., 1758
 91.Cins: Dağ qaranquşu – *Ptyonoprogne* Reichenbach, 1850
 145(1). Qayalıq dağ qaranquşu – *Ptyonoprogne rupestris* Scop., 1769

- 92.Cins: Kənd qaranquşu – *Hirundo* Linn., 1758
 146(1). Adi kənd qaranquşu – *Hirundo rustica* Linn., 1758
 93.Cins: Şəhər qaranquşu – *Delichon* Horsf. et Moore, 1854
 147(1). Adi şəhər qaranquşu – *Delichon urbica* Linn., 1758
 35.Fəsilə: Çaydaçapanlar – *Motacillidae*
 94.Cins: Çaydaçapan (titrəkquyruq) – *Motacilla* Linn., 1758
 148(1). Sarı çaydaçapan – *Motacilla flava* Linn., 1758
 149(2). Dağ çaydaçapanı – *M. cinerea* Tunst., 1771
 150(3). Ağ çaydaçapan – *M. alba* Linn., 1758
 151(4). Sarıbaş çaydaçapan – *M. citreola* Pall., 1776
 95.Cins: Ant – *Anthus* Bechstein., 1805
 152(1). Tarla antı – *Anthus campestris* Linn., 1758
 153(2). Meşə antı – *A. trivialis* Linn., 1758
 154(3). Dağ antı – *A. spinoletta* Linn., 1758
 155(4). Çəmənlik antı – *A. pratensis* Linn., 1758
 36.Fəsilə: Alaçöhrələr – *Laniidae*
 96.Cins: Alaçöhrə – *Lanius* L., 1758
 156(1). Adi alaçöhrə - *L.collurio* Linn., 1758
 157(2). Qırmızıbaş alaçöhrə – *L. senator* Linn., 1758
 158(3). Qaraalın alaçöhrə – *L. minor* Gmel., 1788
 159(4). Boz alaçöhrə – *L. excubitor* Linn., 1758
 37.Fəsilə: Susərçələri – *Cinclidae*
 97.Cins: Susərçəsi – *Cinclus* Borkhausen, 1797
 160(1). Susərçəsi – *Cinclus cinclus* Linn. 1758
 38.Fəsilə: Bilibitdanlar – *Troglodytidae*
 98.Cins: Bilibitdan – *Troglodytes* Vieillot, 1807
 161(1). Bilibitdan – *Troglodytes troglodytes* Linn., 1758
 39. Fəsilə: Çərənçilər – *Prunellidae*
 99.Cins: Çərənçi – *Prunella* Vieillot, 1816
 162(1). Alp çərənçisi – *Prunella collaris* Scop., 1769
 163(2). Meşə çərənçisi – *P. modularis* Linn., 1758
 40.Fəsilə: Qaratoyuqlar – *Turdidae*
 100.Cins: Şəfəq bülbülü – *Erithacus* Cuvier, 1800
 164(1). Qafqaz şəfəq bülbülü – *Erithacus rubecula* Linn., 1758
 101.Cins: Bülbül – *Luscinia* Forster, 1817
 165(1). Adi bülbül – *Luscinia luscinia* Linn., 1758
 102.Cins: Ağboğaz – *Irania* Filippi, 1863
 166(1). Ağboyun bülbül – *Irania gutturalis* Guerin, 1843
 103. Cins: Odquyruq – *Phoenicurus* Forster, 1817
 167(1). Adi odquyruq – *Phoenicurus phoenicurus* Linn., 1758
 168(2). Qaraca odquyruq – *Ph. ochruros* Gmel., 1774

- 104.Cins: Çəkçəki – *Saxicola Bechtein*, 1802
 169(1). Çəmənlik çəkçəkisi – *Saxicola rubetra* Linn., 1758
 170(2). Qarabaş çəkçəki – *S. torquata* Linn., 1758
 105.Cins: Çaxraqcıl (daşquşu) – *Oenanthe Vieillot*, 1816
 171(1). Adi çaxraqcıl – *Oenanthe oenanthe* Linn., 1758
 172(2). Keçəl çaxraqcıl – *Oe. pleschanka* Lepechin, 1770
 173(3). Ala çaxraqcıl – *Oe. hispanica* Linn., 1758
 174(4). Qaraboyun çaxraqcıl – *Oe. finschii* Heuglin., 1869
 175(5). Kürənquyruq çaxraqcıl – *Oe. xanthoprymna* Hempr. et Her., 1833
 176(6). Oynaq çaxraqcıl – *Oe. isabellina* Cretzschm., 1829
 106.Cins: Tuqay bülbülü – *Erythropygia Boie*, 1831
 177(1) Tuqay bülbülü – *Erythropygia galactotes* Temm., 1820
 107.Cins:Daşlıq (qayalıq) qaratoyuğu–*Monticola Boie*, 1822
 178(1). Əlvən daşlıq qaratoyuğu – *Monticola saxatilis* Linn., 1766
 179(2). Göy daşlıq qaratoyuğu – *M. solitarius* Linn., 1758
 108.Cins: Qaratoyuq – *Turdus Linn.*,1758
 180(1). Ağdöş qaratoyuq – *Turdus torquatus* Linn., 1758
 181(2). Qara qaratoyuq – *T. merula* Linn., 1758
 182(3). Oxuyan qaratoyuq – *T. philomelos* Brehm., 1831
 183(4). Çil qaratoyuq – *T. viscivorus* Linn., 1718
 41. Fəsilə: Silvilər – *Sylviidae*
 109.Cins: Enliqyruq – *Cettia Bonap.*,1834
 184(1). Bülbülü enliqyruq – *Cettia cetti* Marm., 1820
 110.Cins: Nazikdimdik – *Luscinola Gray*,1830
 185(1). Qamışcıl nazikdimdik – *Luscinola melanopogon* Temm., 1819
 111.Cins: Qamışcıl – *Acrocephalus J.A.et F.Naumann.*,1811
 186(1). Qaratoyuğabənzər qamışcıl – *Acrocephalus arundinaceus* Linn., 1758
 112.Cins: Zövezək – *Hippolais Baldenst.*, 1827
 187(1). İri zövezək – *Hippolais pallida* Hempr. et Ehr., 1833
 113.Cins: Silvi (Pöhrəçil)– *Sylvia Scopoli*, 1769
 188(1). Qırğıyaoxşar silvi – *Sylvia nisoria* Bechst., 1795
 189(2). Oxuyan silvi – *S. hortensis* Gmel., 1789
 190(3). Qarabaş silvi – *S. atricapilla* Linn., 1758
 191(4). Bağ silvisi – *S. borin* Bodd., 1783
 192(5). Boz silvi – *S. communis* Latham., 1787
 193(6). Ağbığ silvi – *S. mystacea* Menetr, 1832
 114.Cins: Yarpaqgüdən – *Phylloscopus Boie*, 1826
 194(1). Kölgəlik yarpaqgüdəni – *Phylloscorus collybita* Vieill., 1817
 195(2). Sarıqarın yarpaqgüdən – *Ph. nitidus* Blyth., 1843
 42.Fəsilə: Milçəkqapanlar – *Muscicapidae*
 115.Cins: Alaca – *Ficedula Brisson*, 1760
 196 (1). Milçəkqapan alaca – *Ficedula hypoleuca* Pall., 1764
 197 (2). Ağboyun alaca – *F. albicollis* Temm., 1815

- 116.Cins: Milçəkqapan – *Muscicapa* Brisson, 1760
- 198(3). Boz milçəkqapan – *Muscicapa striata* Pall., 1764
43. Fəsilə: Arıquşular – *Paridae*
- 117.Cins: Remez (Pəsnəkquşu) – *Remiz* Jarocki, 1819
- 199(1). Remez (Pəsnəkquşu) – *Remiz pendulinus* Linn., 1758
- 118.Cins: Arıquşu – *Parus* Linn., 1758
- 200(1). Böyük arıquşu – *Parus major* Linn., 1758
- 44.Fəsilə: Sittalar – *Sittidae*
- 119.Cins: Adi sitta (cilovlu) – *Sitta* Linn., 1758
- 201(1). Avropa sittası – *Sitta europaea* Linn., 1758
- 202(2). Kiçik qayalıq sitta – *S. neumayer* Mich., 1830
- 203(3). Böyük qayalıq sitta – *S. tephronota* Scharpe, 1872
- 120.Cins: Tixodrom (dırmanc) – *Tichodroma* Illiger, 1811
- 204(1). Qırmızıqanad dırmanc – *Tichodroma muraria* Linn., 1766
- 45.Fəsilə: Süzərlər – *Certhiidae*
- 121.Cins: Süzər – *Certhia* Linn., 1758
- 205(1). Adi süzər – *Certhia familiaris* Linn., 1758
- 46.Fəsilə: Vələmirquşular – *Emberizidae*
- 122 .Cins: Vələmirquşu – *Emberiza* Linn., 1758
- 206(1). Tarla vələmirquşu – *Emberiza calandra* Linn., 1758
- 207(2). Adi vələmirquşu – *E. citrinella* Linn., 1758
- 208(3). Dağ vələmirquşu – *E. cia* Linn., 1766
- 209(4). Qamışlıq vələmirquşu – *E. schoeniclus* Linn., 1758
- 210(5). Qarabaş vələmirquşu – *E. melanocephala* Scop., 1769
- 211(6). Bağ vələmirquşu – *E. hortulana* Linn., 1758
- 212(7). Qayalıq vələmirquşu – *E. buchanani* Blyth., 1844
- 47.Fəsilə:Hörücülər – *Fringillidae*
- 123.Cins: Hörücü – *Fringilla* Linn., 1758
- 213(1). Adi hörücü (Meşə sərçəsi) – *Fringilla coelebs* Linn., 1758
- 214(2). Yurok (Qarlıq hörücüsü) – *F. montifringilla* Linn., 1758
- 124.Cins: Hörücüyəoxşar – *Serinus* Koch, 1816
- 215(1). Qırmızıbaş hörücüyəoxşar – *Serinus pusillus* Pall., 1811
- 125.Cins: Yaşılca – *Chloris* Cuvier, 1800
- 216(1). Adi yaşılca (meşə kanareykası) – *Chloris chloris* Linn., 1758
- 126.Cins: Bülbülçə – *Spinus* Koch, 1758
- 217(1). Yalançı bülbülçə – *Spinus spinus* Linn., 1758
- 127.Cins: Payız bülbülü – *Carduelis* Brisson, 1760
- 218(1). Payız bülbülü – *Carduelis carduelis* Linn., 1758
- 128.Cins: Kətanquşu – *Acanthis* Bor., 1797
- 219(1). Adi kətanquşu – *Acanthis cannabina* Linn., 1758
- 220(2). Dağ kətanquşu – *A. flavirostris* Linn., 1758
- 129.Cins: Qırmızıqanad mərciməkquşu – *Rhodopechys* Cabanis, 1851
- 221(1). Qırmızıqanad mərciməkquşu – *Rhodopechys sanguinea* Gould, 1938

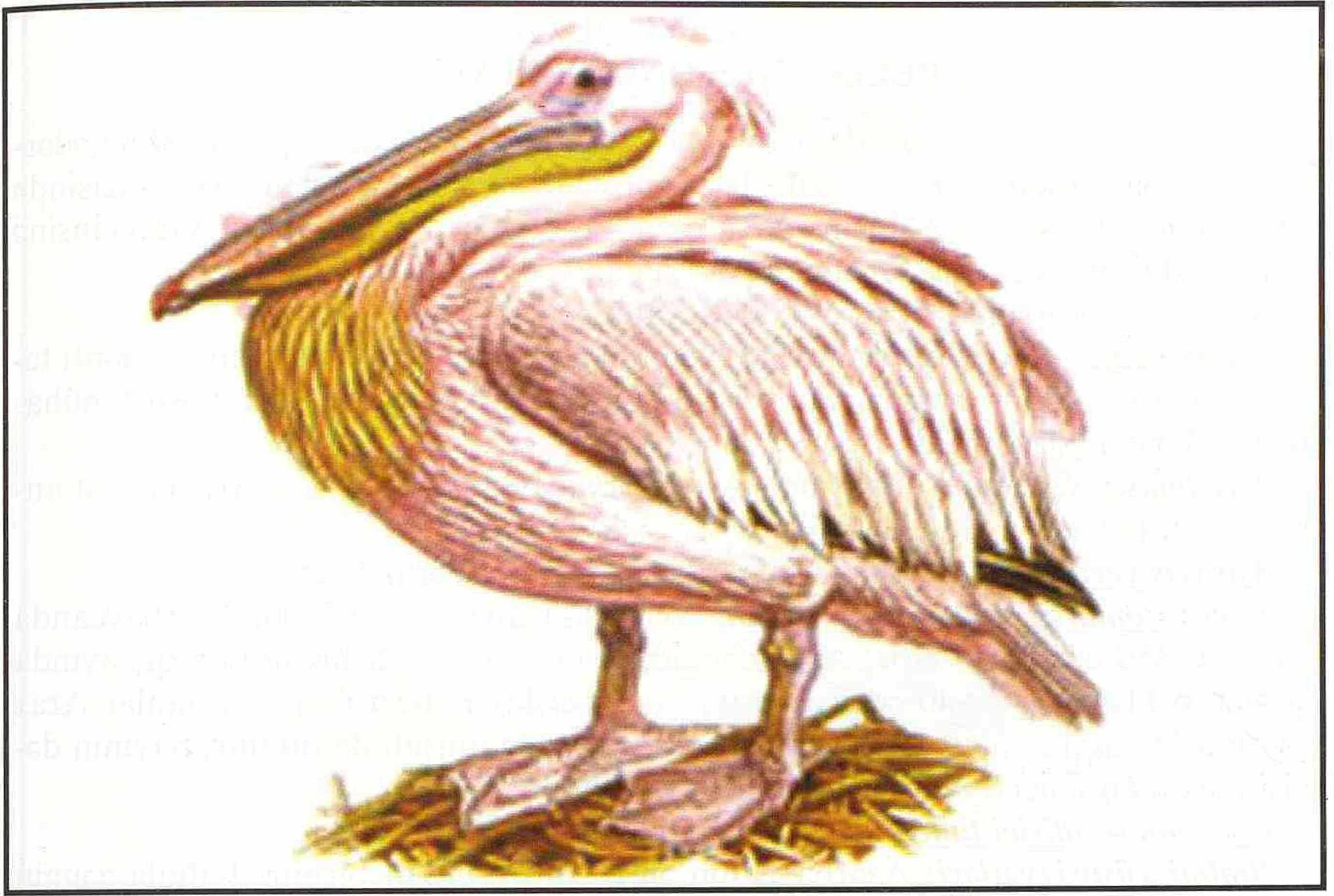
- 130.Cins: Qarquşu – *Bucanetes Cabanis*, 1851
 222(1). Səhra qarquşu – *Bucanetes githagineus* Licht., 1823
 223(2). Monqol səhra qarquşu – *Bucanetes mongolicus* (Swint.)
 131.Cins: Mərciməkquşu – *Carpodacus Kaup.*, 1829
 224(1). Adi mərcimək quşu – *Carpodacus erythrinus* Pall., 1770
 48.Fəsilə: Sərçələr – *Passeridae*
 132.Cins: Sərçə – *Passer* Brisson, 1760
 225(1). Dam sərçəsi – *Passer domesticus* Linn., 1758
 226(2). Qaradöş sərçə – *P. hispaniolensis* Temm., 1820
 227(3). Çöl sərçəsi – *P. montanus* Linn., 1758
 133.Cins: Qısabarmaq sərçə – *Carpospiza Muller*, 1829
 228(1). Qısabarmaq sərçə – *Carpospiza brachydactyla* Bonap., 1850
 134.Cins: Qaya sərçəsi – *Petronia* Linn., 1766
 229(1). Qaya sərçəsi – *Petronia petronia* Linn., 1766
 135.Cins: Qar sərçəsi – *Montifringilla Brehm.*, 1828
 230(1). Alp qar sərçəsi – *Montifringilla nivalis* Pall., 1811
 49. Fəsilə: Sığırçınlar – *Sturnidae*
 136.Cins: Sığırçın – *Sturnus* Linn., 1758
 231(1). Qara sığırçın – *Sturnus vulgaris* Linn., 1758
 137.Cins: Ala sığırçın – *Pastor* Linn., 1758
 232(1). Ala sığırçın (muradquşu) – *Pastor roseus* Linn., 1758
 50. Fəsilə: Sarıköynəklər – *Oriolidae*
 138.Cins: Sarıköynək (Sarısandal) – *Oriolus* Linn., 1766
 233(1). Sarıköynək – *Oriolus oriolus* Linn., 1758
 51. Fəsilə: Qarğalar – *Corvidae*
 139.Cins: Zığziğ – *Garrulus* Brisson, 1760
 234(1). Adi zığziğ - *Garrulus glandarius* Linn., 1758
 140.Cins: Sağsağan – *Pica* Brisson, 1760
 235(1). Sağsağan (qəcələ) – *Pica pica* Linn., 1758
 141.Cins: Alp dolaşası – *Pyrrhocorax Tunst.*, 1771
 236(1). Qırmızıdimdik alp dolaşası - *Pyrrhocorax pyrrhocorax* Linn., 1758
 237(2). Sarıdimdik alp dolaşası - *P. graculus* Linn., 1766
 142.Cins: Qarğa – *Corvus* Linn., 1758
 238(1). Dolaşa (tağan) – *Corvus monedula* Linn., 1758
 239(2). Zağca – *C. frugilegus* Linn., 1758
 240(3). Boz (ala) qarğa – *C. cornix* Linn., 1758
 241(4). Quzğun – *C. corax* Linn., 1758
 142.Cins: Qarğa – *Corvus* Linn., 1758
 238(1). Dolaşa (tağan) – *Corvus monedula* Linn., 1758
 239(2). Zağca – *C. frugilegus* Linn., 1758
 240(3). Boz (ala) qarğa – *C. cornix* Linn., 1758
 241(4). Quzğun – *C. corax* Linn., 1758

Beləliklə, bu sinfin Muxtar Respublika ərazisində 18 dəstə, 51 fəsilə və 142 cinsə daxil olan 241 növü yaşayır ki, bu da respublika ornitofaunasının 65,8 %-ni təşkil edir.

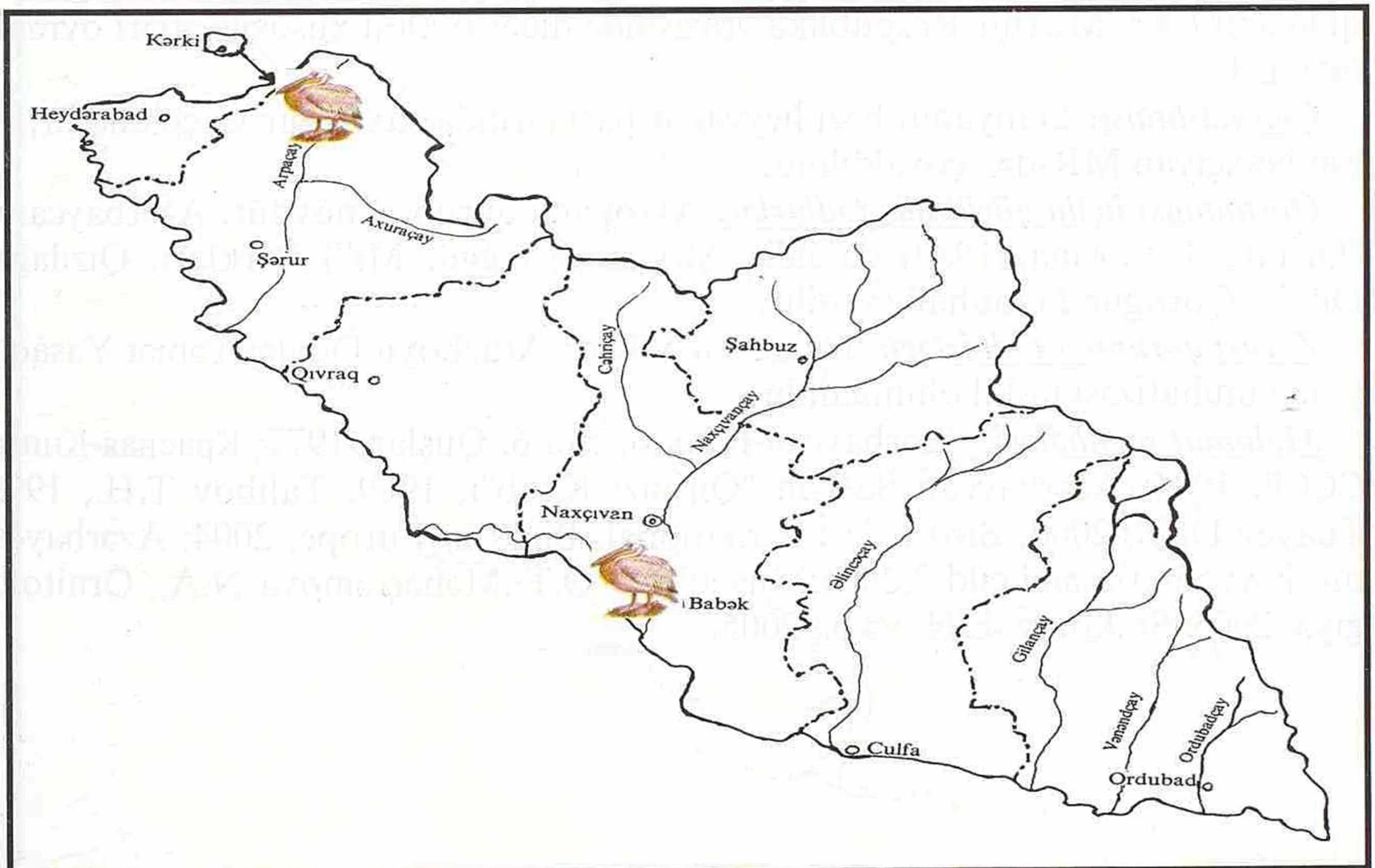
Digər canlılar kimi quşlar da təbiətdə günü-gündən artan antropogen təsirlərdən daha çox zərər çəkirlər. Hesablanmışdır ki, əgər proses bu cür davam etsə, onda bir neçə onillikdən sonra təqribən quşların 10%-ə qədəri məhv olacaqdır. İnsanla heç vəchlə ünsiyyətə girmək istəməyən gözəl görünüşlü, iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən növlər məhv olacaq, diqqəti az cəlb edənlər isə artacaqlar. Yeni dəyişən mühitə uyğunlaşan növlər çoxalacaq, miqdarı artacaq, ümumi növlərin sayı isə azalacaqdır. Məhz buna görə də plansız antropogen təsirlərə qarşı aparılacaq mühafizə tədbirlərinin əhatə dairəsi genişlənməli və artmalıdır. Yalnız bu vaxt indiki arzuolunmaz prosesin qarşısı alın bilər. Bütün bunları nəzərə alaraq, təbiətdəki vəziyyəti qənaətbəxş olmayan 39 növ quşun Naxçıvan MR-in "Qırmızı Kitab"ına salınması məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Azərbaycan və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində
yayılan quşların müqaisəli növ tərkibi

Sıra №- si	Dəstələr	Azərb . üzrə	Nax. MR üzrə	Fəsilə		Cins		Nadir növlər	
				Azərb.üzrə	Nax. MR	Azərb.üzrə	Nax. MR	Azərb.üzrə (1989)	Nax. MR (2006)
1	Qaqarkimilər	2	1	1	1	1	1	-	-
2	Maygülükimilər	5	3	1	1	1	1	-	-
3	Qutankimilər	4	4	2	2	2	2	3	3
4	Leyləkkimilər	14	12	3	3	11	10	1	1
5	Flaminqokimilər	1	1	1	1	1	1	1	1
6	Qazkimilər	31	18	1	1	13	8	4	5
7	Qızılquşkimilər	35	28	3	2	15	13	11	12
8	Toyuqkimilər	9	5	2	1	8	5	5	2
9	Durnakimilər	14	9	3	3	11	8	4	3
10	Cüllütkimilər	64	28	7	6	31	18	3	3
11	Göyərçinkimilər	9	7	2	2	4	3	1	2
12	Quququşukimilər	1	1	1	1	1	1	-	-
13	Bayquşkimilər	6	4	1	1	5	3	-	-
14	Keçisağankimilər	1	1	1	1	1	1	-	-
15	Uzunqanadkimilər	3	3	1	1	1	1	-	-
16	Göycəqarğakimilər	6	5	4	4	5	4	-	-
17	Ağacdələnkimilər	8	5	1	1	4	3	-	-
18	Sərçəkimilər	153	106	23	18	68	59	3	7
	Cəmi:	366	241	58	51	183	142	36	39

ÇƏHRAYI QUTAN
PELECANUS ONOCROTALUS L.

ÇƏHRAYI QUTAN – PELECANUS ONOCROTALUS L.

Kürəkayaqlılar dəstəsinə daxil olan növlərin sayı dünyada təqribən 60-a qədərdir. Azərbaycanda 2 cinsə daxil olan 4 növü yaşayır. Naxçıvan MR ərazisində bu dəstənin 2 fəsilə və 2 cinsinə daxil olan 3 növü qeyd edilmişdir. Qutan cinsinə 2 növ aiddir və hər ikisi "Qırmızı Kitab"a daxil edilmişdir.

Statusu: Avropada- SPEC 3 (2004), Kateqoriya – VU.

Kateqoriya – VU, Naxçıvan MR üçün məhdud sahələrdə yayılan və mənfi təsirlərə məruz qalmış həssas, nadir növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılması: Yalnız qış aylarında Araz deryaçağında, bəzən isə Arpaçay su anbarı yaxınlığında müşahidə edilir.

Yaşayış yeri: Araz deryaçağı və Arpaçay su anbarı əraziləri.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada sayı - 4100-5100, Azərbaycanda isə 150- 850 cüt təşkil edir. Araz deryaçağının su qovşağı hissəsində qış ayında adətən 6-11, bəzən 30-40 ədəd çəhrayı qutan qışlayır. Bəzi illərdə qutanlar Araz çayının Dərəşam və ya Şərur rayonu ərazisində də müşahidə olunur. Sayının dəyişilmə dinamikası öyrənilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməyib.

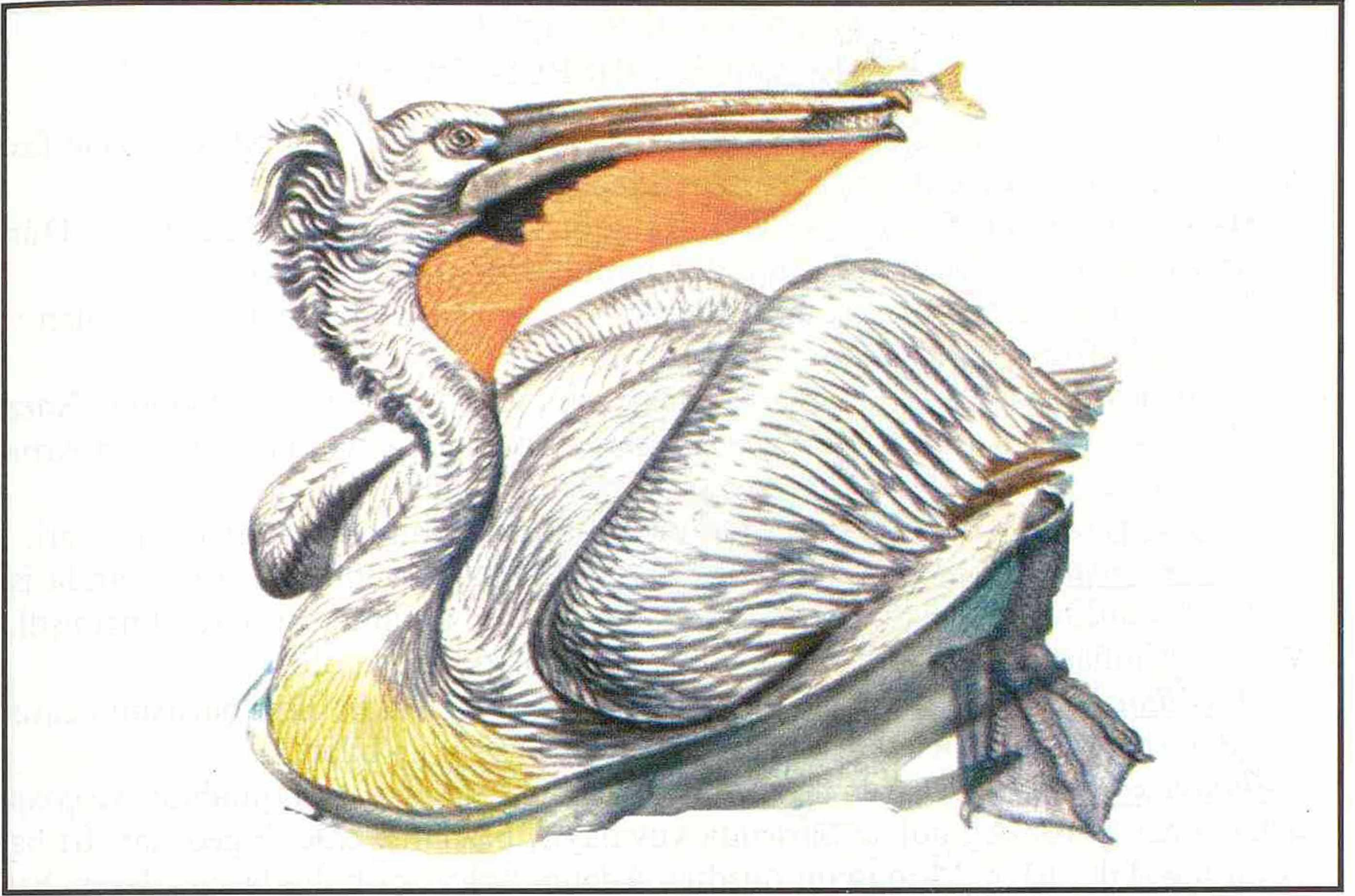
Bioloji xüsusiyyətləri: Azərbaycanın ən iri quşlarından biridir. Balıqla zəngin olan iri su hövzələrində yaşayır. Naxçıvan MR ərazisinə qışlamaq üçün gəlir və mart- ayının əvvəllərində köçüb gedirlər. Əsas qidasını balıqlar təşkil edir, lakin suda-quruda yaşayanlar, yumşaqbədənlilər, xərçəngkimilər, bitkilər və s. ilə də qidalana bilir. Muxtar Respublika ərazisində digər bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməmişdir.

Çoxaldılması: Dünyanın bəzi heyvanat parklarında saxlanılır və çoxaldılır, lakin Naxçıvan MR-də çoxaldılmır.

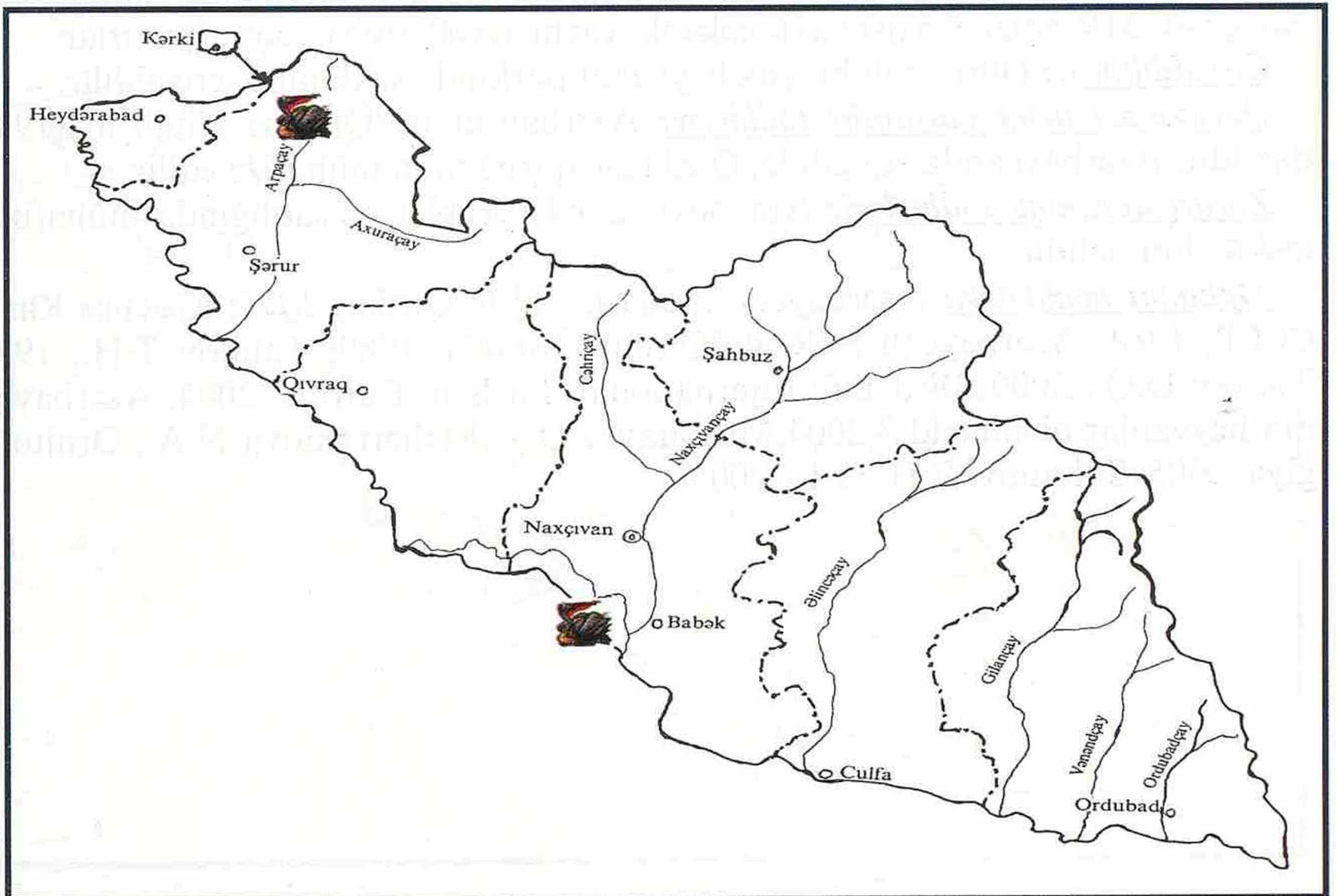
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Avropada qorunan növdür. Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına (1989) daxildir. Şirvan və Ağgöl Milli Parkları, Qızılağac Dövlət Qoruğunda mühafizə edilir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Naxçıvan MR-də Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında mühafizəsi təşkil olunmalıdır.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

QIVRIMLƏLƏK QUTAN
PELECANUS CRISPUS BRUCH.

QIVRIMLƏLƏK QUTAN – PELECANUS CRISPUS BRUCH.

Naxçıvan MR ərazisində kürəkayaqlılar dəstəsinin Qutanlar Pelecanidae fəsiləsinin Pelecanus L. cinsinə daxil olan ikinci növüdür.

Statusu: Qlobal- SPEC- I (2004), Kateqoriya VU, kriteriya A2ce+ 3ce. Dünya üzrə qorunma statusuna malik, qlobal mühafizə olunan növdür;

Kateqoriya - EN, Naxçıvan MR üçün sayı ardıcıl azalmaqla davam edən və xüsusi mühafizəyə ciddi ehtiyacı olan növdür.

Yayıması: Azərbaycanda əsasən Lənkəran və Kür- Araz ovalığında, Xəzər sahillərindəki su mənbələrində qeydə alınır. Araz dərəyaçayında, bəzən isə Arpaçay su anbarı yaxınlığında çox az sayda müşahidə edilir.

Yaşayış yeri: Araz su qovşağı yaxınlığı və Araz çayının yuxarı axarı əraziləri.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada sayı – 3000, Azərbaycanda isə 200- 400 cütdür. Naxçıvan MR-də sayı və dəyişilmə dinamikası öyrənilməmişdir, yalnız qışlamağa gələn fərdlərin sayı illər üzrə çox dəyişkən olur.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir, lakin qida bazasının çatışmazlığı və sututarların azlığı başlıca səbəblərdən biri ola bilər.

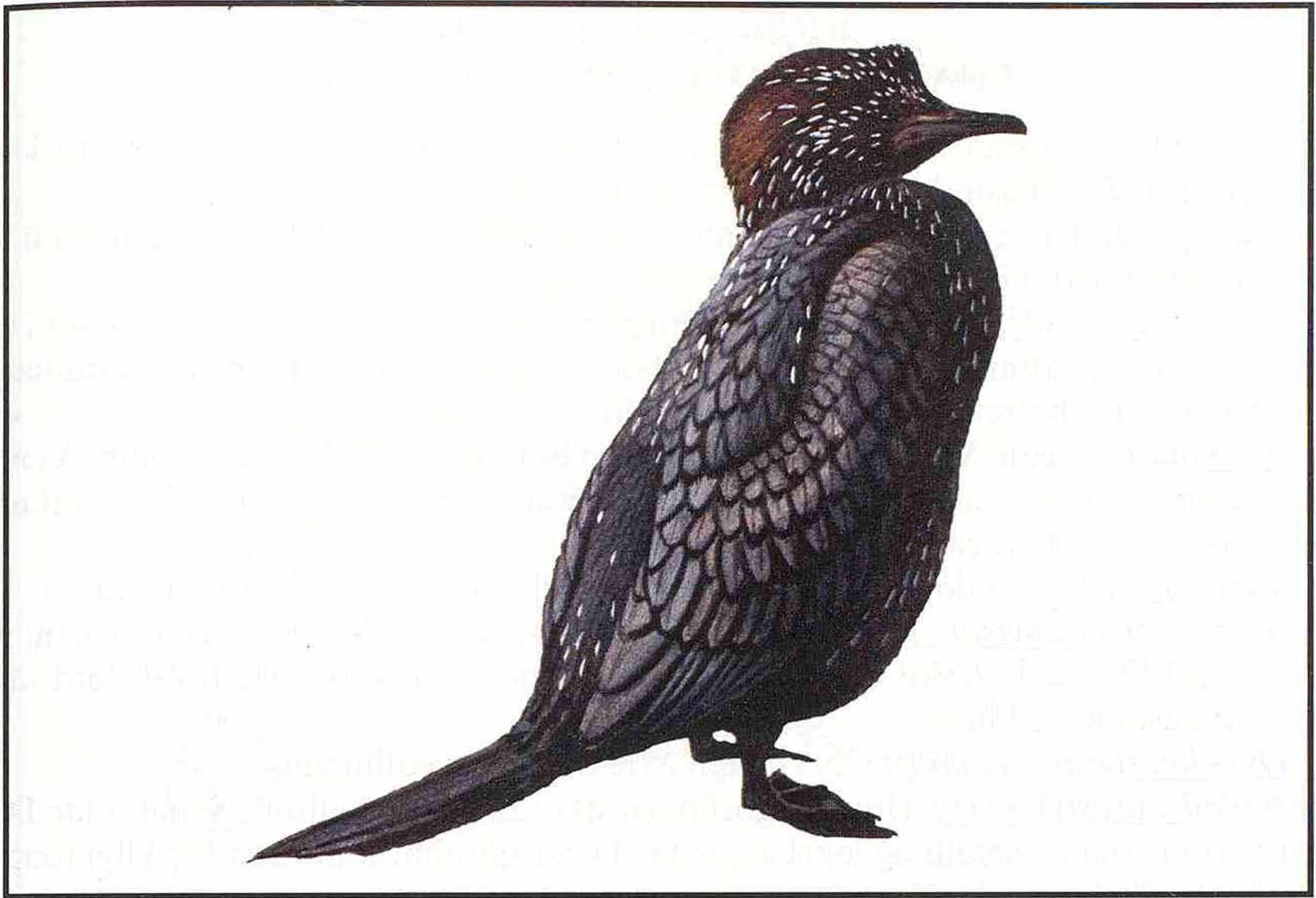
Bioloji xüsusiyyətləri: Adətən koloniyalar halında yaşayaraq qidalanır və çoxalırlar. Bəzi illərdə Ağ göl və Sarısuda yuvalayır, bəzən isə köçüb gedirlər. İri balıqlarla qidalanırlar. Monaqam quşdur. Adətən koloniya halında yuvalayır. Yuva adalarda, qarğı və qamış cəngəlliklərində qurulur. Apreldə 2-5 yumurta qoyaraq kürt yatır. Kürt yatması 30 gündür və balalar yumurtadan ətcə çıxır, bir müddətdən sonra isə üzəri qu lələkləri ilə örtülür. Dünya üzrə təhlükədə olan növdür. Naxçıvan MR ərazisinə qış vaxtı gələrək, yazın əvvəllərinə qədər qışlayırlar.

Çoxaldılması: Dünyanın bir çox heyvanat parkında saxlanılıb, çoxaldılır.

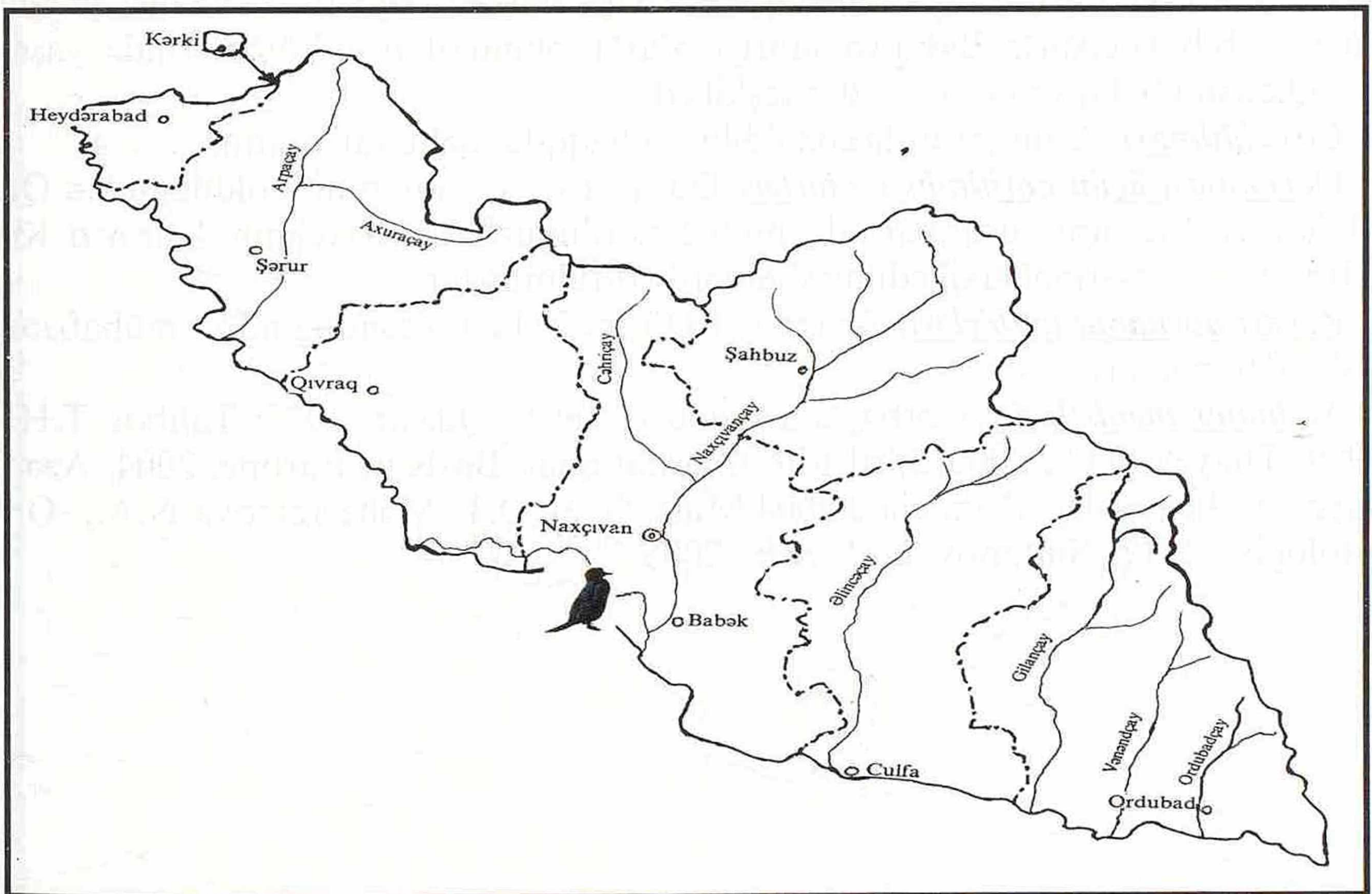
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına(1989) daxildir. Azərbaycanda Ağ göldə, Qızılağac qoruğunda mühafizə edilir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında mühafizəsi təşkil olunmalıdır.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

KIÇIK QARABATDAQ
PHALACROCORAX PYQMAEUS PALL.

KIÇIK QARABATTAQ- PHALACROCORAX PYGMAEUS PALL.

Qarabattaq cinsinə keçmiş SSRİ ərazisində 7, Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində isə 2 növünə rast olunur.

Statusu: Qlobal -SPEC 1(2004), kateqoriya NT, kriteriya A2c; A3c. Dünya üzrə təhlükədə olan növdür;

Kateqoriya - VU, Naxçıvan MR üçün məhdud sahələrdə yayılan və mənfi təsirlərə məruz qalmış, təhlükədə olan həssas, nadir növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılması: Arealı Avroasiya, Avstraliya və Şimali Amerikanı əhatə edir. Azərbaycanda yayılması aran su hövzələri ilə məhdudlaşır. Naxçıvan MR-də yalnız köç vaxtı Araz dərəyaçayında müşahidə edilir.

Yaşayış yeri: Araz dərəyaçayı və Arazın qamışlıqlarla örtülü Dərəşam ərazisi.

Sayı və onun dəyişmə dinamikası: Avropada sayı 28000-39000, Azərbaycanda isə 8000-12000 cüt təşkil edir. Naxçıvan MR ərazisində köç vaxtı 4-6 fərd olmaqla müşahidə edilir.

Əsas limitləşdirici amillər: Naxçıvan MR-də tədqiq edilməmişdir.

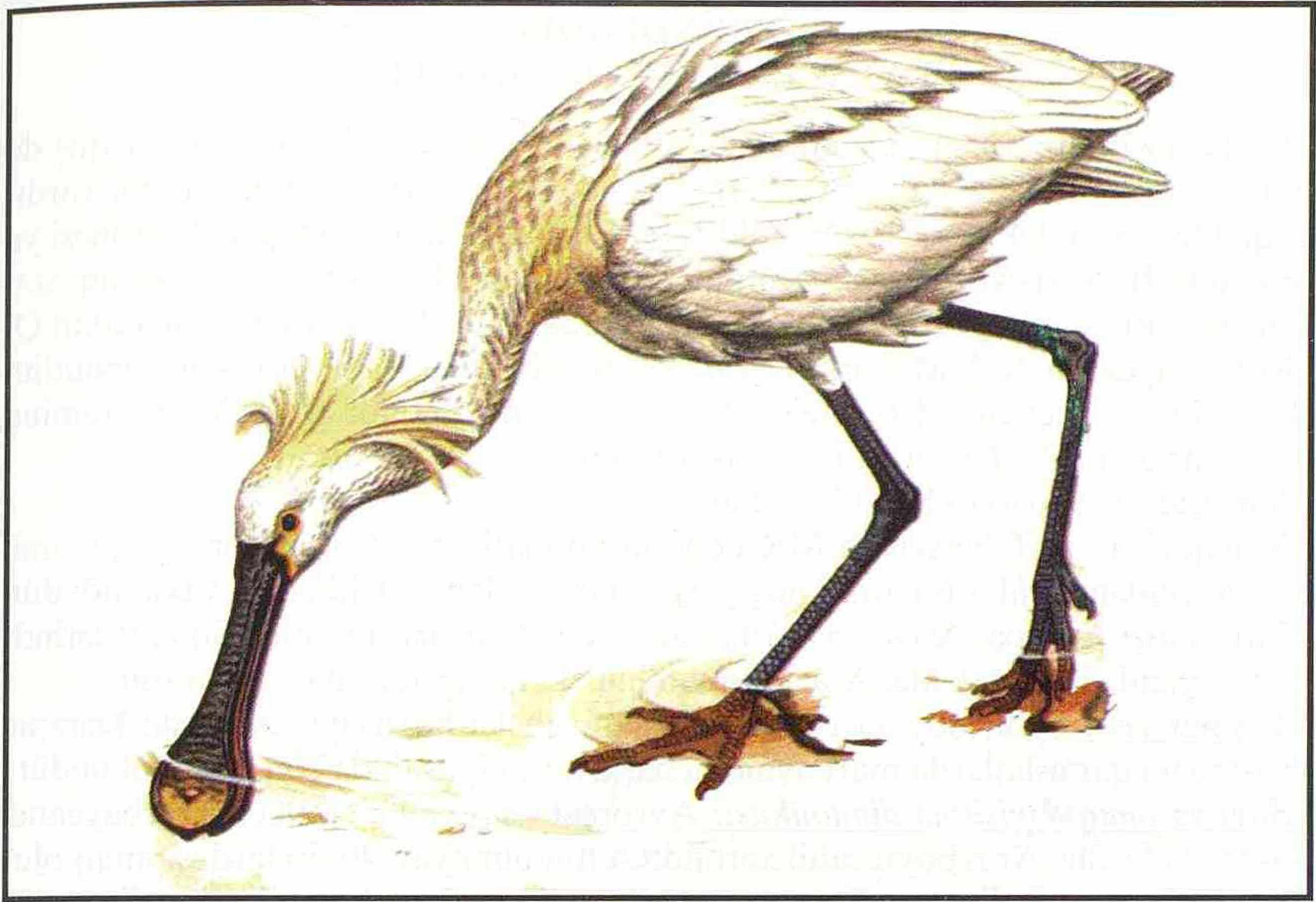
Bioloji xüsusiyyətləri: Ümumi görünüşü qaradır və bədəninin demək olar ki, hər yerində damcı şəkilli ağ ləkələr vardır. Digər qarabattaqlardan kiçikliyi (qarğa boyda) ilə fərqlənir. Uçuşda uzun quyruğu, uçuş tərzini ilə tanınır və tez-tez qanad çalaraq süzür. Dimdiyində çılpaq dəri sahəsi yoxdur. Şirin və duzlu sulardakı qamışlıqlarda yaşayırlar. Ağacda və qamışlıqlarda yuva qururlar. Aprelin sonunda çoxalma vaxtı 3-5 yumurta qoyur və erkəyin azacıq iştirakı ilə dişi 26 gün kürt yatıb bala çıxarır. Balıq və onurğasızlarla zəngin olan su hövzələrində yaşayır. Qidasını balıq və onurğasızlar təşkil edir.

Çoxaldılması: Süni şəraitdə çoxaldılması haqqda məlumat yoxdur.

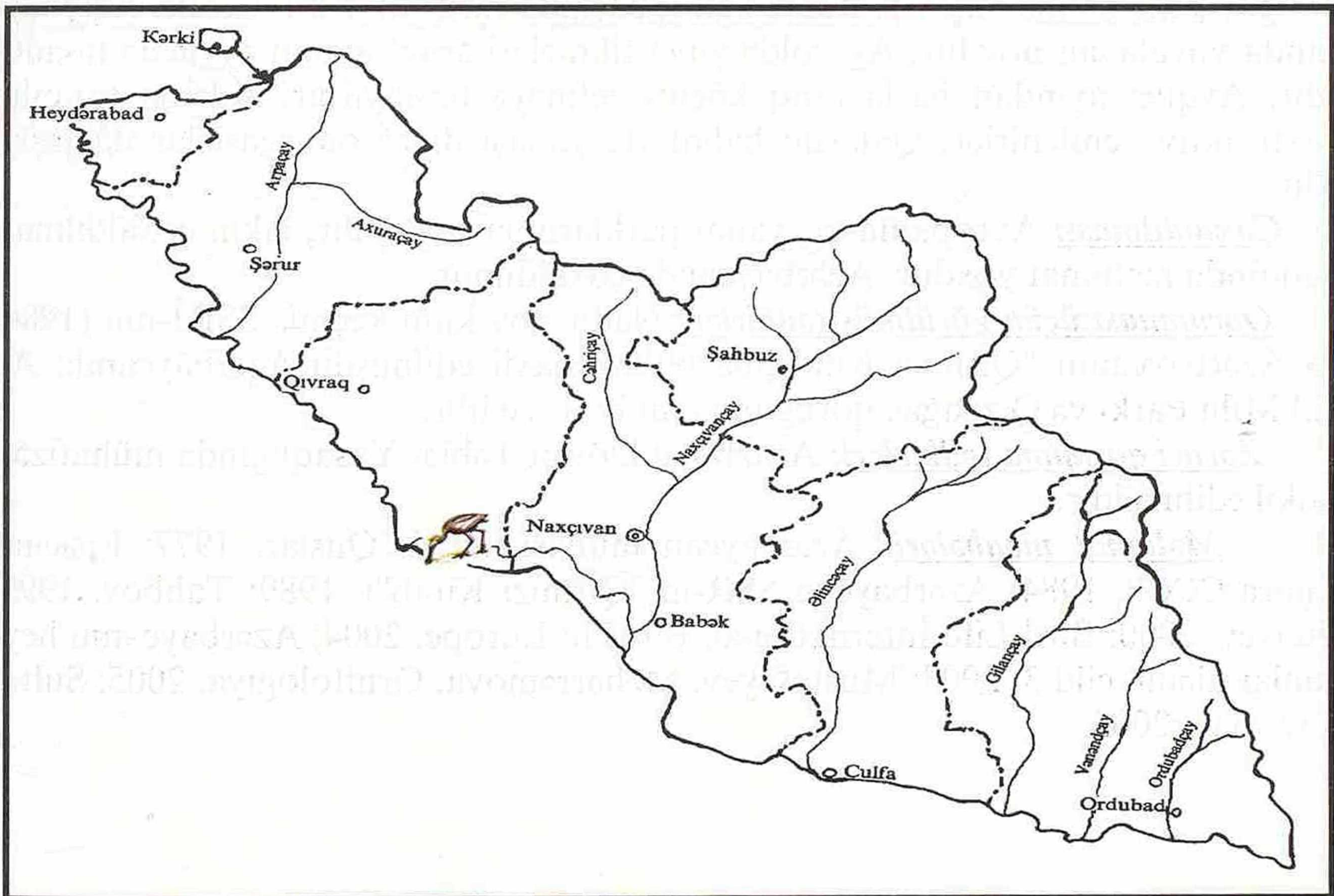
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Dünya üzrə qorunan növ olduğundan Qızılağac və Varvara su anbarında mühafizə olunur. Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ının yeni nəşrinə daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Talibov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

ƏRSİNDİMDİK
PLATALEA LEUCORODIA Linn.

ƏRSİNDİMDİK – PLATALEA LEUCORODIA LINN.

İbislər fəsiləsinə tropik və subtropik ölkələrdə yaşayan 30 növə qədər quş daxildir ki, onlardan da Azərbaycan faunasında 3 cinsə daxil olan 3 növü vardır. Müqəddəs ibisin 04 aprel 1944-cü ildə Qaradağ rayonunun Səngəçal qəsəbəsi yaxınlığında Burçaq-Abramoviç tərəfindən müşahidə edilməsinə baxmayaraq, sonralar bu fakt Azərbaycanın heyvanlar aləmində(8) təsdiq edilməmişdir. Lakin Q.-T. Mustafayev və N.A. Məhərrəmov (34) onu siyahıya daxil etmişlər. Ərsindimdik cinsinin Naxçıvan MR ərazisində yalnız bir növü - adi ərsindimdik nominativ yarımnövü (*P.l. leucorocia L.*) rast olunur.

Statusu: Avropada - SPEC- 2 (2004);

Kateqoriya – NT, Naxçıvan MR üçün insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilən və təhlükəyə yaxın növdür.

Yayılməsi: Avropa, Asiya və Afrikanın bir çox bölgələrinin müvafiq ərazilərində, Azərbaycanda isə Ağ göldə, Araz çayı sahilindəki qamışlıqlarda yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Sahil boyunca qamışlıq olan sahələrdə yaşayır, xüsusən Dərəşam ərazisindəki qamışlıqlarda mart ayından başlayaraq müşahidə etmək mümkündür.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada sayı 8900-15000, Azərbaycanda 800-2500 cütdür. Arazboyu sahil xəttində stabil olmayan 40-50 fərd saymaq olur, bəzən isə heç rast gəlinmur. Sayının dəyişilmə dinamikası öyrənilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Naxçıvan MR ərazisində öyrənilməmişdir.

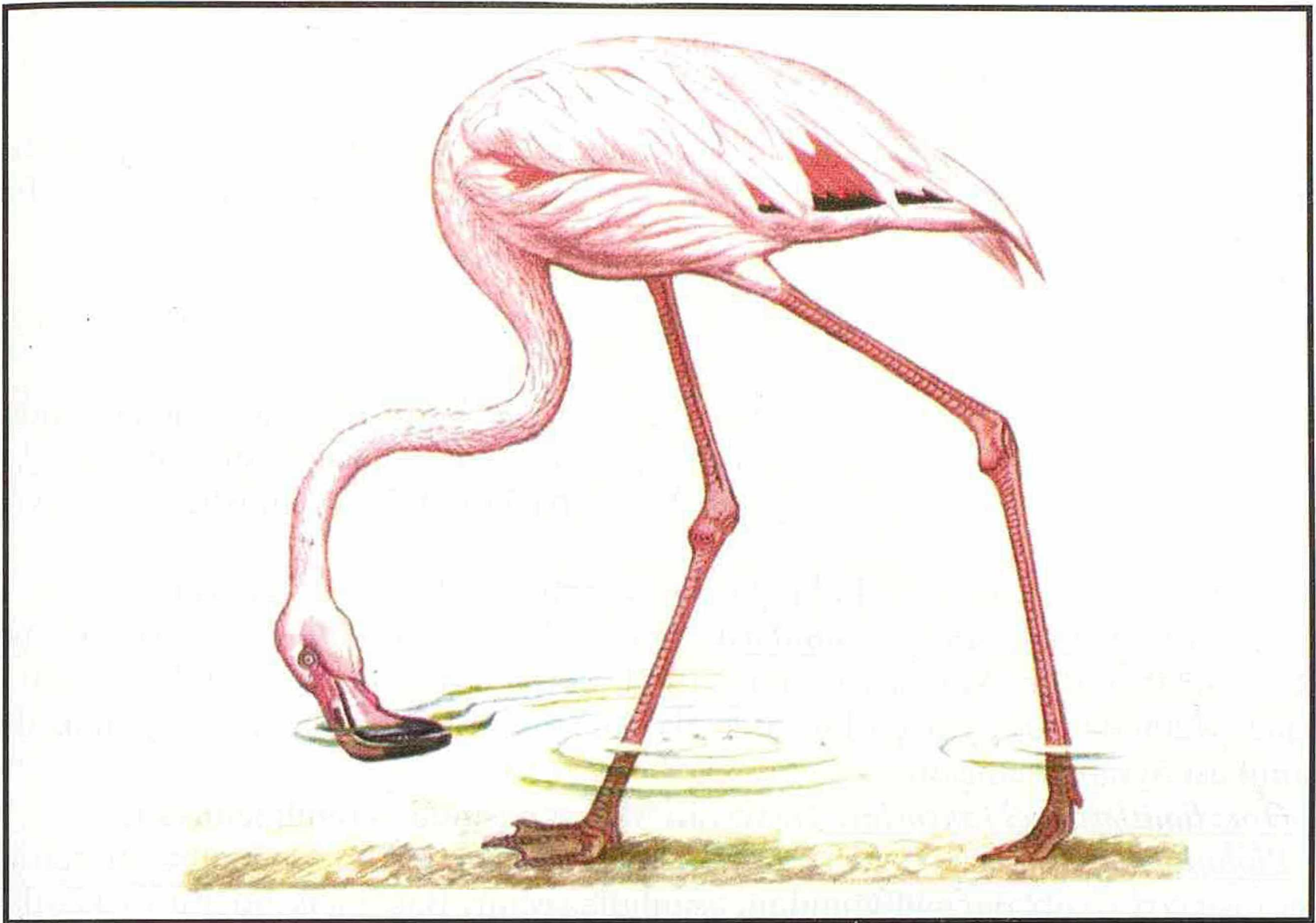
Bioloji xüsusiyyətləri: Ağ leyləkdən kiçikdir. Uzun və yastı dimdiyi uc hissəsində genişlənilib ərsinə oxşayır. Rəngi ağdır, başında sarımtıl kəkili vardır. Azərbaycanda yuvalayan növdür. Ağ göldə yuva tikmələri aprel ayının əvvəlinə təsadüf edir. Avqust ayından başlayaraq köçüb getməyə başlayırlar. Adətən toranlıq vaxtı aktiv yemlənilirlər. Qidasını balıqlarla yanaşı digər onurğasızlar da təşkil edir.

Çoxaldılması: Avropanın heyvanat parklarında saxlanılır, lakin çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur. Azərbaycanda çoxaldılmır.

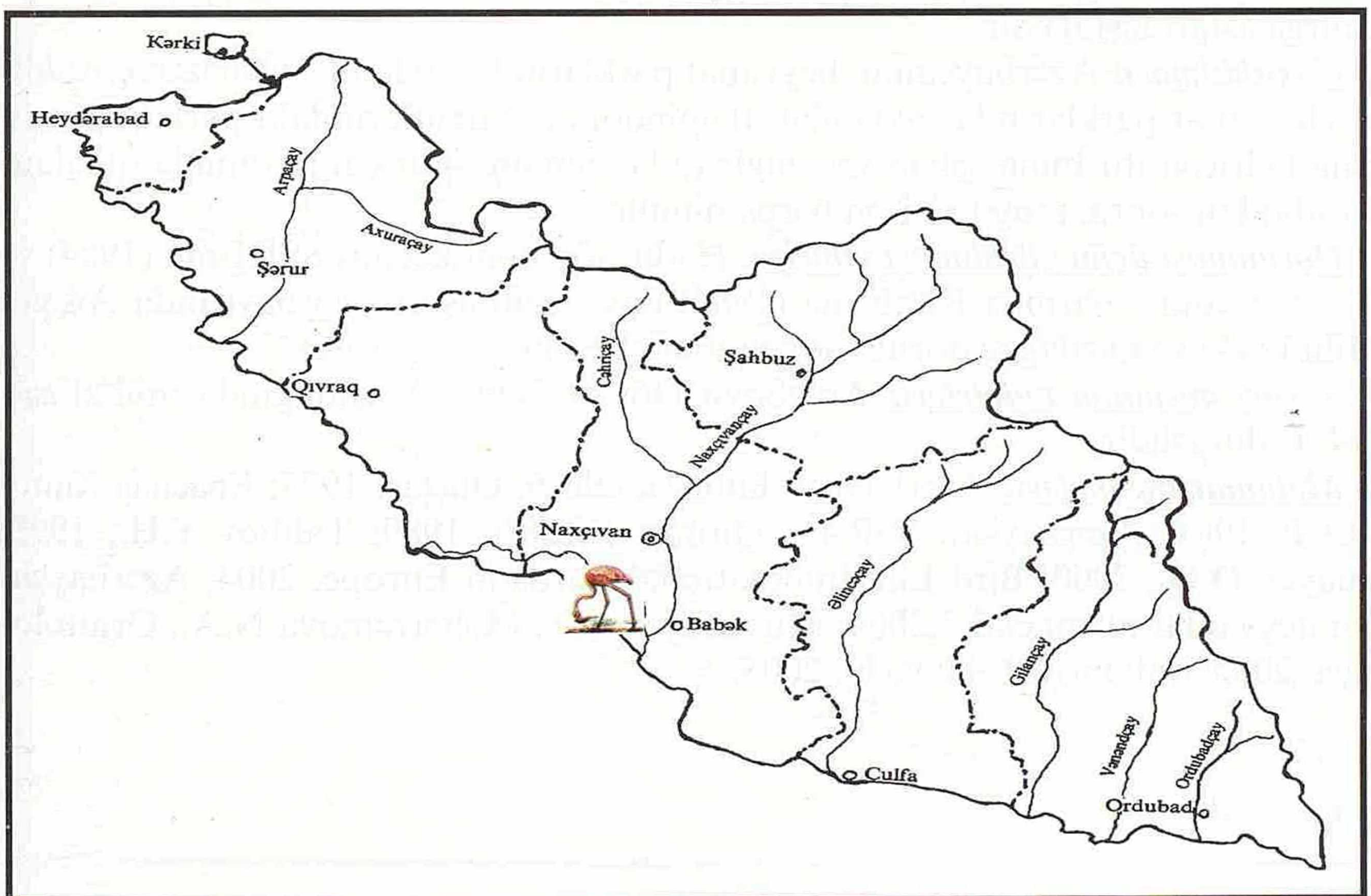
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Nadir növ kimi keçmiş SSRİ-nin (1984) və Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına (1989) daxil edilmişdir. Azərbaycanda Ağ göl Milli Parkı və Qızılağac qoruğunda mühafizə edilir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov, 1999; Tuayev, 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev, Məhərrəmov, Ornitologiya, 2005; Sultanov və b., 2005.

ADİ FLAMİŇQO (QIZILQAZ) –
PHOENICOPTERUS ROSEUS PALL.

ADİ FLAMİNQO (QIZILQAZ) – PHOENICOPTERUS ROSEUS PALL.

Flaminqokimilər dəstəsinin Flaminqolar fəsiləsinin Flaminqo(Qızılqaz) cinsinə dünyada 6 növ daxildir ki, onlardan da Azərbaycan faunasında yalnız bir növü vardır.

Statusu: Avropada -SPEC-3 (2004);

Kateqoriya – NT, Naxçıvan MR üçün insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, təhlükəyə yaxın növdür.

Yayılması: Avroasiya və Afrikanın bir çox bölgələrinin müvafiq ərazilərində, Azərbaycanda isə Qızılağac körfəzində, Ağ göldə, bir çox daxili sularlarda yayılmışdır. Naxçıvan MR ərazisində isə Araz çayı sahilindəki qamışlıqlarda yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Qamışlıq və kolluqla əhatələnmiş sahil boyu sahələrdə yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada sayı 110000, Azərbaycanda isə 7000-14000 cütdür. Arazboyu sahil xəttində stabil olmayan 100- 150, bəzən 200 – ə qədər (2005) fərd saymaq olur, bəzən isə heç rast gəlinmir. Sayının dəyişilmə dinamikası öyrənilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Naxçıvan MR ərazisində öyrənilməmişdir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Çəkisi 3100 – 4300 q olan iri quşdur. Özünəməxsus xarici görünüşü çox cazibədar olduğundan, asanlıqla seçilir. Başı kiçik, boynu və ayaqları uzun, dimdiyi aşağıya əyilib, qanadları qırmızımtıl-çəhrayı rənglidir. Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində qışlayan növdür. Qızılağac qoruğunda nəsl verdiyi müşahidə edilmişdir. Qidasını xərçənglər, molyuska və su onurğasızları təşkil edir.

Çoxaldılması: Azərbaycanın heyvanat parklarında saxlanılır və bəzən çoxaldılır. Heyvanat parklarında saxlanılan flaminqonun qanadlarındakı parlaq qırmızı rəng tədricən itir, buna səbəb xərçənglə qidalanmamasıdır, çünki onunla qidalandırdıqdan sonra, rəng tədricən bərpa olunur.

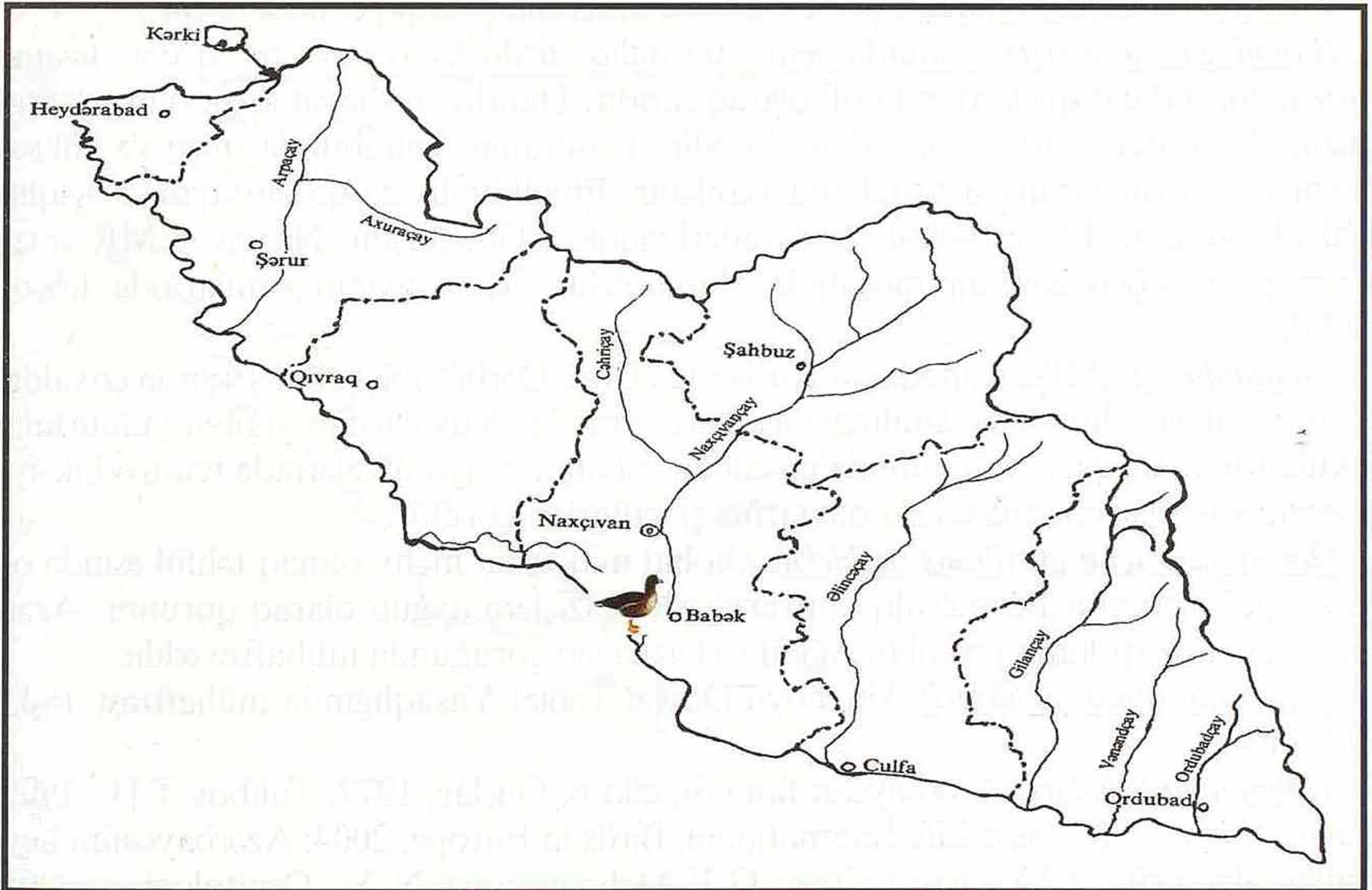
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Nadir növ kimi keçmiş SSRİ-nin (1984) və Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına (1989) daxil edilmişdir. Azərbaycanda Ağ göl Milli Parkı və Qızılağac qoruğunda mühafizə edilir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

AĞQAŞ QAZ
ANSER ERYTHROPUS LINN.

AĞQAŞ (QAŞQA) QAZ – ANSER ERYTHROPUS LINN.

Cinsin Azərbaycanda yayılan 3 növündən biri olub, digər qazlardan bədən ölçülərinin nisbətən kiçik olması ilə fərqlənən, ən kiçik qazlardan biridir.

Statusu: Qlobal -SPEC 1 (2004); -VU A2b,c,d; A3b,c,d

Kateqoriya - VU, Naxçıvan MR üçün məhdud sahələrdə yayılan və mənfi təsirlərə məruz qalmış həssas, nadir növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılması: Avropanın və Asiyanın şimal və dağlıq ərazilərində Şimali Fennoskandiyanadan (Norveç – Fillandiya) və Şimali Rusiyadan Şərqi Sibirə qədər uzanan zolaqda yayılıb. Qışlama yerləri Avropa, İran, Çin, Koreya və Ukraynadır. Azərbaycanda Xəzər dənizi sahilləri, Qızılağac qoruğu, Ağgöl, Sarısu, Quşgöl, Candargöldə qeydə alınır. Naxçıvan MR ərazisində yalnız payız köçü zamanı Araz dərəyaçayında müşahidə edilir.

Yaşayış yeri: Araz dərəyaçayı ətrafı.

Sayı və onun dəyişmə dinamikası: Avropa üzrə qiymətləndirilməsi 25-30 min cütdür. Azərbaycanda qışladığı ərazilərdə sayı əvvəlki illərə (1500- 10000) nisbətən azalmaqda davam edir. Bunun səbəbi mühüm yaşayış yeri olan Qızılağac qoruğunda suyun səviyyəsinin dəyişməsi nəticəsində, yem sahələrinin qamışlıqlarla örtülməsi, Şirvan Milli Parkı və Ağgöl qoruğunda yem sahələrinin azalması, qanunsuz ovçuluqdur. Nəticədə qazların bu ekosistemlərdə yemlənməsi çətinləşir, ona görə də qışlayanların sayı azalır. Naxçıvan MR ərazisində payız köçü zamanı (2004) 98 fərd qeydə alınmışdır.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Naxçıvan MR ərazisində tədqiq edilməmişdir.

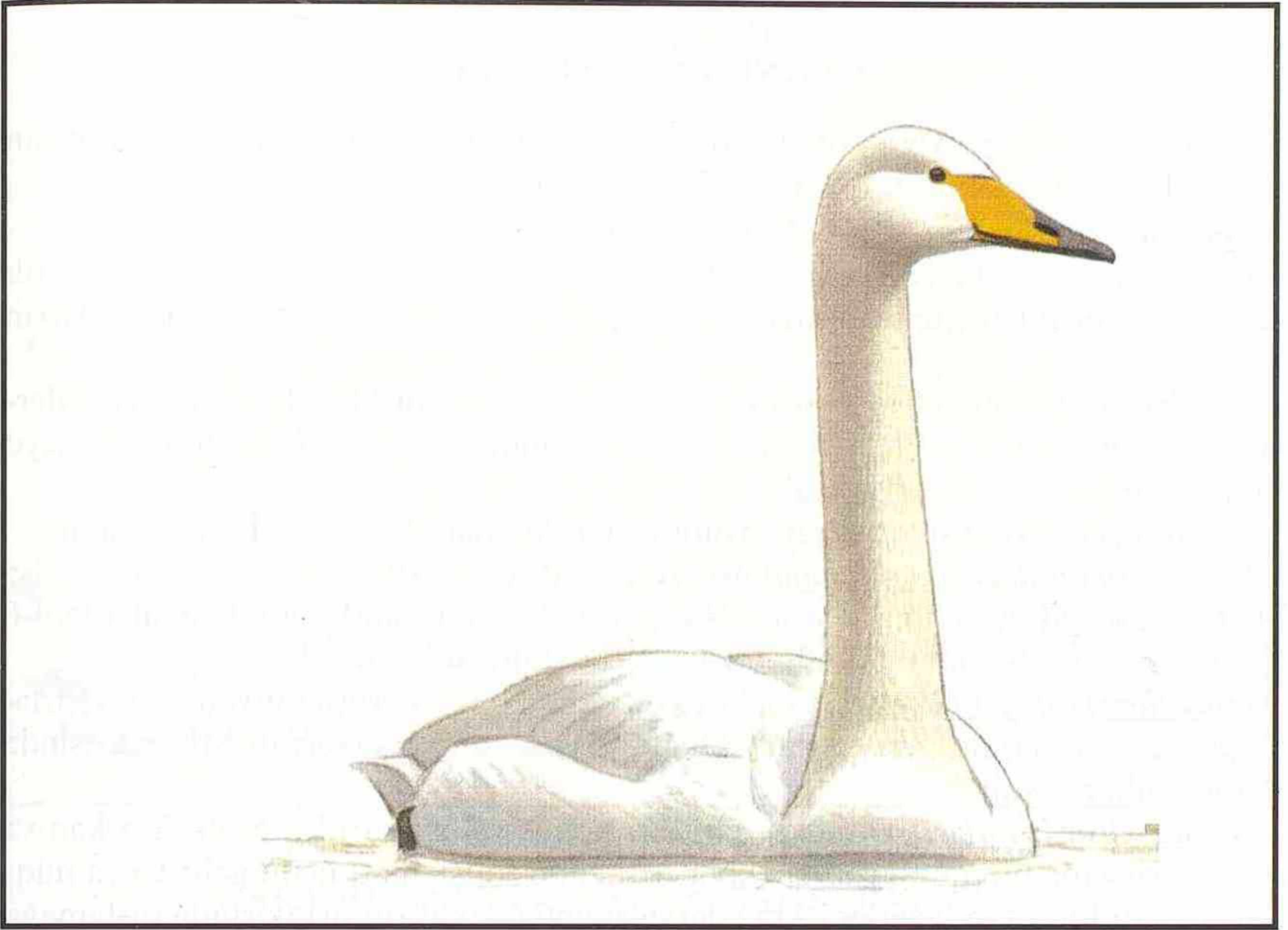
Bioloji xüsusiyyətləri: Alnında geniş bir ağılıq vardır ki, o təpəsinə qədər uzanır. Göz halqası digər quşlardan fərqli olaraq sarıdır. Dimdiyi nisbətən kiçik olmaqla qırmızımtıl, ayaqları sarıdır. Səsi daha incədir. Tundranın cənubunda quru və yüksək ərazilərdə yuvalayır, qışda tarlalarda yemləyir. Böyüklüyü 53-65 sm, qanad açığı 120-135 sm olur. Digər bioloji xüsusiyyətləri tədqiq edilməmişdir. Naxçıvan MR ərazisində payız köçü zamanı müşahidə olunmuşdur. Mart ayının ortalarında köçüb gedirlər.

Çoxaldılması: ABŞ, Kanada və Rusiyada (Ural, Qərbi Sibir) süni şəraitdə çoxaldılması, yemləndirilməsi, saxlanması üsulları öyrənilir. Yuvalardan yığılan yumurtalar inkubator və ev qazlarının altında çoxaldılır. Skandinaviya ölkələrində reintroduksiya (əvvəlki yaşayış yerlərinə təkrar qaytarmaq) tədbirləri görülür.

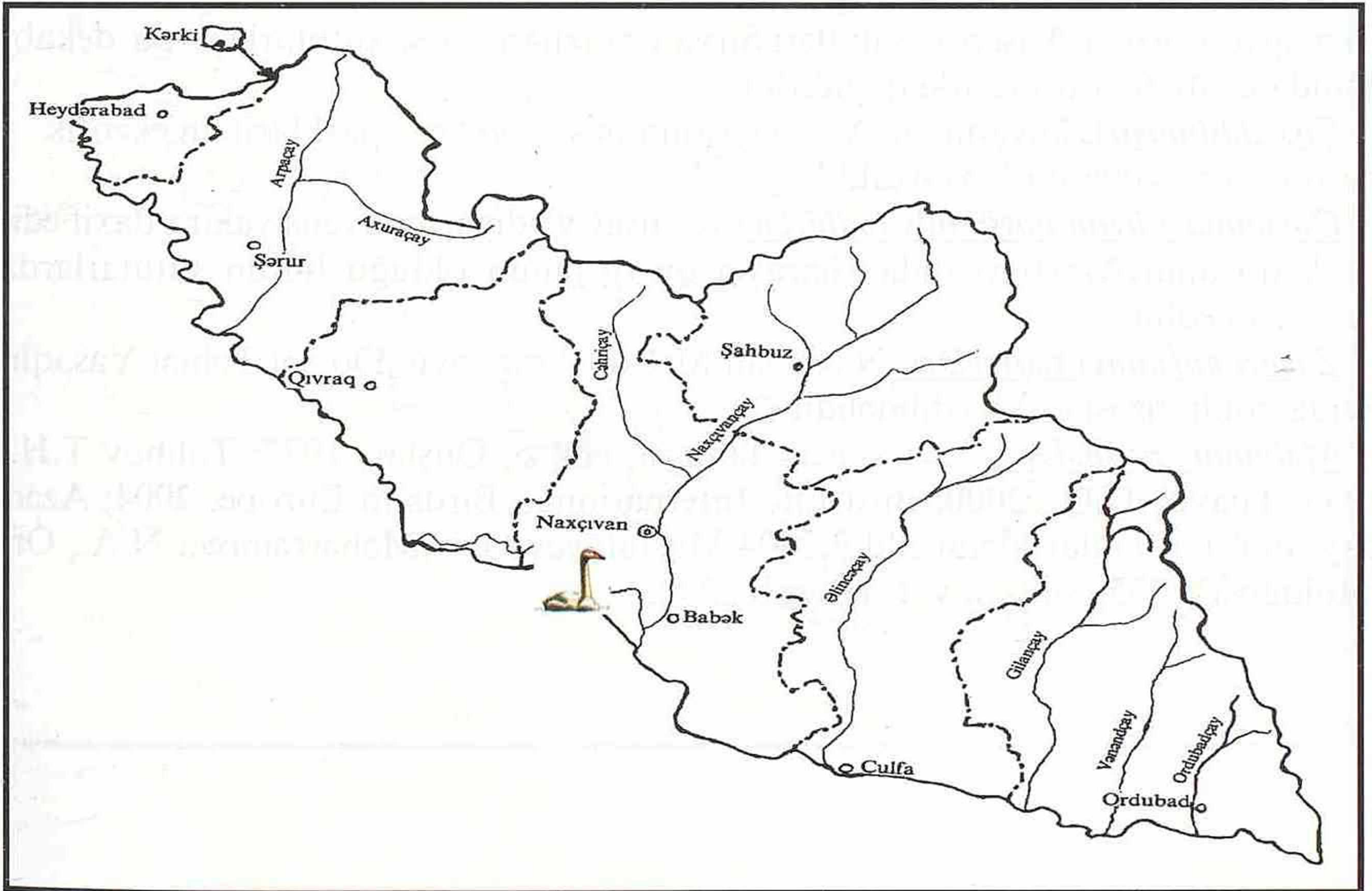
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Qlobal miqyasda məhv olmaq təhlükəsində olduğu, üçün bir sıra Beynəlxalq konvensiya və sazişlərə uyğun olaraq qorunur. Azərbaycanda əsas qışlama yeri olan Ağgöl və Qızılağac qoruğunda mühafizə edilir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında mühafizəsi təşkil edilə bilər.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

HARAYÇI QU
CYQNUS CYQNUS LINN.

HARAYÇI QU - CYGNUS CYGNUS LINN.

Qu quşu cinsinin Avrasiya və Amerikada yayılmış 6 növündən Azərbaycan Respublikası ərazisində 3, Naxçıvan MR ərazisində isə bir növü yayılmışdır.

Statusu: Avropada- Non - SPEC^cW (2004);

Kateqoriya – NT, Naxçıvan MR üçün insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilən və təhlükəyə yaxın növdür.

Yayılməsi: Avropada və Asiyada yayılıbdır. Naxçıvan MR-də yalnız Araz dər-yaçayında müşahidə edilir. Əraziyə gəlişi davamlı deyil belə ki, son 3 ildə qeyd olunmayıb.

Yaşayış yeri: Araz su qovşağı və onun yaxınlığında olan qamışlıqda yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada sayı 65000, Azərbaycanda isə 200-600 cüt olduğu güman edilir. Naxçıvan MR ərazisində müxtəlif illərdə 4-6 fərd sayılmışdır. Sayının dəyişilmə səbəbləri tədqiq edilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Qida bazasının azlığı və artan antropogen təsirlərin başlıca limitləşdirici faktorlar olduğu güman edilir. Naxçıvan MR ərazisində tədqiq edilməmişdir.

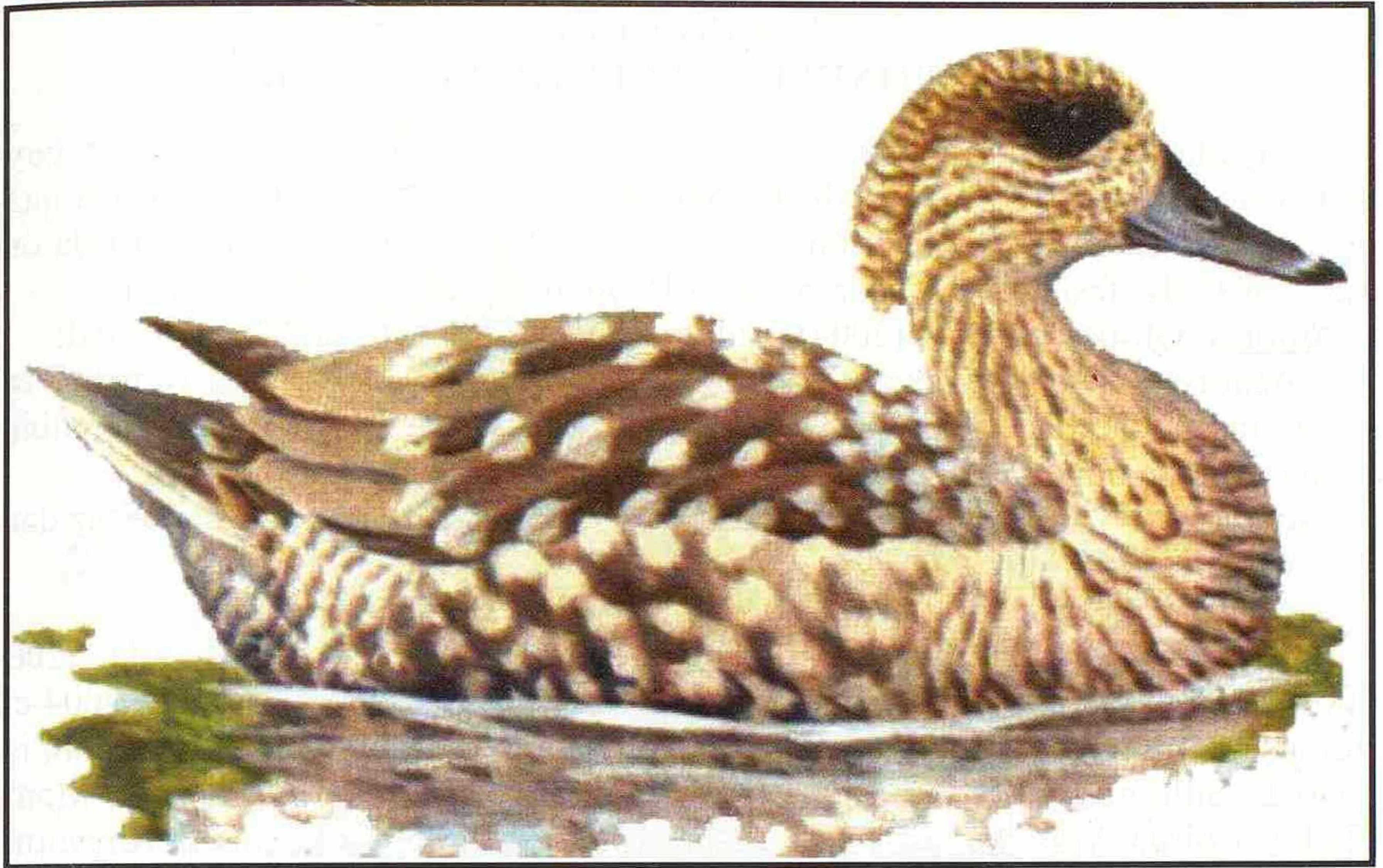
Bioloji xüsusiyyətləri: Dimdiyi qaradır, uc nissəsi isə sarıdır. Suda üzərkən və yerdə yeriyəndə boynunu düz saxlayır. Ərazimizə qışlamaq üçün gəlir və ya miqrasiya vaxtı buradan keçirlər. Araz dər-yaçayında dekabrın ortalarında qışlamağa gələrək, martın əvvəllərində köçüb gedirlər. Ən çox balıqla zəngin olan və küləklərdən nisbətən qorunan su qovşağı ərazisində toplaşırlar. Su qovşağı zonasında harayçı qu qutanlar, qarabattaq, ördəklər və digər quşlarla birlikdə yemlənilir. Qızılağac qoruğu, Abşeron sahilləri, Şirvan əraziləri və s. sututarlara da dekabr ayında gəlib, fevral-martda qayıdırlar.

Çoxaldılması: Dünyanın və Azərbaycanın bəzi heyvanat parklarında ekzotik bir quş kimi saxlanılır və çoxaldılır.

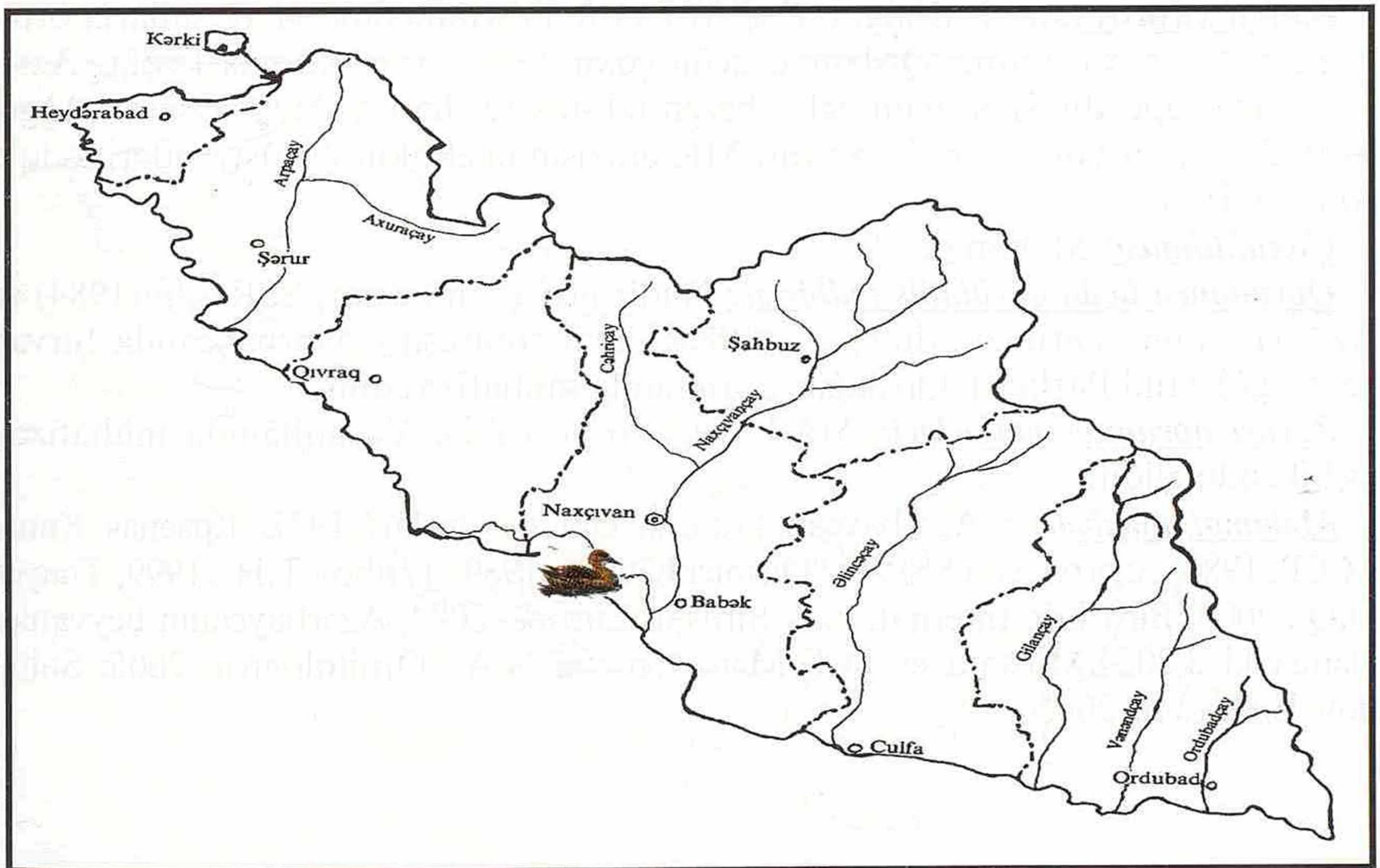
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Ramsar və digər konvensiyalara daxil edilərək qorunur. Azərbaycanda harayçı qu quşunun olduğu bütün sututarlarda mühafizə edilir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Naxçıvan MR-də Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

MƏRMƏR CÜRƏ
MARMARONETTA ANGUSTIROSTRIS MEN.

**MƏRMƏR CÜRƏ –
MARMARONETTA ANGUSTIROSTRIS MEN.**

Dünyada ördəkkimilər fəsiləsinə 56 cinsdə birləşən 170 növ daxildir. Azərbaycanda bu fəsilənin 31 növü vardır ki, onlardan 3 növü qu quşlarına, 5 növü qazlara, qalanları isə ördəklərə aiddir. Naxçıvan MR ərazisində isə ördəklər (ala ördəklə birlikdə) fəsilənin 8 cinsdə birləşən 18 növü daxili sulara yaşayırlar.

Statusu: Qlobal -SPEC I (2004), Kateqoriya – VU, kriteriya A 2 c d +3 c d;

Kateqoriya - VU, Naxçıvan MR üçün məhdud sahələrdə yayılan və mənfi təsirlərə məruz qalmış, təhlükədə olan və qorunması üçün xüsusi mühafizə tədbirlərinə ehtiyacı olan həssas, nadir növdür.

Yayılması: Avropa və Asiyada yayılmışdır. Naxçıvan MR ərazisində Araz dərəyaçayında rast olunur.

Yaşayış yeri: Araz dərəyaçayı və onun ətrafındakı qamışlıqlarda.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada ən çox sayı Azərbaycanda (200-600 cüt) olduğu qeyd olunur. Naxçıvan MR ərazisində ilk dəfə olaraq 2004-cü ilin qışında Araz su qovşağı yaxınlığında AMEA Zoologiya İnstitutunun elmi işçiləri E. Sultanov, T. Kərimov və Bioresurslar İnstitutunun elmi işçisi A. Məmmədovla birgə Araz dərəyaçayında quşların məskənsalma və köçmə qeydiyyatını apardığımız zaman bu növ aşkar edilmişdir. Naxçıvan MR ərazisində sayının dəyişilmə dinamikası tədqiq edilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir.

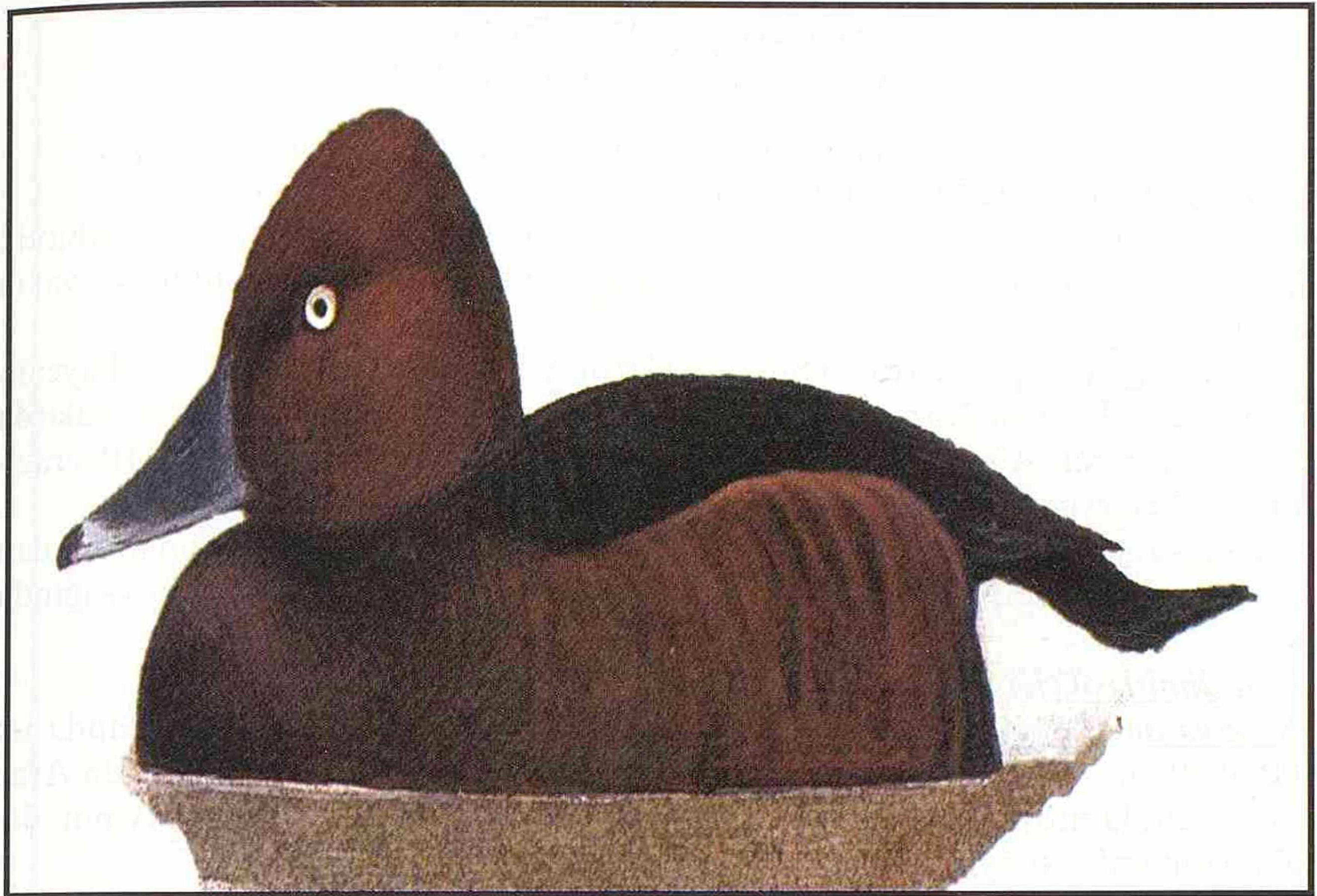
Bioloji xüsusiyyətləri: Rəngi boz-qəhvəyi fon üzərində dairəvi ağ xallarla örtülərək mərməri xatırladır. Qışlamaq üçün çoxu Asiyanın cənubuna köçür. Azərbaycanda reproduksiya üçün gəlir, bəzən tək-tək fərdləri qışlayır. Əsasən Ağgöl Milli Parkında yuvalayır. Naxçıvan MR ərazisində ekoloji xüsusiyyətləri tədqiq edilməmişdir.

Çoxaldılması: Məlum deyil.

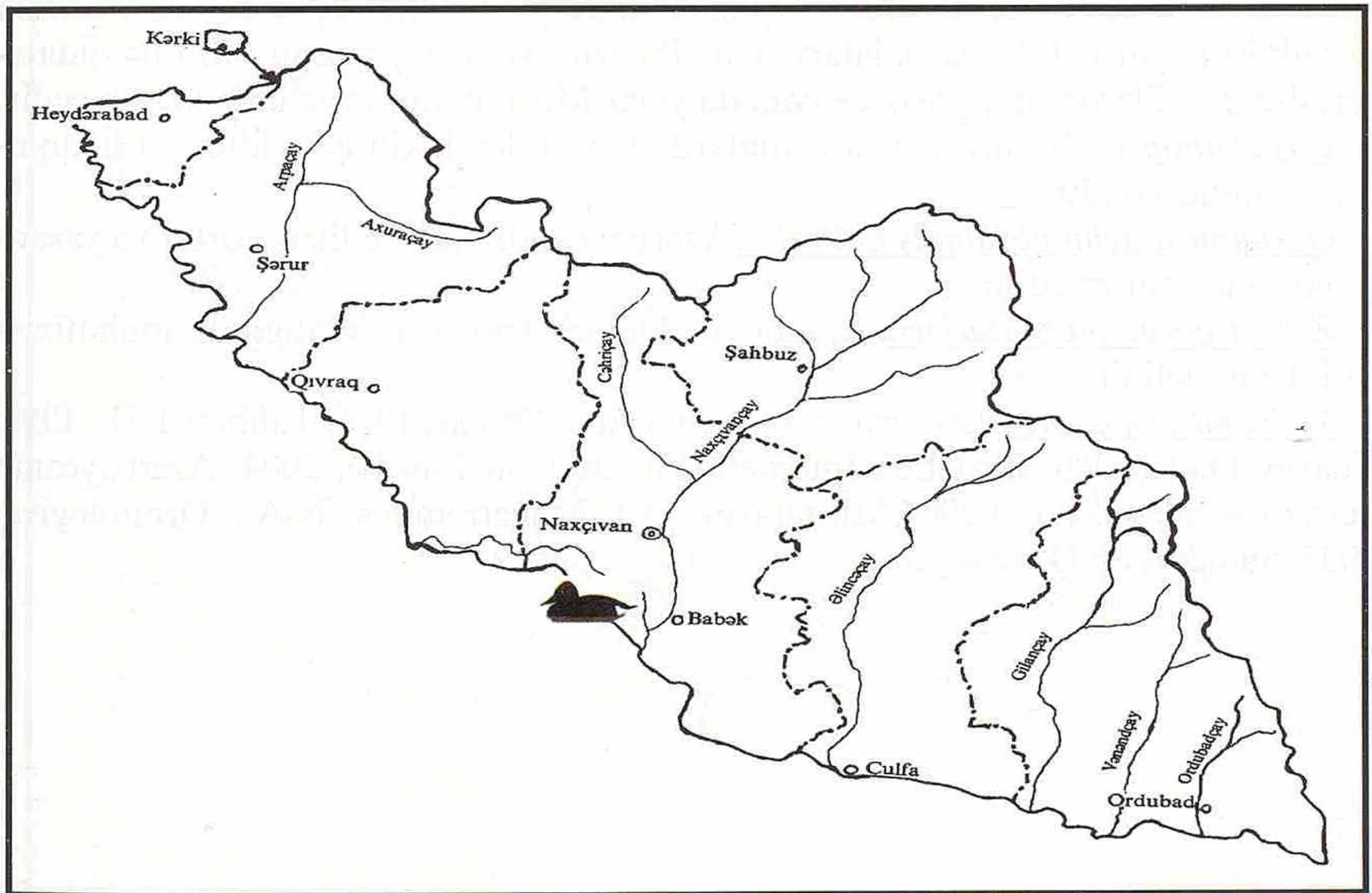
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Nadir növ kimi keçmiş SSRİ-nin(1984) və Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına (1989) daxil edilmişdir. Azərbaycanda Şirvan və Ağ göl Milli Parkları, Qızılağac qoruğunda mühafizə edilir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

**AĞGÖZ QARAÖRDƏK
AYTHYA NYROCA GULD.**

AĞGÖZ QARAÖRDƏK - AYTHYA NYROCA GULD.

Azərbaycan faunasında qaraördək – Aythya Boie cinsinə 4 növ daxildir.

Statusu: Qlobal -SPEC 1(2004), Kateqoriya – NT, kriteriya - A2b;

Kateqoriya – NT, Naxçıvan MR üçün insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilən və təhlükəyə yaxın növdür.

Yayılması: Avropa, Asiya və Şimali - Qərbi Afrikada yayılmışdır. Azərbaycanda Qızılağac kövrəsi Xəzər dənizi sahiləni hissəsində, həmçinin daxili sulara məsələn, Qarasu, Ağgöl, Varvara və Sarısuda rast olunur. Naxçıvan MR ərazisində Araz deryaçağının su qovşağı sahələrində yayılıbdir.

Yaşayış yeri: Azərbaycana əsasən qışlamaq üçün gəlir və aran rayonlarda olan bitki və onurğusuzlarla zəngin olan su hövzələrində yaşayır. Araz su qovşağında yaşayır.

Əsas limitləşdirici amillər: Tədqiq edilməmişdir.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada 12000-18000, Azərbaycanda isə 1000-3000 cüt olduğu güman edilir. Naxçıvan MR ərazisində 2005-ci ildə Araz su qovşağında müşahidə olunmuş və ornitofaunaya daxil edilmişdir. Sayının dəyişilmə dinamikası öyrənilməmişdir.

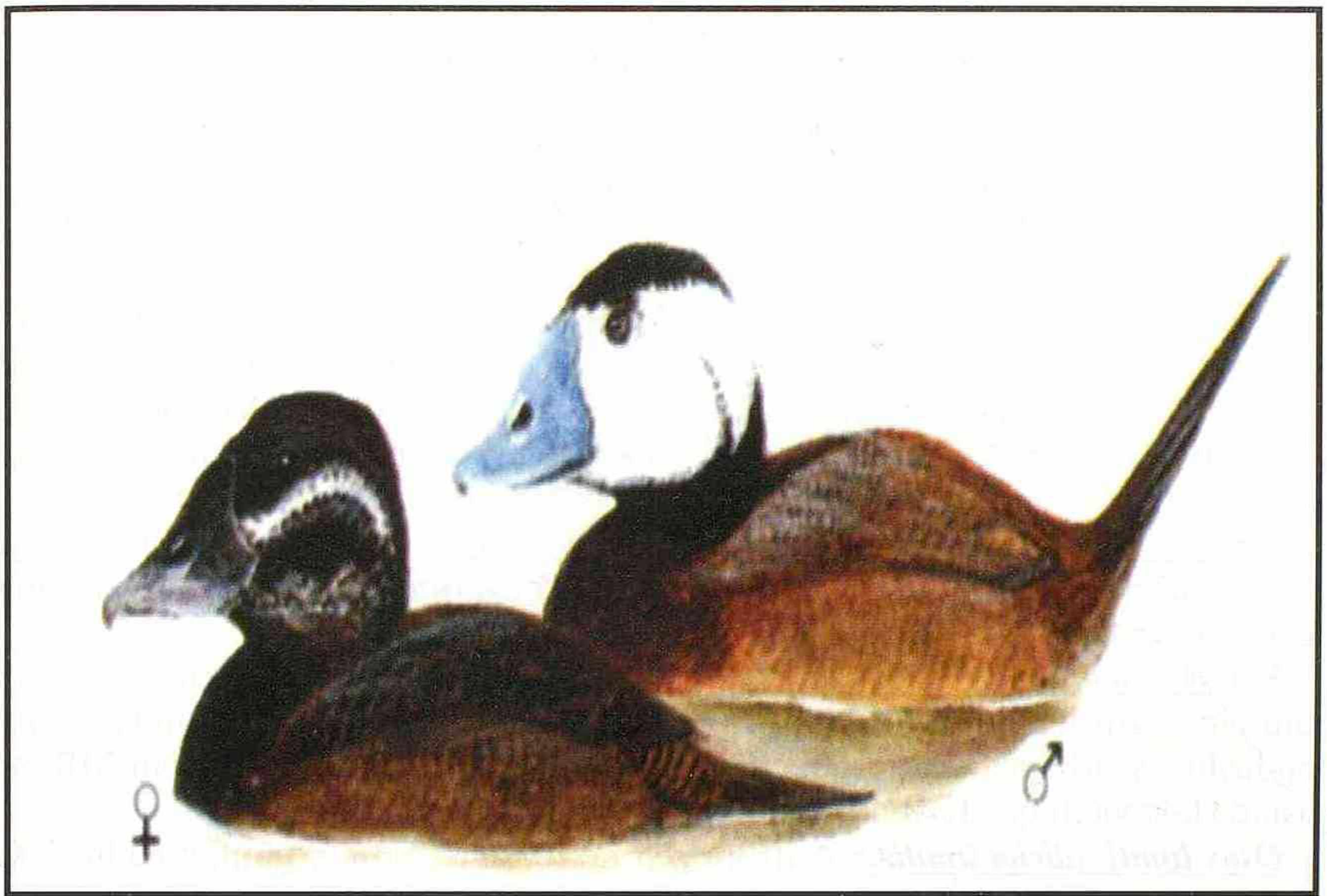
Bioloji xüsusiyyətləri: Orta boylu ördəkdir, çəkisi qış ayında 600 -800 q olur. Erkəyin rəngi qaramtıl-qəhvəyi, belinin rəngi daha tündür. Qanadın üzərində eninə ağ zolaq aydın görünür. Çənəsinin altı, qarnı və quyruqaltı ağdır. Gözü dairevi ağ olub yaxşı seçilir. Qamış cəngəliyində yuva tikib, apreldə 6-9 yumurta qoyub kürt yatır. İyunda balaları çıxır. Payızda və qışda əsasən bitki ilə qidalanır, digər fəsillərdə onurğasız heyvan da yeyir. Mart ayının əvvəlində köçüb gedir.

Çoxaldılması: Bir sıra heyvanxanalarda saxlanılır, lakin çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

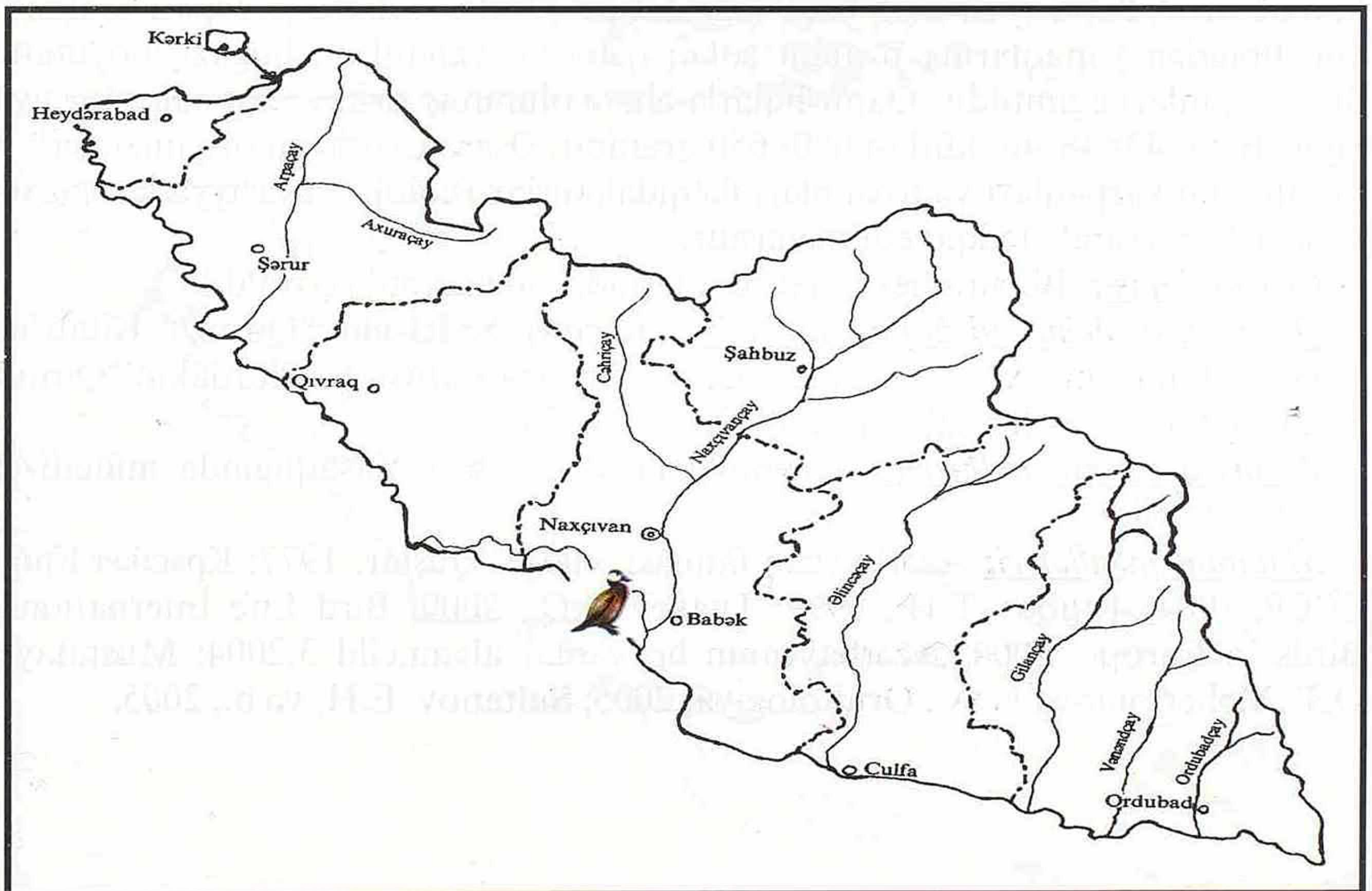
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanda qeyd edilən qoruq və yasaqlıqlarda mühafizə edilir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

ADİ GÖYDİMDİK
 OXYURA LEUCOCEPHALA SCOP.

ADI GÖYDİMDİK – OXYURA LEUCOCEPHALA SCOP.

Cins daxilində Azərbaycanca yaşayan yeganə növdür.

Statusu: Global -SPEC 1 (2004), Kateqoriya- EN, kriteriya -A2bcde
Kateqoriya - EN, Naxçıvan MR üçün sayı ardıcıl azalmaqla davam edən və xüsusi mühafizəyə ciddi ehtiyacı olan növdür.

Yayılməsi: Əsas yuvalama yerləri – İspaniya və İtaliyanın cənubu, Qərbi Yunanıstan, Albaniya, Şimali Afrika sahilləri, Qazaxıstan və cənubi Sibirdir. Bu quş əsasən çöl və açıqlıqda yerləşən su hövzələrində yuvalayır. Qışlama yerləri isə – Şimali Afrikanın, Qırmızı dənizin, İran körfəzinin sahilboyu əraziləri, Qanq çayı və Xəzər dənizinin cənub hissələridir. Araz deryaçağında yayılıbdır.

Yaşayış yeri: Xəzər sahilləri və Araz deryaçağında qışlayan quşdur. Əsas yaşayış biotopları - sakit, açıq körfəzlər, çoxda dərin olmayan daimi və müvəqqəti kiçik göllərdir. Araz deryaçağında su qovşağı ətrafında yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada XX əsrin ortalarında sayı 100 min cütə çatırdı. İndi dünya üzrə populyasiyası 2,5-10 min cüt sayında qiymətləndirilir. Azərbaycanda isə 200-7000 cüt olduğu hesab edilir. Naxçıvan MR ərazisində köç vaxtı qeydə alınmışdır.

Əsas limitləşdirici amillər: Antropogen faktorların olduğu güman edilir, lakin Muxtar respublika ərazisində tədqiq edilməmişdir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Erkəyinin başı ağ, gözünün çevrəsi və təpəsi qara, gövdəsi qızılıdır. Erkəyin dimdiyi iri və parlaq göydür. Yuvalama zamanı təpəsindəki qara artır, dimdiyi isə açıq boz rəngə dönür. Dişilərin dimdiyi, təpəsi və dimdiyin dibindən yanaqlarına uzanan zolaq qəhvəyi, yanaqları, boğazı, boynunun önü və yanları ağımtıldır. Qamışlıqlarla əhatə olunmuş şirin və şor sularda yuvalayır. Boyu 43- 48 sm, kütləsi 600- 650 qramdır. Əsasən xırda su orqanizmləri, su bitkilərinin yarpaqları və toxumları ilə qidalanırlar. Bioloji xüsusiyyətləri Naxçıvan MR ərazisində tədqiq edilməmişdir.

Çoxaldılması: Bir sıra heyvanat parklarında süni surətdə çoxaldılır.

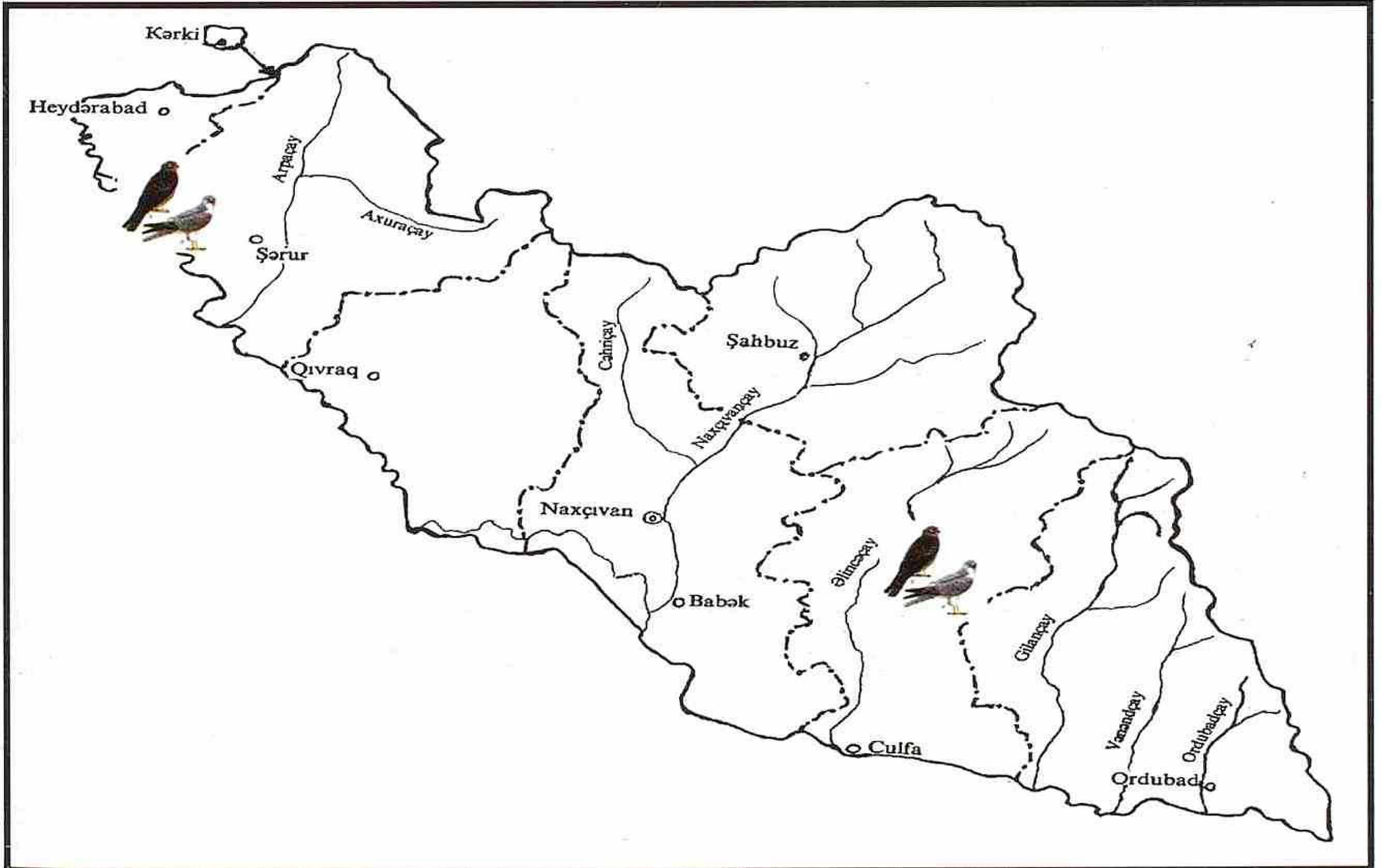
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ-nin "Qırmızı Kitab"ına (1984) salınmışdır. Azərbaycanda xüsusi mühafizə statusu yoxdur, lakin "Qırmızı Kitab"ın ikinci nəşrinə salınması tövsiyyə edilmişdir.

Zəruri qorunma tədbirlər: Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

ÇÖL BELİBAĞLISI
CIRCUS MACROURUS GM.

ÇÖL BELİBAĞLISI – CIRCUS MACROURUS GM.

Belibağlı cinsinin Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində 4 növü yayılmışdır. Onlardan yalnız bir növünün təbiətdəki vəziyyəti qeyri –qənaətəbəxş olduğundan, "Qırmızı Kitab"a daxil edilmişdir.

Statusu: Avropada -SPEC 1(2004), Qlobal -Kateqoriya - NT, kriteriya A2-c,d,e;A3c,d,e

Kateqoriya NT, İnsan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan,biologiyası zəif öyrənilmiş təhlükəyə yaxın növdür. Milli Park, qoruq və yasaqlıq sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Avrasiyanın çöllük sahələrində yayılmışdır. Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan MR-in Arazboyu düzənliyi və bozqırlarında yayılıb.

Yaşayış yeri: Azərbaycanda düzənliklərdə, çöllərdə, meşə- çöllərdə və ovalıqlarda, eləcə də dağların aşağı qurşaqlarında yaşayırlar. Naxçıvan MR-in aran və dağətəyi rayonlarında yaşayır.

Sayı və onun dəyişmə dinamikası: Avropada 310-1200, Azərbaycanda isə 0-20 cüt olduğu güman edilir. Naxçıvan MR ərazisində sayğı aparılmamışdır. Lakin sayının get-gedə azaldığı müşahidə olunur.

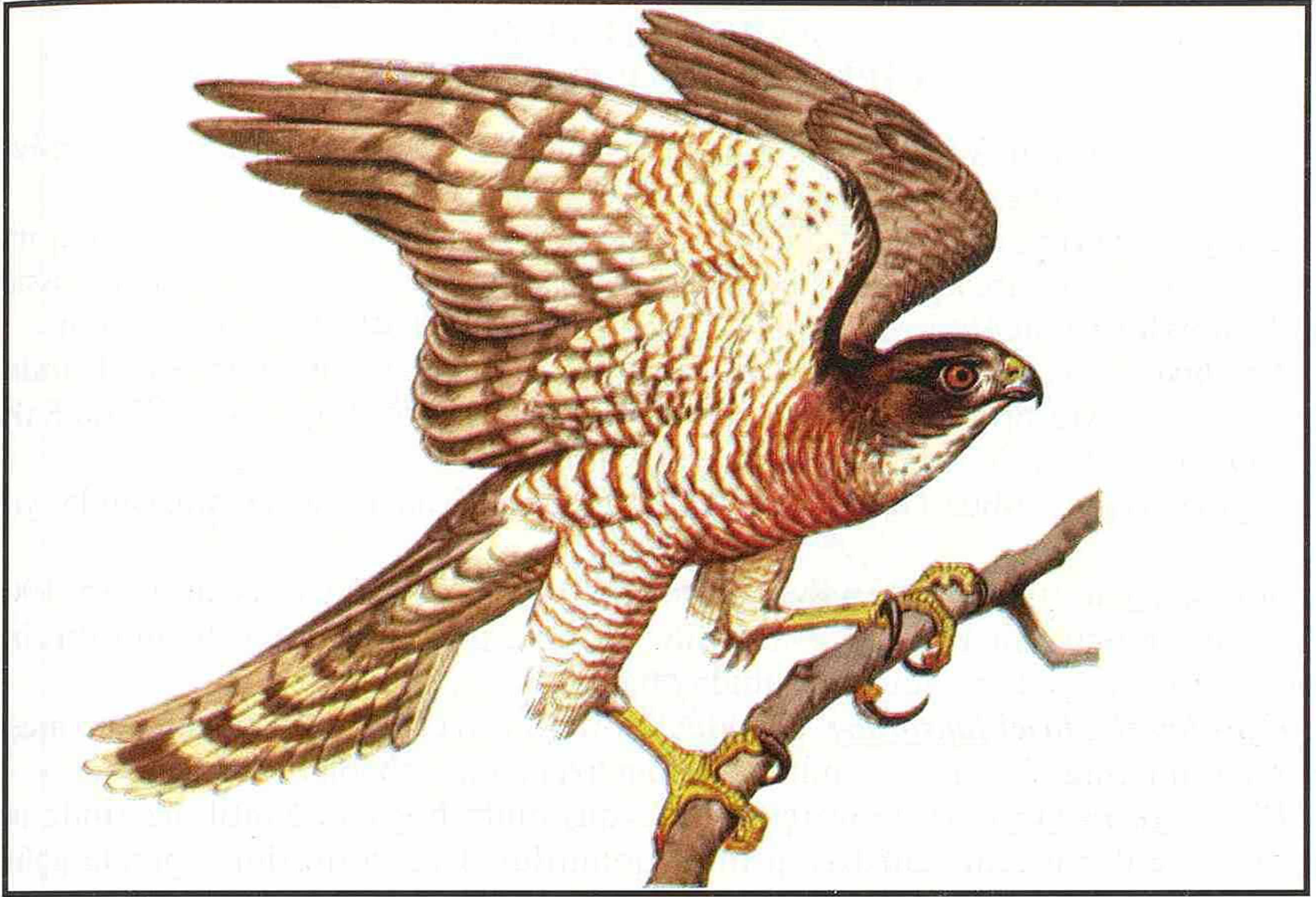
Bioloji xüsusiyyətləri: Köçəri quşlardır. Qışlama yerləri – Cənubi Asiya, Şərqi və Cənubi Afrikadır. Çəmənlik belibağlısına çox bənzəyir. Ondən nisbətən balacadır. Sadə və açıq rəngli erkəyi sanki qağayını xatırladır. Uçuşda başı və döşü açıq rənglidir. Quyruğunun dibi və belinin rəngi oxşardır. Dişi quşun boynunda müəyyən bir ağılıq, gözünün gerisində isə incə bir sürmə vardır. Otlaq və bozqırlarda yaşayır. Böyüklüyü 40- 48 sm, qanadının açıq uzununu 95-120 sm -dir. Xırda məməlilərlə, yerdə yuva quran quşlarla, kərtənkələ və iri həşəratlarla qidalanır. Yerdə yuva quraraq, 3-5 yumurta qoyub kürt yatır. Kürt yatması 30 gün sürür. Balalarını 40 günlüyə qədər qanadları altında saxlayırlar.

Çoxalması: Bəzi heyvanat parklarında çoxaldılır. Naxçıvan MR ərazisində saxlanılmır və süni şəraitdə çoxaldılmır.

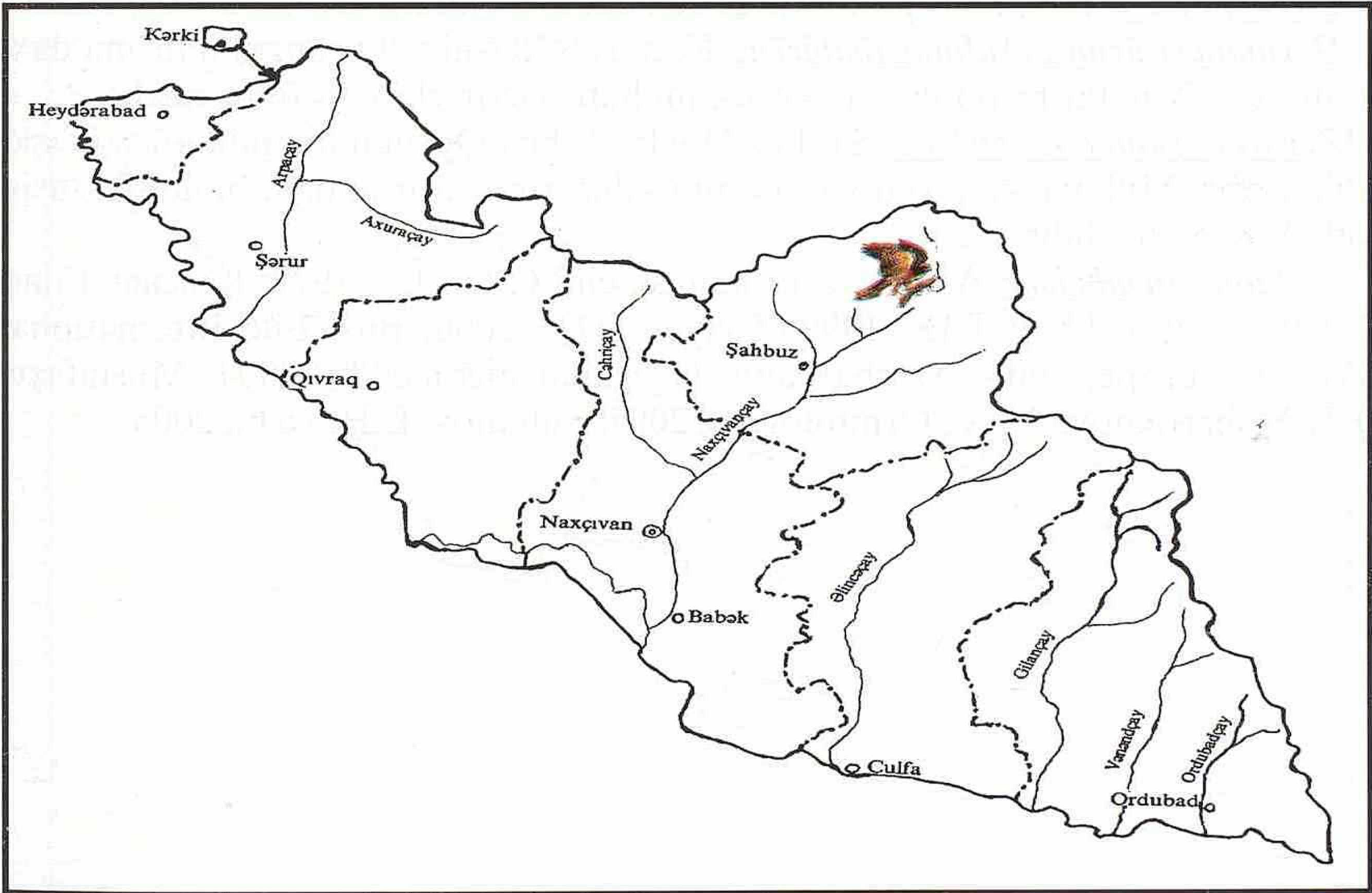
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanda qorunma statusu olmamışdır. Dünya Qırmızı Kitabına "Təhlükəyə yaxın növ" statusu ilə daxil olmuşdur. Muxtar respublikada xüsusi mühafizə tədbirləri görülməmişdir, lakin yırtıcı quşların vurulması və tutulması qadağan edilmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Naxçıvan MR ərazisində yaradılmış milli park, qoruq və yasaqlıqlar bu növün yaşadığı əraziləri əhatə etdiyindən ciddi qorunmalıdır.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977 Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmovə N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

AVROPA TÜVÜYÜ
ACCIPİTER BREVİPES SEVERTZOV

AVROPA TÜVÜYÜ- ACCIPITER BREVIPES SEVERTZOV

Qırğılar cinsinin Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində 4 növü yayılmışdır ki, onlardan biri də Avropa tüvüyüdür.

Statusu: Avropada - SPEC 2 (2004), kateqoriya – VU, kriteriya C1; Kateqoriya - VU, məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas nadir növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılması: Arealı Avropanın cənub -şərqini və Ön Asiyanı əhatə edir. İranda, Ərəbistanda, Mesopotamiyada və bəzən Misirdə qışlayır. Naxçıvan MR-də Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu ərazisində yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun Biçənək meşəsi ərazisində yaşayır.

Sayı və onun dəyişmə dinamikası: Dünyada 3200 -7700, Azərbaycanda isə 100-1000 cüt olduğu güman edilir. Naxçıvan MR ərazisində sayğı aparılmamışdır, lakin sayının get-gedə azaldığı müşahidə olunur.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Yayıldığı biotopun strukturunun pozulması, meşə bonitetinin aşağı düşməsi və qida bazasının azlığı əsas səbəblərdəndir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Göyərçin boyda quş olub, boğazı ağımtıl, üzərində isə qonur zolaqlar uzanır. Gözləri qırmızı- qonurdur. Köçəri quşdur, apreldə gəlir, sentyabrda isə köçüb gedir. Yuvasını ağacda qurur. Qidasını iri cücülər, kərtənkələ, qurbağa, siçan və quş təşkil edir. Digər bioloji xüsusiyyətləri zəif öyrənilmişdir.

Çoxaldılması: Heyvanat parklarında soxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

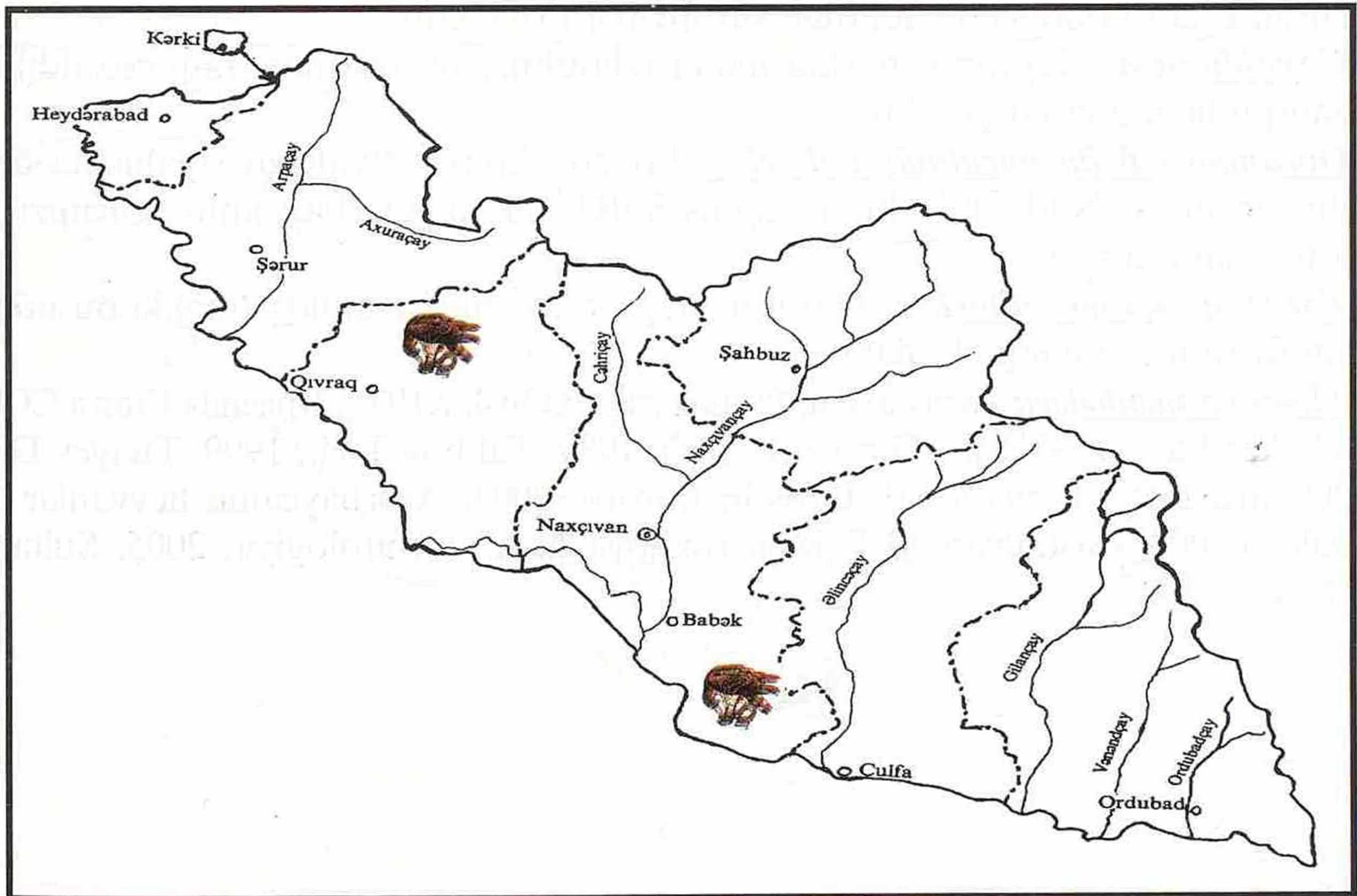
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ-nin "Qırmızı kitab"ına daxil edilmişdir. Muxtar respublikada xüsusi mühafizə tədbirləri görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunda mühafizəsi təşkil edilməlidir. Milli park, qoruq və yasaqlıq sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

İLANYEYƏN
CIRCAETUS GALLICUS GM.

İLANYEYƏN – CIRCAETUS GALLICUS GM.

Cins daxilində dünyada 4 növü vardır ki, onlardan da yalnız bir növü Azərbaycanca, o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində yaşayır.

Statusu: Avropada - SPEC 3 (2004);

Kateqoriya - NT, biologiyası zəif öyrənilmiş, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, təhlükəyə yaxın azsaylı, nadir növdür.

Yayılması: Azərbaycanda *C.g. gallicus Gm.*, yarımnövü rast olunur və o, Arazboyu maili düzənlikdə və ona yaxın ərazilərdə yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Arazboyu maili düzənlik (Böyükdüz və Dərəşam) və orta dağlıq zonalarda yaşayır. Qaraquş dağı ərazisinin Lizbirt çay yaxınlığında yuvaladığı qeyd edilmişdir.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada sayı 8000-13000, Azərbaycanda isə 50-300 cütdür. Naxçıvan MR ərazisində tədqiq edilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Qida bazasının azaldığı və antropogen faktorların olduğu güman edilir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Aran və dağətəyi rayonlarda seyrək ağac və ya qaya olan açıq sahələrdə məskunlaşır. İlaneyən Naxçıvan MR ərazisində yuvalayır belə ki, may ayında bir ədəd ağ yumurta qoyaraq kürt yatır, payızda isə qışlamaq üçün cənub regionlara uçub gedirlər. İyun ayının 11-də Qaraquş dağı ərazisində tapılan yuvada qonur rəngli bir bala və öldürülmüş yaşıl kərtənkələ var idi. Ərazi keçilməz sıldırım qayalı olduğundan, dəqiq müşahidələri aparmaq mümkün olmamışdır. Başlıca yemini həmin ərazidə, xüsusən Lizbirt dərəsində bol olan sürünənlər təşkil edir.

Çoxaldılması: Heyvanat parklarında saxlanılmasına baxmayaraq, çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

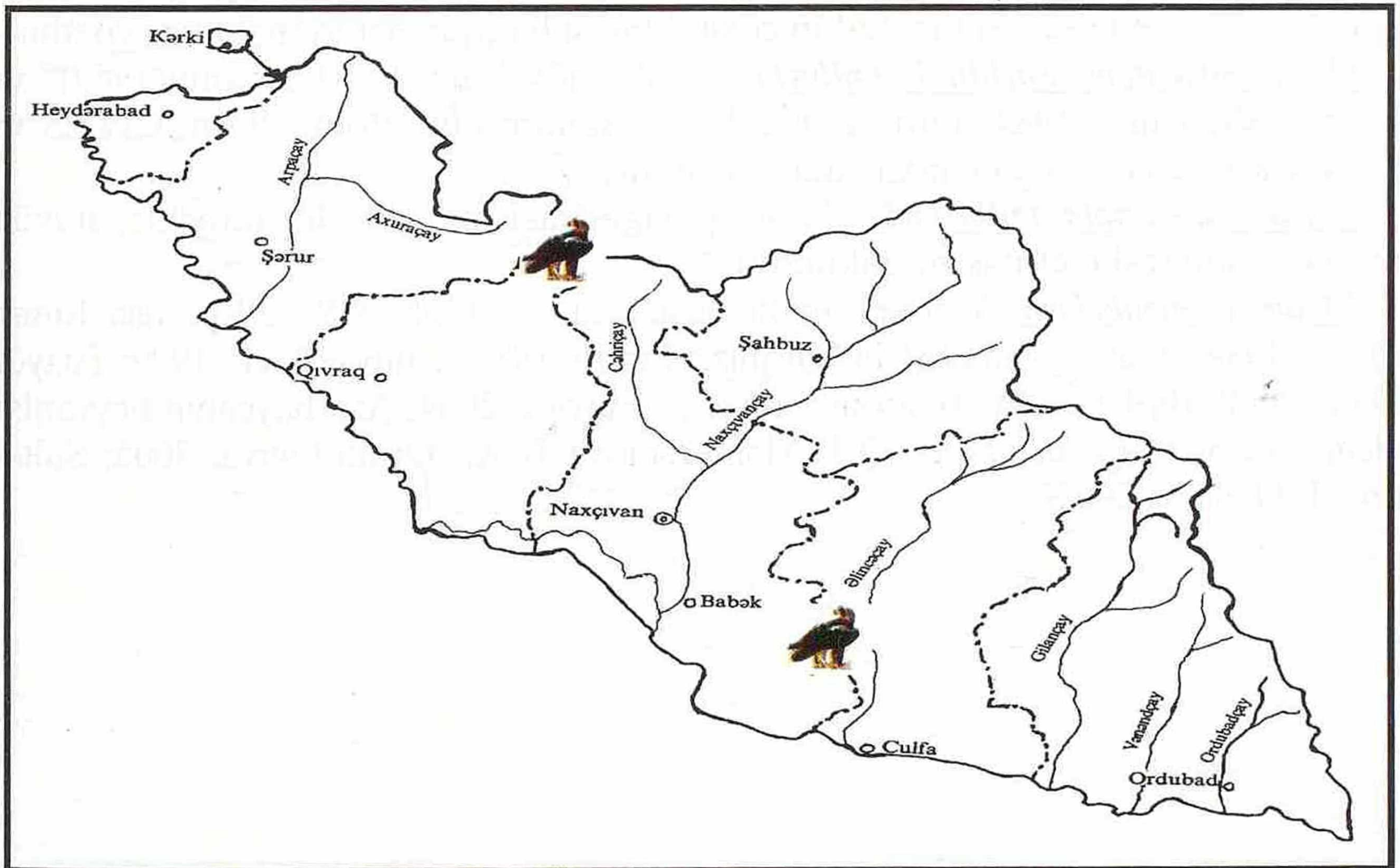
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Bir çox konvensiyaların siyahısına daxil edilib qorunur. Nadir növ kimi keçmiş SSRİ-nin və Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına salınmışdır.

Zəruri qorunma tədbirləri: Qaraquş dağı ərazisini yasaqlıq etməklə bu növün mühafizəsini təşkil etmək olar.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

İMPERATOR QARTALI (MƏZAR QARTALI) –
AQUILA HELIACA SAVIGNY

İMPERATOR QARTALI (MƏZAR QARTALI) – AQUILA HELIACA SAVIGNY

Azərbaycan ərazisində bu cinsə daxil olan 5 növdən biridir. Naxçıvan MR ərazisində 2 növü yayılmışdır və hər iki növ Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına salınmışdır.

Statusu: Qlobal - SPEC I (2004), Kateqoriya-VU, kriteriya C1;

Kateqoriya – EN, təbiətdə say dinamikası ardıcıl azalmaqda davam edərək, məhv olmaq təhlükəsinə yaxınlaşdığından, növün mühafizəsi üçün yalnız xüsusi qorunma üsulları tətbiq olunmalıdır.

Yayılması: Geniş yayılma arealına malikdir və Azərbaycanda şimal və cənub rayonlarında müşahidə edilir. Naxçıvan MR-in dağlıq və dağətəyi zonasında yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Naxçıvan MR-in dağətəyi zonasının Dərəşam və Qaraquş dağının qayalıq ərazilərində yaşadığı müşahidə edilmişdir.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada sayı 850-1400, Azərbaycanda isə 5-25 cütdür. Naxçıvan MR ərazisində tədqiq edilməmişdir, təqribən 2 cütün ərazidə yuvaladığı güman olunur.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir, lakin qida bazasının azlığının başlıca rol oynadığı şübhəsizdir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Azərbaycanda bir yarımnövü – *A.h. heliaca Savigny* (1809) – adi imperator qartalı yaşayır. Bu quş yuvalayan növ olub, aprel ayında Azərbaycan ərazisinə gəlir, sentyabr və ya oktyabr aylarında isə uçub gedirlər. Bəzən qışladıqları da qeyd edilmişdir. Biologiyası öyrənilməmişdir.

Çoxaldılması: Avropanın və bir çox ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın heyvanat parklarında saxlanılır. Lakin çoxaldılması haqqda dəqiq məlumat yoxdur.

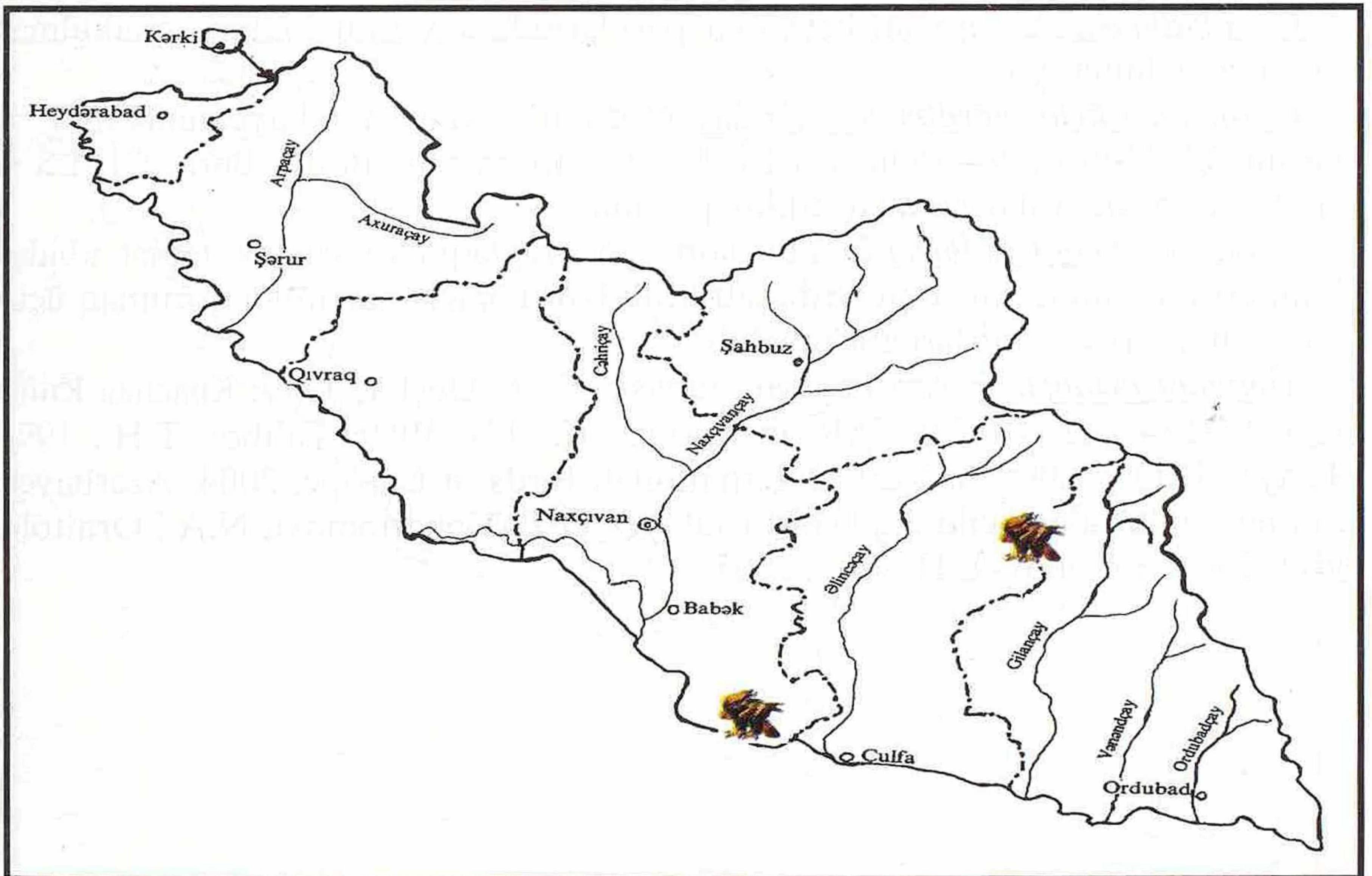
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Nadir növ kimi Azərbaycanın (1989) və keçmiş SSRİ-nin (1984) "Qırmızı Kitab"ına salınmışdır. Bonn, Bern, CİTES və AEVA konvensiyalarına daxil edilib qorunur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Qaraquş dağı ərazisini yasaqlıq etməklə, növün mühafizəsini təşkil etmək mümkündür.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

BERKÜT (QARAQUŞ)
AQUILA CHRYSÆTOS LINN.

**BERKÜT (QARAQUŞ) –
AQUILA CHRYSÆTOS LINN.**

Qırğızlar qartala «bürküt» deyirlər. Azərbaycanda bir yarım növü – *A.c. homeyeri Severtzov, 1888* rast olunur.

Statusu: Avropada - SPEC 3 (2004);

Kateqoriya-VU, Naxçıvan MR üçün azsaylı, nəsli kəsilmək təhlükəsində olan, məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz, həssas növdür.

Yayılması: Avropa, Asiya, Şimali-qərbi Afrika, Şimali Amerikanın dağlarında rast olunur. Naxçıvan MR-in orta və yüksək dağlıq zonasının qayalı ərazilərində yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Batabat zonasında Almalıq yaxınlığındakı qayalıqda, Ordubad rayonunun Tivi və Nəsirvaz kəndləri ətrafında və Culfa rayonunun Gülüstan kəndi yaxınlığındakı qayalıqlarda yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada sayı 8-11 min, Azərbaycanda isə 30-100 cütdür. Naxçıvan MR ərazisində sayğı aparılmamış və dəyişilmə dinamikası öyrənilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Qida bazasının azlığı və iqlim amillərinin səbəb olduğu güman edilir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Oturaq quşdur. Boynunun arxasında və peysərində qızılı - sarı ləkələr vardır. Quyruğunun dibi ağımtıldır. Qanadları qaramtıldır. Yayda dağlarda, qışda isə arana yenə bilir. Ağacda və qayada yuva tikir. Qidasını dovşan, tülkü, quş və bəzən leş təşkil edir. Naxçıvan MR ərazisində bioekoloji xüsusiyyətləri öyrənilməmişdir.

Çoxaldılması: Avropanın heyvanat parklarında saxlanılır, lakin çoxaldılması haqqda məlumat yoxdur.

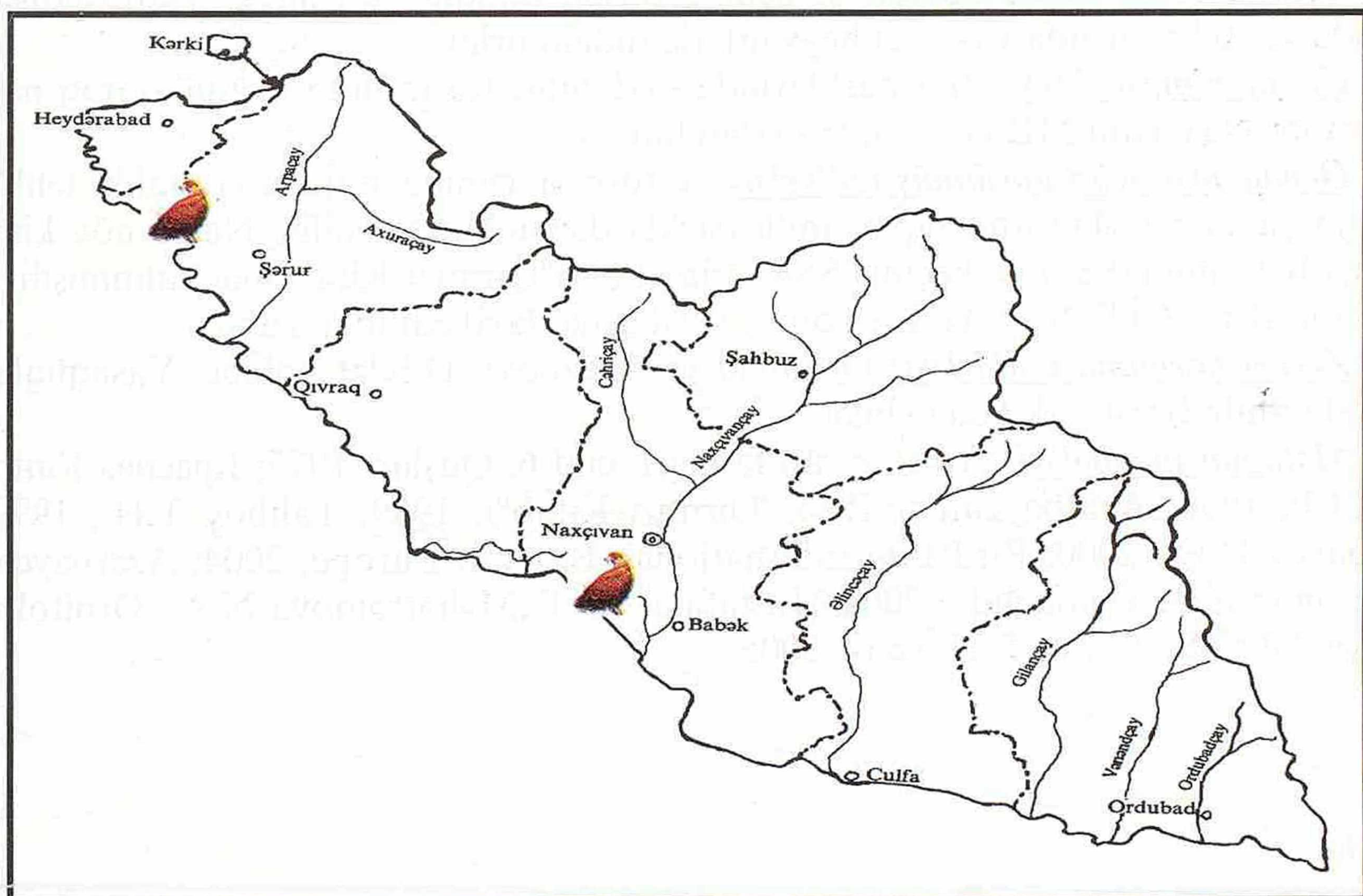
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Nadir növ kimi Azərbaycanın(1989) və keçmiş SSRİ-nin (1984)"Qırmızı Kitab"ına salınmışdır. Bonn, Bern, CİTES və AEVA konvensiyalarına daxil edilib qorunur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Yuvalama yerləri dəqiqləşdirilərək təbiət abidəsi kimi qorunmalıdır, xüsusən Ordubad Milli Parkı ərazisində növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

AĞQUYRUQ SAHİL QARTALI
HALIAEETUS ALBICILLA LINN.

AĞQUYRUQ SAHİL QARTALI – HALIAEETUS ALBICILLA LINN.

Azərbaycanda cinsin 2 növü yayılmışdır. Naxçıvan MR ərazisində yalnız qeyd edilən növün adı ağquyruq sahil qartalı H.a. albicilla L., 1758 yarım növü yaşayır.

Statusu: Qlobal - SPEC 1 (2004), kateqoriya -NT, kriteriya C 2 a(i)

Kateqoriya – NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən area-
lı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş təhlükəyə yaxın növdür. Bu növ xüsusi mü-
hafizə sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Avropa, Asiya və Afrikanın şimalında, həmçinin Azərbaycanda
düzlənliklərdə, dağətəyi zonalarda, Xəzər dənizi və Araz dənizə sahillərində
yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Sututarlar yaxınlığındakı kolluq və ağaclarıda yaşayırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada 5000-6600, Azərbaycanda isə 5-
10, bəzi məlumatlarda 70 cütün qaldığı güman olunur. Ərazidə 7 - 8 cütün yuva-
ladığı qeyd edilmişdir. Sayının dəyişilməsinə ilbəl sahilboyu ağac və kolluqların -
doğranılması, intensiv otarılma və s. səbəb olmuşdur.

Əsas limitləşdirici amillər: Antropogen amillər, xəstəliklər və sututarların bio-
loji çirklənməsi səbəb ola bilər, lakin Naxçıvan MR ərazisində tədqiq edilməmiş-
dir.

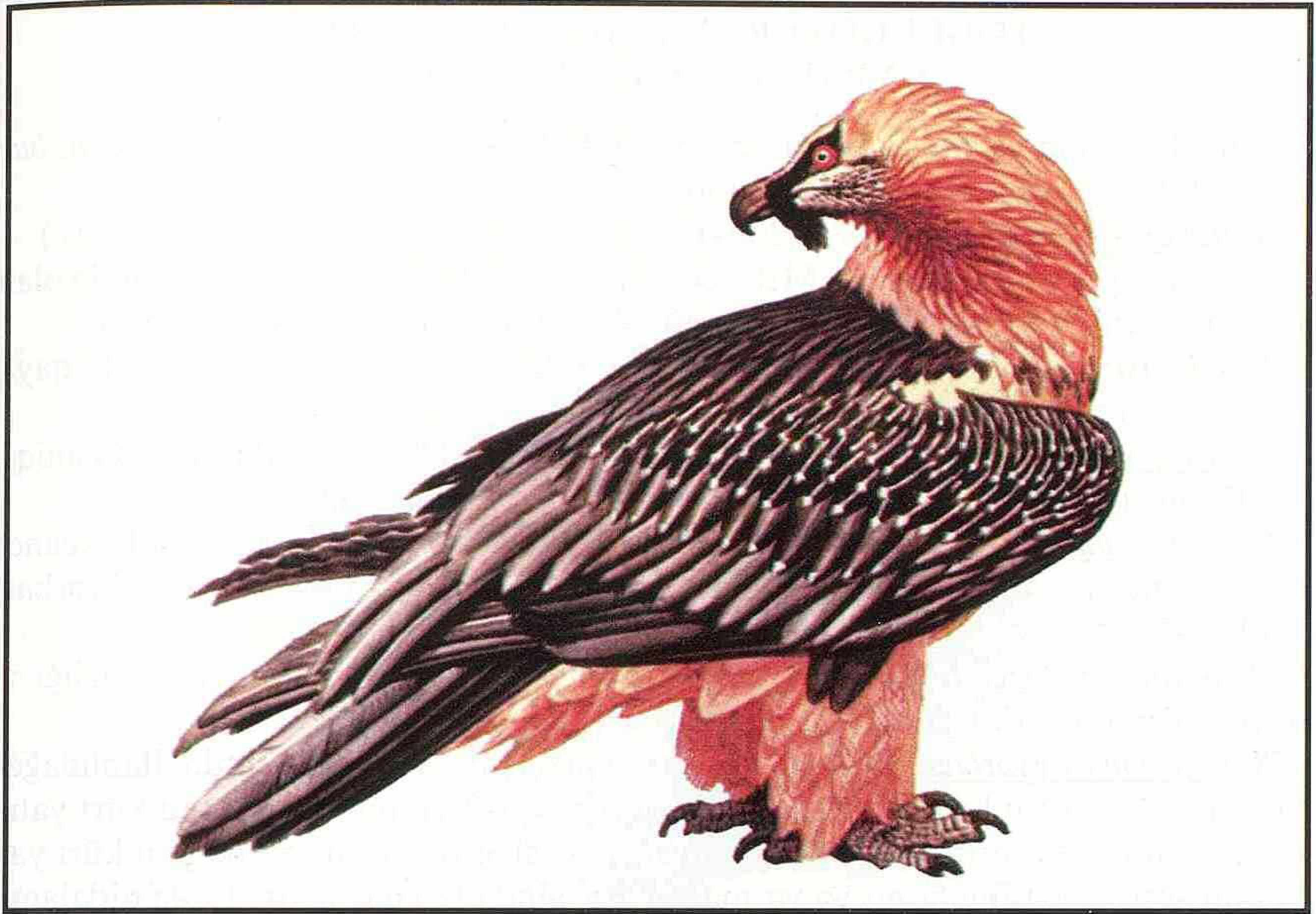
Bioloji xüsusiyyətləri: Ümumi rəngi qonur, quyruğu isə təmiz ağdır. Sututar-
lara yaxın kol-koslarda, ağaclarda 1-3 yumurta qoyaraq kürt yatır. Bir çox yer-
lərdə yüksək gərginlikli elektrik xətlərində də yuva qurur və eyni yuvadan uzun
illər istifadə edirlər. Şimal rayonlarda məskunlaşan bu növ sentyabr – oktyabr
aylarında köçüb gəlir, martda isə uçub gedirlər. Balıqlar, quşlar, dovşan və digər
suda və su kənarında yaşayan heyvanlarla qidalanırlar.

Çoxaldılması: Heyvanat parklarında saxlanılır, tez mühitə uyğunlaşaraq nəsl
verirlər. Naxçıvan MR ərazisində saxlanılmır.

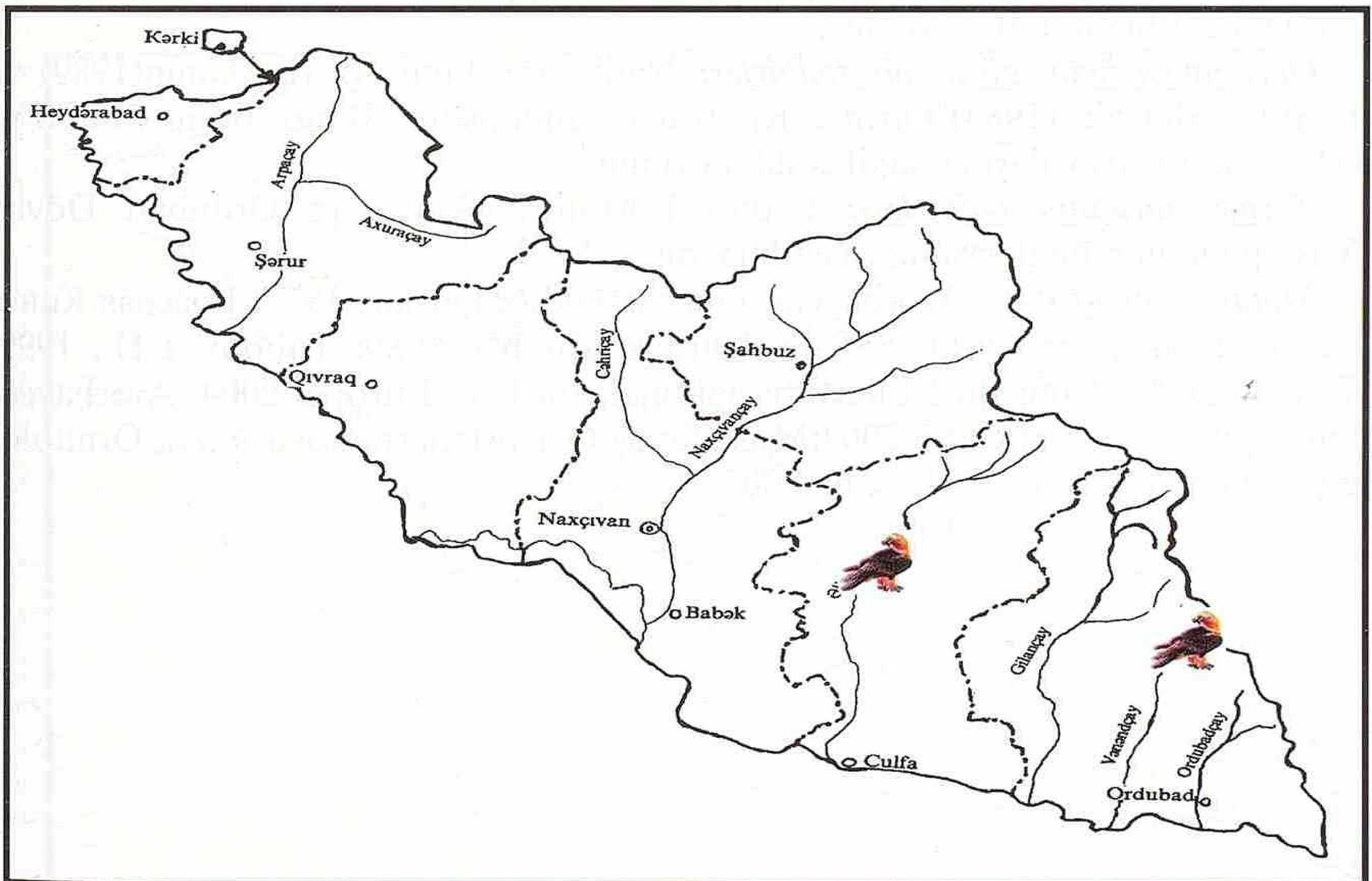
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Avropa qorunma statusuna malik, təhlü-
kəyə yaxın növ kimi qoruq və milli parklarda mühafizə edilir. Nadir növ kimi
Azərbaycanın (1989) və keçmiş SSRİ-nin (1984) "Qırmızı Kitab"ına salınmışdır.-
Bonn, Bern, CİTES və AEVA konvensiyalarına daxil edilib qorunur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad və Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlıqla-
rında mühafizəsi təşkil edilə bilər.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга
СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999;
Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbayca-
nın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitolo-
giya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

TOĞLUGÖTÜRƏN (SAQQALLI QARTAL)
GYPAETUS BARBATUS LINN.

TOĞLUGÖTÜRƏN (SAQQALLI QARTAL) – GYPAETUS BARBATUS LINN.

Cins daxilində yeganə növdür və onun da Ön Asiya toxlugötürəni – *G.b. barbatus* *Habliz* yarım növü Azərbaycanda rast olunur.

Statusu: Avropada - SPES 3 (2004), Kateqoriya – VU; kriteriya-C1; C2a(i)

Kateqoriya-VU, Naxçıvan MR üçün azsaylı, nəsli kəsilmək təhlükəsində olan, məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz, həssas növdür.

Yayılması: Qayalı, sıldırımli alp zonasında, bəzən orta dağ qurşağındakı qayalıqlarda da müşahidə edilir.

Yaşayış yeri: Naxçıvan MR ərazisində İlanlıdağ, Dərəşam, Batabat. Gəmiqaya, Dəmirli və Ayıçınqılında tək- tək fərdləri müşahidə edilir.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada sayı 5000-6600, Azərbaycanda isə 5-10 cütdür. AMEA Zoologiya İnstitutunun apardığı sayğıya görə Azərbaycanda 1-2 cüt yuvalayan fərd mövcuddur.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Öyrənilməmişdir, lakin qida bazasının azlığı və antropogen faktorların səbəb ola biləcəyi şübhəsizdir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Oturaq quşdur. Naxçıvan MR ərazisində İlanlıdağda yuvalayır. Yuvasını keçilməz qayalıqda qurur və 1-2 yumurta qoyaraq kürt yatır. Yumurtlama dekabrın axırı və ya yanvarın əvvəllərində olur. 55-60 gün kürt yatdıqdan sonra fevralın sonu və ya martın əvvəlində balalar çıxır. Leşlə qidalanırlar. Gözəl görünüşlü quşdur.

Çoxaldılması: Nyu-York, Moskva, Astana heyvanat parklarında saxlanılır və nəsl alınır. Naxçıvanda bir fərdi şəxsi təsərrüfatda saxlanılır. Çoxaldılması haqqında digər məlumatlar yoxdur.

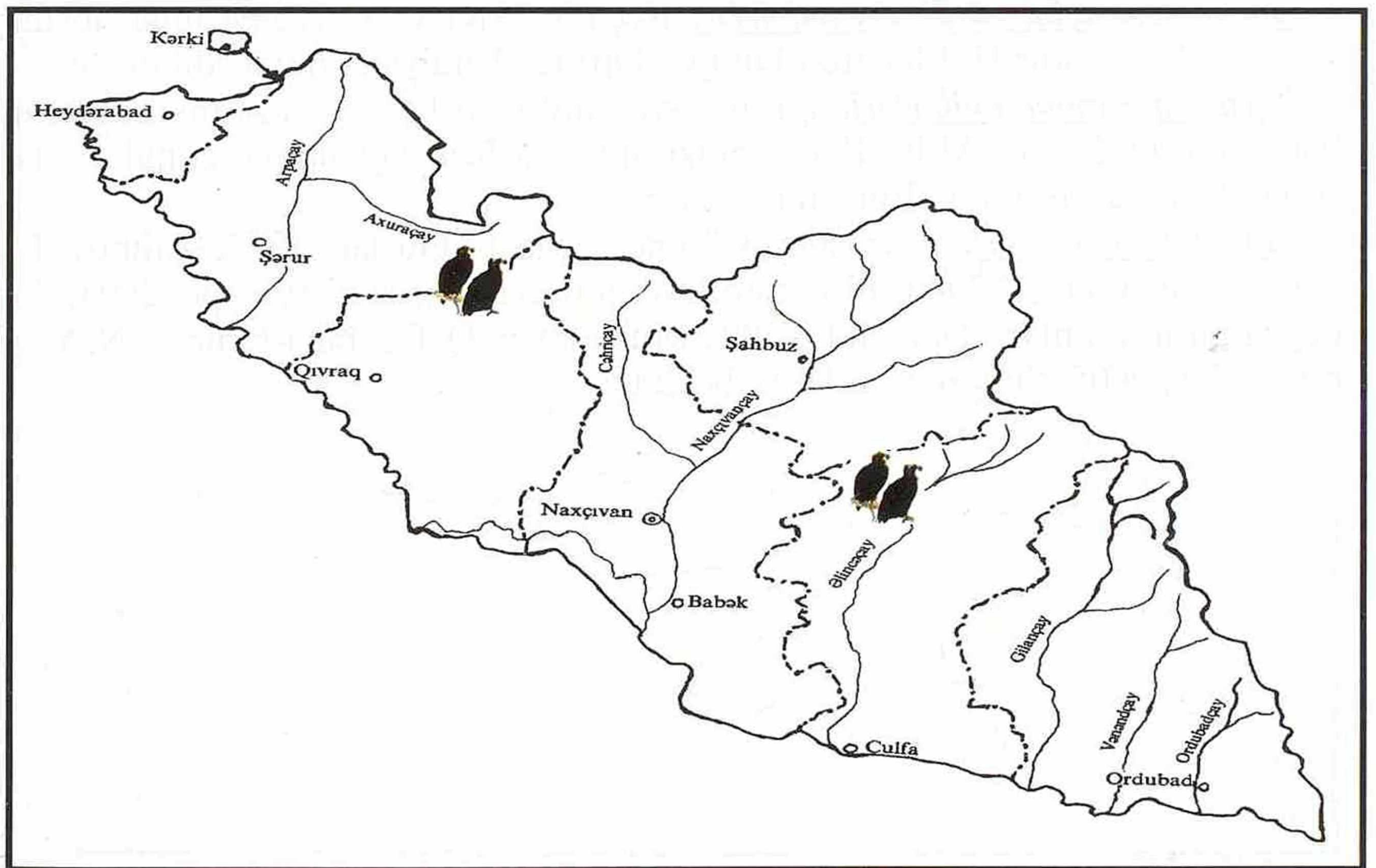
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Nadir növ kimi Azərbaycanın (1989) və keçmiş SSRİ-nin (1984) "Qırmızı Kitab"ına salınmışdır. Bonn, Bern, CİTES və AEVA konvensiyalarına daxil edilib qorunur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkında və Ordubad Dövlət Yasaqlığında mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

QARA KƏRKƏS
AEGYPIUS MONACHUS LINN.

**QARA KƏRKƏS –
AEGYPIUS MONACHUS L.**

Azərbaycanda yaşayan yırtıcı quşlardan ən irisi olub, cins daxilində yeganə növdür.

Statusu: Qlobal- SPEC 1 (2004), Kateqoriya - NT, kriteriya C 1;

Kateqoriya – NT, Naxçıvan MR üçün insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, təhlükəyə yaxın növdür.

Yayılması: Qərbi Avropa, Afrikanın şimal- qərbində, Asiyada isə şimali Çinə qədər yayılmışdır. Azərbaycanda açıq landşaftlı dağlıq əraziləri xoşlayır.

Yaşayış yeri: Seyrək ardıc meşəlikləri olan qayalıq ərazilərdə, qışda isə aran - zonasında yaşayır.

Sayı və onun dəyişmə dinamikası: Avropada 1800-1900, Azərbaycanda isə 10-30 cütün yaşadığı güman edilir. Naxçıvan MR-də sayı və onun dəyişmə dinamikası tədqiq edilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Qida bazasının azlığı və antropogen faktorlardır. Bundan başqa bioloji məhsuldarlığının az olması da səbəb ola bilər.

Bioloji xüsusiyyətləri: Oturaq quşdur. Ağacda iri çöplərdən geniş yuva düzəldərək, martın əvvəlində bir yumurta qoyub, gecələr erkək, gündüzlər isə dişi quş kürt yatıb, bala çıxarırlar. Çoxalma dövrü cücənin pərvazlanmasına qədər 5-6 - ay müddətdə davam edir. Əsasən leş ilə qidalanır. Ümumi rəngi qonur, çalma lələkləri qaradır. Başı qonur qu lələklərlə örtülüdür. Boynu lələksiz göyümtül dəridir. Boynunun dibində sərt lələklərdən ibarət " yaxalıq" var.

Çoxaldılması: Bir çox heyvanat parklarında saxlanılır, lakin çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

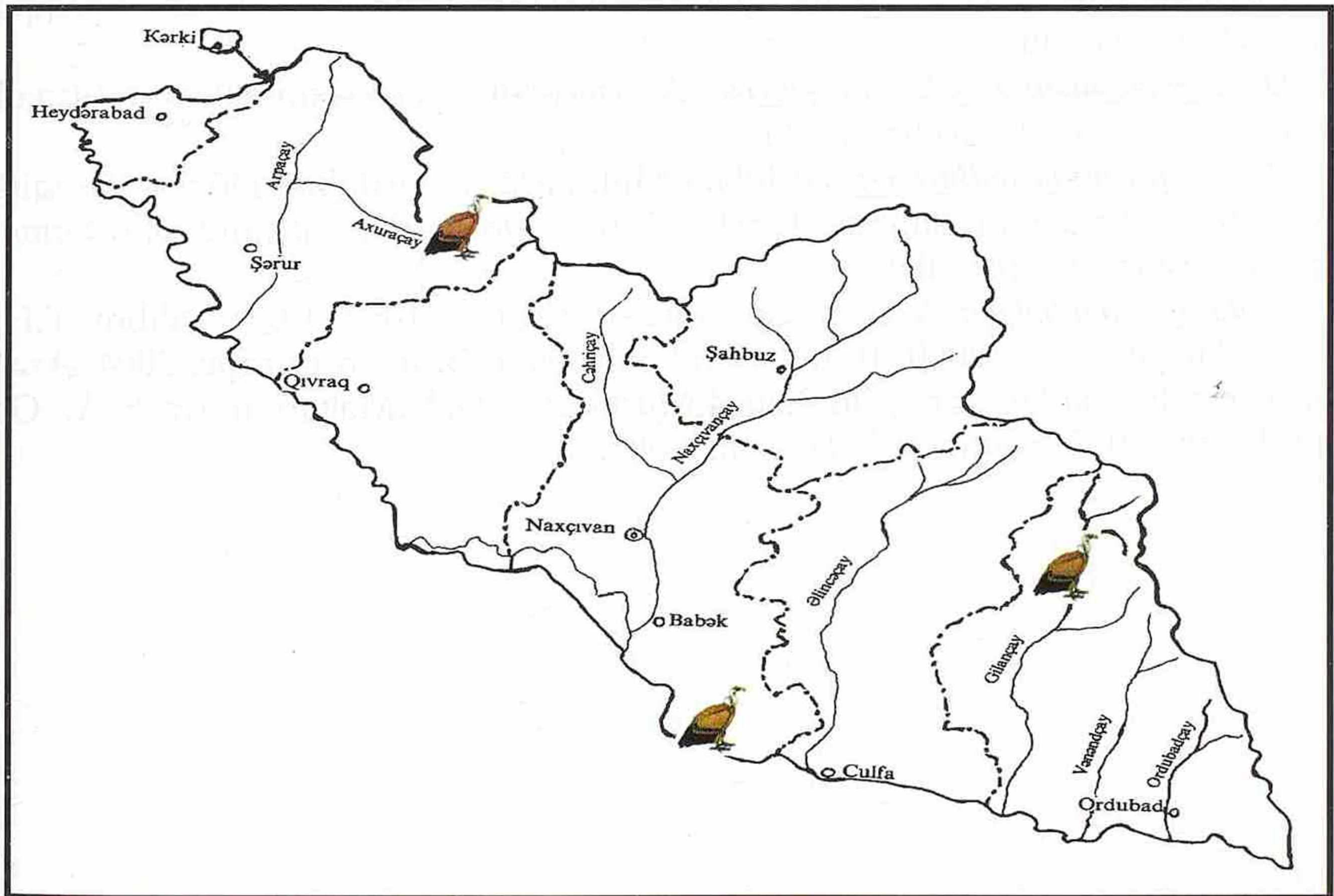
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ və Azərbaycanda qorunma statusu olmamışdır. Hal-hazırda Dünya "Qırmızı Kitab"ına daxil edilmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Şərur rayonunun Ardıc və Qaraquş dağlarında, həmçinin Ordubad Milli Parkı ərazisində başlıca yuvalama zonaları aşkar edilərək, xüsusi nəzarət altına alınmalıdır.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

AĞBAŞ KƏRKƏS -
GYPS FULVUS HABL.

AĞBAŞ KƏRKƏS – GYPS FULVUS HABL.

Azərbaycan ornitofaunasında ağbaş kərkəs cinsinin yeganə növüdür.

Statusu: Avropada -Non-SPEC (2004);

Kateqoriya – NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş təhlükəyə yaxın növdür. Bu kateqoriyaya daxil olan növlər xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı və bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Avropa, Asiya və Şimali Afrika ərazilərində rast olunur. Naxçıvan MR - in orta və yüksək dağlıq zonalarındakı qayalıq ərazilərdə yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Dağlıq ərazilərdə yaşayır, lakin qış aylarında aran zonalara da yenirlər.

Sayı və onun dəyişmə dinamikası: Avropada 19000 - 21000, Azərbaycanda isə 10-50 cüt quşun qaldığı güman edilir. Naxçıvan MR ərazisində dəqiq sayğı aparılmamış və onun dəyişmə dinamikası öyrənilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Qida bazasının azlığı və reproduksiya funksiyasının zəifliyi başlıca səbəb ola bilər.

Bioloji xüsusiyyətləri: Çox iri quşdur. Bədəninin üst tərəfi qonur, alt tərəfi isə kürəndir. Çalma və sükan lələkləri qaradır. Quyruğu qısa və dairəvidir. Boynu uzundur və dibində ağ qu lələklərdən ibarət "yaxalıq" var. Başı və boynu sıx və ağımtıl qu lələyi ilə örtülüdür. Oturaq quşdur. Hər il bir yumurta qoyaraq kürt yatıb bala çıxardır. Leş ilə qidalanır.

Çoxaldılması: Bir çox heyvanat parkında saxlanılır, lakin çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

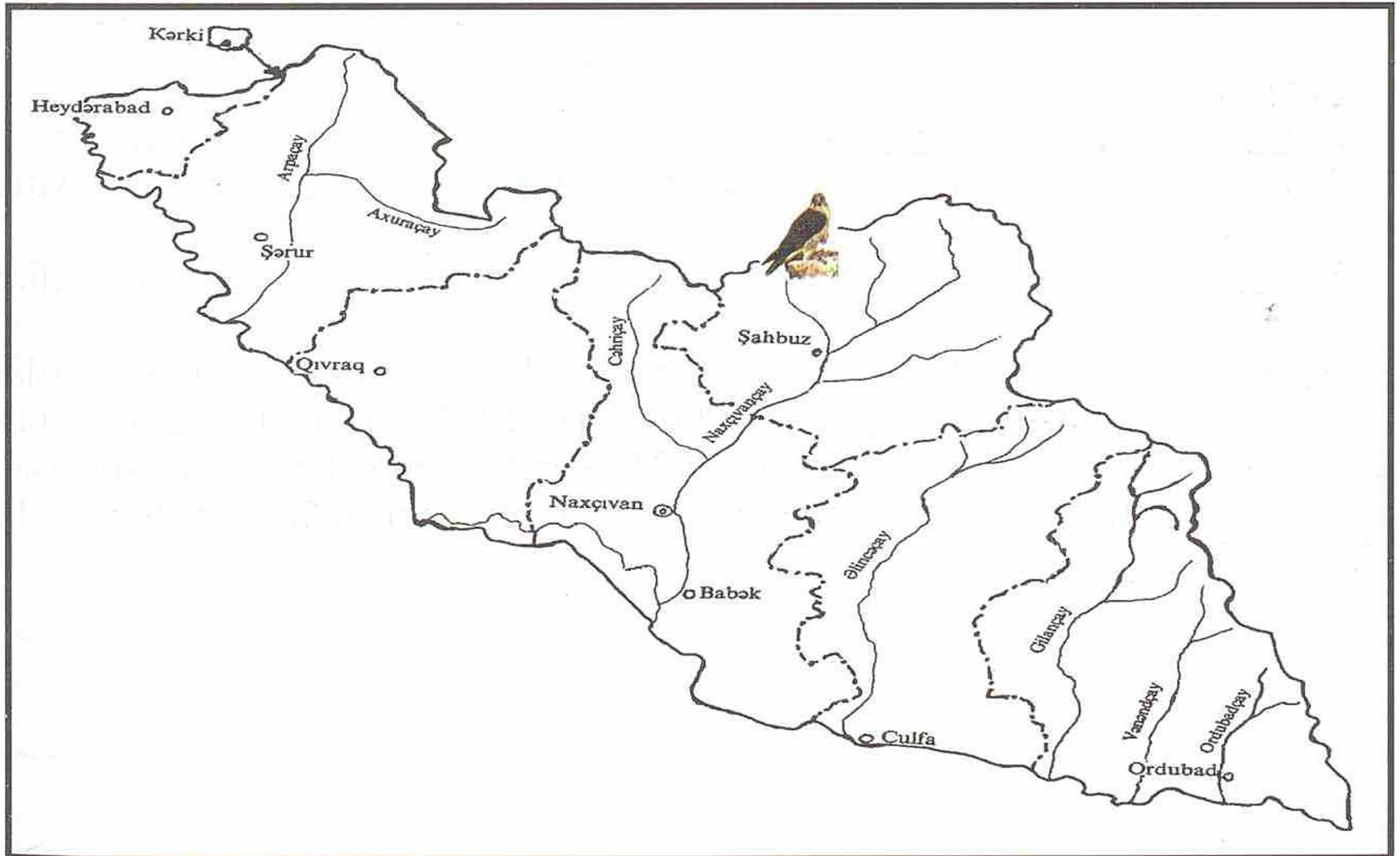
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanda xüsusi mühafizə statusu olmadığından, tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkı və Ordubad Dövlət Yasaqlığı ərazisində, həmçinin Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun qayalıq ərazilərində mühafizəsi təşkil edilə bilər.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

ARALIQ DƏNİZ QIZILQUŞU
FALCO BIARMICUS TEMM.

ARALIQ DƏNİZ QIZILQUŞU – FALCO BIARMICUS TEMM.

Naxçıvan MR ərazisində rast olunan və qızılquş cinsinə aid 7 növdən biri də Aralıq dənizi şahinidir.

Statusu: Avropada - SPEC 3 (2004), kateqoriya - VU, kriteriya - C 1;

Kateqoriya – VU, məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas, azsaylı nadir növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılməsi: Növün yayılma arealı Afrika, Aralıq dənizi, Kiçik Asiya, İrak və Cənubi Zaqafqaziya ərazilərini əhatə edir.

Yaşayış yeri: Şahbuz rayonunun Kükü dağı ərazisində ilk dəfə olaraq A.İ. İvanov (131) tərəfindən qeyd edilmişdir. Şahbuz rayonunun Kükü kəndi (Dərəboğaz) ətrafında və həmin rayonun Qızıl Qışlaq yaxınlığındakı qayalıqda müşahidə etmək mümkündür.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada sayı 480 - 900, Azərbaycanda isə təqribən 5-20 cütdür. Naxçıvan MR ərazisində sayı və onun dəyişilmə dinamikası tədqiq edilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Başının üstü kürəndir, "bıqları" zəifdir. Azərbaycanda yalnız Qobustanda nəsl verməsi müəyyən edilə bilər. Burçak – Abramoviç H. (97) və Qənbərov K. (1961) tərəfindən Qobustan ərazisində yuvası tapılmış və müşahidə aparılmışdır. Yuvasını leşyeyən qartalın köhnə yuvasında qurmuşdur. Müşahidə edilən yuvasının içərisində körpə balalar olmuşdur, qış vaxtı isə müşahidə edilməmişdir. Q.T. Mustafayev (34) cənuba tərəf köçdüyünü ehtimal edir. Naxçıvan MR ərazisində də qış vaxtı müşahidə olunmayıb. Köçəri quşdur, lakin ərazidə biologiyasının ciddi tədqiqinə ehtiyac vardır.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

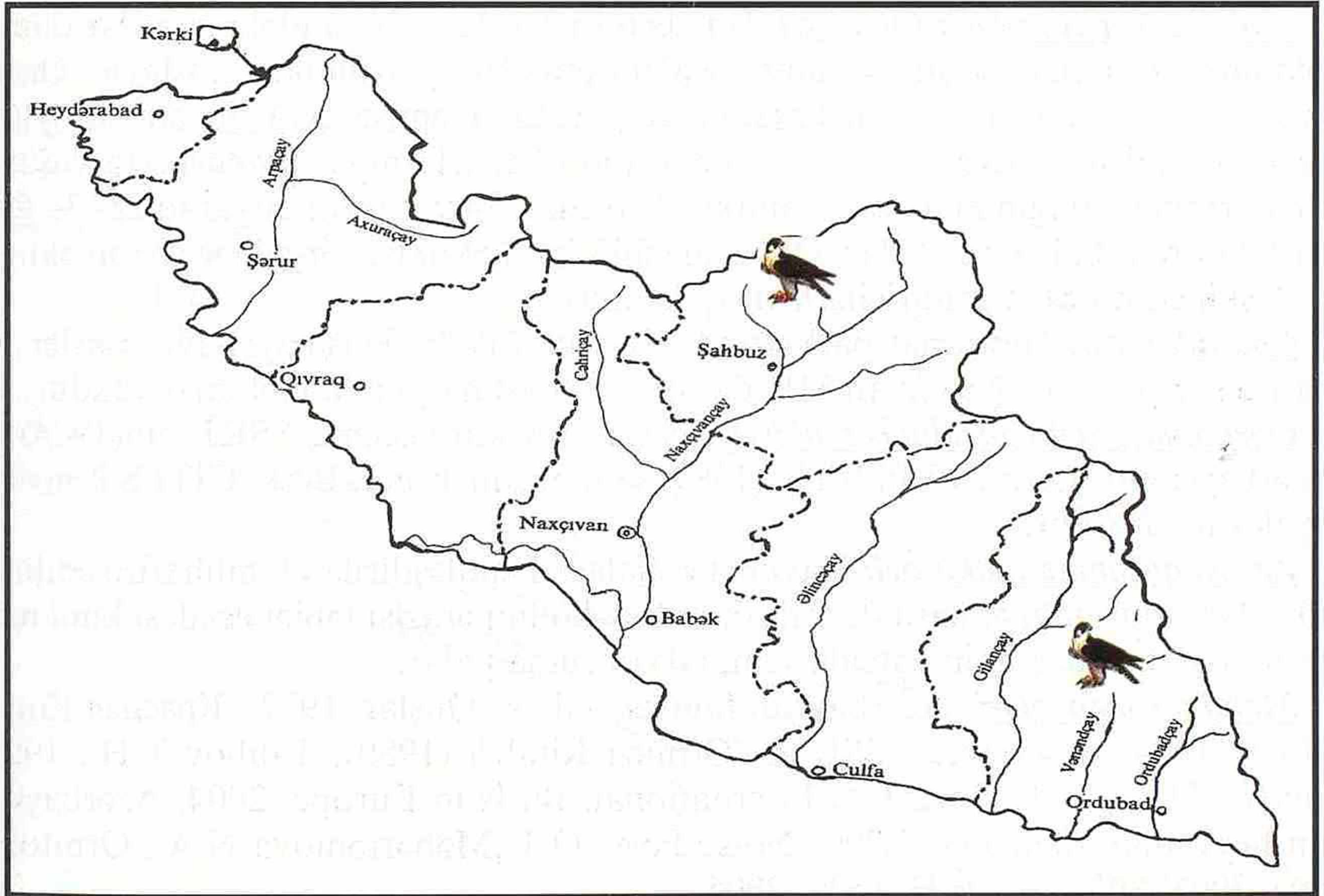
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ- nin "Qırmızı Kitab"ına və CİTES, Bonn, Bern konvensiyalarına daxil edilmişdir. Azərbaycanda mühafizə statusu olmamışdır.

Zəruri qorunma tədbirləri: Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu ərazisində mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: ИВАНОВ А.И., 1976; Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.-H. və b., 2005.

ŞAHİN (LAÇIN)
FALCO PEREGRINUS TUNSTAL

ŞAHİN (LAÇIN) – FALÇO PEREGRINUS TUNSTALL

Yırtıcı quşların növ sayı dünyada 260-dan çoxdur və Azərbaycan ornitofaunasında onlardan 33 növü qeyd edilmişdir. Naxçıvan MR ərazisində qeydə alınan növlərdən biri də şahindir.

Statusu: Avropada -Non – SPEC (2004);

Kateqoriya - NT, Naxçıvan MR ərazisində insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, sayı durmadan azalan nadir, təhlükəyə yaxın növdür.

Yayılması: Azərbaycanda müxtəlif landşaftlarda, açıq yerlərdə, meşələrdə, kolluq və qayalıqlarda yayılmışdır. Naxçıvan MR ərazisində Şərur rayonunun Qaraquş dağı, Ordubad rayonunun Gilançay, Nürgüt, Şahbuz rayonunun isə Kolanı kəndi ətrafında yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Naxçıvan MR ərazisində qayalı, meşə-kolluq landşaftlarda yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada sayı 12000-25000, Azərbaycanda isə 20-50 cüt olduğu güman edilir. Naxçıvan MR ərazisində tədqiq edilməmişdir, lakin aparılan müşahidələr növün geniş yayılma zonasına malik olmasına baxmayaraq, azsaylı olduğu aydınlaşmışdır.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir, lakin antropogen faktorların mənfi təsiri qaçılmazdır.

Bioloji xüsusiyyətləri: Göyərçindən xeyli iri quşdur. Döşündəki naxışlar damcı şəkillidir. Ayaqları sarıdır. Yüksək dağlıq əraziləri, qayalıqları xoşlayır. Qışda şimal rayonlardan gələnlərin hesabına sayı artır. Həmişə eyni bir ərazidə yuva qurmağa çalışır. Yuvasını qayada, uçurumun kənarlarında, bəzən hətta yaşayış binalarının çardağında da qura bilirlər. Yuvada 3- 4 yumurta qoyaraq 28- 35 gün kürt yataraq, bala çıxarırlar. Qidasını cüllütlər, kəkliklər, ördəklər və sərçəkimilər təşkil edir, bəzən gəmiricilərlə də qidalanırlar.

Çoxaldılması: Heyvanat parklarında, bir çox ölkələrdə isə ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən çoxaldılır. Naxçıvan MR-də çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

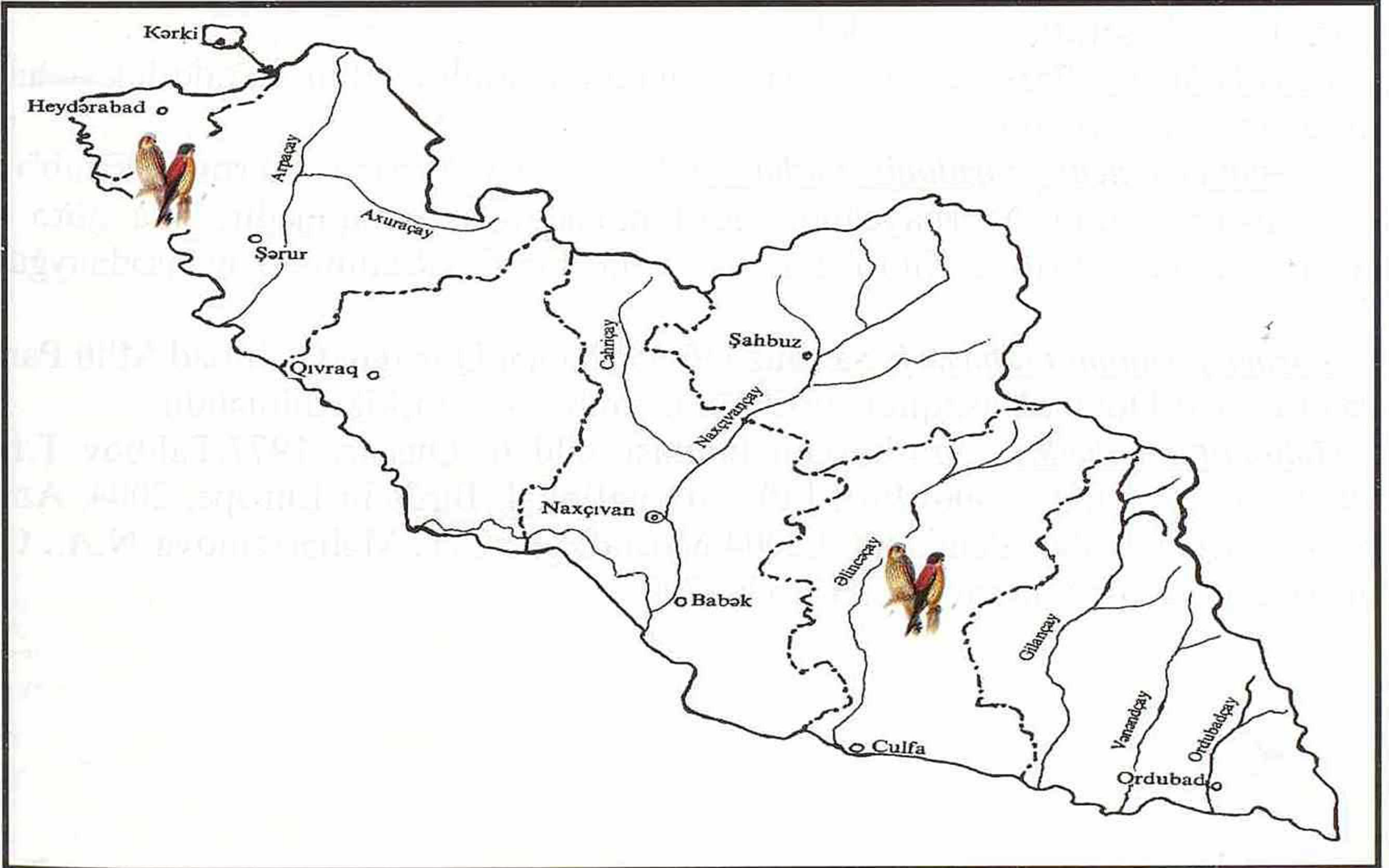
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Nadir növ kimi keçmiş SSRİ-nin (1984) və Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına (1989) salınmışdır. Bonn, Berk, CİTES konvensiyalarına daxildir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Yayılma zonaları dəqiqləşdirilərək mühafizə edilməlidir. Qaraquş dağı ərazisində Salaxan meşə-kolluq ərazisi təbiət abidəsi kimi mühafizə edilməklə, həmin zonada şahini də qorumaq olar.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı (1989); Talibov T.H., 1999; Tuwayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

**ÇÖL MUYMULU
FALCO NAUMANNI FLEISCHER**

ÇÖL MUYMULU – FALCO NAUMANNI FLEİSCHER

Naxçıvan MR ərazisində cins daxilində mövcud olan 6 növdən biridir.

Statusu: Qlobal - SPEC 1(2004), Kateqoriya-VU, kriteriya - A2bce ;3bce;

Kateqoriya – VU, məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas, sayı get-gedə azalan nadir növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılması: Avropada, Kiçik, Ön və Orta Asiyada, habelə Çində və Monqolustanda yuvalayır, Afrika, Ərəbistan, Belucistan və Hindistanda qışlayır.

Yaşayış yeri: Tuqay meşələrində, vahələrdə və seyrək ağaclıq açıq sahələrdə yaşayır.

Sayı və onun dəyişmə dinamikası: Avropada 25000 -42000, Azərbaycanca isə 500- 3000 cütün olduğu qeyd olunur. Naxçıvan MR ərazisində sayğı aparılmamış və onun dəyişmə dinamikası tədqiq edilməmişdir, lakin müşahidələr növün get-gedə azaldığını göstərir.

Əsas limitləşdirici amillər: Qida bazasının azlığı və antropogen amillərin səbəb olduğu güman edilir. Xüsusi tədqiqatların aparılması vacibdir.

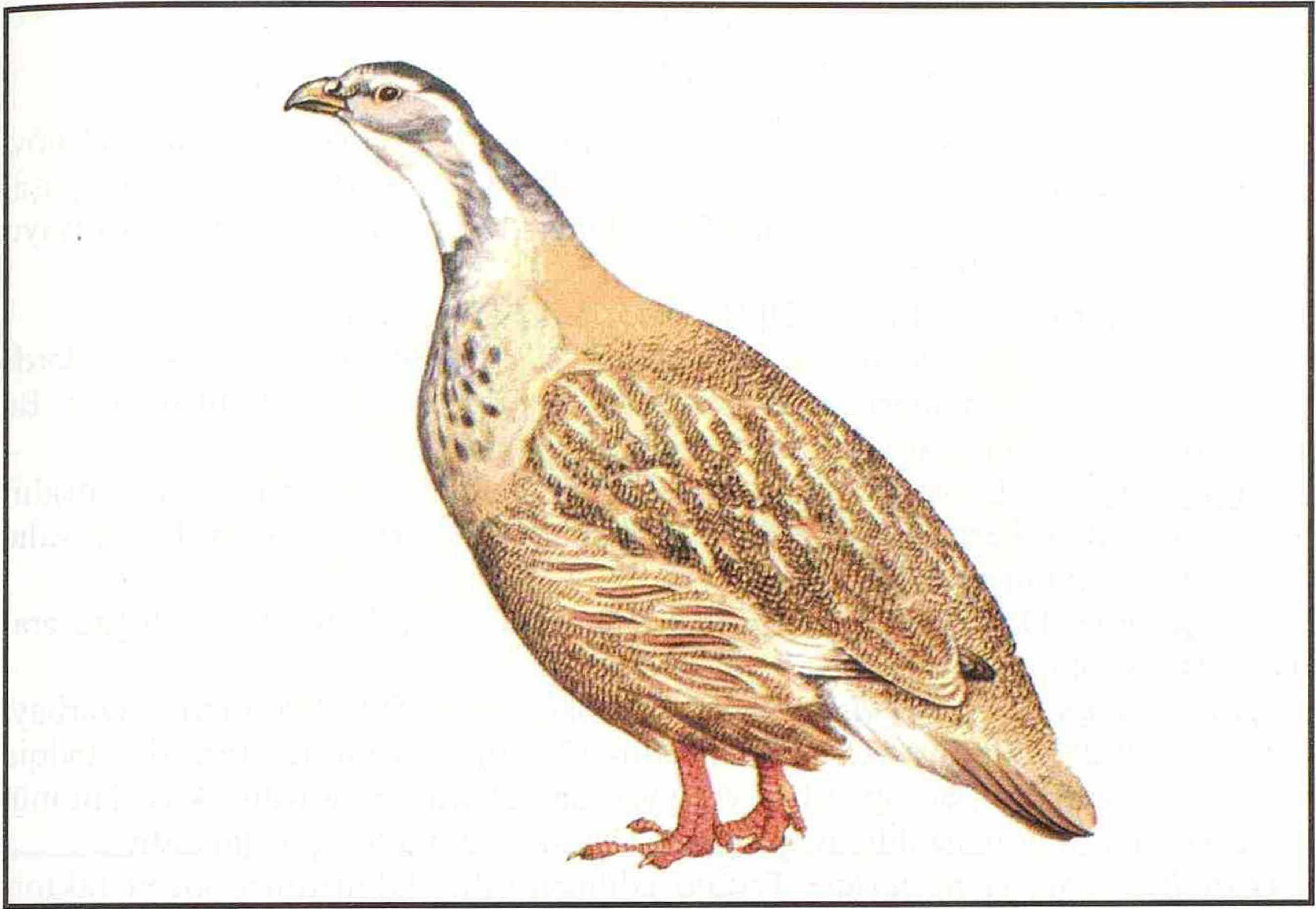
Bioloji xüsusiyyətləri: Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Aran və dağətəyi zonalarda yuvalayan quşdur. Martın axırı, may ayının birinci yarısında gəlib, sentyabrda uçub gedir. Çoxalmağa gec başlayır. Yuvasını torpaq yarıqlarında başqa quşların qazdığı köhnə yuvalarda, insan tikintilərinin çardağı altında, zağca və sağsağan kimi quşların köhnə yuvalarında quraraq nəsl verir. Adətən may ayının sonunda 3 -5 yumurta qoyaraq kürt yatır. Kürt yatmada hər iki cins iştirak edir. Balaları bir aya qədər yuvada bəsləyirlər. Qidasını sürünənlər, gəmiricilər, həşəratlar və s. təşkil edir.

Çoxaldılması: Bəzi heyvanat parklarında saxlanılır, lakin çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

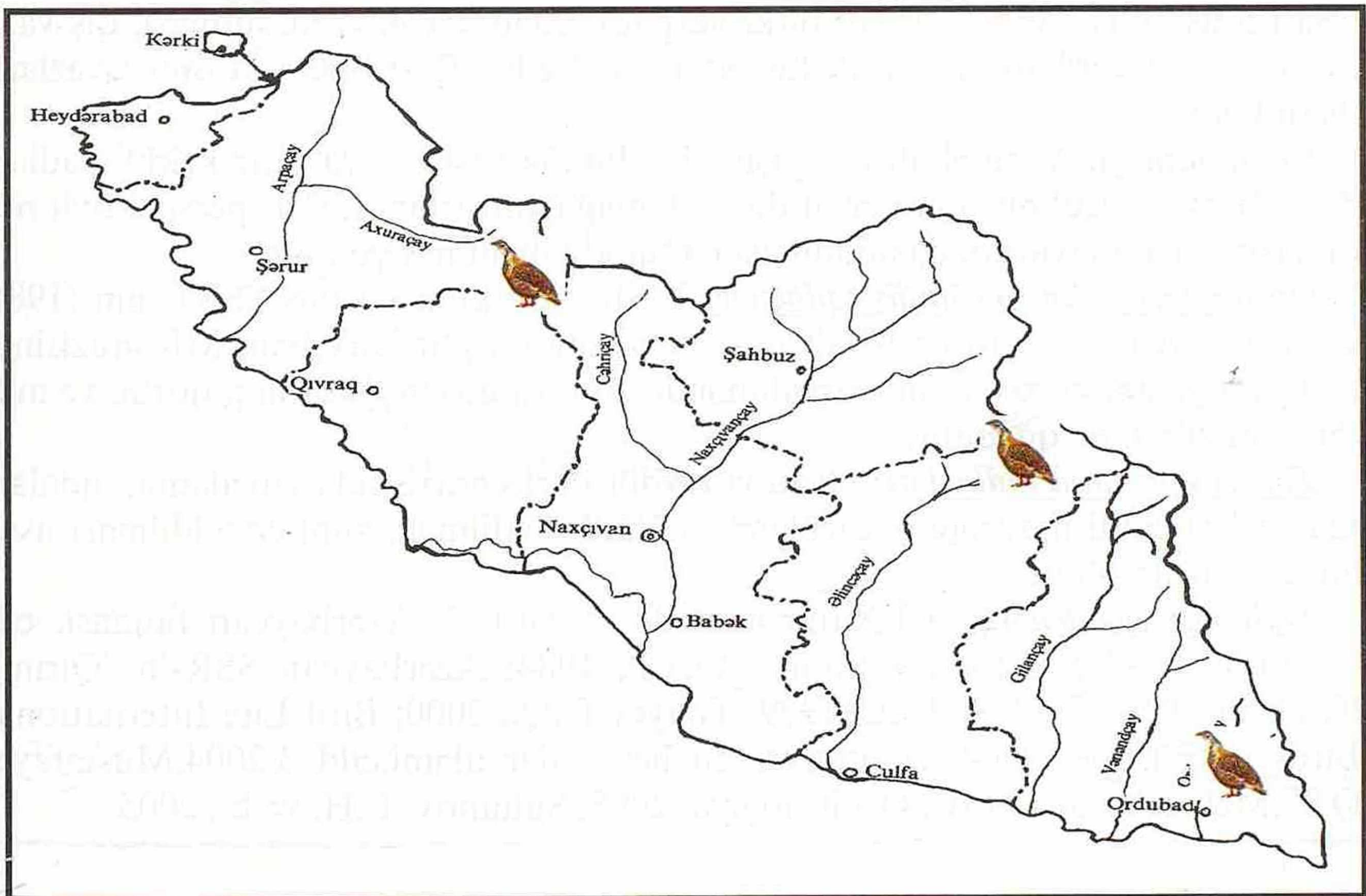
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Dünya və Avropa "Qırmızı Kitab"ına salınmışdır. Lakin Azərbaycanda qorunma statusu olmamışdır, ona görə də Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ının ikinci nəşrinə daxil edilməsi məqsədəuyğundur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu, Ordubad Milli Parkı və Ordubad Dövlət Yasaqlığı ərazilərində mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

XƏZƏR ULARI
TETRAOGALLUS CASPIUS GM.

XƏZƏR ULARI – TETRAOGALLUS CASPIUS GM.

Toyuqkimilər dəstəsinə Yer kürəsində 7 fəsilə və 94 cinsə aid olan 262 növ, Qafqaz və o cümlədən Azərbaycanda isə 2 fəsilə və 7 cinsə daxil olan 8 növ yaşayır. Naxçıvan MR ərazisində yalnız Qırqovullar fəsiləsinə aid 5 növ quş yaşayır ki, onlar da 5 cinsdə birləşirlər.

Statusu: Avropada -SPEC 3 (2004), kateqoriya - VU, kriteriya C1;

Kateqoriya – VU, Naxçıvan MR ərazisində məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas, sayı get-gedə azalan nadir növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılması: Kiçik Asiya, İran və Kiçik Qafqaz dağlarında yayılmışdır. Naxçıvan MR-in hündürlüyü 2500 – 3500 metr d.s.h. olan ərazilərdəki qayalıq biotoplarda yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Dərələyəz və ən çox isə Zəngəzur silsiləsinin yüksək dağlıq ərazilərindəki subalp zonasında yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada sayı 2500 -9000 fərd, Azərbaycanda isə 50-250 cütdür. A.Xanməmmədov (28,29) və bizim tərəfimizdən tədqiq edilib, lakin son dövrlər təbiətdəki vəziyyəti dəqiqləşdirilməmişdir. Aparılan müşahidələr növ sayının azaldığını göstərir. Xüsusi tədqiqatlar aparılmalıdır.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir, lakin antropogen faktorların səbəb olduğu daha çox inandırıcıdır.

Bioloji xüsusiyyətləri: Oturaq quşdur. Aprelin sonunda 6-12 yumurta qoyaraq, kürt yatıb bala çıxardır. Kürt yatma 28-29 gün çəkir. May ayının sonunda cücələri müşahidə edilir. Yemini bitki yarpağı, zoğu, çiçək və toxumları, qış vaxtı isə bitkilərin yerüstü və yeraltı hissələri təşkil edir. Bəzi hallarda onurğasızlarla da qidalanır.

Çoxaldılması: Yerli əhali bu quşu "dağ hinduşkası" və ya «fir kəklik» adlandırır, bəzən tutulmuş cücələrini də saxlamağa çalışırlar. Lakin perspektivli növ olmasına baxmayaraq, çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

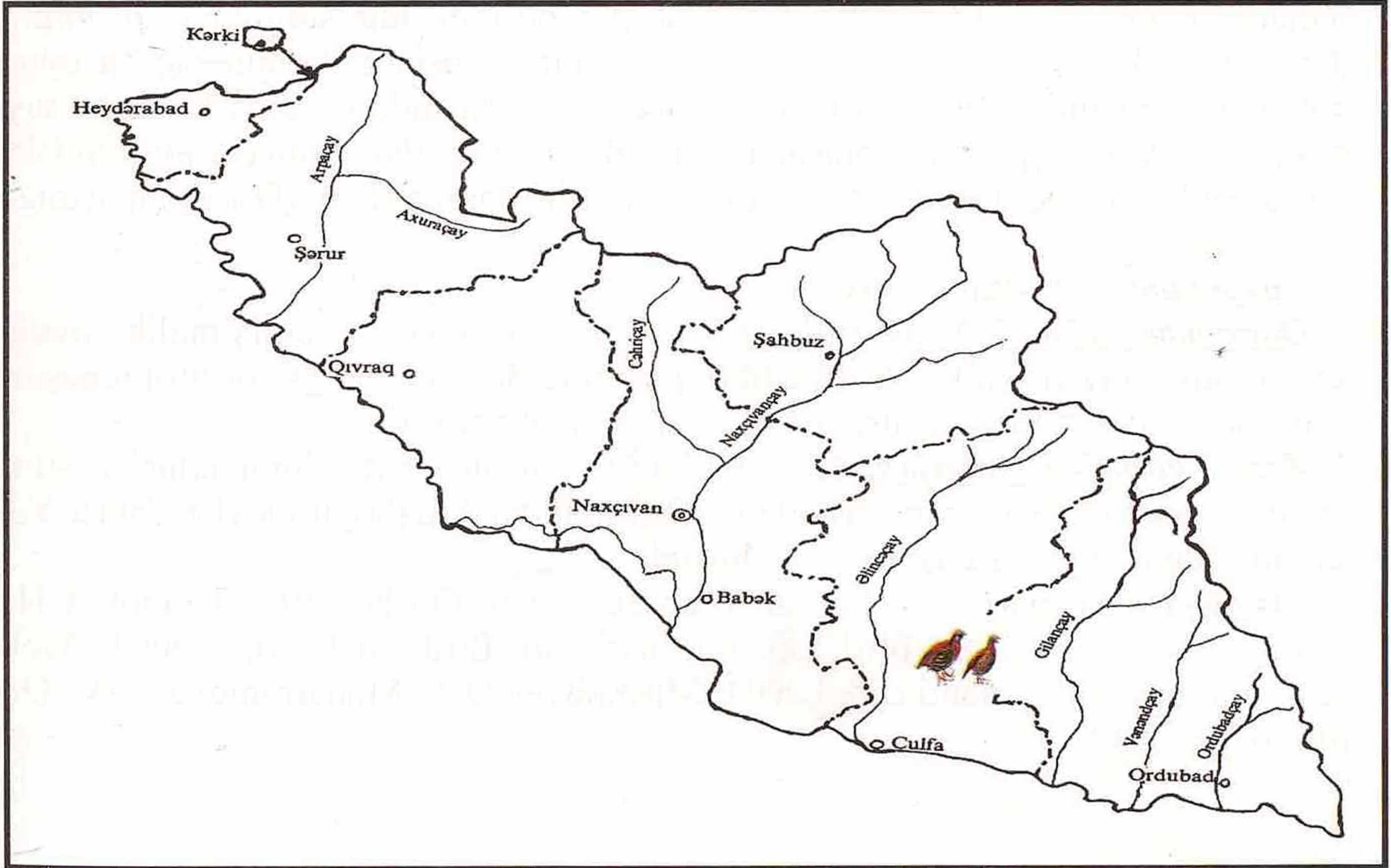
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Nadir növ kimi keçmiş SSRİ-nin (1984) və Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına (1989) salınmışdır. Naxçıvan MR ərazisində fəaliyyət göstərən və yayılma arealı həmin zonaya düşən yasaqlıq, qoruq və milli Park ərazilərində qorunur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkı ərazisində yuvalama, qidalanma yerləri ciddi nəzarətə götürülərək mühafizə edilməli, süni çoxaldılması üsulları araşdırılmalıdır.

Məlumat mənbələri: A.İ.Xanməmmədov, 1960, 1971; Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı (1989); Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

SƏHRA KƏKLIYI
 AMMOPERDIX GRİSEOGULARIS BR.

SƏHRA KƏKLIYI – AMMOPERDIX GRİSEOGULARIS (BR.)

İlk dəfə olaraq Qafqaz ornitofaunasına 2001-ci ildə Culfa rayonunun İlanlıdağ ətrafından əldə edilmiş nümunəyə əsasən T.H. Talıbov və N.M. Novruzov tərəfindən daxil edilmişdir (60,197).

Statusu: Avropada - SPEC 3 (2004), kateqoriya – VU, kriteriya C 1;

Kateqoriya – VU, Naxçıvan MR ərazisində məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas, nadir növdür.

Yayılması: Orta Asiya, İran, Kiçik Asiya və Naxçıvan MR ərazisində yayılmışdır. Naxçıvan MR ərazisinə miqrasiya şübhəsiz İran tərəfdən olmuşdur. Burada əlverişli biotop tapdığına görə artıq oturaq quşdur.

Yaşayış yeri: Alçaq təpəlik və ya qayalıqlarla əhatə olunmuş, kserofit bitkilərlə örtülü landşaftlarda yaşayırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada sayı 1000-2100, Azərbaycanda isə 50 cütdən çoxdur. Naxçıvan MR ərazisində sayının dəyişilmə dinamikası tədqiq edilməmişdir, lakin son illər mühafizə işinin düzgün təşkili nəticəsində, artıq bu növə Ordubad rayonunun Gilançay vadisində də rast olunur.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir, lakin digər toyuqkimilərdə olduğu kimi, bu növün də antropogen faktorlar təsirindən zərər gördüyü məlumdur.

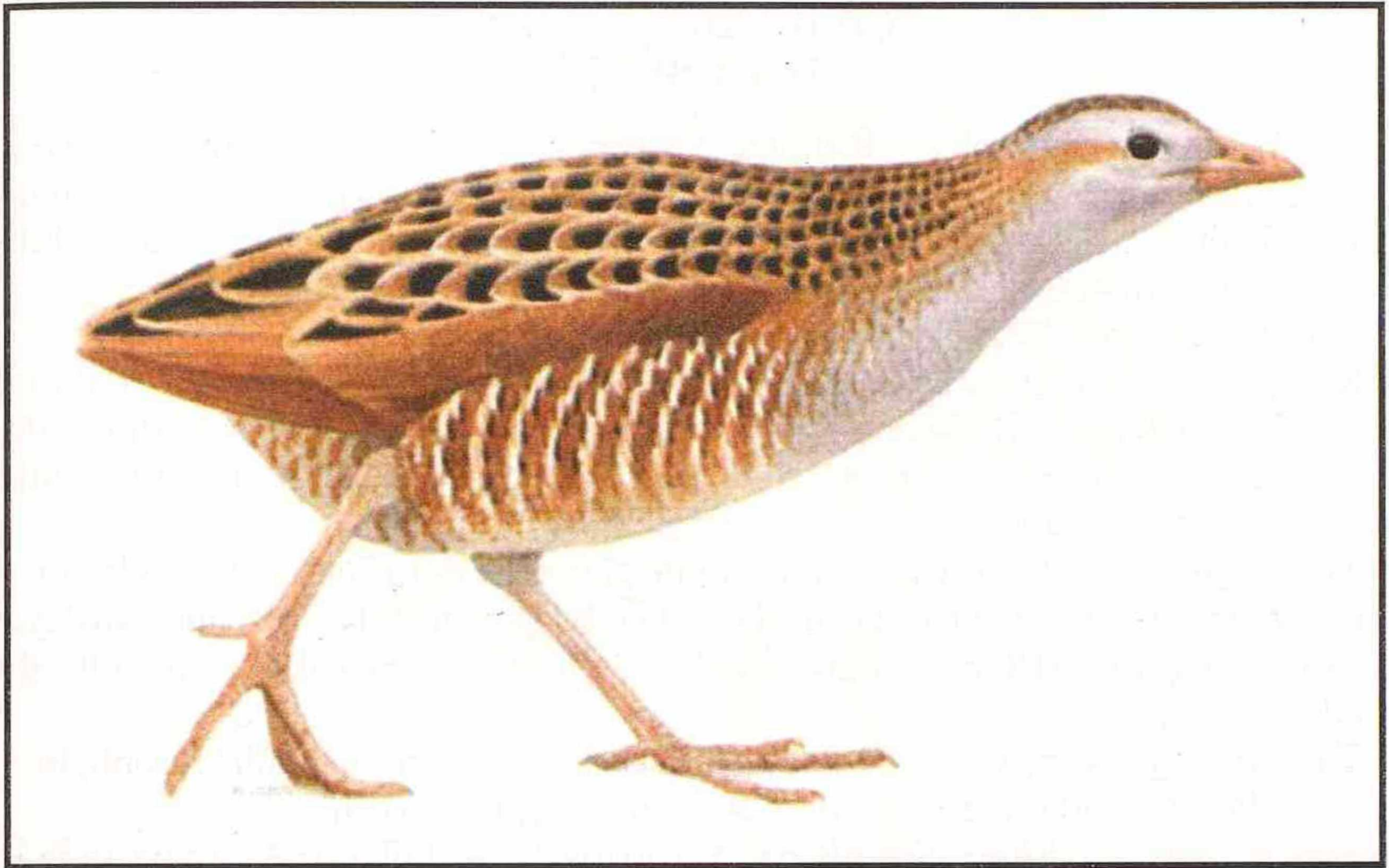
Bioloji xüsusiyyətləri: Culfa rayonunun İlanlıdağ ərazisindən 22 iyun 2000-ci il tarixdə əldə edilən erkək fərdin ölçüləri aşağıdakı kimi olmuşdur: çəkisi – 185 q; qanadın uzunluğu – 125 mm, sükan lələyi – 60 mm, lülə sümüyü – 30 mm, dimdiyi – 14 mm, toxumluğu isə 12 x 5 mm. Cinsi vəzilərinin ölçüsü səhra kəkliyinin ərazimizdə yuvaladığını göstərir. Qış aylarında dəstədə fərdlərin sayı çoxalır və Arazboyu sahil zonasına qədər də yenə bilirlər. Sonrakı müşahidələr səhra kəkliyinin ərazimizdə oturaq quş olması ilə bərabər, həm də sayının artdığını göstərdi.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

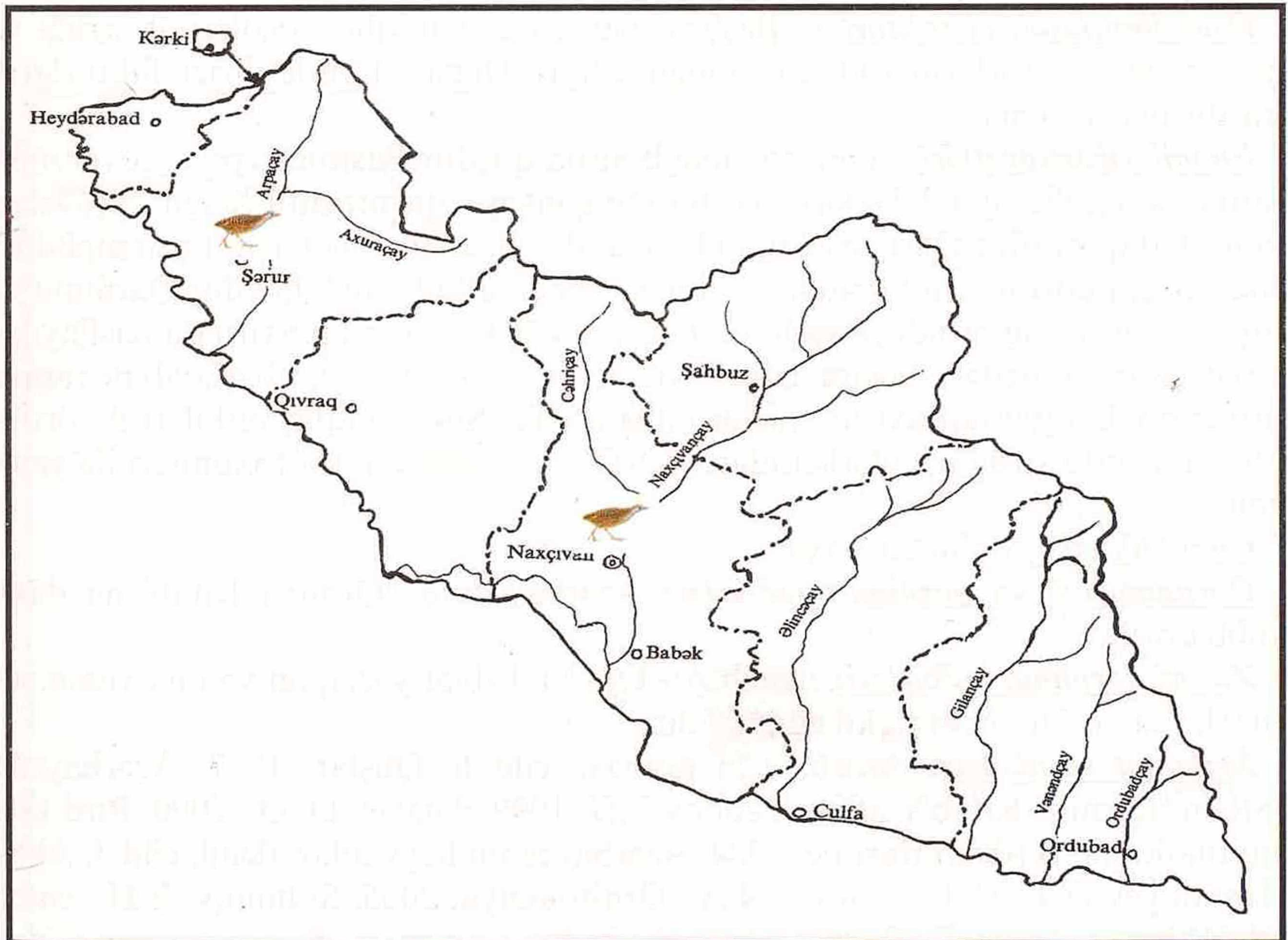
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Avropa qorunma statusuna malik növdür və bir sıra konvensiyalara daxil edilib qorunur. Bu növ Qafqaz ornitofaunasına yeni əlavə edildiyindən xüsusi qorunma statusu olmamışdır.

Zəruri qorunma tədbirləri: Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ının ikinci nəşrinə daxil edilməlidir. Naxçıvan MR-də isə Ordubad və Arazboyu Dövlət Təbiət Yaşayışlarında mühafizə işi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Talıbov T.H., 1999; Талыбов Т.Г., 2001; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005.

ÇİVDİMDİK(YELBƏ) –
CREX CREX LINN.

ÇİVDİMDİK(YELBƏ) – CREX CREX LINN.

Azərbaycanda Sufərələri- Rallidae fəsiləsinə daxil olan 6 cinsdən biri də Çivdimdik-Crex Bechst olub, yalnız bir monotipik növlə təmsil olunur. Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Fondunun Ekoregional Şurasının 2005-ci ildə Tbilisi şəhərində keçirilən toplantısında seçilmiş indiqator növlərdən biridir.

Statusu: Qlobal - SPEC 1 (2004); Kateqoriya –NT, kriteriya A3c

Kateqoriya - NT, Naxçıvan MR ərazisində insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, sayı durmadan azalan nadir, təhlükəyə yaxın növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılması: Yuvalama arealı Avropanın çox hissəsini, Kiçik Asiya, Fələstin və İrani əhatə edir. Azərbaycanla, o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində qışlayan quşdur. Naxçıvan MR ərazisində Arazboyu düzənliyin Böyükdüz və Culfa düzündə rast olunur.

Yaşayış yeri: Naxçıvan MR-də ötüb keçərkən Arazboyu maili düzənliyin və orta dağlıq qurşaqdakı göl və çay sahillərində müşahidə edilir.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada 1,3 -2 milyon, Azərbaycanda isə 10-100 cüt müşahidə olunduğu qeyd edilir. Naxçıvan MR ərazisində köç vaxtı 5-6, bəzən isə 10 - 15 fərd saymaq olur. Sayının dəyişilmə dinamikası öyrənilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Başlıca olaraq su- bataqlıq ərazilərinin azlığı və antropogen faktorların olduğu güman edilir. Digər limitləşdirici faktorların araşdırılması vacibdir.

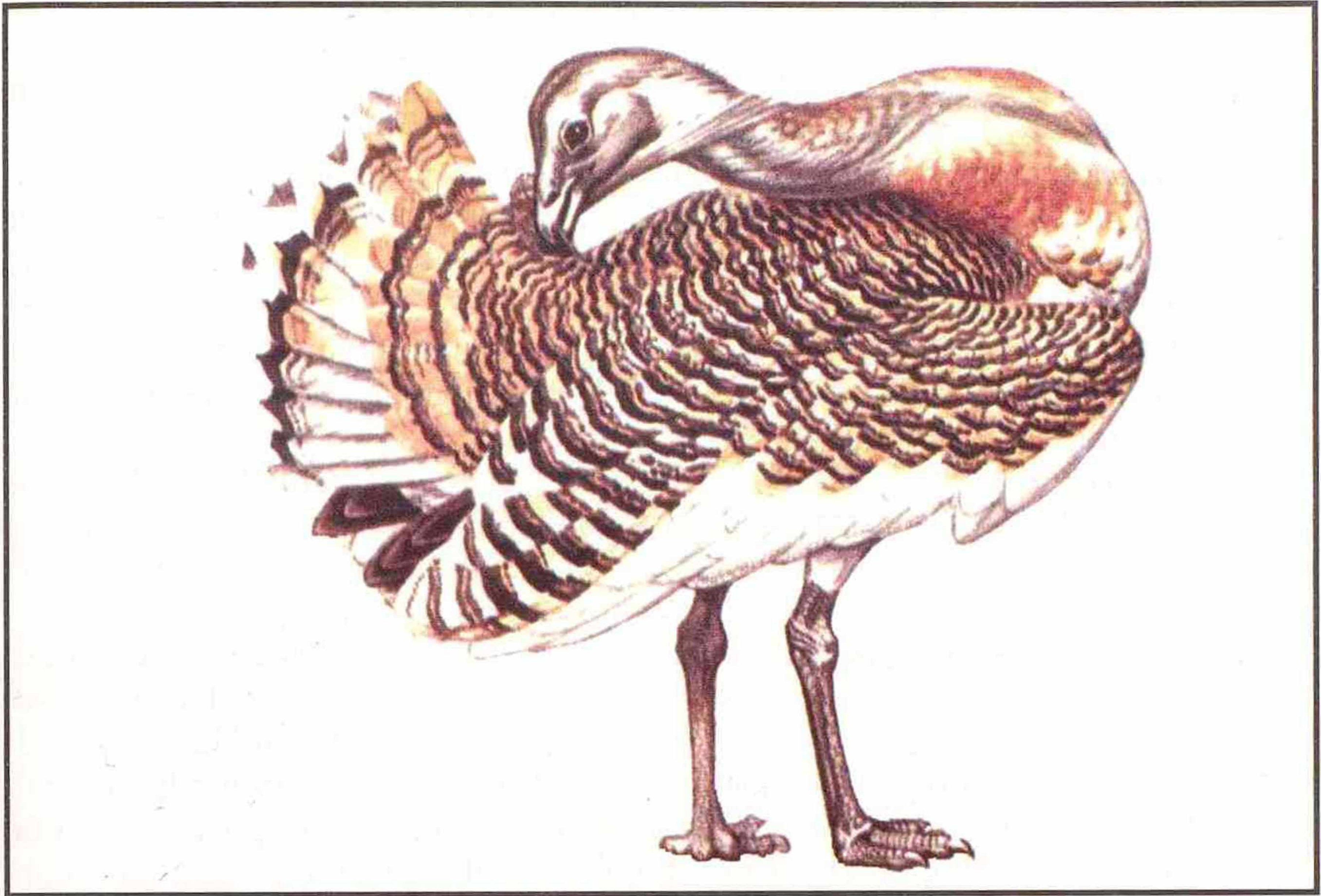
Bioloji xüsusiyyətləri: Açıq boz rəngli xırda quşdur. Başının təpəsi, gövdəsinin bütün üst tərəfi, çiyin lələkləri və quyruğu qəhvəyi- qırmızımtıl rəngli haşiyələri olan tünd qonurdur. Qaşı və ağızının küncündən uzanan zolaq açıq boz rənglidir. Boğazı açıq bozdur. Ön tərəfdən boynu və çinədanı kül rəngli bozdur. Qarnının və döşünün ortası ağımtıldır. Azərbaycanda yaz köçməsi aprelin axırında başlayıb, mayın axırına qədər davam edir. Payız köçməsi oktyabrda başlayıb, noyabrın birinci on günlüyünün axırına qədər davam edir. Su- bataqlıq bitkiləri ilə örtülmüş sahələrdə xırda cuculərlə, onların sürfələrilə, habelə bitki toxumları ilə yemlənir.

Coxaldılması: Məlumat yoxdur.

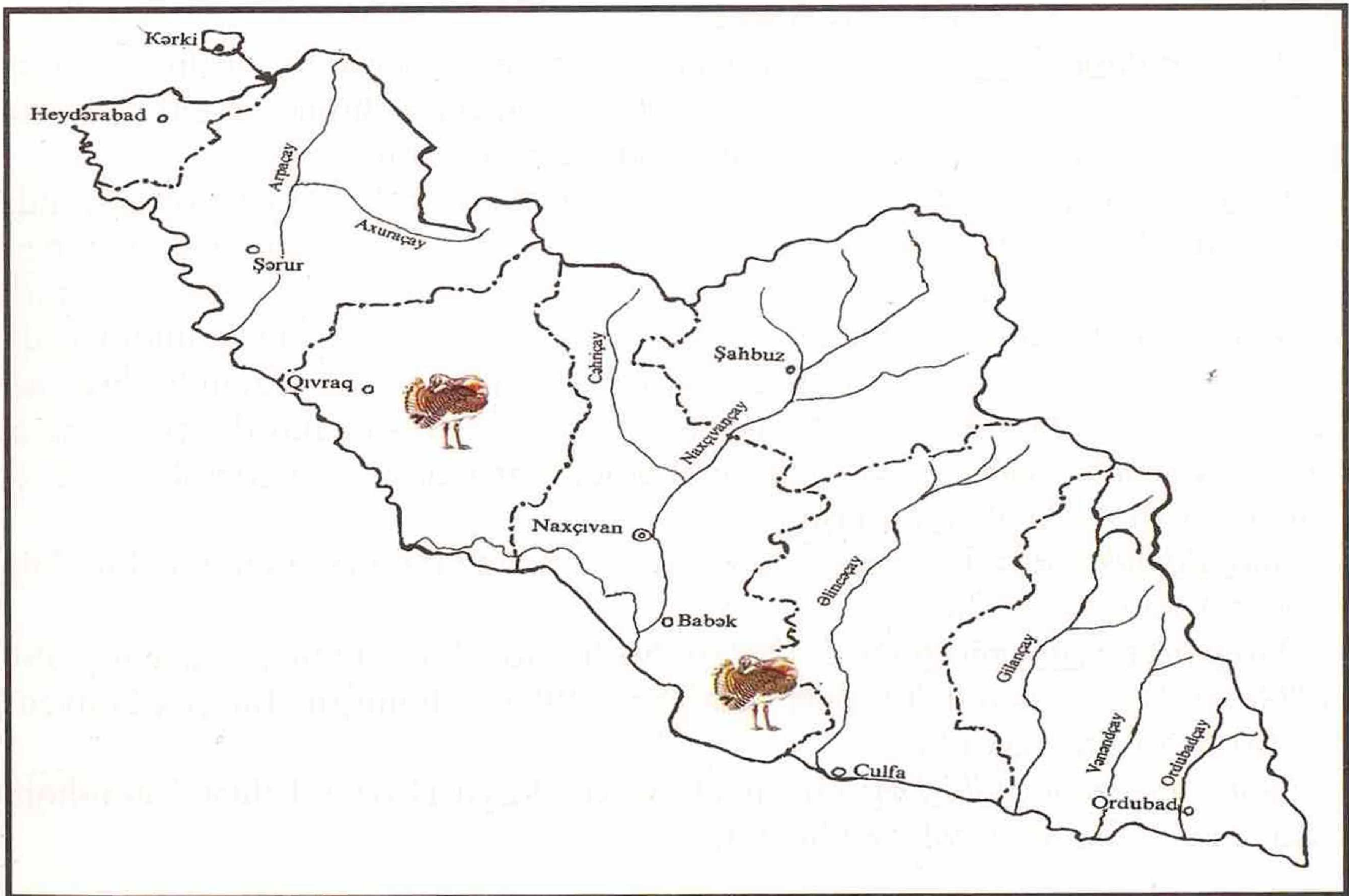
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına daxil edilib qorunur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət yasaqlığı və ona yaxın sututarlarda mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D. Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005; Məmmədov A.F., 2006.

DOVDAQ
OTIS TARDA LINN.

DOVDAQ – OTİS TARDA LINN.

Durnakimilər dəstəsinin Azərbaycanca 3 fəsiləsinə 17 növ daxildir. Naxçıvan MR ərazisində isə 3 fəsilə və 7 cinsə daxil olan 8 növ yaşayır.

Statusu: Qlobal - SPEC 1 (2004), Kateqoriya - VU, kriteriya A3c;

Kateqoriya – EN, təbiətdə say dinamikası ardıcıl azalmaqda davam edərək, məhv olmaq təhlükəsinə yaxın növdür. Bu növün mühafizəsi üçün yalnız xüsusi qorunma vasitələri tətbiq olunmalıdır.

Yayılması: Avropada, Asiyada və Şimali – qərbi Afrikada yayılıb. Azərbaycanda Kür-Araz, Lənkəran və Naxçıvan MR-in ovalıqlarında və yarım səhralarında yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Naxçıvan MR-də köçmə və qışlama zamanı Arazboyu maili düzənliyin Böyük Düz və Dərəşam ərazisində rast olunur. Naxçıvan MR ərazisində yaşayış yeri kimi topallı, karvanqıranlı, yağlıtikanlı yarım səhra biotopları və açıq landşaftları seçir.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada 31000 – 36000 cüt olduğu qeyd edilir, lakin Azərbaycanda sayı aparılmamışdır. Muxtar Respublika ərazisində tədqiq edilməmişdir. Təqribən 30 il öncə Şərur rayonunun Böyükdüz ərazisində köçmə vaxtı qeyd edilirdi, amma həmin ərazidə Böyükdüz kəndi salındığından və ətraf torpaqlar drenaj sistemi çəkilərək əkildiyindən, daha doğrusu təsərrüfat dövryyəsinə daxil edildiyindən, artıq bir neçə onilliklərdir ki, müşahidə olunmur. Sonuncu dəfə 2005-ci ilin yaz ayında Azərbaycan MEA Zoologiya institutunun əməkdaşları E.Sultanov, T.Kərimli ilə birgə Bioresurslar İnstitutunun elmi işçisi A.F.Məmmədovun apardığı müşahidə zamanı Babək rayonunun Noxuddağ ətrafında 5 fərd qeyd olunmuşdur.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Qanunsuz ov, əkin sahələrinin artırılması, şumlanılması, mal qaranın otarılması, çoban itləri, həmçinin tülkü, çaqqal, ornitofaq quşlar onların sayına və yuvalamasına mənfi təsir göstərir.

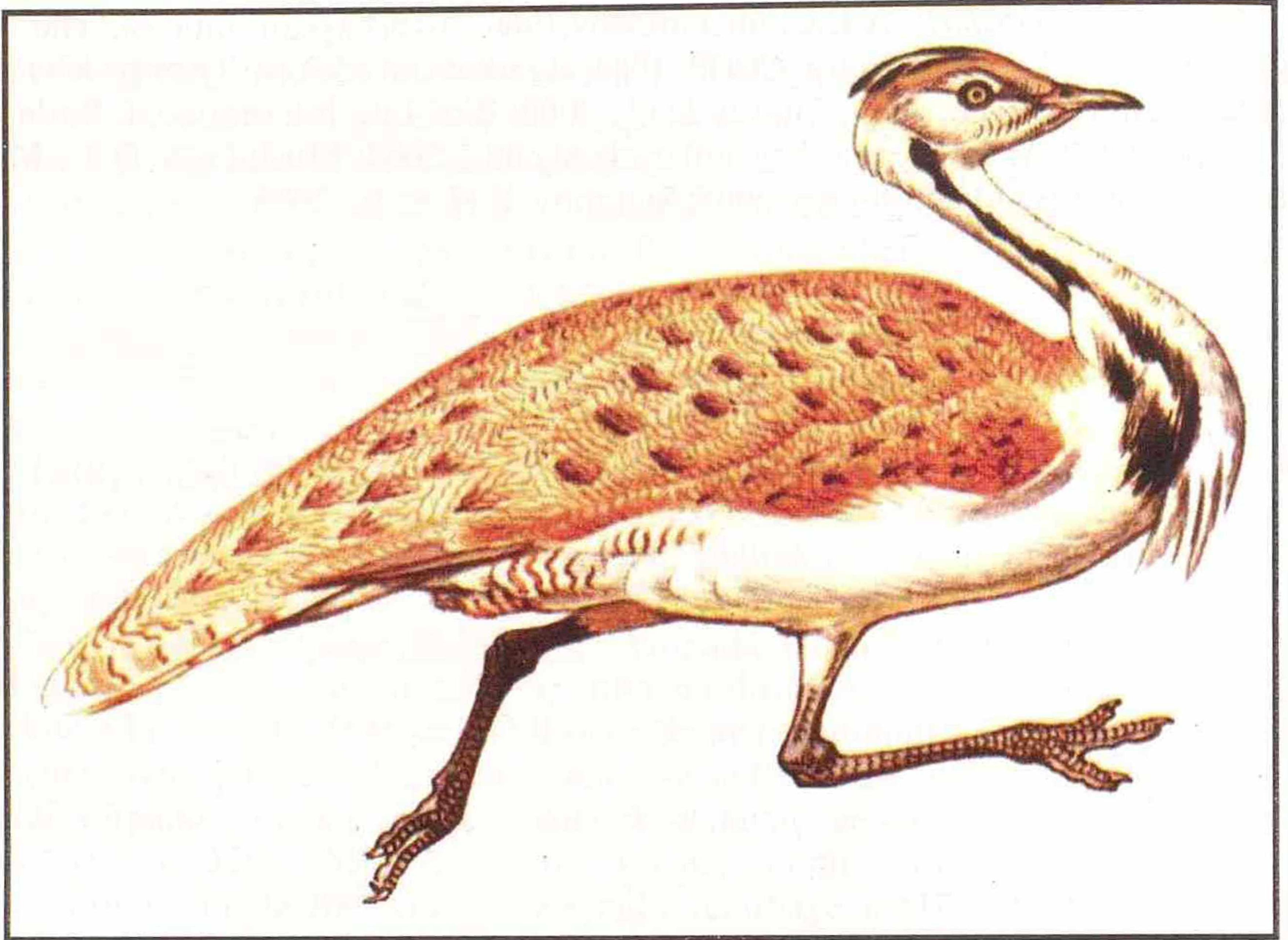
Bioloji xüsusiyyətləri: Böyük ovçuluq əhəmiyyəti kəsb edən və dəvəquşudan sonra quruda yaşayan (21 kq) ən iri quşdur. Naxçıvanda köçüb gedərkən nadir hallarda müşahidə edilir. Qidasını siçanlar, kərtənkələ, ilan, qurbağa, həşəratlar və bitki mənşəli yemlər təşkil edir. Son dövrlər yalnız payız və yaz miqrasiyaları zamanı müşahidə edilir. Antropogen faktorlar nəticəsində dovdağın başlıca yaşayış yerləri zəbt edilərək, mədəni landşaftlara çevrilir. Təsərrüfat dövryyəsinə daxil edilən yeni torpaq sahələri onların ekologiyasına ciddi təsir edərək, ən azı çoxalma imkanlarını məhdudlaşdırır.

Çoxaldılması: Azərbaycanda çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur, lakin xarici ölkələrdə çoxaldılır.

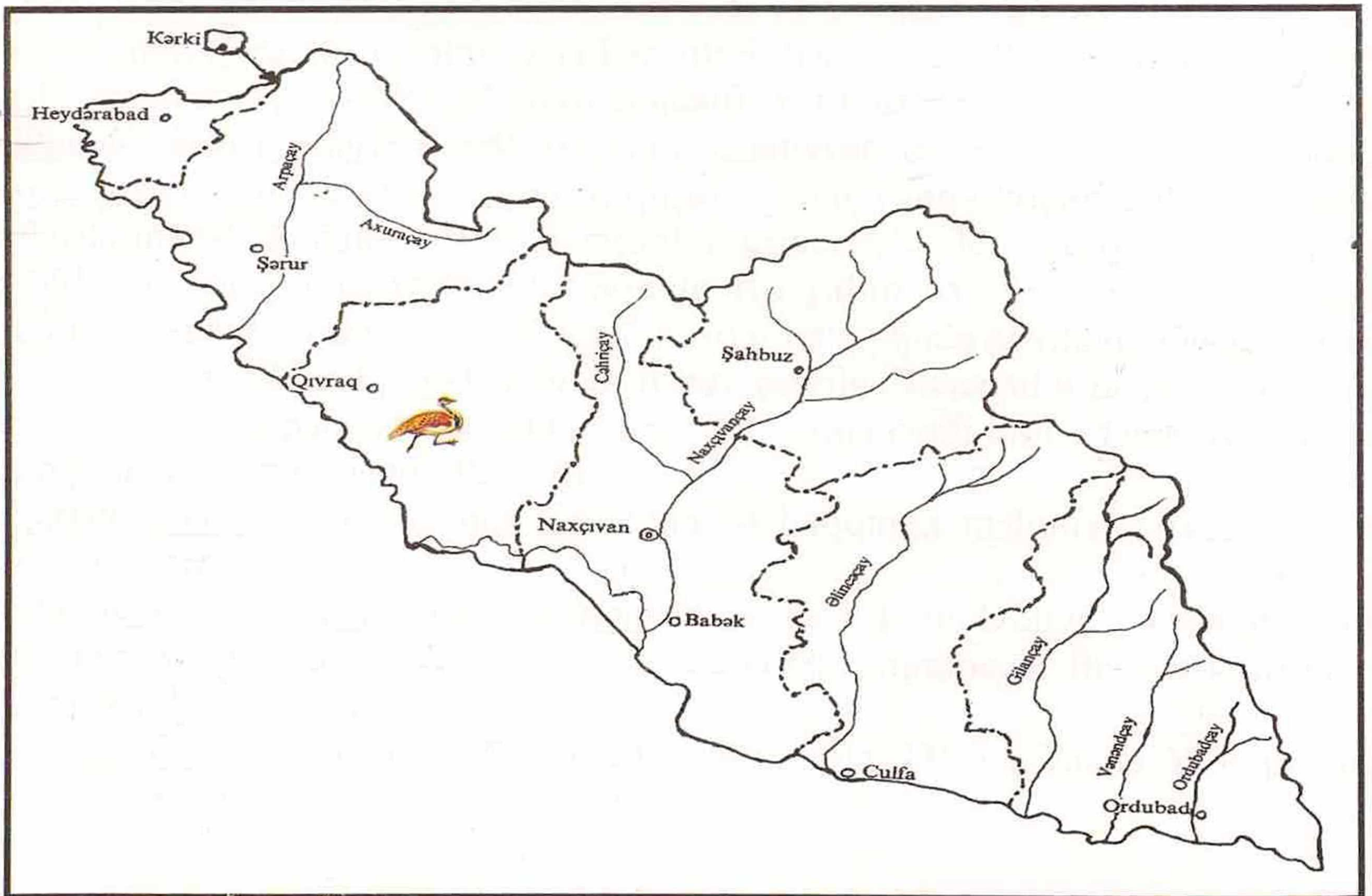
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Nadir növ kimi Dünya , keçmiş SSRİ (1984) və Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına (1989) salınmışdır. Bir çox konvensiyaların siyahısına daxildir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad və Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlıqları ərazisində mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: A.İ.Ханмәммədov,1960 ;Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı (1989); Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi,cild 3,2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

QƏŞƏNG DOVDAQ (CEK)
CHLAMYDOTIS UNULATA JACQUIN

QƏŞƏNG DOVDAQ (CEK) – CHLAMYDOTIS UNDULATA JACQUIN

Gözəl görünüşlü, ovçuluq əhəmiyyəti kəsb edən quşlardan biridir.

Statusu: Qlobal- SPEC 1(2004),Kateqoriya-VU, kriteriya -A2b,c,d;3 b,c,d;

Kateqoriya CR, təbiətdəki vəziyyəti böhran həddində olan və nəslinin kəsildiyi ehtimal edilən növdür. Bu növ bir neçə illərdir rast olunmur və ola bilsin ki, insan əli çatmayan təbii landşaftlarda qalmışdır.Naxçıvan MR-in bütün xüsusi mühafizə ərazilərində müşahidələr aparılmalı və növün yayıldığı zonalar nəzarət altına götürülməlidir.

Yayılması: Fələstin, Suriya, Əfqanıstan, İran, Hindistan, Zaqafqaziya, Türkmənistan və Altay ərazilərində yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Gəngizli, şorangəli, topallı yarım səhra zonalarında yaşayır. Açıq landşaftı, qismən təpəlikli əraziləri xoşlayırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada 530- 560, Azərbaycanda isə təqribən 0-10 cütün olduğu güman edilir.Naxçıvan MR ərazisində son 30 ildə müşahidə olunmamış və qeydiyyatı aparılmamışdır.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Torpaq sahələrinin təsərrüfat dövrünə daxil edilməsi və digər antropogen faktorlardır.

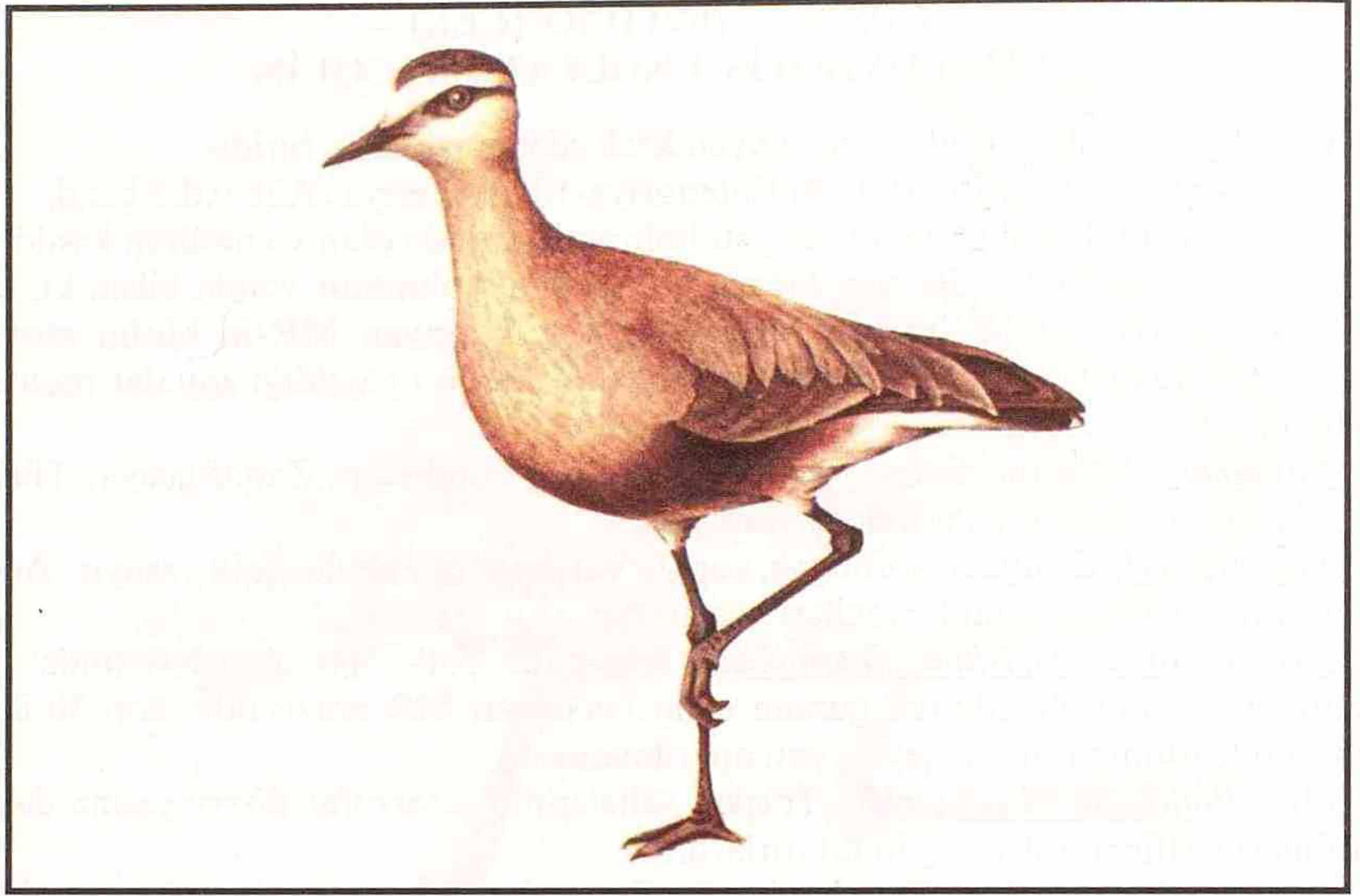
Bioloji xüsusiyyətləri: Doydaqdan kiçik, çəkisi 2,4 kq qədər olan quşdur. Ümumi rəngi kürəni bozdur və üzərində dalğavari köndələn naxışlar vardır. Boynunun yanlarında qara zolaq, uzun lələklərdən ibarət boyunluq və başında kəkil olur. Səssiz quşdur, yaxşı gizlənir. Ərazidə əvvəllər yuvalayan quş kimi qeyd edilirdi belə ki, A.B. Böme 1926-cı ildə onun Böyükdüz ərazisində valideynlər,lə gəzişən balalarını əldə etmişdir. Bu quş Naxçıvan MR üçün xarakterik quş hesab edilirdi, lakin son onilliklərdə müşahidə edilməyib.Naxçıvan MR ərazisindən köçüb gedərkən ciddi müşahidəsi vacibdir.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

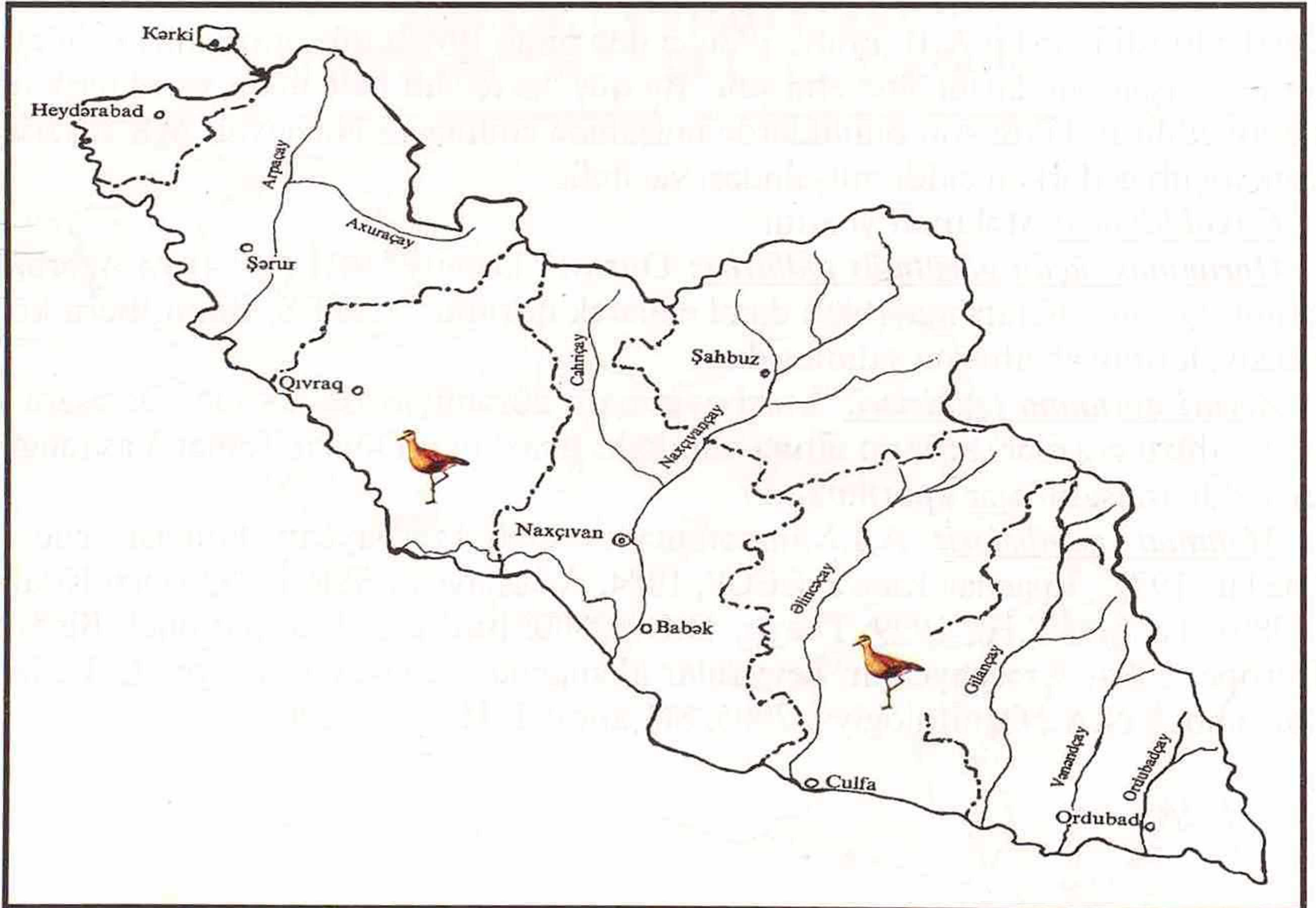
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Dünya , keçmiş SSRİ (1984) və Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına(1989) daxil edilərək qorunur. CİTES, Bonn, Bern konvensiyalarının siyahısına salınmışdır.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu maili düzənliyin Böyükdüz, Dərəşam və Culfa düzü əraziləri nəzarət altına alınmalı, Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığındı ciddi müşahidələr aparılmalıdır.

Məlumat mənbələri: A.İ.Ханмәммәдов,1960;Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı (1989); Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi,cild 3,2004;Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

ÇİĞİRQAN ÇÖKÜKBURUN
CHETTUSIA GREGARIA PALL.

ÇIĞIRQAN ÇÖKÜKBURUN - CHETTUSIA GREGARIA PALLAS

Çığırqan cüllüt cinsinə Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində yalnız bir növ daxildir.

Statusu: Qlobal - SPEC 1(2004), Kateqoriya - CR, kriteriya A3b,c ;

Kateqoriya - EN, təbiətdə say dinamikası ardıcıl azalmaqda davam edərək, məhv olmaq təhlükəsinə yaxın növdür. Bu növ təbiətdə say dinamikasını bərpa edə bilmədiyindən, məhv olmaq təhlükəsinə yaxınlaşmışdır, onun mühafizəsi üçün yalnız xüsusi qorunma vasitələri tətbiq olunmalıdır.

Yayılması: Avropa və Asiyanın müxtəlif regionlarında yayılmışdır. Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan MR-də ötüb keçən zaman müşahidə edilir.

Yaşayış yeri: Bozqır və yarım səhraların sututar sahələrində olur. Naxçıvan MR ərazisində Kəngərli rayonunun Araz sahili zonasında və Culfa rayonunda Əlincəçay sahilində rast gəlinir.

Sayı və onun dəyişmə dinamikası: Rusiya ərazisində 25- 80 cüt olduğu güman edilir. Azərbaycan Respublikası ərazisində sayğı aparılmışdır, lakin təqribən 0-10 cütün varlığı ehtimal olunur.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Başlıca olaraq yaşayış ərazilərinin təsərrüfat dövriyyəsinə daxil edilməsi və digər narahatedici amillərdir.

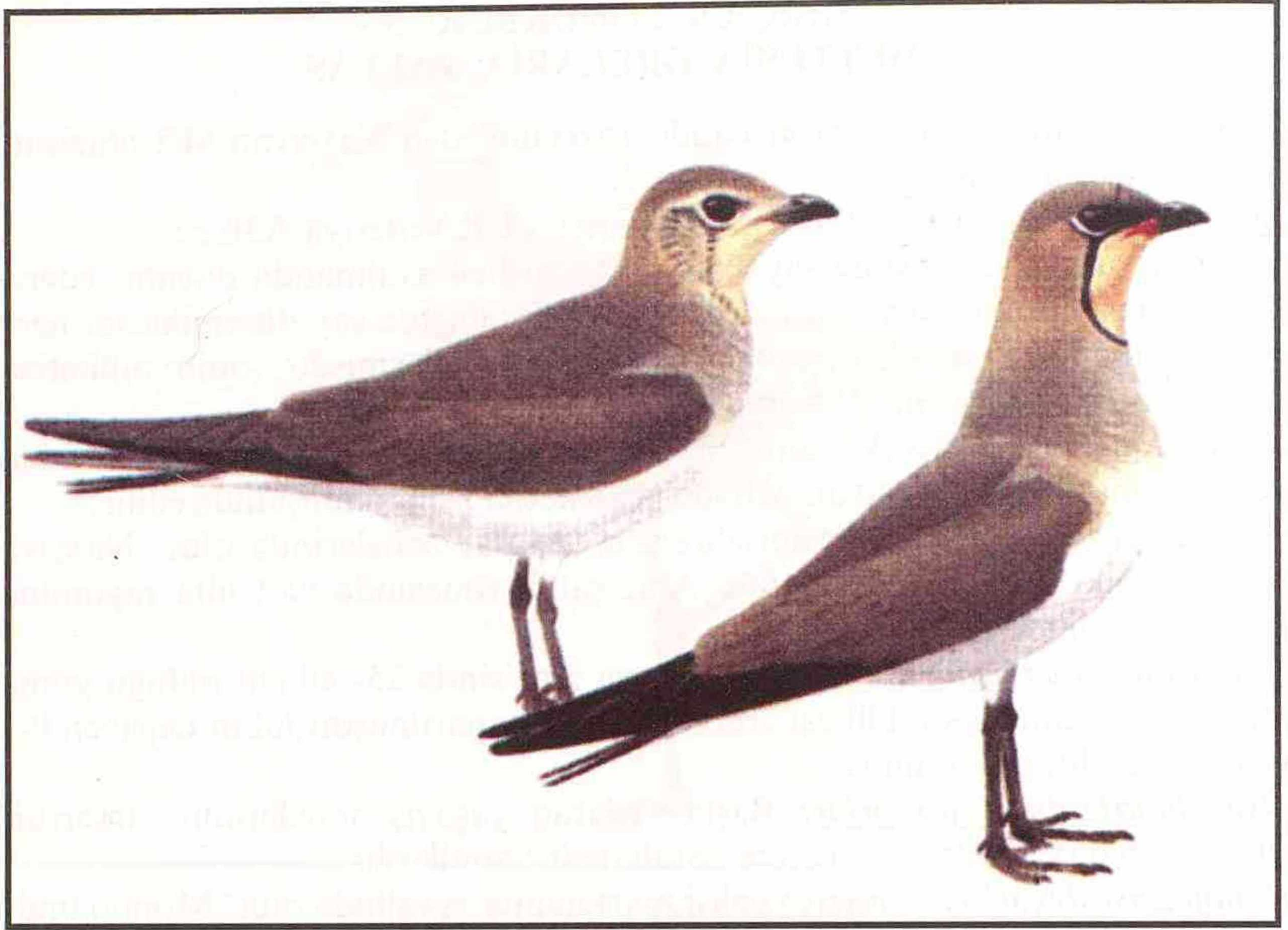
Bioloji xüsusiyyətləri: Əraziyə gəlişi mart ayının əvvəlində olur. Monoqamdır. Beli və döşü qonurtəhər bozdur. Başının üst tərəfi, gözlərindən keçən zolaqlar, qanadlarının ucu və quyruğu boyunca uzanan zolaq qaradır. Alnı, gözünün üzərindəki zolaq və quyruğunun dibi ağdır, qarnı kürən qarışıqlı qaradır. Yuvasını yerdə, adətən kol dibində qurur. Yuvada 4 yumurta qoyaraq 21-25 gün kürt yatır. Birinci kürt yatma baş tutmadıqda, ikinci dəfə yumurta qoyaraq kürt yatır. Azərbaycanda yuvalamır.

Çoxaldılması: Məlumat yorxdur.

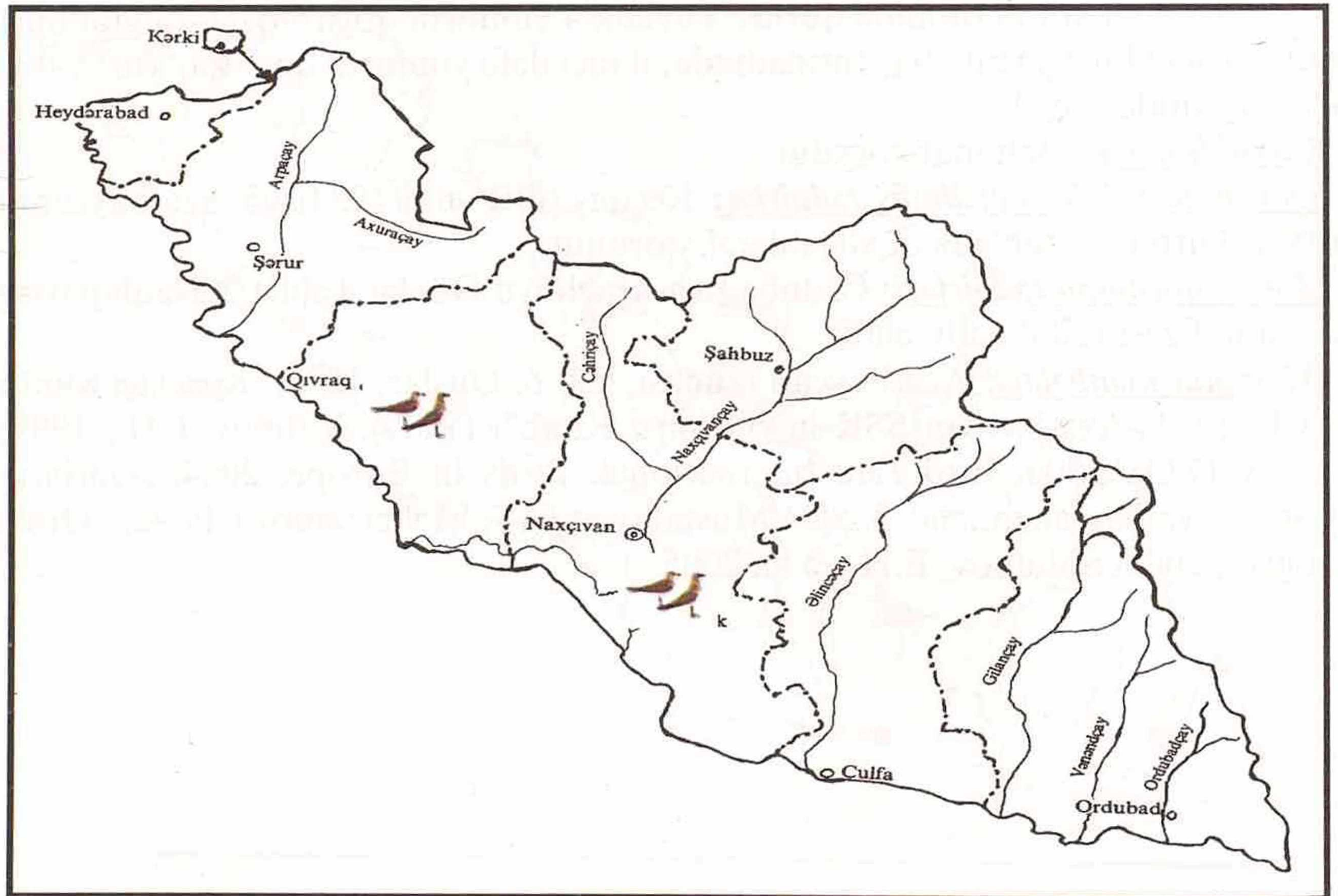
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ-nin(1984) və Azərbaycanın (1989) "Qırmızı kitab"ına daxil edilərək qorunur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad və Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlıqlarında mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı (1989); Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

ÇÖL HAÇAQUYRUĞU –
GLAREOLA NORDMANNI NORDM.

ÇÖL HAÇAQUYRUĞU – GLAREOLA NORDMANNI NORDM.

Azərbaycanda Haçaquyruqlar -Glareolidae fəsiləsinə 2 cinsə daxil olan 3 növ aiddir ki, onlardan da yalnız Haçaquyruq -Glareola cinsinə daxil olan 2 növü Naxçıvan MR ərazisində yayılmışdır.

Statusu: Qlobal- SPEC 1 (2004), Kateqoriya –DD, kriteriya- DD; Avropada qorunma statusu: Kateqoriya –EN, kriteriya A2b qəbul olunmuşdur.

Kateqoriya - NT, Naxçıvan MR ərazisində insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, sayı durmadan azalan nadir, təhlükəyə yaxın növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılması: Avropada, Asiyada və Afrikada yayılmışdır. Qışlamaq üçün isə yalnız Afrikaya köçür. Naxçıvan MR ərazisində Arazboyu maili düzənlik və orta dağlıq zonalarda yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Naxçıvan MR-in sututar və nisbətən bataqlaşmış qamışlıq sahələrində yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada 2500-5100 cütün olduğu güman edilir. Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində isə sayının dəyişilmə dinamikası öyrənilməmişdir, lakin sayının azaldığı müşahidə edilir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Başlıca olaraq antropogen faktorlardır. Yazın əvvəlindən başlayaraq Arazboyu düzənlik əraziləri mal-qara ilə intensiv otarılır, qamışlıqlar və bataqlıqlar qurudulur. Beləliklə, bu növə birbaşa və ya dolayısı yolla ziyan vurulur.

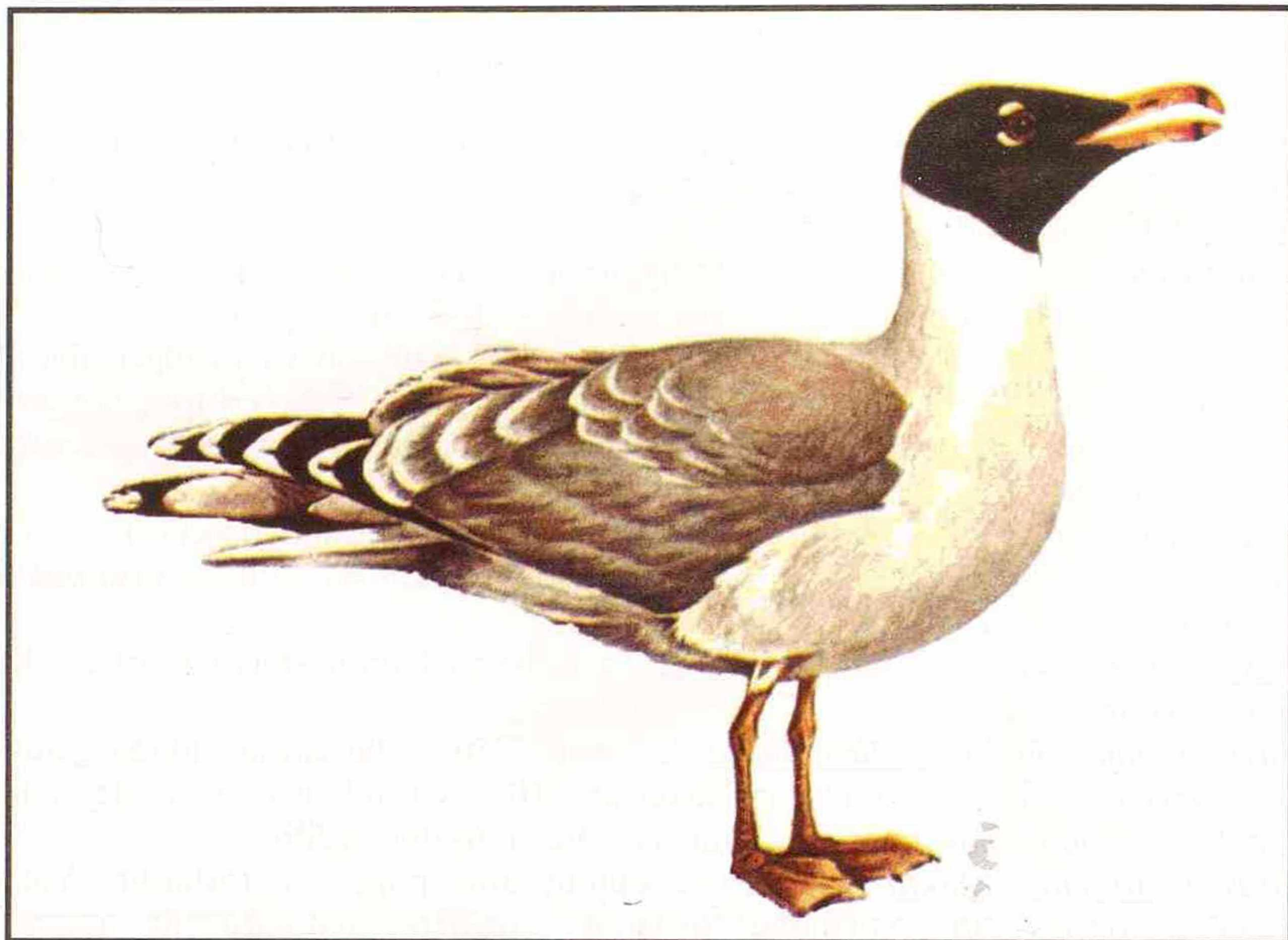
Bioloji xüsusiyyətləri: Xarici görünüşcə qaratomyuqdan nisbətən iri olub, sükan lələklərinin formasına görə qaranquşa oxşayır belə ki, quyruğunun haçası daha çox dərinidir. Boğazındakı yaxalığın rənginə və formasına görə seçilir, eyni zamanda rəngi çəmənlik haçaquyruğunun rəngindən nisbətən tündür. Ədəbiyyat məlumatlarında vaxtı ilə Kür-Araz ovalığındakı təbii göllərdə sayının çox olduğu göstərilmiş, amma sonralar sayının get-gedə azaldığı və Ağgöldə yalnız 20 cütə qədərini yuvaladığı qeyd olunmuşdur. Bütün bu faktlar və eyni zamanda 1980-1990-cı illərdə yuvalama mövsümündə rast gəlinməsi haqqındakı məlumatlar da sonradan təsdiq olunmamışdır. Azərbaycana reproduksiya üçün gəlir. Sternalar, ağquyruq və caydaq cüllütlər ilə qarışıq koloniyalarda yuvalayır. Yerdə heç bir döşəməsiz, sadə yuvaya iyun ayında 2-3 yumurta qoyaraq kürt yatıb bala çıxardır. Nadir quşdur.

Coxaldılması: Məlumat yoxdur.

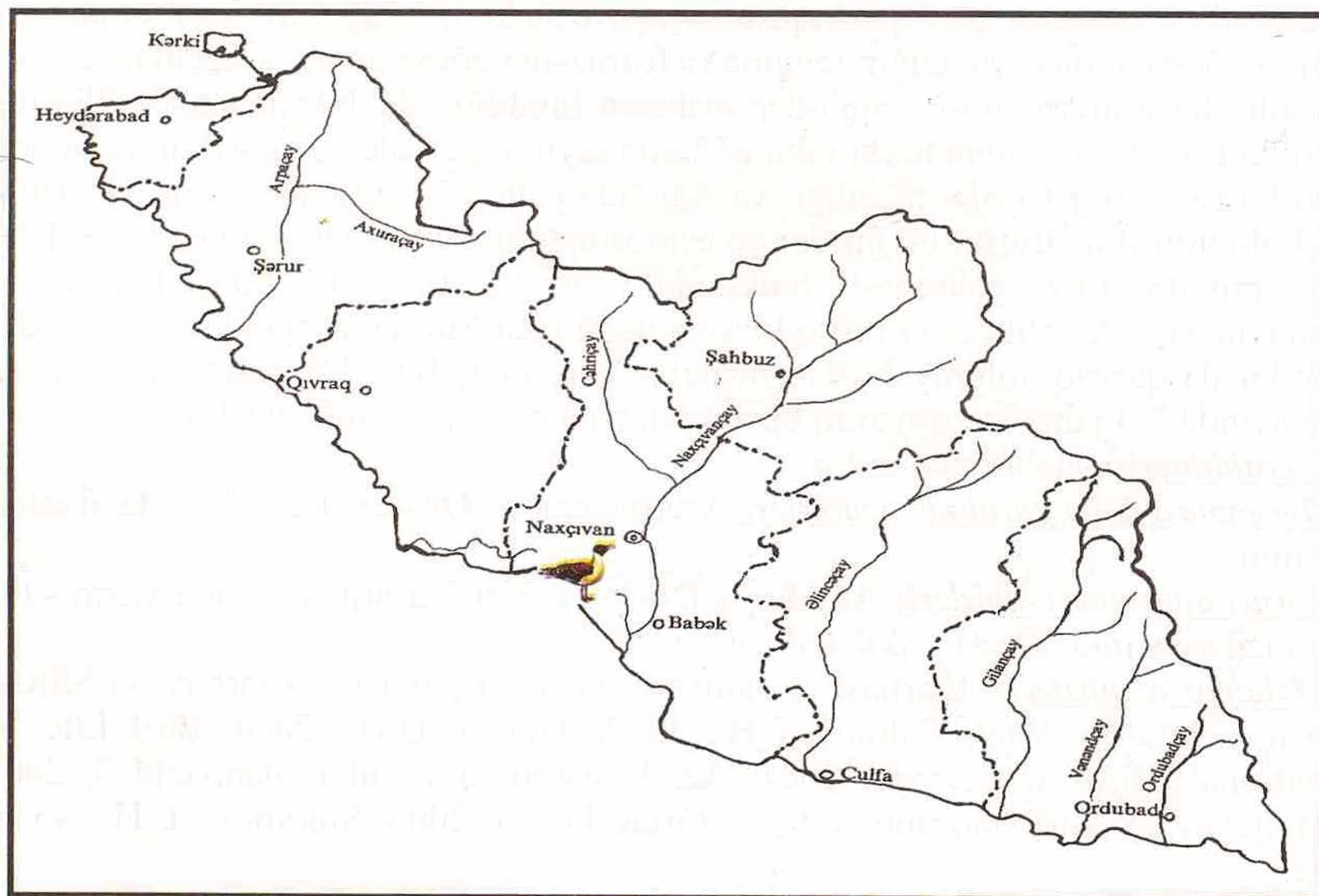
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına daxil edilib qorunur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığı və ona yaxın sututar ərazilərdə mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

QARABAŞ GÜLƏYƏN (GÜLƏYƏN QAĞAYI)
LARUS İSHTHYAETUS PALL.

QARABAŞ GÜLƏYƏN (GÜLƏYƏN QAĞAYI) – LARUS İCHTHYAETUS PALL.

Azərbaycanda qağayı cinsinə 7 növ daxildir ki, onlardan da 6 növü Naxçıvan - MR ərazisində qeyd edilmişdir.

Statusu: Avropada -Non-SPEC(2004);

Kateqoriya - NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş təhlükəyə yaxın növdür. Bu növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Avropa və Asiyada yayılıb, qışlamaq üçün Hindistan və Hind-Çinə qədər köçür. Ərazimizdə miqrasiya zamanı olur.

Yaşayış yeri: Xəzər dənizi, Mingəçevir, Araz dərəyaçayı və bəzən daxili sular ətrafında yaşayır.

Sayı və onun dəyişmə dinamikası: Avropada 27600 cütdən çox, Azərbaycanda isə 50- 280 cüt olduğu qeyd edilir. Sayının dəyişmə səbəbləri Naxçıvan MR ərazisində tədqiq edilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Antropogen faktorların dolayısı yolla təsiri və qida bazasının azlığının əsas limitləşdirici faktorlar olduğu güman edilir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Qarğadan iri, çəkisi 1 kq-dan çox olan quşdur. Başı boynunun arxasından boğazına kimi qara-qonur, qanadların ucu qara, beli və qanadları boz, qalan hissələri isə ağdır. Ayaqları sarımtıl, dimdiyi qırmızımtıl – sarı, uc hissədə isə qara eninə zolağı vardır. Güləyən qağayının arealı tam olmayıb, dizyunktivdir. Azərbaycana və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisinə qışlamaq üçün gəlir. Başlıca olaraq balıqla qidalanır.

Çoxaldılması: Çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

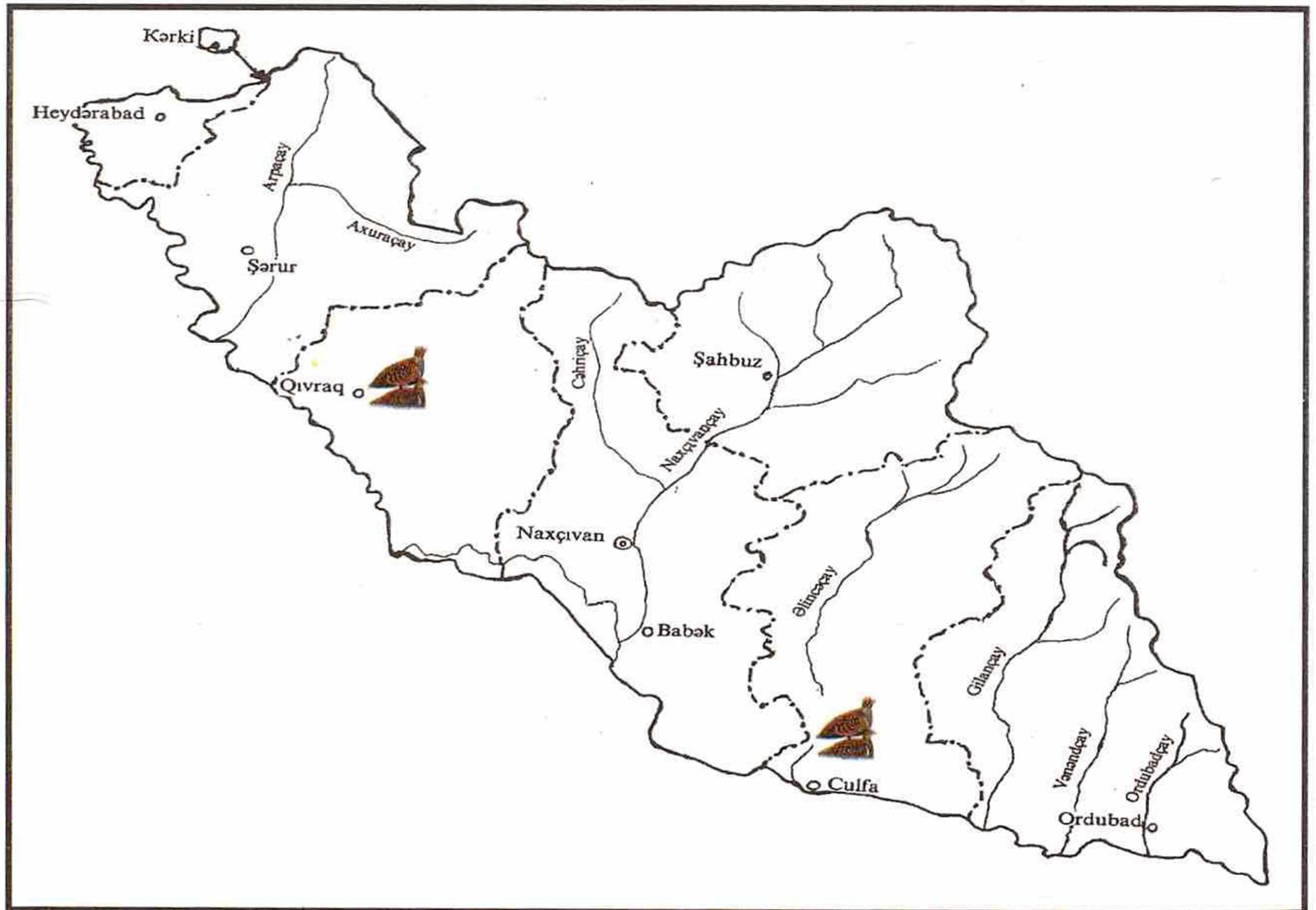
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ-nin "Qırmızı kitab"ına daxil edilərək qorunurdu. Azərbaycanda qorunma statusu olmamışdır. Naxçıvan MR ərazisində heç bir tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Красная Книга СССР, 1984; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Məstafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

QARAQARIN BAĞRIQARA
 PTEROCLES ORIENTALIS L.

QARAQARIN BAĞRIQARA – PTEROCLES ORIENTALIS LINN.

Fəsiləyə 2 cinsə daxil olan 14 növ aiddir ki, onlardan da 2 cinsə daxil olan 3 növü Azərbaycanda yayılmışdır.

Statusu: Avropada - SPEC 3 (2004);

Kateqoriya - VU, məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan, təhlükəyə yaxın həssas, nadir növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılması: Cənubi Avropa, Afrika, Madaqaskar və Asiyada yayılmışdır. Naxçıvan MR ərazisində Arazboyu düzənliyinin Böyükdüz və Culfa düzündə rast olunur.

Yaşayış yeri: Naxçıvan MR-in səciyyəvi səhra və yarımsəhra quşudur. Topallı, yovşanlı, kəngizli, bəzən şorəngəli açıq landşaftlarda yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada 28000-62000, Azərbaycanda isə 50-250 cütün olduğu güman edilir. Naxçıvan MR ərazisində qışda 4-6 fərd, yaz-yay aylarında isə 30 - 40 fərd saymaq olur. Sayının dəyişilmə dinamikası öyrənilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Başlıca olaraq antropogen faktorlardır. Yazın əvvəlindən başlayaraq Arazboyu düzənlik əraziləri mal-qara ilə intensiv otarılır. May ayının sonuna qədər davam edən bu proses quşların həmin ərazidə yuvalamasına ciddi təhlükə yaradır.

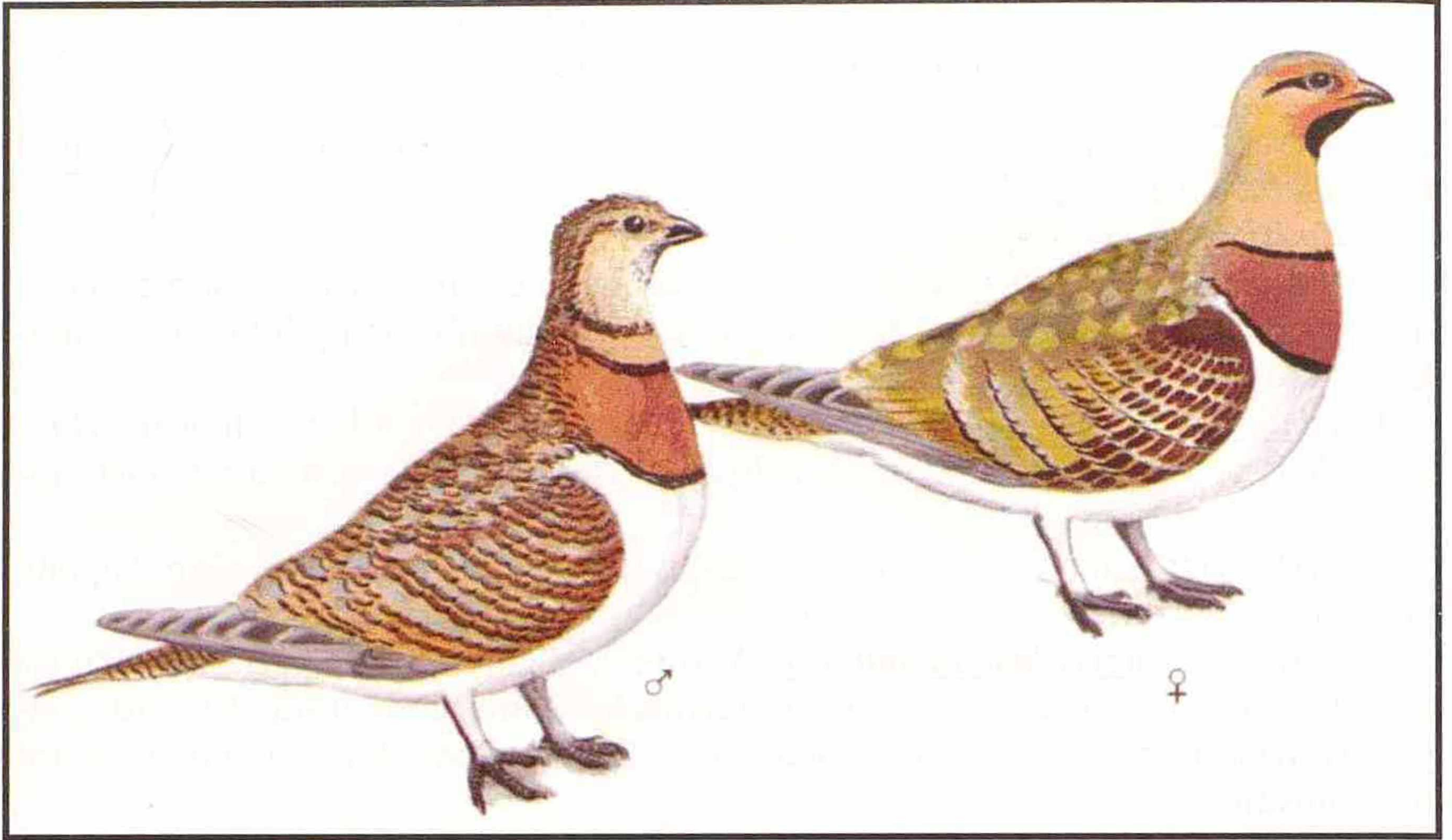
Bioloji xüsusiyyətləri: Yarımsəhra və səhra quşlarıdır. Cinsi dimorfizm vardır. Erkək quşun bel tərəfi tünd boz olub, qanadlarının uc hissəsində açıq sarı rəngli iri lələklər vardır. Lələkləri qısa, sıx və sərtidir. Qanadları uzun və iti, quyruğu paz formalı, ayaqları isə qısadır. Yuvalama zamanı 3 yumurta qoyub kürt yatır. İnkişaf tipinə görə cücəli quşdur. Ovculuq əhəmiyyəti kəsb edir.

Coxaldılması: Məlumat yoxdur.

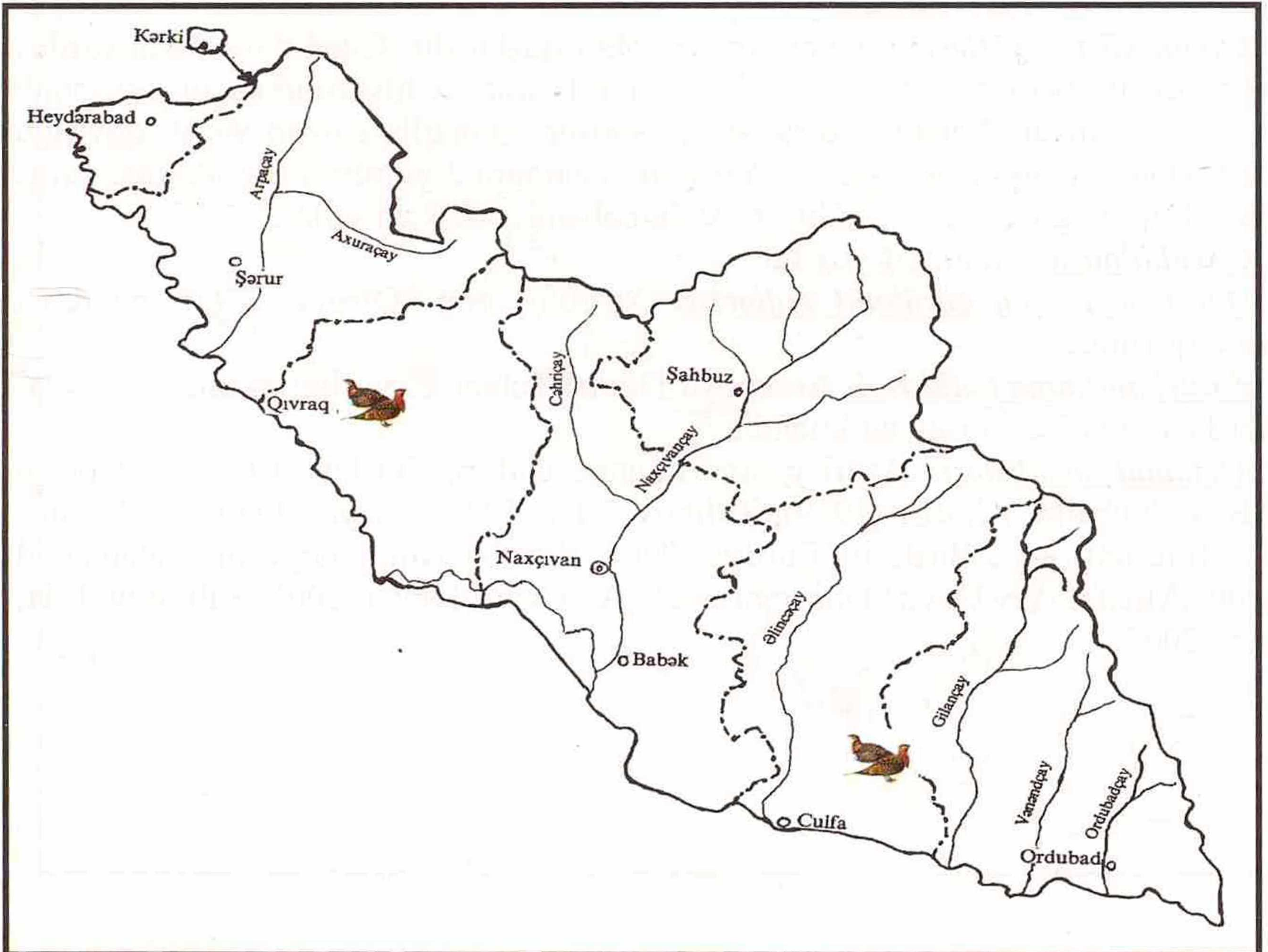
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına daxil edilib qorunur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığı və ona yaxın ərazilərdə mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı (1989); Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

AĞQARIN BAĞRIQARA
PTEROCLES ALCHATA LINN.

AĞQARIN BAĞRIQARA – PTEROCLES ALCHATA LINN.

Naxçıvan MR ərazisində cins daxilində yayılan ikinci növdür.

Statusu: Avropada - SPEC 3(2004);

Kateqoriya – NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş təhlükəyə yaxın növdür. Xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Afrikanın şimalı, Şərqi Avropa və Asiyada yayılmışdır. Naxçıvan MR ərazisində başlıca olaraq qaraqarın buğrıqaranın yayıldığı zonalarda rast olunur.

Yaşayış yeri: Naxçıvan MR-in Arazboyu düzənliyinin yarımşəhra və səhra zonasında yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada 10000- 21000 cüt müşahidə edilmiş, Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində isə sayğı aparılmamışdır.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Başlıca olaraq antropogen faktorlardır. Yaşayış əraziləri təsərrüfat dövriyyəsinə daxil edilmiş, reproduksiya vaxtı isə narahatedici amillər (qoyun sürüləri, çoban itləri, ovçular və s.) çoxalmışdır.

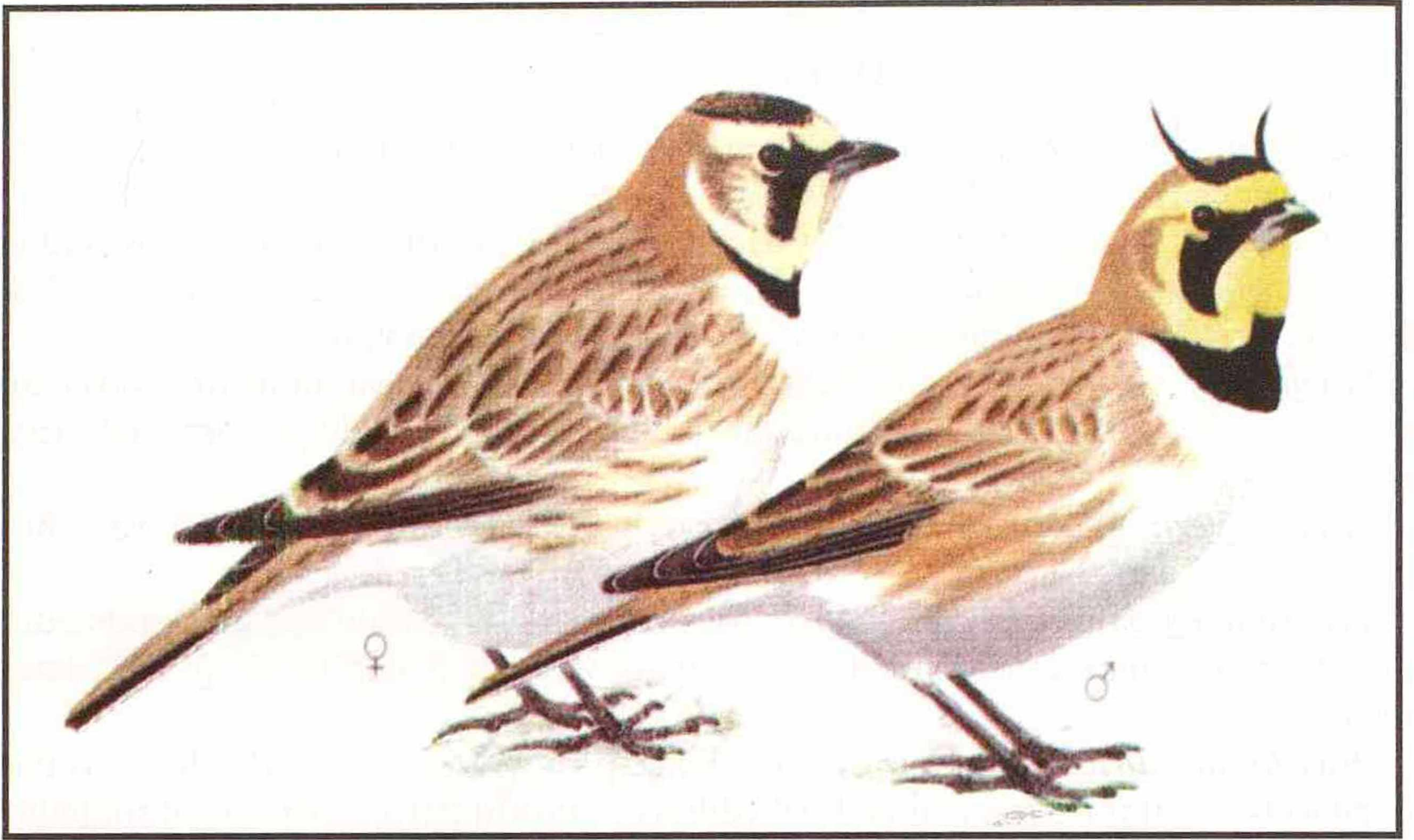
Bioloji xüsusiyyətləri: Tipik səhra və yarımşəhra quşudur. Yaşadığı mühitə uyğun rəng çalarları vardır. Göz- dimdik küncü, gözlərin ətrafı və oradan qulağa qədər uzanan zolaq qaradır. Çənəsinin altı və boğazı qaradır. Çinədanı açıq yaşıl, döşü isə çəhrayı rəngdə olur. Çinədanı ilə döşü arasından ensiz qara zolaq keçir. Qarnı ağ olub, ikinci köndələn qara zolaqla döşündən ayrılır. Ayaqları qısa olub, lələkləri ağdır. Reproduksiyası qaraqarın buğrıqarada olduğu kimidir. Son dövrlər sayı kəskin azalmış, yaz ayının sonunda 4-8 ədəd saymaq mümkün olmuşdur. Yuvalaması dəqiqləşdirilməmişdir. Ciddi nəzarətin olması vacibdir. Ovçuluq əhəmiyyəti kəsb edir.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

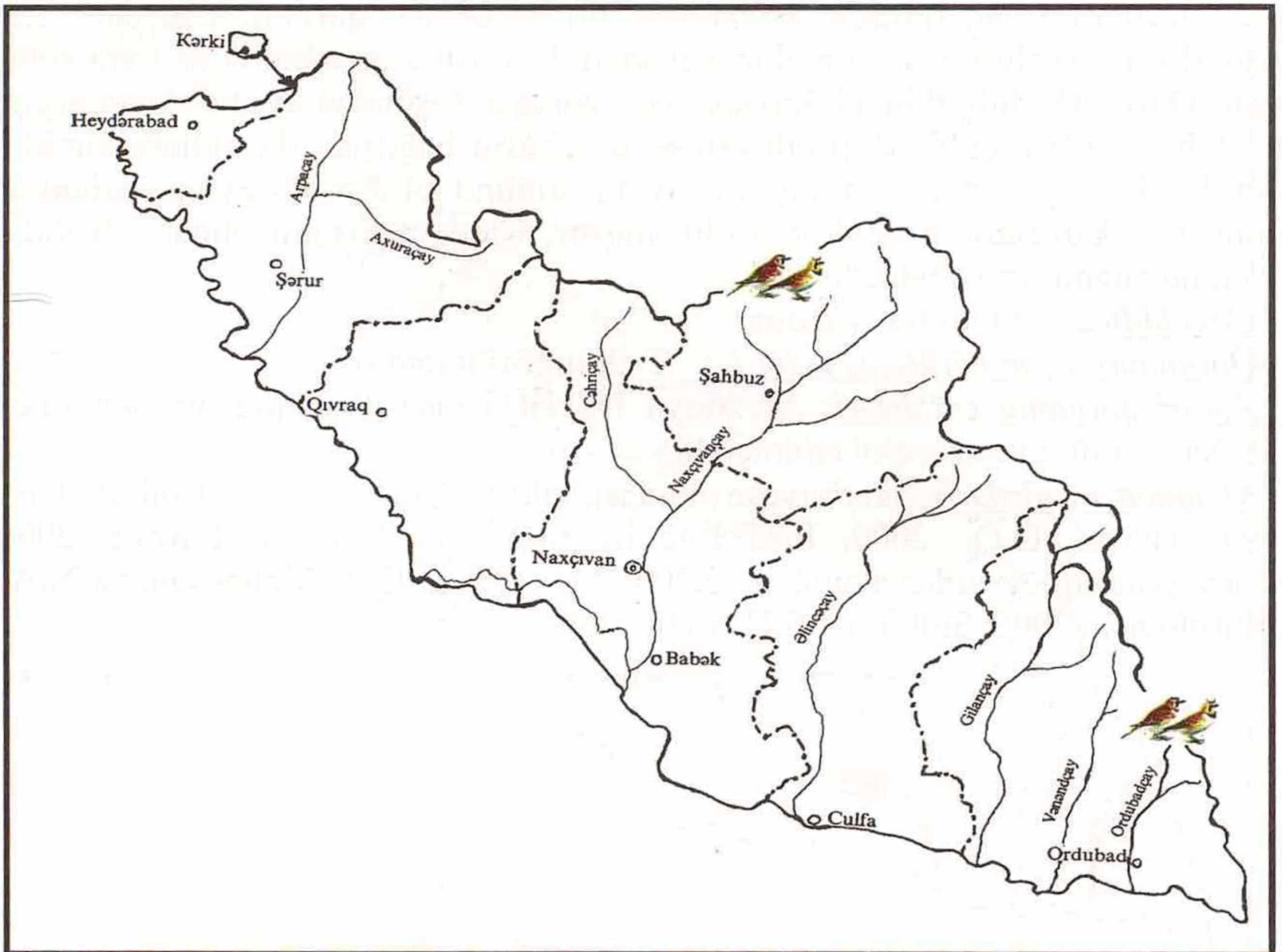
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığı və ona yaxın ərazilərdə mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

BUYNUZLU ALP TORAĞAYI
EROMOPHILA ALPESTRIS LINN.

BUYNUZLU ALP TORAĞAYI- EREMOPHILA ALPESTRIS LINN.

Azərbaycan ornitofaunasında turağaylar fəsiləsinin 6 cinsə daxil olan 10 növü vardır ki, onlardan da 6 cinsə daxil olan 8 növü Naxçıvan MR ərazisində yayılmışdır.

Statusu: Avropada- Non - SPEC (2004);

Kateqoriya – NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən area-
lı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş təhlükəyə yaxın növdür. Növ xüsusi müha-
fizə sahələrində qorunmalı və bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Geniş areala malik olub Avropa, Asiya və Şimali Amerika ərazilə-
rini əhatə edir.

Yaşadığı yer: Dağlıq və tundra quşudur. Naxçıvanda yüksək dağ qurşağında
yaşayır. Qışda Arazboyu ərazilərə, Naxçıvan şəhəri ətrafına da yenirlər.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada 2200000 - 6600000, Azərbaycan-
da isə 1000-10000 cütün yaşadığı güman edilir. Naxçıvan MR ərazisində sayğı
aparılmışdır. Lakin sayının get- gedə azaldığı müşahidə edilmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: İnsan fəaliyyəti nəticəsində yüksək dağlıq zonaların
daha çox istismar edilməsi ilə əlaqədar olduğu güman olunur. Limitləşdirici fa-
ktorların dəqiqləşdirilməsi vacibdir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Sığırçıdan kiçik olub, başının yanlarında uzun
lələklərdən ibarət "buynuz" vardır. Bel tərəfi sarımtıl - çəhrayı rəngə çalan boz
dur. Üzərində qara lələklər vardır. Qarın tərəfi, alını, boğazı və quyruğunun
kənarındakı zolaqlar ağdır. Yüksək dağ qurşağında çəmənliklərdə məskunlaşa-
raq yerdə yuva qururlar. Yerdə yuva qurması onu həmin ərazidə otarılan mal –
qara tərəfindən zərər görməsinə imkanı yaradır.

Saxlanması: Məlumat yoxdur.

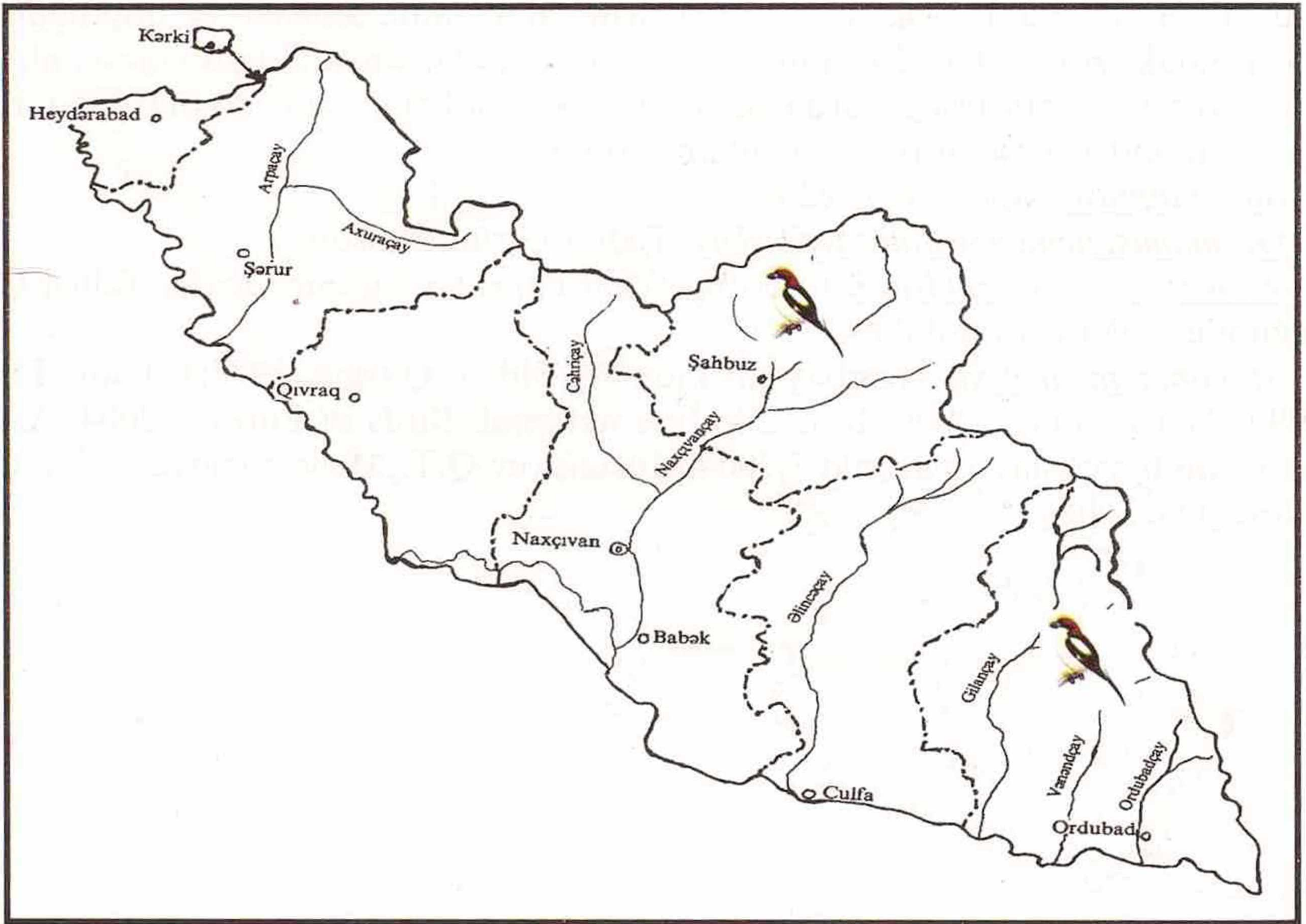
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkı və Şahbuz Dövlət Təbiət Qo-
ruğunda mühafizəsi təşkil edilə bilər.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Talıbov T.H.,
1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azər-
baycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Or-
nitologiya, 2005.

QIRMIZIBAŞ ALAÇÖHRƏ
LANIUS SENATOR LINN.

QIRMIZIBAŞ ALAÇÖHRƏ – LANIUS SENATOR LINN.

Azərbaycan faunasında alaçöhrə cinsinə 5 növ daxildir ki, onlardan da bir növünün təbiətdəki vəziyyəti kəskinləşmişdir.

Statusu: Avropada - SPEC 2 (2004);

Kateqoriya – NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş təhlükəyə yaxın növdür. Növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı və bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılməsi: Avropada, Asiyada və Şimali Afrikada yayılmışdır. Qışlamaq üçün Afrika və Ərəbistan yarımadasına köçür.

Yaşayış yeri: Ərazinin aran və dağətəyi rayonlarının quru iqlimli kolluqlarında yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada 480000 - 1200000, Azərbaycanda isə 5000 – 20000 cütün olduğu güman edilir. Naxçıvan MR ərazisində sayğı aparılmamışdır, lakin sayının get-gedə azaldığı müşahidə edilir.

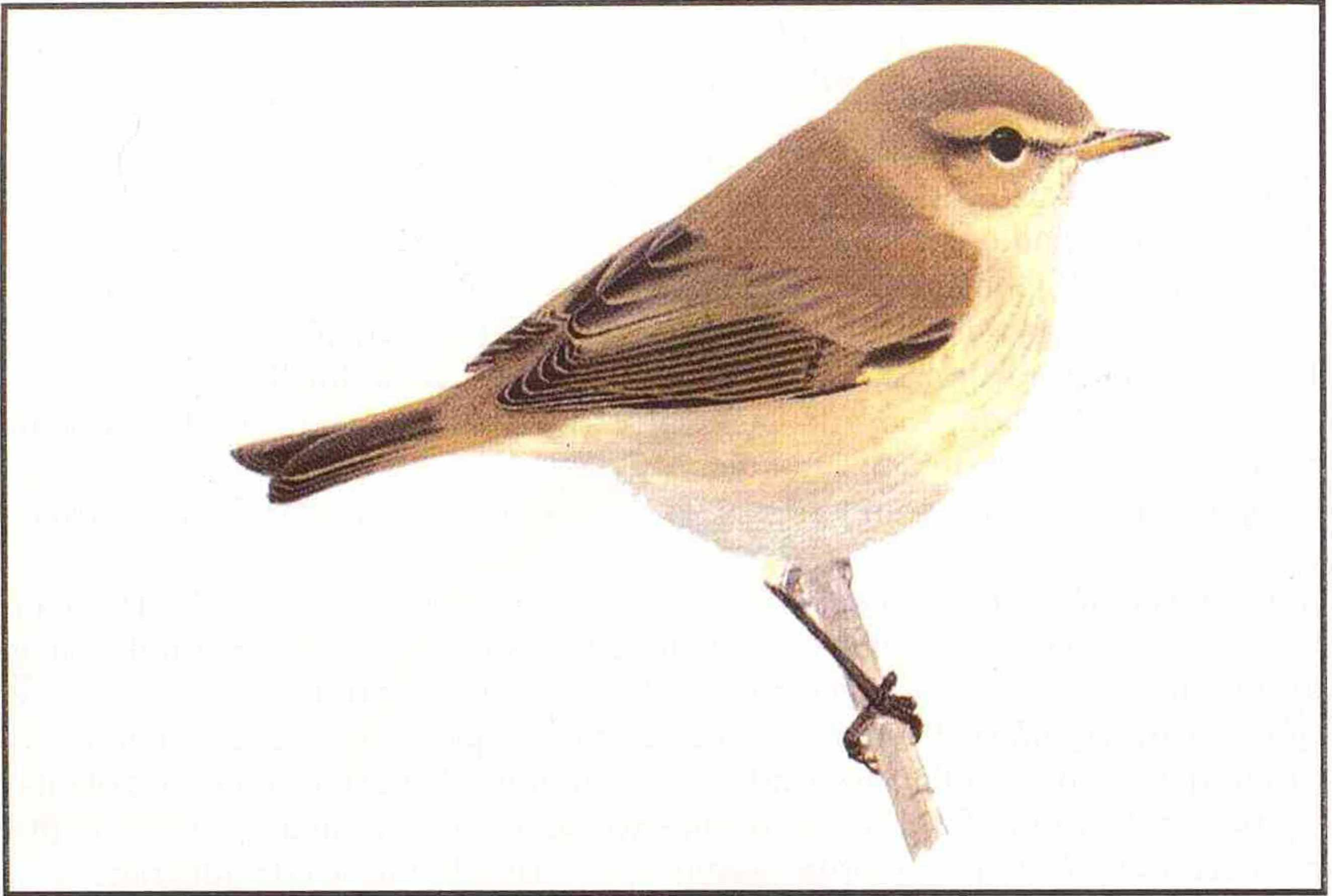
Bioloji xüsusiyyətləri: Başının üstü qırmızımtıl – qəhvəyidir. Beli, qanadları və quyruğu qara, alını, çiyinləri üzərində və quyruğunun kənarlarında olan zolaqlar və qarın tərəfi ağdır. Əraziyə reproduksiya üçün may ayında gəlir və avqust ayında gedirlər. Kolluq ərazilərdə yaşayır və yuvasını kol üzərində qururlar.

Coxaldılması: Məlumat yoxdur.

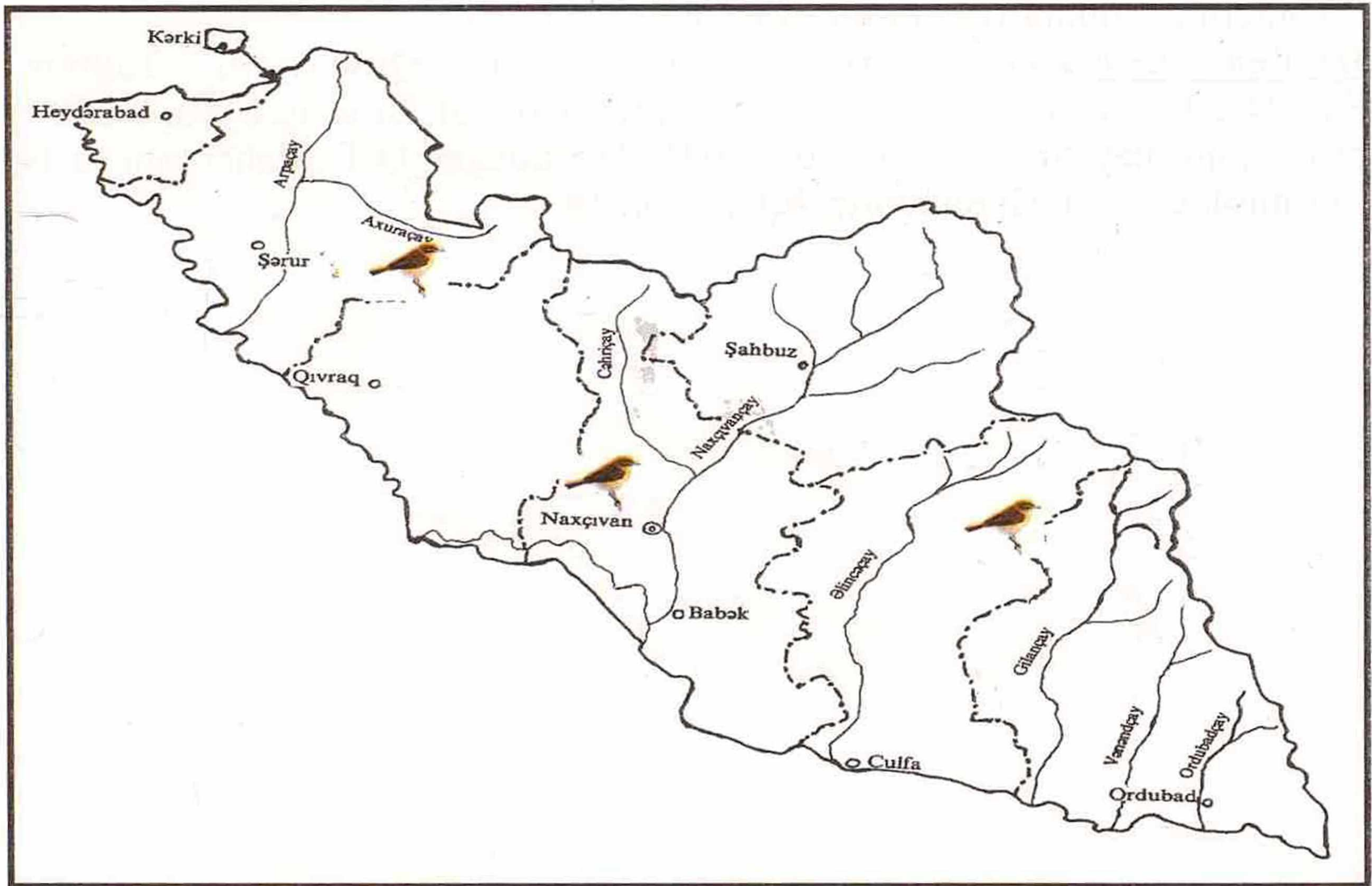
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu və Ordubad Milli Parkı ərazisində mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Мялумат мянбяляри: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Talıbov - T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; - Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

KÖLGƏLİK YARPAQGÜDƏNİ
PHYLLOSCOPUS COLLYBITA VIEILL.

KÖLGƏLİK YARPAQGÜDƏNİ – PHYLLOSCORUS COLLYBITA VIEILL.

Silvilər fəsiləsinin Azərbaycanda 8 cinsinə aid olan 26 növü qeyd edilmişdir. Şərti olaraq biotopla əlaqədar olaraq 2 qrupa bölünürlər: su bitotoplarla (çay kanal və göl sahillərindəki qamışlıq və kolluqlar) sıx bağlı olan sisəklər və qamışcılar, ikincisi isə su biotopu ilə o qədər də sıx bağlı olmayan zövzəklər, kölgəsevərlər, yarpaqgüdənlər.

Statusu: Avropada - Non - SPEC (2004).

Kateqoriya – NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş təhlükəyə yaxın növdür. Növ xüsusi mühazə sahələrində qorunmalı və bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Avropada, Şimali - Qərbi Afrikada yayılıb, qışlamaq üçün Afrika və Hindistana qədər miqrasiya edirlər.

Yaşayış yeri: Azərbaycanda dağ meşələri qurşağında, kolluq və qırılmış meşə yerində çıxan pöhrəliklərdə yaşayır. Naxçıvan MR – də Şahbuz və Babək rayonunun meşə-kolluq əraziləri, Naxçıvan şəhərində yerləşən Nəbatat bağında ki zirinc, dovşanalması və itburnu kolluqları sahəsində yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada 30000000 - 60000000, Azərbaycanda isə 10000 –100000 cüt olduğu güman edilir. Naxçıvan MR ərazisində sayğı aparılmamışdır, lakin növün meşə kolluq ərazilərdə son zamanlar az rast olunduğu müşahidə edilmişdir.

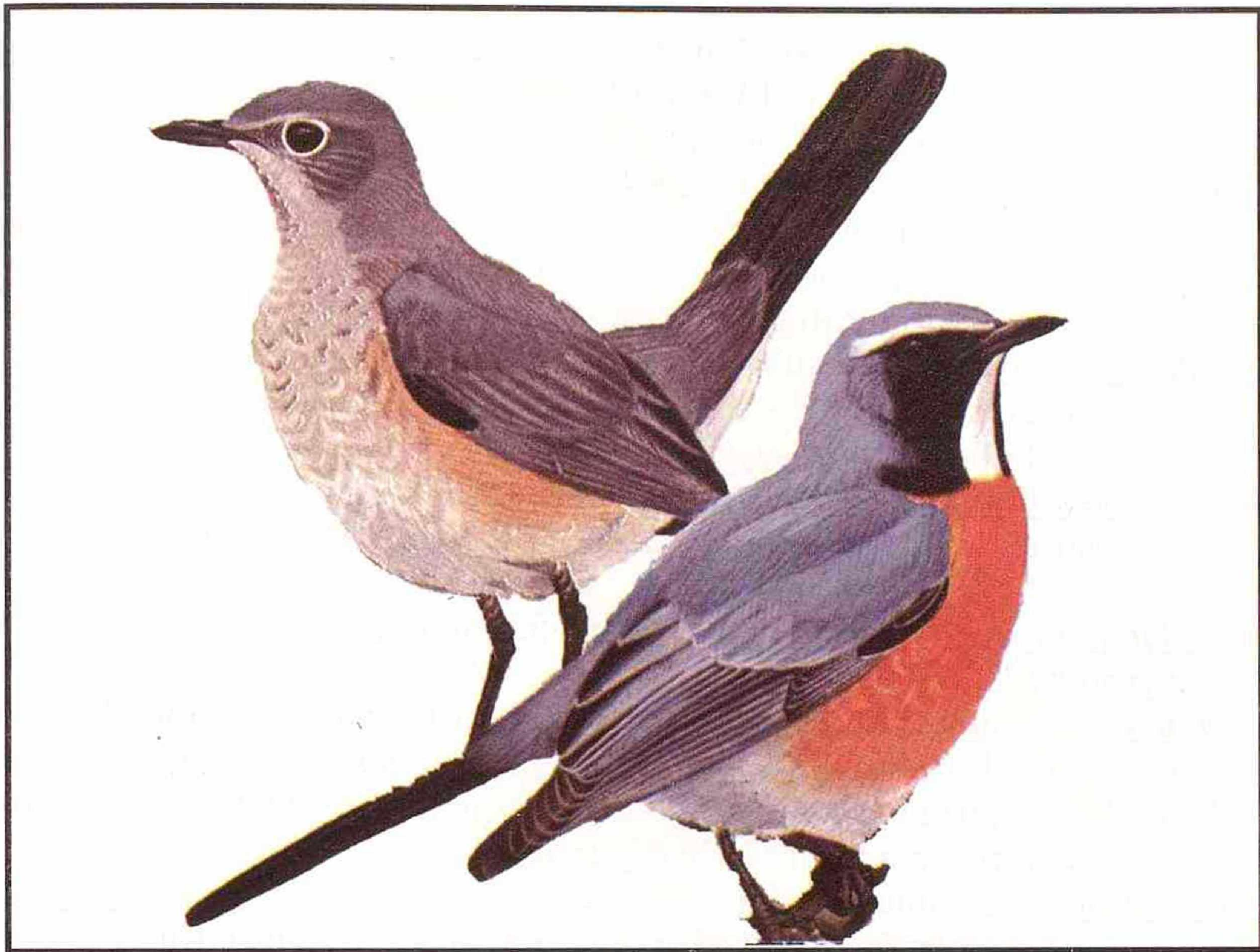
Əsas limitləşdirici faktorlar: Başlıca olaraq meşə - kolluq ərazilərin doğranılaraq, uyğun biotopların azalması hesab edilə bilər.

Bioloji xüsusiyyətləri: Naxçıvan MR ərazisində fəsilənin 6 cinsə daxil olan 12 növü vardır. Yarpaqgüdən cinsinin Azərbaycanda 4 növü yaşayır ki, onlardan da yalnız 2 növü Naxçıvan MR ərazisində qeyd olunmuşdur. Sərçədən kiçik quş olub, üz tərəfi, qanadları və quyruğu yaşıla çalan – boz, alt tərəfi qonurtəhərdir. Ağımtil qaşları vardır. Ayaqları parlaq qaradır. Nəğməkar quşlardandır. Qafqazda və Azərbaycanda 2 yarım növü ayırd edilir: Qafqaz (Ph.c. lorenzii Lorenz) və Şərqi Avropa (Ph.c. abietinus Nilsson) yarım növləri. Martın ortalarında uçub gəlir, sentyabr – oktyabr və ya noyabrın əvvəllərində uçub gedirlər. Yuvasını kolluqda və ya pöhrəliklərdə tikir. Yuvası kürəşəkilli olub, yan girişlidir. Ağ qırmızı - qonur xallı 7- yə (adətən 4-6) qədər yumurta qoyaraq kürt yatır, 12-14 gündən sonra balalar çıxır və bir o qədər də yuvada yemləndirilərək pərvazlanırlar. Adətən ildə 2 dəfə yumurta qoyur. Qidasını bağ və meşə ziyanvericiləri, qansoran cücülər təşkil edir. Süni yuvalarda məskunlaşmırlar, ona görə də başlıca fikir meşə – kolluq ərazilərin artırılmasına verilməlidir.

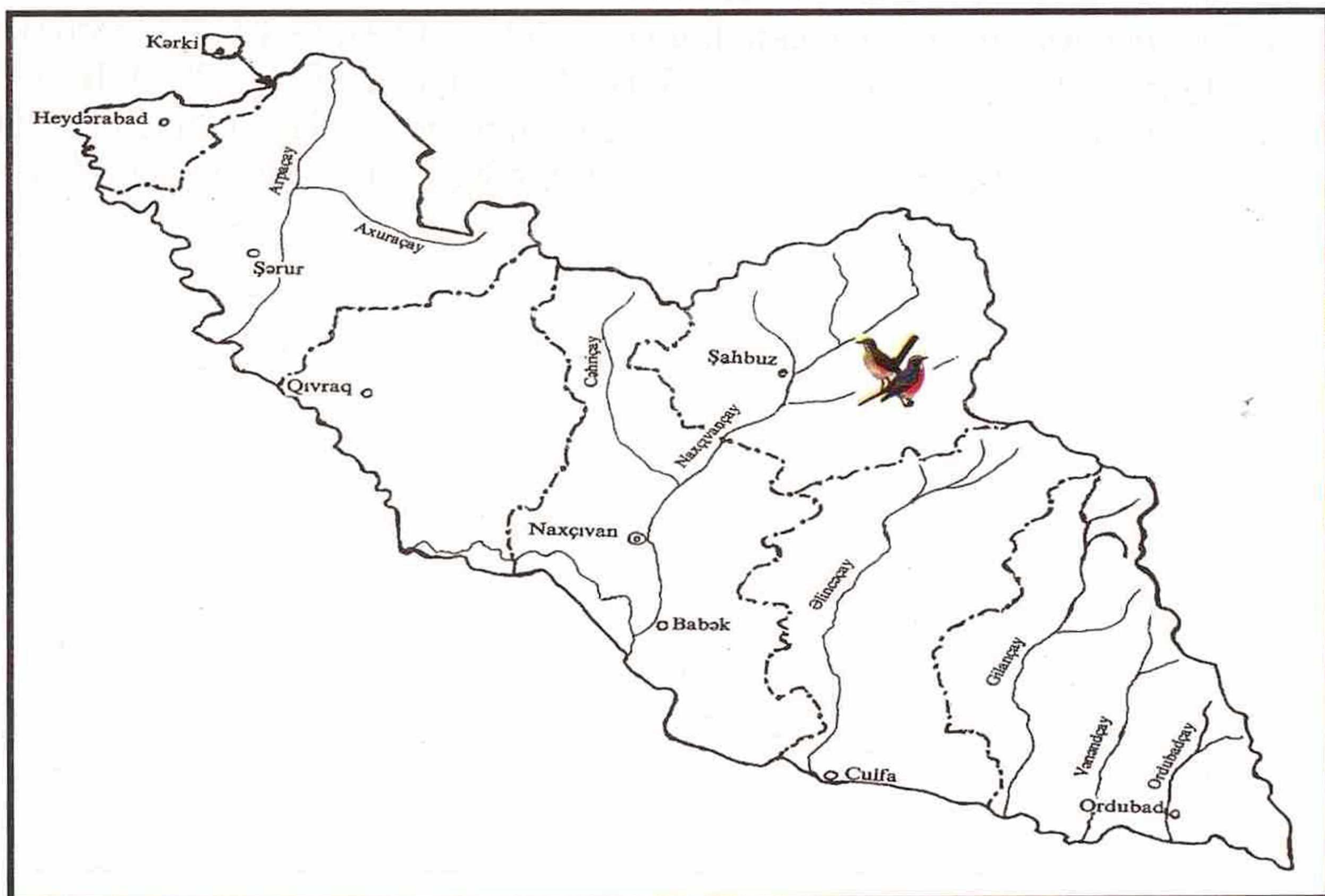
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu, Ordubad Milli Parkı və Nəbatat bağı ərazisində mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Talibov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

AĞBOĞAZ BÜLBÜL
İRANİA GUTTURALİS GUERİN

**AĞBOĞAZ BÜLBÜL –
İRANİA GUTTURALİS GM.**

Cins daxilində Azərbaycanca yayılmış yeganə növdür.

Statusu: Avropada - Non-SPEC (2004);

Kateqoriya – NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş təhlükəyə yaxın nadir növdür. Bu növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı və bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Asiyada və Cənubi Qafqazda yayılıb. Qışlamaq üçün Cənubi-Şərqi Asiyaya köçür. Naxçıvan MR - in səciyyəvi quş növü hesab edilir. Quraq dağ - yamaqlarında kolluqlarda yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada 410000 - 920000, Azərbaycanda isə 1000-10000 cütün olduğu güman edilir. Naxçıvan MR ərazisində sayğı aparılmamışdır.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Antropogen faktorların təsirindən növün təbiətdəki vəziyyəti kəskinləşmişdir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Sərçədən böyük, nisbətən uzunayaq quşdur. Erkəyinin bel tərəfi kül kimi boz, başının və boynunun yanları, qanadları və quyruğu qara, "qaşı", boğazı və qarnı ağ, döşü və bədəninin yanları narıncıdır. Yuvasını kolda, bəzən də yerdə qurur. Nadir quş kimi qorunur.

Saxlanması: Məlumat yoxdur.

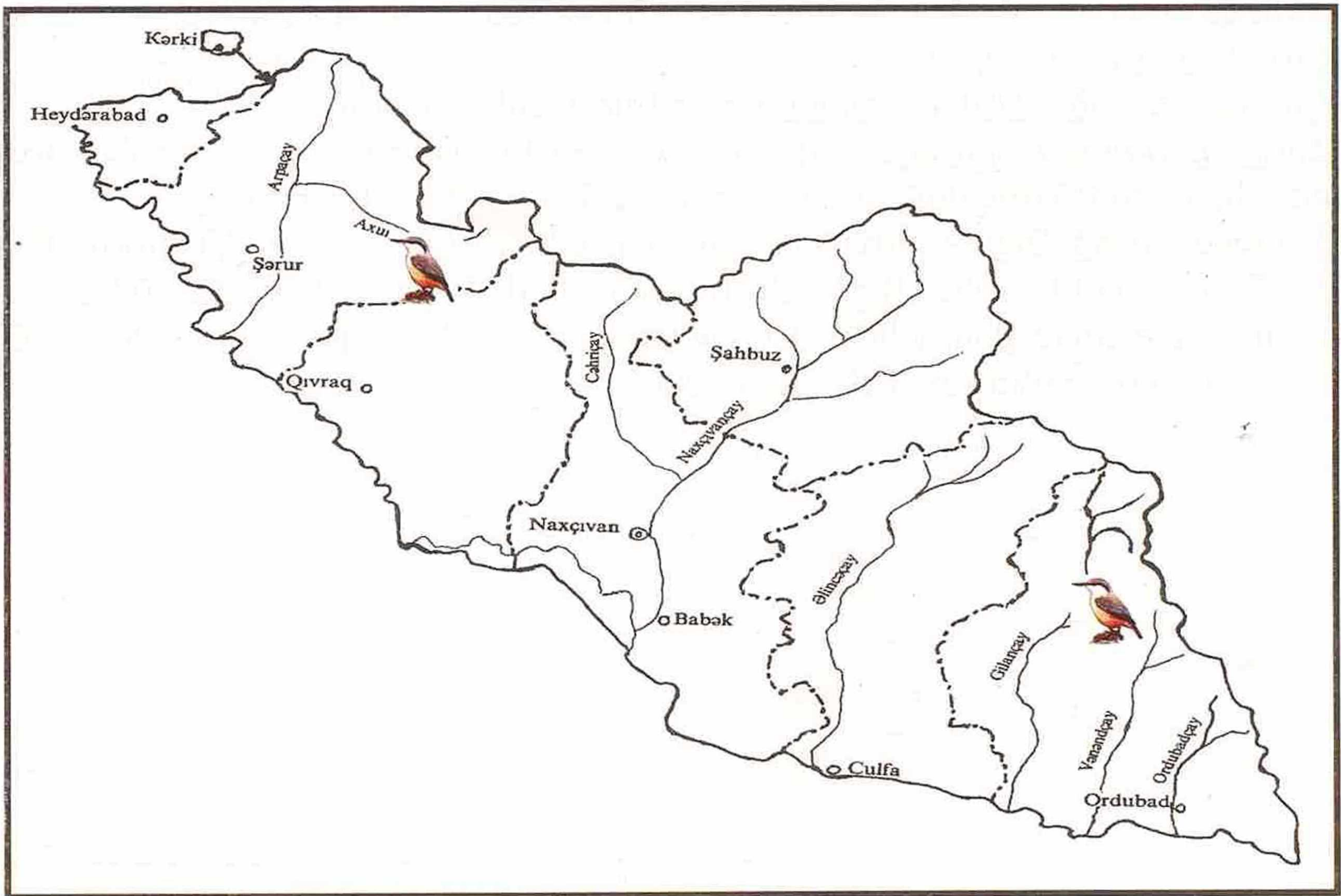
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına daxil edilərək qorunur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkı və Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu ərazilərində mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

BÖYÜK QAYALIQ SİTTASI
SİTTA TEPHRONATA SCHARP

BÖYÜK QAYALIQ SİTTASI – SİTTA TEPHRONATA SCHARP

Azərbaycan və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində sittalar (cilovlular) fəsiləsinə 2 cinsə daxil olan 4 növ daxildir.

Statusu: Avropada - Non - SPEC (2004);

Kateqoriya – NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş təhlükəyə yaxın nadir növdür. Bu növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı və bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Arealı cənubi Zaqafqaziya, Ön və Orta Asiyadır. Bütün mövsümlərdə seyrək halda olsada, Naxçıvanda rast gəlinir.

Yaşayış yeri: Orta və yüksək dağların qaya və seyrək kolluq sahələri olan yamaqlarda yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada 22000-100000, Azərbaycanda isə 100-1000 cüt olduğu güman edilir. Müşahidələr göstərir ki, Naxçıvan MR ərazisində sayı get – gedə azalır.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir.

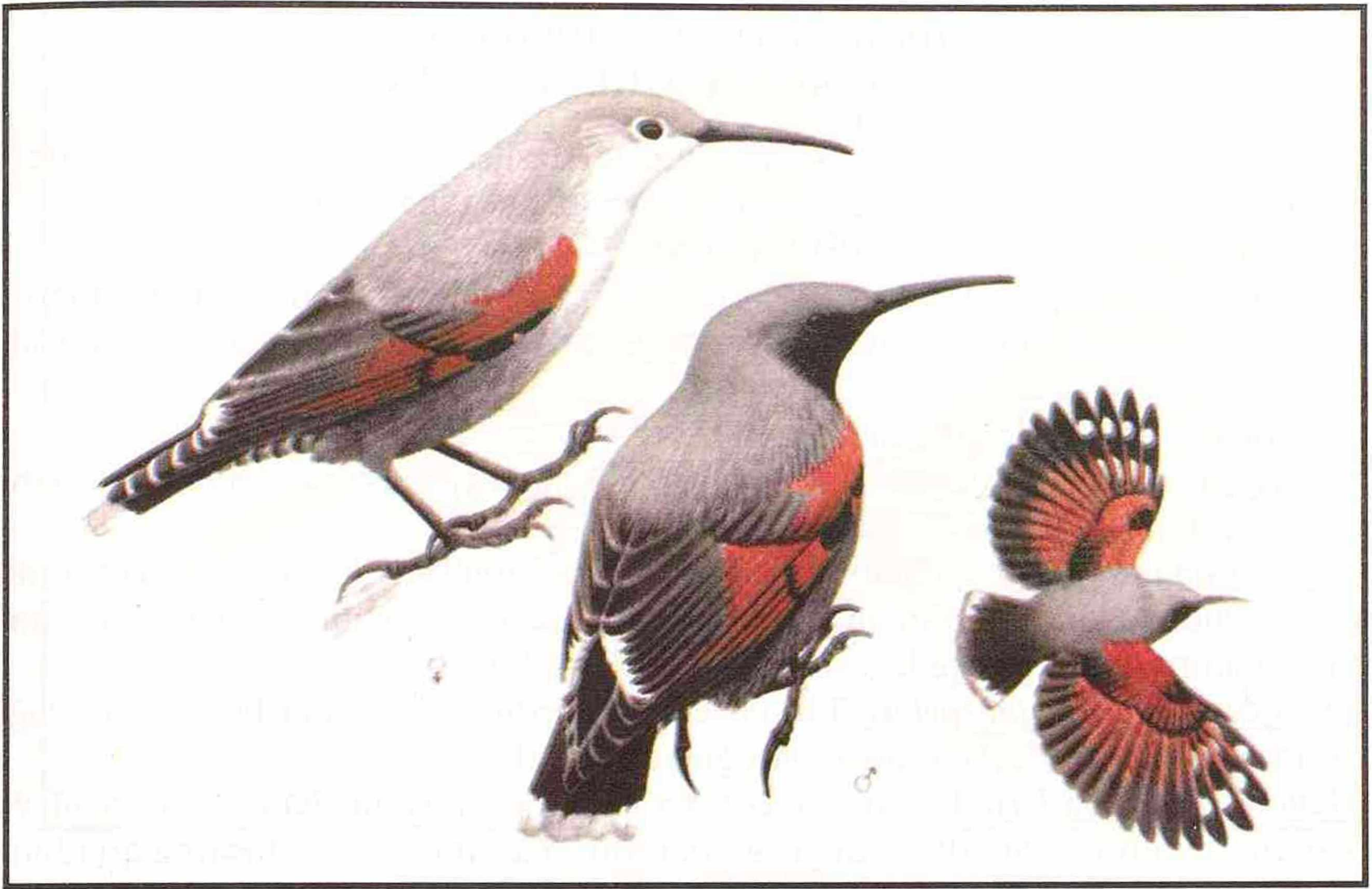
Bioloji xüsusiyyətləri: Xarici görünüşcə kiçik sittaya oxşayır, lakin nisbətən iri olması ilə fərqlənir. Dimdiyinin dibindən qulaqlarına tərəf enli qara zolaq cilov kimi uzanır. Quyruğunda ağ zolaq vardır. Üst tərəfdən göyümtül – boz, qarın tərəfdən isə bozumtul – sarı rənglidir. Quyruğunun yanları və altı qəhvəyi – narıncı rənglidir. Qaya quşudur. Qayada müxtəlif istiqamətlərdə hərəkət etməsi üçün bədəni aypara formasını almışdır ki, bu da üzünə qayadan sərbəst yenməsinə imkan verir. Yuvasını qaya yarıqlarında palçıqdan tikir. Oturaq quşdur. Sərt saxtali, qarlı havalarda aran zonadakı qayalı, yarıqanlı ərazilərə də yenir.

Çoxaldılması: Məlum deyil.

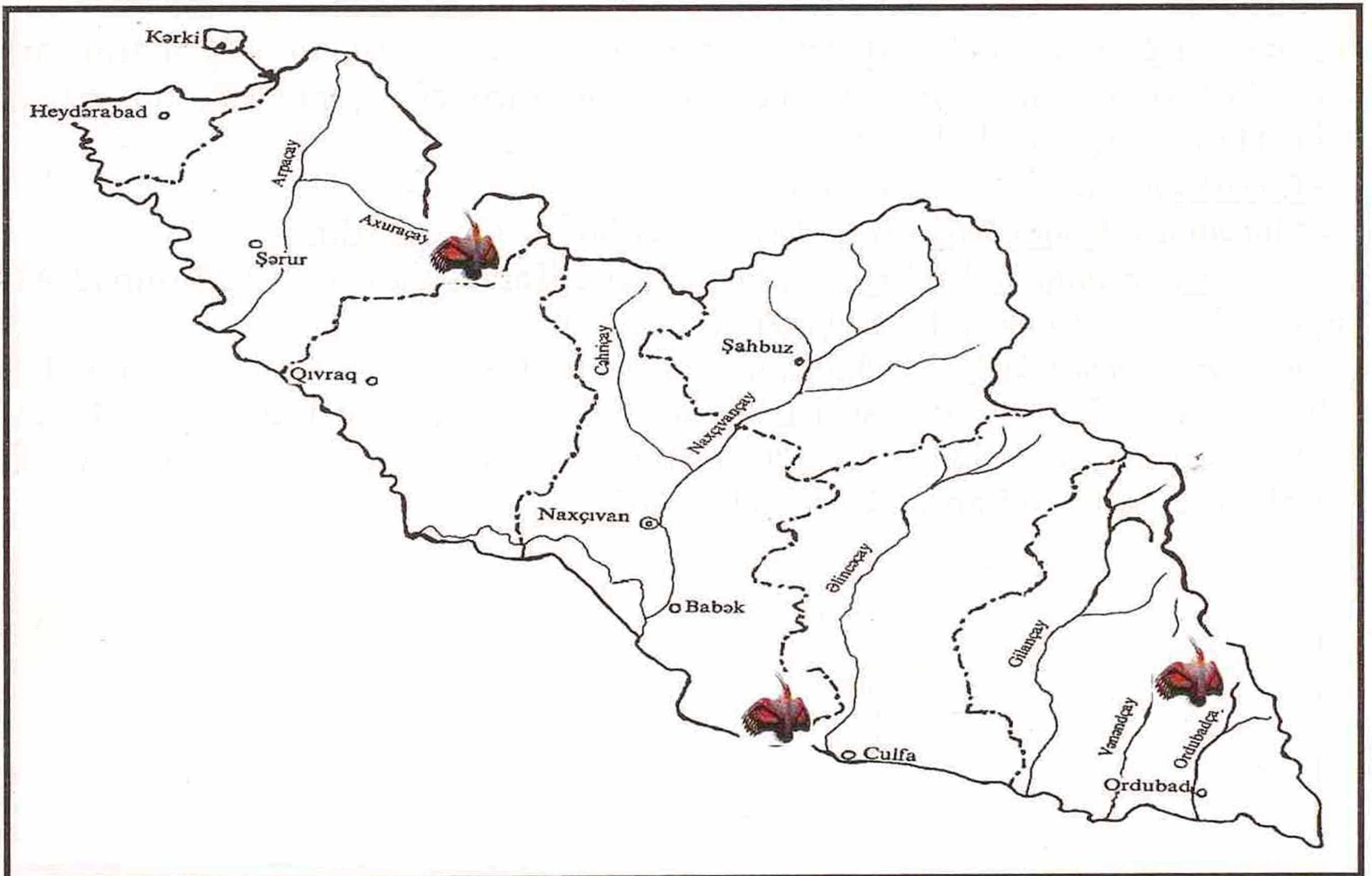
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkı, Şahbuz Dövlət Təbiət Qorugunda, həmçinin Ardıc dağı ərazisində mühafizəsi təşkil edilə bilər.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

QIRMIZIQANAD DIRMANC
TICHODROMA MURARIA LINN.

QIRMIZIQANAD DIRMANC – TICHODROMA MURARIA LINN.

Azərbaycan faunasında sittalar (cilovlular) fəsiləsinə daxil olan Dırmanc - Tichodroma cinsi daxilində qırmızıqanad dırmanc yeganə növdür.

Statusu: Avropada - Non – SPEC (2004).

Kateqoriya –VU, məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas nadir növdür. Növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılməsi: Avropa və Asiyada yayılıb.

Yaşayış yeri: Azərbaycanda dağətəyi və yüksək dağ zonasının qaya və yarıqlarında yaşayırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Avropada 38000 – 100000, Azərbaycanda isə 100-1000 cüt olduğu güman edilir. Naxçıvan MR ərazisində sayğı aparılmamışdır, lakin sayının get-gedə azaldığı müşahidə edilir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir, lakin qida bazasının azlığı və abiotik amillərin başlıca səbəb olduğu güman edilir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Dimdiyi nazik və uzundur. Başının üstü, beli, döşü və qarnı kül kimi boz, qanadları, quyruğu qaradır. Yarğan və qaya üzərinə qonduqda siçana bənzəyir, lakin qanadlarını açaraq dayaq verdikdə qanad üzərində parlaq qırmızı rəngli enli zolaqlar görünür. Quyruğunun və qanadlarının ucu iri ağ xallarla qurtarır. Qanadları özünə nisbətən enlidir. Tez-tez qanad çalaraq sıldırım qayalara cəld dırmanır. Uçuşu səssizdir. Qışda aran zonadakı çay vadilərindəki yarğanlıq ərazilərə qədər yenirlər. Yuvası qayaların və yarğanların yarıqlarında yerləşir. May- iyun ayında 3- 4 ağımtıl qırmızı – qonur xalı yumurta qoyur. Həşəratlar, cücülərlə qidalanırlar.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu və Ordubad Milli Parkında mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

SƏHRA QARQUŞU
 BUKANETES GITHAGINEUS LICHT.

SƏHRA QARQUŞU – BUCANETES GITHAGINEUS (LICHT.)

Azərbaycanda hörücülər (vüroklar) fəsiləsinə 12 cinsdə birləşən 15 növ daxildir ki, onlardan da 9 cinsə aid 12 növü, yalnız Naxçıvan MR ərazisində yaşayır.

Statusu: Avropada- Non - SPEC (2004);

Kateqoriya – NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş təhlükəyə yaxın nadir növdür. Bu növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı və bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Avropa – Sibir meşə arealı, Britaniya adalarından və İspaniyanın şimalından Yaponiya və Kamçatkaya qədər uzanır. Qafqazda, İranın şimalında və şimal – şərqİ Türkiyədə ayrı – ayrı yayılma sahələri vardır. Azərbaycanda isə Naxçıvan MR-in Culfa rayonunun Darıdağ hissəsində, Aza kəndi ətrafında yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Alçaq dağların dəvətikanı, qarağan, karvanqıran və yovşan bitən daşlı – çınqıllı quraq yamaclarında yaşayır.

Sayı və onun dəyişmə dinamikası: Avropada sayı 11000 - 21000, Azərbaycanda isə 10 – 100 cütün olduğu güman edilir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Otlarlarda mal – qaranın həddən artıq otarılması və otarılma normalarına riayət olunmamasıdır.

Bioloji xüsusiyyətləri: Sərçədən kiçik quş olub, ümumi rəngi gil kimi bozumtuldur. Qanadları üzərində çəhrayı zolaqlar var və döşü də çəhrayı rəngə çalır. Qarnı ağdır. Dimdiyi açıq çəhrayı rəngli, gödək, yoğun və konus formalıdır. Səhra və yarım səhra quşudur. Oturaq quşdur. Qaya çatlarında və daşların arasında yuva tikib nəsl verir. May ayında 4-5 yumurta qoyaraq kürt yatır. İldə 2 dəfə nəsl verdiyi güman edilir. Biologiyası zəif öyrənilmişdir.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanın "Qırmızı Kitab"ına daxil edilərək Ordubad Dövlət Yasaqlığı ərazisində mühafizəsi təşkil edilmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad yasaqlığı və ona yaxın Dərəşam ərazisində mühafizəsi təşkil edilməli, həmin ərazilərdə otarılma normasına ciddi riayət edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Azərbaycan faunası, cild 6, Quşlar, 1977; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999; Tuayev D.Q., 2000; Bird Life International. Birds in Europe, 2004; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Mustafayev Q.T., Məhərrəmov N.A., Ornitologiya, 2005; Sultanov E.H. və b., 2005.

MƏMƏLİLƏR – MAMMALIA

Məməli heyvanlar canlılar aləminin ən progressiv bir qolu olub, insanların həyatında iqtisadi, elmi, həm də estetik cəhətdən böyük rol oynayırlar. Digər siniflərdən fərqli olaraq bu heyvanları ovlamaq, onlar üzərində müşahidə və təcrübələrin qoyulması bir qədər mürəkkəbləşir. Bundan başqa, hər bir dəstəyə məxsus heyvanların spesifik həyat tərzini olduğundan, ümumi bir normada müxtəlif dəstə nümayəndələrinin biologiyasını izləmək çətindir. Məməlilər sinfinə elmə məlum olan təqribən 29-31 dəstəyə, 257 fəsilə və 3000 cinsə daxil olan təqribən 6000 növ aiddir. Lakin Yer üzərində müasir dövrdə yaşayan məməlilərin hal-hazırda 19 dəstə, 118 fəsilə və 750 cinsinə daxil olan 4675-ə qədər növü yayılmışdır (1,5,7,15,136,166,169,177,184,219). Yalnız 1985-1995-ci illərdə elm üçün 151 yeni növ aşkar edilmişdir. Məməlilərin müasir təsnifatı aşağıdakı kimi qəbul edilmişdir.

Sınıf: Məməlilər-Mammalia

I. Yarımsınıf: İlk məməlilər-Prototheria

1. Dəstə: Kloakalılar-Monotremata

Qrup: Əsil məməlilər-Theria

II. Yarımsınıf: İbtidai məməlilər-Metatheria

2. Dəstə: Kisəlilər-Marsupialia

III. Yarımsınıf: Ali məməlilər (plasentalılar)- Eutheria seu placentalia

3. Dəstə: Həşəratyeyənlər –Insectivora

4. Dəstə: Yunqanadlılar- Dermoptera

5. Dəstə: Yarasalar – Chiroptera

6. Dəstə: Primatlar – Primates

7. Dəstə: Kəmdişlilər – Edentata

8. Dəstə: Pulcuqlular – Pholidota

9. Dəstə: Dovşanlar – Lagomorpha

10. Dəstə: Gəmiricilər – Rodentia

11. Dəstə: Balinalar – Cetacea

12. Dəstə: Yırtıcılar – Carnivora

13. Dəstə: Kürəkayaqlılar – Pennipedia

14. Dəstə: Borudişlilər – Tubulidentata

15. Dəstə: Damanlar – Hyracoidea

16. Dəstə: Xortumlular – Proboscidea

17. Dəstə: Sirenlər – Sirenia

18. Dəstə: Təkdırnaqlılar – Perissodactyla

19. Dəstə: Cütdırnaqlılar – Artiodactyla

Keçmiş SSRİ ərazisində 350, Azərbaycan respublikasında isə 7 dəstə, 24 fəsilə və 57 cinsə mənsub olan 107 məməli növü vardır (1,5,7,179). Onlardan 104 növü yerli faunaya, 3 növü (vəhşi ada dovşanı, nutriya, Amerika yenotu) isə kənardan gətirilərək introduksiya olunmuşdur, lakin heyvanlardan norka, skuns, sayqak, xallı maral, yenotabənzər it, zubr və s. iqlimləşdirilməsi uğursuz olmuşdur.

Azərbaycanın təbii zonalarında məməlilərin yayılması da müxtəlifdir. Aran və dağətəyində yerləşən açıq sahələrdə və kolluqlarda 54, aran meşələrində 60, dağ meşələrində 52, dağ çöllərində 48, yaylaqlarda və sıldırım qayalıqlarda 29 növ heyvan yaşayır. Bunların 62 növü Ön Asiya, Kiçik Asiya və İran düzənliyindən keçmiş, 24 növü Avropa və Şimal mənşəli növlər, 9 növ isə endem və relik məməlilərə aiddirlər. Sırf Azərbaycana aid endemik məməli heyvan yoxdur, şərti olaraq qəbul edilmiş endemiklərin əksəriyyəti Lənkaran təbii vilayəti və Cənubi Qafqazda Orta Araz vadisində yayılmışlar. Həmin növlərin qonşu həmsəhrəd ərazilərdə də məskunlaşması şübhə doğurmur.

Naxçıvan MR-in məməlilərinin öyrənilməsinə, xüsusən gəmiriciləri barədə məlumatlara K.A.Satunin (183), A.İ.Argiropulo (1940), M.V. Şidlovski (1941), N.K.Vereşagin (107), S.K.Dal (123,124), X.M.Ələkbərov (79,80,81,82), Y.K.Eygels (1967), Bey-Bienko (97), N.İ.Axberdov (1967), İ.K. Rəhmətulina (179), T.H.Talıbov (50,59,62,63,64) və başqalarının əsərlərində rast oluruq.

Gəmiricilərin biologiyası barədə ətraflı məlumat Ş.B.Əliyevanın (1961) əsərlərində şərh edilmişdir. Onun tədqiqatı zamanı respublika ərazisində yaşayan 5 fəsilə və 14 cinsə mənsub olan 21 növ gəmirici müəyyənləşdirilmişdir. Müəllif tərəfindən gəmiricilərin şaquli zonallıq üzrə yayılması, zoocoğrafi analizi, sıxlığı, təsərrüfat əhəmiyyəti, çoxalması və bir sıra başqa məsələlər öyrənilmişdir. N.K.Vereşagin (107,108) məlumatına görə, Naxçıvan MR-də 53 məməli növü yayılmışdır. Naxçıvan MR-in heyvanat aləmi haqqında bəzi ümumləşdirici məlumatlar M.Ə.Musayev və S.V.Əliyevin (37,157) məqalələrində verilmişdir. Naxçıvan MR-in məməlilərinə dair elmi-tədqiqat işi apararkən, əldə edilən və ya müşahidə olunan növlərin təyini və materialın hazırlanması üsulları zamanı E.A.Bobrinskiy və b. (101), V.E.Sokolov (187,188,189), "Жизнь животных" seyriyasından VII cild (137), "Azərbaycan faunası" seyriyasından məməlilərə həsr edilmiş X cild (5), H.S.Abbasov və b. "Onurğalılar zoologiyası" dərsliyindən (1), Azərbaycanın heyvanlar aləmi (7) və T.H.Talıbovun müxtəlif illərdə nəşr edilmiş (42,44,50,52,59,62) kitab, metodik vəsait və məqalələrindən istifadə edilmişdir.

Son dövrlər Azərbaycan teriofaunasında, xüsusən həşəratyeyənlər və gəmiricilər dəstələrində ciddi dəyişikliklər edilmişdir. Aparılan tədqiqatları ümumiləşdirən İ.K. Rəhmətulina və Q.İ.Quliyev (178) təqdim olunan bəzi taksonomik dəyişiklikləri və faunaya edilən əlavələri göstərmişlər. Belə ki, həşəratyeyənlər dəstəsinin yereşənlər fəsiləsinin ağdiş cinsinə aid edilən *Crocidura persica* Thomas və *C. zarudnii* Ognevi növlərinin faktiki materialların azlığı üzündən, şərti olaraq siyahıya daxil edilməsini nəzərə alaraq, həmin növlərin hələlik siyahıdan çıxardılmasını məqsədəuyğun hesab etmişlər. F.A.Tembotova (198) ilə kolleksiya materiallarına baxış zamanı ərazidə *Erinaceus roumanicus* Barret.-Hamilton, 1900 və *Crocidura caspica* Thomas, 1907 növlərinin mövcudluğu müəyyənləşdirilmişdir.

İ.K. Rəhmətulinanın tədqiqatı nəticəsində Qarayazı tuqay meşəsi və Lənkaran rayonu ərazisində *Pipistrellus pygmaeus* Leach, 1825 növü aşkar edilmişdir. Ona

görə də həşəratyeyənlər dəstəsində 13 növ, yarasalar dəstəsində isə 28 növün olduğu aydınlaşmışdır(177,179).

Gəmiricilər dəstəsində də ciddi dəyişikliklər edilmişdir. E.K.Əsgərov və N.İ.-Əliyev(89) tərəfindən Böyük Qafqaz və Abşeron ərazisi üçün yeni adi sincab – *Sciurus vulgaris* L.1758 növü faunaya əlavə edilmişdir. Taksonomik analiz ərazidə ev siçanı ilə bərabər *Mus abbotti* Waterhouse,1837 növünün də mövcudluğunu göstərdi(121).Meşə və tarla siçanı cinsində (*Apodemus*) də dəyişikliklər olunmuşdur.Sarıboğaz meşə siçanı növünün *A.tauricus* (=A. *flavicollis*) Cənubi Qafqazda olmadığı isbat edilmiş və siyahıdan çıxarılmışdır (121). Meşə siçanı *A.sylvaticus* növü qəbul edilərək ondan sərbəst 4 növ ayrılmışdır ki, onlardan kiçik meşə siçanı və sarıqarın meşə siçanı faunada olduğu halda, Taliş meşə siçanı *A.(S.) hyrcanicus* Vorontsov, Boyeskorov et Mezhzherin,1992 və Qafqaz meşə siçanı *A.(S.) ponticus* Sviridenko, 1936 yeni növləri kimi qəbul edilmişdir (178).

Microtus cinsinin *Terricola* Fatio yarım cinsinə 2 yeni növ *M.(T.) daghestanicus* Schedlovsky,1919 və *M.(T.) nazarovi* Schedlovsky,1938 əlavə edilmişdir. Naxçıvan MR ərazisindən əldə edilmiş kəsəyən dağ siçancığı - *Calomyscus bailwardi* Thomas növü A.S.Qrafodatskiy və b.(120) tərəfindən karioloji analizi aparıldıqdan sonra, *Calomyscus urartensis* Vorontsov et Kartavtseva,1979 sərbəst bir növ kimi təqdim edilmişdir.Beləliklə,müasir zamanda Respublikamızda gəmiricilər dəstəsi 37 növlə təmsil olunur.

Yırtıcılar dəstəsindən Turan pələngi- *Pantera tigris virgata* Illiger,1815 növü məhv olduğundan, onu siyahıya əlavə etmirik.Ona görə də yırtıcılar dəstəsi 18 növlə təmsil olunurlar.Qeyd olunanları ümumiləşdirsək, onda Azərbaycanda 107 növ məməli heyvanın yayıldığı məlum olur ki, onlardan da ada dovşanı,nutriya və Amerika yenotu iqlimləşdirilən növlərdir.

Çoxillik elmi – tədqiqat işləri zamanı Naxçıvan MR ərazisində yayılan məməlilərin növ tərkibinin dəqiqləşdirilməsi, yeni növlərin aşkar edilməsi, nadir və ya məhv olmaq təhlükəsi qarşısında olan növlərə, müxtəlif ekoloji amillərin təsiri və onların qorunması yolları haqqında nəticələr aşağıdakı kitab, metodik vəsait və məqalələrdə öz əksini tapmışdır (42,44,50,52,55,59,195,196.).

Beləliklə, ədəbiyyat məlumatları və toplanılan materiallara əsasən Naxçıvan MR ərazisində yayılan məməlilər sinfinin təsnifat spektri aşağıdakı kimi olur.Təsnifatda Azərbaycanın heyvanlar aləmi (7) fundamental kitabı əsas götürülmüş,digər xarici dillərdə nəşr edilən təsnifata aid kitablarla müqaisə edilmişdir.

Sınıf: Məməlilər – Mammalia

1.Dəstə: Həşəratyeyənlər - Insectivora

1.Fəsilə: Kirpikimilər - Erinaceidae

1.Cins:Adi kirpi - *Erinaceus* Linn.,1758

1(1). Ağdöş kirpi - *Erinaceus concolor* Martin, 1838

2.Fəsilə: Yereşənkimilər - Soricidae

2.Cins: Qonurdiş - *Sorex* Linn.,1758

2(1). Qafqaz qonurdişi - *Sorex caucasica* Satunin, 1913

- 3(2). Volnuxin qonurdişi – S. Volnuchini Ognev, 1921
 3.Cins: Kutor (su yereşəni) - Neomys Kaup, 1829
- 4(1). Şelkovnikov kutoru - Neomys schelkovnikovi Satunin, 1913
 4.Cins: Ağdiş - Crocidura Wagler, 1832
- 5(1). Xırda ağdiş - Crocidura suaveolens Pallas, 1811
- 6(2). Ağqarın ağdiş - C. leucodon Hermann. 1780
- 7(3). Uzunquyruq ağdiş - C. guldenstaedti Pallas, 1811
- II.Dəstə: Yarasalar - Chiroptera
- 3.Fəsilə: Nalburunkimilər - Rhinolophidae
- 5.Cins: Nalburun - Rhinolophus Lacepede, 1799
- 8(1). Kiçik nalburun - Rhinolophus hipposideros Bechstein, 1800
- 9(2). Blazius və ya Aralıq dənizi nalburunu - Rh. blasii Peters, 1866
- 10(3). Cənub nalburunu - Rh. euryale Blasius, 1853
- 11(4). Meheli nalburunu - Rh. mehelyi Matschie, 1901
- 12(5). Böyük nalburun - Rh. ferrumequinum Schreber, 1774
- 4.Fəsilə: Adi və ya hamarburun yarasakimilər - Vespertilionidae
- 6.Cins: Şəbpərə-Myotis Kaup, 1829
- 13(1). İtiqulaq şəbpərə - Myotis blythii Tomes, 1857
- 7.Cins: Palazqulaq yarasa - Plecotus Geoffroy, 1818
- 14(1). Qonur palazqulaq yarasa - Plecotus auritus Linn., 1758
- 8.Cins: Enliqulaq - Barbastella Gray, 1821
- 15(1). Asiya enliqulağı - Barbastella leucomelas Cretzchmar, 1826
- 9.Cins: Şəbpərə - Pipistrellus Kaup, 1829
- 16(1). Cırtan şəbpərə - Pipistrellus pipistrellus Schreber, 1775
- 17(2). Kuli şəbpərəsi – P. kuhlii Kuhl, 1817
- 10.Cins: Gönlücə - Eptesicus Rafinesque, 1820
- 18(1). Dağ gönlücəsi - Eptesicus serotinus Schreber, 1774
- 5.Fəsilə: Uzunqanadlıkimilər - Miniopteridae
- 11.Cins: Uzunqanadlı - Miniopterus Bonaparte, 1837
- 19(1). Adi uzunqanadlı - Miniopterus schreibersii Kuhl, 1817
- III.Dəstə: Dovşanlar - Lagomorpha
- 6.Fəsilə: Dovşankimilər- Leporidae
- 12.Cins: Dovşan - Lepus Linn., 1758
- 20(1). Adi dovşan - Lepus europaeus Pallas, 1778
- IY.Dəstə: Gəmiricilər - Rodentia
- 7.Fəsilə: Tirəndazkimilər - Hystricidae
- 13.Cins: Tirəndaz - Hystrix Linn., 1758
- 21(1). Hind tirəndazı - Hystrix leucura Sykes, 1831
- 8.Fəsilə: Bataqlıq qunduzkimilər - Capromyidae
- 14.Cins: Bataqlıq qunduzu – Myocastor Kerr, 1792
- 22(1). Nutriya və ya bataqlıq qunduzu - Myocastor coypus Molina, 1782
- 9.Fəsilə: Süleysinkimilər - Myoxidae
- 15.Cins: Meşə süleysini - Dryomys Thomas, 1906

- 23(1). Meşə süleysini - *Dryomys nitedula* Pallas, 1778
 10.Fəsilə: Ərəbdovşanikimilər-Dipodidae
 16.Cins: Torpaq dovşanı- *Allactaga* F.Cuvier ,1836
- 24(1). Kiçik ərəbdovşanı - *Allactaga elater* Lichtenstein, 1825
 25(2). Kiçik Asiya ərəbdovşanı – *A. euphratica* Thomas, 1881
 11.Fəsilə: Siçankimilər-Muridae
 17.Cins: Siçovul- *Rattus* Fischer ,1803
- 26(1). Boz və ya anbar siçovulu - *Rattus norvegicus* Berkenhout, 1769
 27(2). Qara siçovul - *R. rattus* Linn., 1758
 18.Cins: Siçan - *Mus* Linn.,1758
- 28(1). Ev siçanı - *Mus musculus* Linn., 1758
 19.Cins: Meşə və tarla siçanı- *Apodemus*(*Sylvaemus*) Kaup,1829
- 29(1). Qafqaz meşə siçanı – *Apodemus*(*S.*) *ponticus* Sviridenko, 1936
 12.Fəsilə: Siçancıqkimilər – *Cricetidae* Fischer
 20.Cins: Kəsəyən dağ siçancığı - *Calomyscus* Thomas,1905
- 30(1).Kəsəyən dağ siçancığı- *Calomyscus urartensis* Voront. et Kartavt., 1979
 21.Cins:Boz siçancıq- *Cricetulus* Milne- Edwards,1867
- 31(1). Boz siçancıq- *Cricetulus migratorius* Pallas, 1770
 22.Cins: Orta siçancıq - *Mesocricetus* Nehring,1894
- 32(1). Kiçik Asiya siçancığı - *Mesocricetus brandti* Nehring,1898
 23.Cins: Qum siçanı - *Meriones* Illiger,1811
- 33(2). Vinqradov qum siçanı – *Meriones*(*M.*) *vinogradovi* Heptner, 1931
 34(1). İran qum siçanı - *M.*(*Parameriones*) *persicus* Blanford, 1875
 35(3). Kiçik Asiya qum siçanı - *M.* (*Pallasiomys*) *tristrami* Thomas, 1892
 36(4). Meridian qum siçanı - *M.*(*Pallasiomys*) *meridianus* Pallas, 1773
 24.Cins: Korca - *Ellobius* Fischer,1814
- 37(1). Zaqafqaziya dağ korcası – *Ellobius*(*Afghanomys*) *lutescens* Thomas, 1897
 25.Cins:Su siçovulu- *Arvicola* Lacepede,1799
- 38(1). Su siçovulu - *Arvicola terrestris* Linn., 1758
 26.Cins: Boz siçan - *Microtus* Schrank,1798
- 39(1). Kolluq siçanı – *Microtus*(*Terricola*) *majori* Thomas, 1906
 40(2). Adi çöl siçanı - *M.*(*Microtus*) *arvalis* Pallas, 1779
 41(3). Çöl siçanı - *M.* (*Sumeriomys*) *socialis* Pallas, 1773
 42(4). Avropa qar çöl siçanı – *M.*(*Chionomys*) *nivalis* Martins, 1842
 V.Dəstə: Yırtıcılar - *Carnivora*
 13.Fəsilə: Canavarkimilər- *Canidae*
 27.Cins: Canavar- *Canis* Linn.,1758
- 43(1). Canavar - *Canis lupus* Linn.,1758
 44(2). Çaqqal - *C. aureus* Linn.,1758
 28.Cins: Tülkü- *Vulpes* Oken,1816
- 45(1). Adi tülkü - *Vulpes vulpes* Linn.,1758
 14.Fəsilə: Ayıkimilər - *Ursidae*

- 29.Cins: Ayı - Ursus Linn .,1758
 46(1). Qonur ayı – Ursus arctos Linn.,1758
 Yarım növ:Zaqafqaziya qonur ayısı - U.a. syriacus Hemp.et Ehrenb.,1828
 15.Fəsilə: Dələkimilər- Mustelidae
 30.Cins: Gəlincik - Mustela Linn.,1758
 47(1). Gəlincik (öndək) - Mustela nivalis Linn.,1766
 31.Cins: Dələ- Martes Pinel,1792
 48(1). Daşlıq dələsi - Martes foina Erxleben, 1777
 32.Cins: Safsar(sarıqlı)- Vormela Blasius,1884
 49(1). Safsar (sarıqlı) - Vormela peregusna Guld., 1770
 33.Cins:Porsuq- Meles Boddaert,1785
 50(1). Porsuq - Meles meles Linn.,1758
 16.Fəsilə: Kaftarkimilər- Hyaenidae
 34.Cins: Zolaqlı kaftar - Hyaena Brisson,1762
 51(1). Zolaqlı kaftar - Hyaena hyaena Linn.,1758
 17.Fəsilə: Pişikimilər- Felidae
 35.Cins: Panter- Panthera Oken,1816
 52(1). Bəbir – Pantera pardus Linn.,1758
 36.Cins: Pişik- Felis Linn.,1758
 53(1). Meşə pişiyi - Felis silvestris Schreber,1777
 54(2). Çöl pişiyi - F. libyca Forster, 1817
 55(3). Qamış pişiyi - F. chaus Guldenstaedt, 1776
 56(4). Vaşaq – F. lynx Linn.,1758
 57(5). Manul - Felis manul Pallas, 1781
 VI.Dəstə:Cütdırnaqlılar- Artiodactyla
 18.Fəsilə: Donuzkimilər- Suidae
 37.Cins: Donuz - Sus Linn.,1758
 58(1). Çöl donuzu və ya qaban - Sus scrofa Linn.,1758
 19.Fəsilə: Boşbuynuzlukimilər - Bovidae
 38.Cins: Keçi - Capra Linn.,1758
 59(1). Bezoar keçisi və ya qaya keçisi - Capra aegagrus Erxleben, 1777
 39.Cins: Dağ qoyunu- Ovis Linn.,1758
 60(1). Dağ qoyunu, muflon – Ovis orientalis Gmelin, 1774
 Göründüyü kimi ərazidə 6 dəstə, 19 fəsilə və 39 cinsdə 60 növ məməli heyvan cəm olmuşdur ki, bu say da yalnız quşlar sinifindən geri qalır.

Azərbaycan və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində yayılan
məməli heyvanların müqaisəli növ tərkibi

Sıra №- si	Dəstələr	Azərb. üzrə	Nax. MR üzrə	Fəsilə		Cins		Nadir növlər	
				Azərb.üzrə	Nax. MR	Azərb.üzrə	Nax. MR	Azərb.üzrə (1989)	Nax. MR (2006)
1	Həşəratyeyənlər	13	7	3	2	7	4	-	-
2	Yarasalar	28	12	3	3	11	7	3	7
3	Dovşanlar	2	1	1	1	2	1	-	-
4	Gəmiricilər	37	22	7	6	17	14	-	3
5	Yırtıcılar	18	15	6	5	12	10	7	8
6	Kürəkayaqlılar	1	-	1	-	1	-	-	-
7	Cütdırnaqlılar	8	3	3	2	7	3	4	2
	Cəmi:	107	60	24	19	57	39	14	20

Azərbaycan Respublikasında yayılan məməli faunası ilə müqaisə etsək, onda Naxçıvan MR ərazisində 56,1 % məməli növünün mövcud olduğunu görürük.

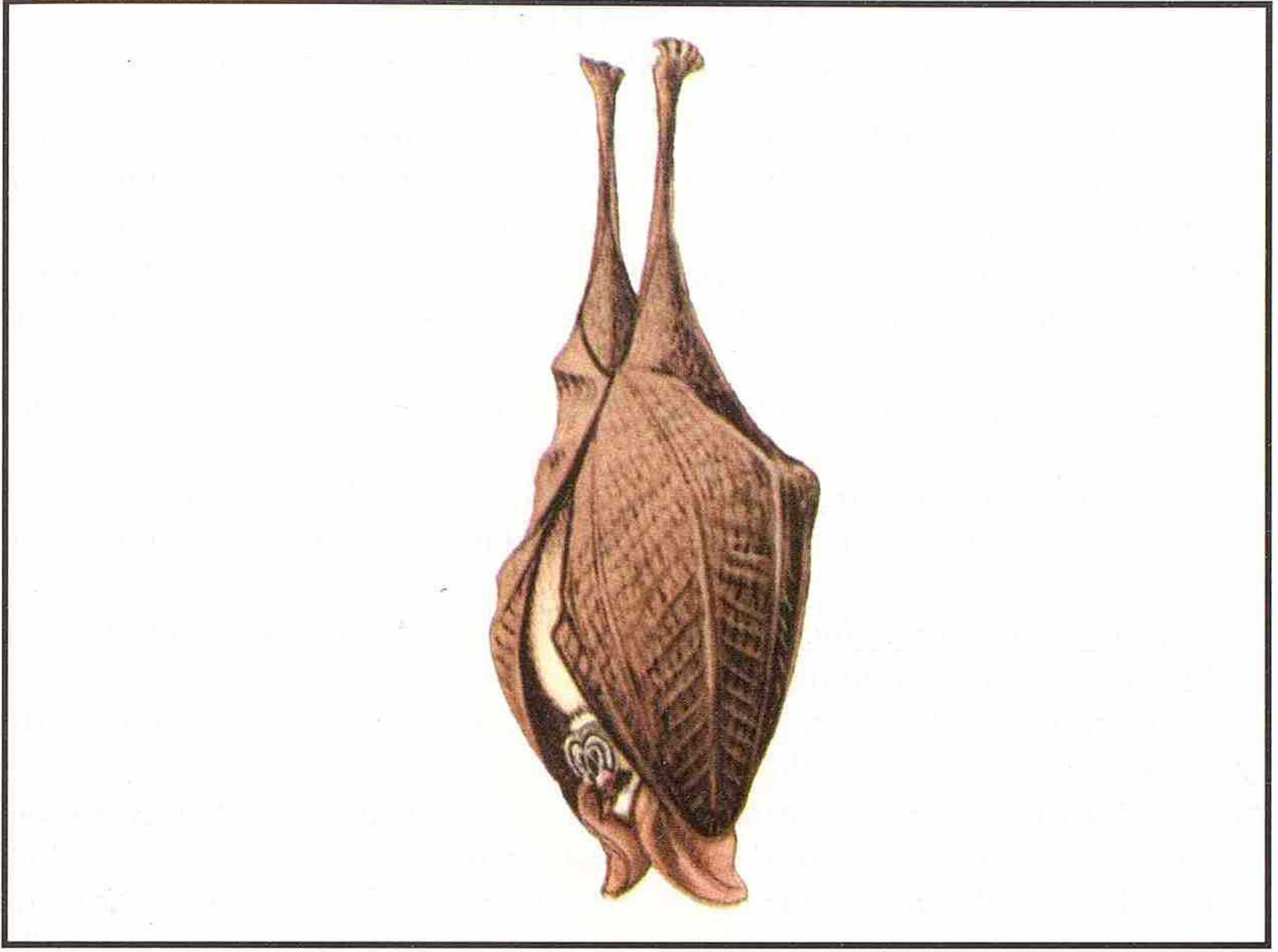
Azərbaycanın "Oırmızı Kitab"ına (1989) 14 növ məməli daxil edilmişdir. Onlardan 4 növü məhv olmaq təhlükəsi altında olanlar (Turan pələngi, zolaqlı kaftar, bəbir, çöl pişiyi və muflon), digər növlər isə yayılma əraziləri məhdud olan nadir növlər statusu ilə salınmışdır. Qeyd edək ki, Turan pələngi artıq yox olmuş, zolaqlı kaftar isə Naxçıvan MR ərazisində uzun müddətdir ki, rast olunmur. Keçmiş SSRİ Nazirlər Sovetinin 14 mart 1967- ci il tarixli qərarı ilə muflon və bezoar keçilərinin ovlanması qadağan olunmuşdur.

Məməli heyvanlar içərisində yarasalar xüsusi yer tuturlar. Bu dəstəyə Yer kürəsində təqribən 1000-ə yaxın növ daxildir ki, onlarında böyük əksəriyyəti tropik ölkələrdə yaşayırlar. Keçmiş SSRİ ərazisində 40 növ, Azərbaycanda 28 növ və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində isə 12 növ yarasa yaşayır. Məməlilərin təkamüldə sərbəst uçmağa uyğunlaşan yeganə dəstəsi olan yarasalar, mezozoy erasında hökmranlıq edən sürünənlərin uçmağa uyğunlaşmış bir qolu olan pterodaktililərə oxşayır. Ölkəmizdə yaşayan yarasaların demək olar ki, əksəriyyəti gecə həyat təzi keçirərək, zərərli həşəratları küllü miqdarda məhv edən xeyirli heyvanlardır. Lakin yarasaların digər ölkələrdə meyvə, nektar, qan və s. ilə qidalanan növləri də vardır. Nümayəndələrinin sayına görə gəmiricilərdən sonra ikinci yeri tutur. Əhəmiyyətli və unikal canlılar olduqlarına görə 2001-ci il dünya üzrə "Yarasa ili" adlandırılmış, onların məskən saldıqları əsas mağaralar qoruq statusu almışdır. Respublikamızda yaşayan bütün növ yarasaların tutulması və ovlanması qadağan edilmişdir.

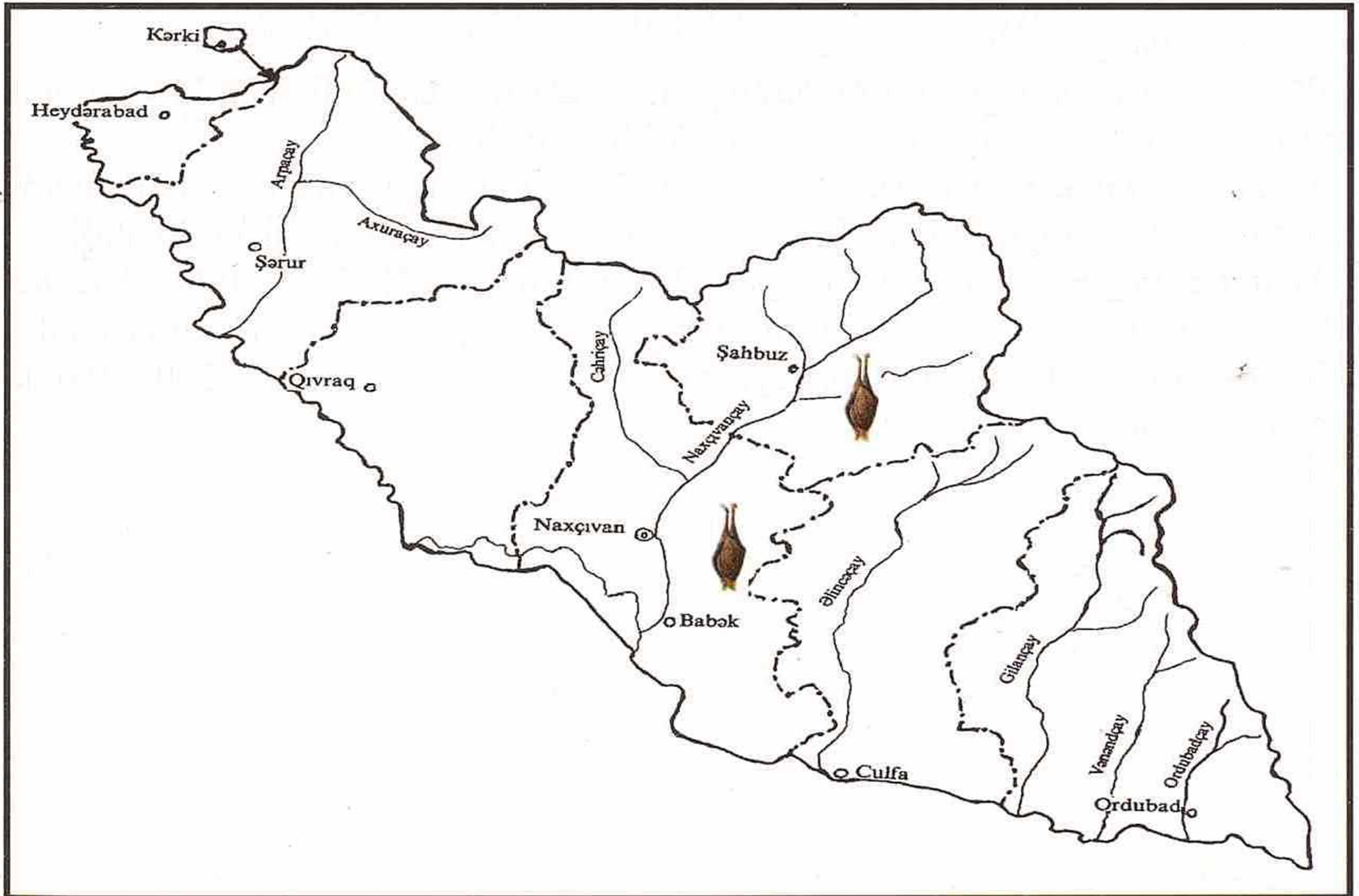
Muxtar Respublika ərazisindəki Kilit və Dəmir dağdakı mağaralar (Ordubad rayonu), Hürək, Mərəlik (Şahbuz rayonu), Sirab kəndi yaxınlığındakı Daş qala

(Babək rayonu), Qaraquş dağı ərazisindəki (Şərur və Kəngərli rayonları) mağaralar nəzarət altına alınmaqla, orada məskən salan yarasaların öz populyasiyalarını bərpa etməsinə şərait yaratmaq mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitabı"na (1989) 3 növ yarasa daxil edilmişdir. "Qırmızı Kitabı"nın 2-ci nəşrində bu növlərin sayının artacağı şübhəsizdir. Yer kürəsində əsasən tropik və subtropik zonalarda yaşayan nalburun cinsinə təqribən 80-ə yaxın növ daxildir ki, onlardan da 5 növü Qafqazda və o cümlədən Azərbaycanda yayılmışdır. Azərbaycan üçün qeyd edilən 5 növün hamısına Muxtar Respublika ərazisində rast olunur. Aparılan araşdırmalar Naxçıvan MR ərazisində yarasaların 5 növünün nadir və ya azsaylı olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

KIÇIK NALBURUN
RHINOLOPHUS HIPPOSIDEROS BECHSTEIN

KIÇIK NALBURUN – RHINOLOPHUS HIPPOSIDEROS BECHSTEIN

Kiçik nalburunun təsnifat statusu İ.K.Rəhmətulinanın(2005) fikrincə mübahisəlidir və dədiqləşdirmə tələb edir. Azərbaycanda yayılan fərdlər tükünün rənginə və ölçülərinə görə R.h.minimus Andersen,1918 yarım növünə oxşayır.

Statusu: Kateqoriya – NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş təhlükəyə yaxın nadir növdür.

Yayılməsi: Naxçıvan MR ərazisində orta və yüksək dağlıq zonalarda yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Oturaq olduğundan, ərazinin orta və yüksək dağlıq zonasındakı mağara, tunel və yaşayış ərazilərindəki çardaqların müvafiq yerlərində yaşayırlar.

Sayı və onun dəyişmə dinamikası. Sayının azaldığı müşahidə edilmiş, lakin – dəyişmə dinamikası öyrənilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Antropogen faktorların olduğu güman edilir, ancaq xüsusi tədqiqatlar aparılmamışdır.

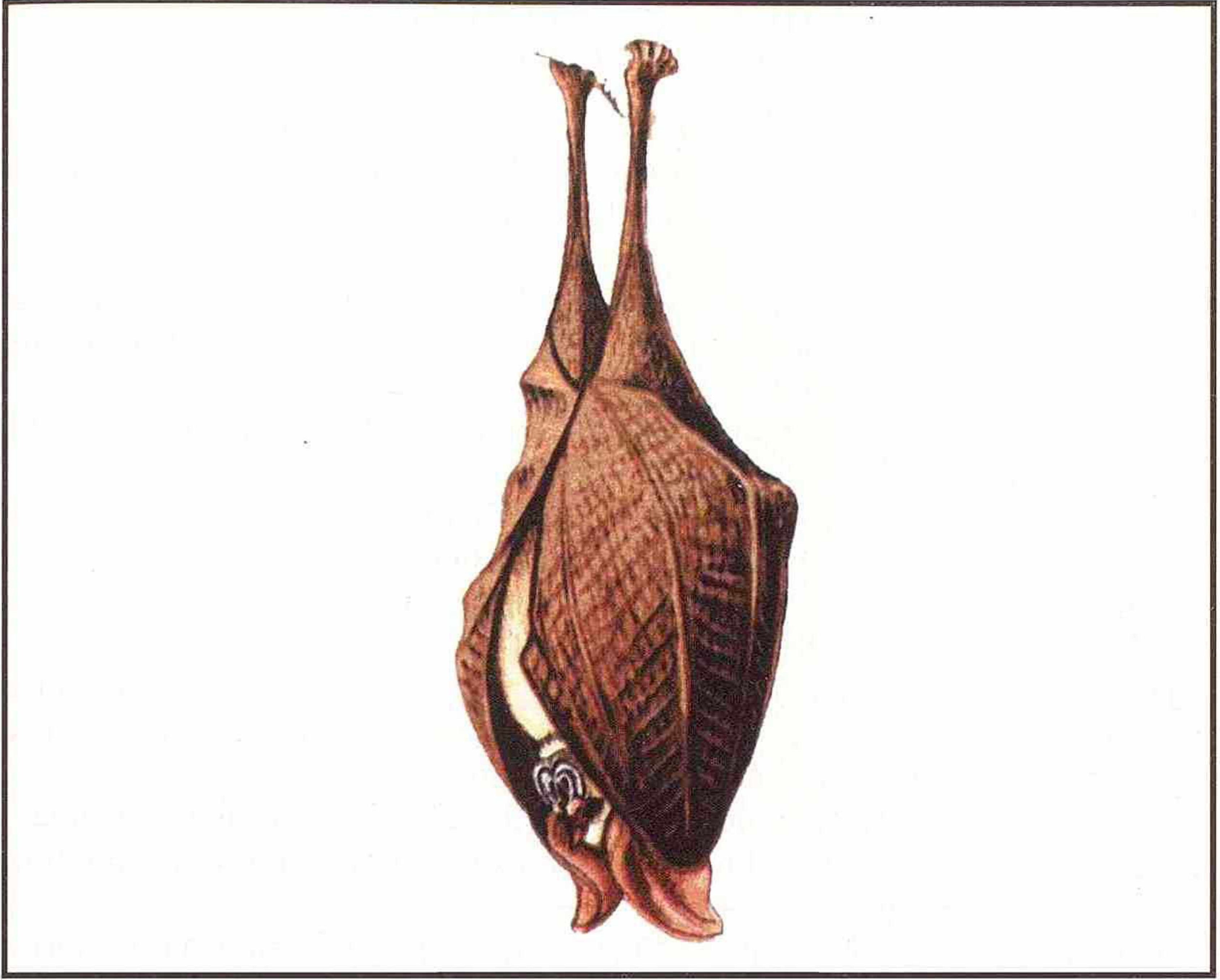
Bioloji xüsusiyyətləri: Ölçülərinə görə ən kiçik nalburundur belə ki, yaşlı fərdlərin çəkisi 3 - 8 q qədər olmuşdur. İ.K.Rəhmətulina Azərbaycan Respublikası ərazisində kiçik nalburunun əldə edilən nümunələrinə əsasən onun bir çox bioloji xüsusiyyətlərini öyrənmişdir. Ərazidə oturaq olmasına baxmayaraq, fəsillərdə bəzi yerdəyişmələr edirlər. Aşkar edilən yığınlarda 30-dan çox heyvan rast olmamışdır. Bu növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı və bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

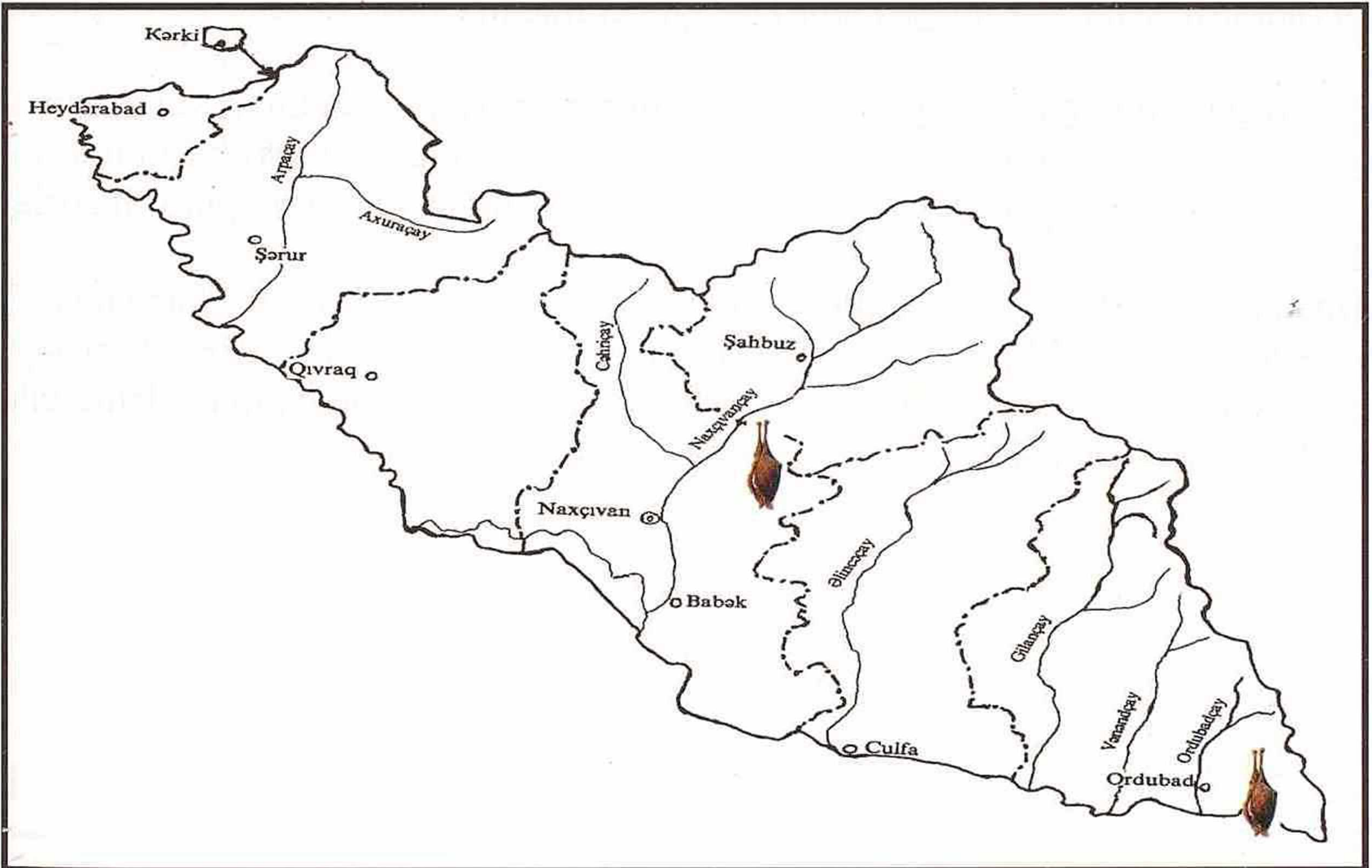
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycan Respublikasında kiçik nalburunun mühafizəsi üçün heç bir tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Dövlət Yasaqlığı və ona yaxın Dərəşam ərazisində(Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığı) mühafizəsi təşkil edilməlidir

Məlumat mənbələri: Сатунин К.А., 1915; Кузякин А.П., 1950, 1961; Алекперов Х.М., Рахматулина И.К.,1968; Стрелков П.П., 1976; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Talıbov Т.Н., 1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Рахматулина И.К., 2005.

MEHELİ NALBURUNU
RHINOLOPHUS MEHELYİ MATSCHIE

MEHELİ NALBURUNU – RHINOLOPHUS MEHELYİ MATSCHIE

Bu növ Azərbaycan və o cümlədən Naxçıvan MR üçün nadir növdür(13). Şahbuz rayonunun Mərəlik kəndi yaxınlığındakı mağaradan 1968-ci ildə X.M. Ələkbərov və İ.K. Rəhmətulina tərəfindən əldə edilmişdir (73,74,169).

Statusu: Kateqoriya – VU, kriteriya – A2c

Kateqoriya -VU, məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan geniş areallı, azsaylı, həssas, nadir növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılməsi: Şahbuz rayonunun Mərəlik kəndi yaxınlığındakı mağarada kiçik dəstələrlə yaşayırlar.

Yaşayış yeri: Orta dağ qurşağının dağ kserofit və firqana bitki örtüyü ilə əhatələnmiş ərazilərin 850- 1500 m dəniz səviyyəsindən yüksəkliyində yaşayırlar. Yaşadıqları mağaralar adətən külək tutmayan, dağ silsilələri ilə təbii şəkildə əhatələnən, seyrək meşəli və kolluqlu ərazilərdə yerləşir.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Azsaylı növdür və onun say dinamikasının dəyişməsi haqqında məlumatların təqribən 30 illik tarixi vardır. Apardığımız epizotik müşahidələr növün sayının kəskin azaldığını göstərir.

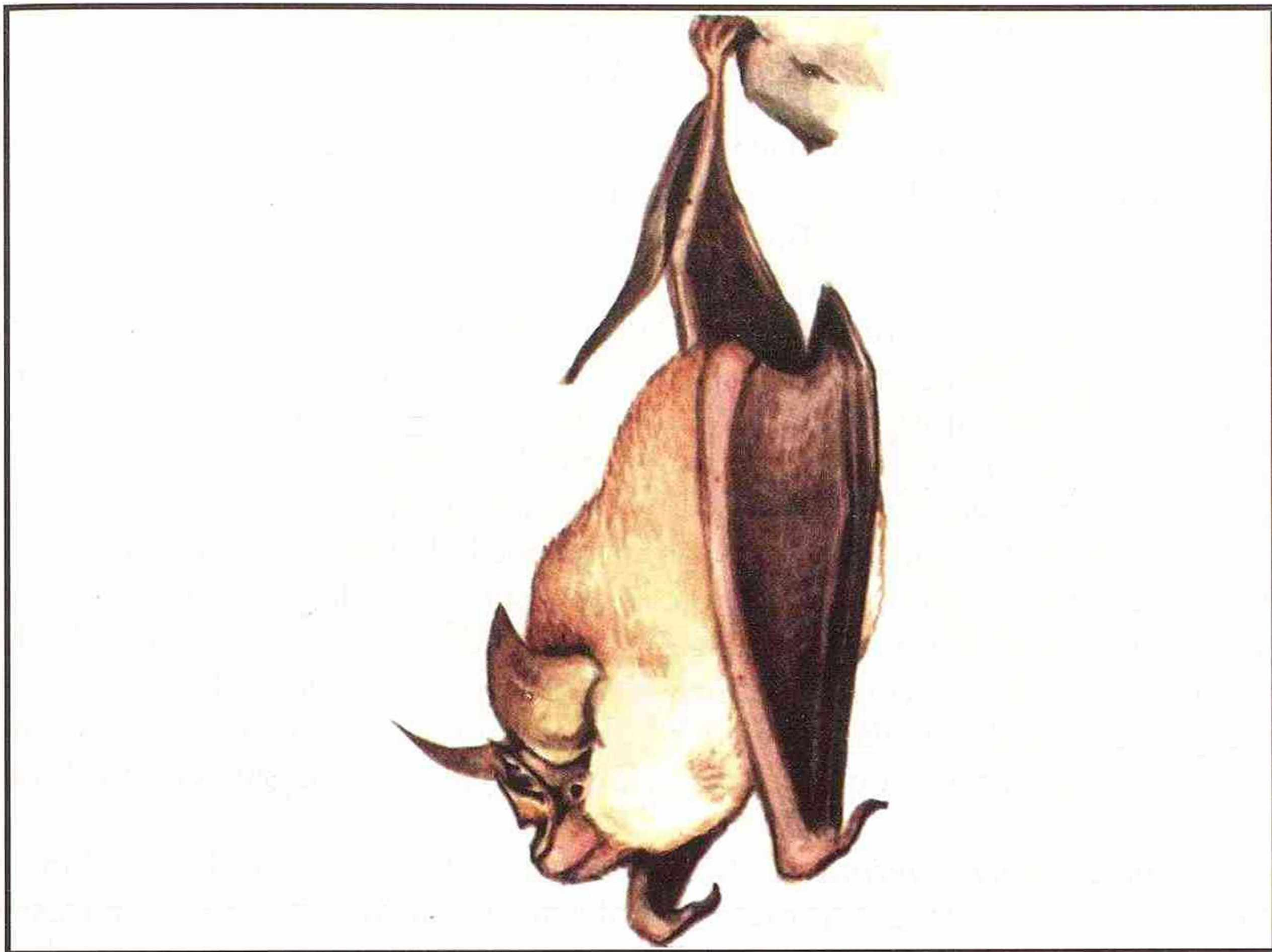
Əsas limitləşdirici faktorlar: Növün başlıca yaşadığı Mərəlik mağarasında, hələkət limitləşdirici faktorlar aydınlaşdırılmamışdır, lakin həmin ərazidə narahat edici amillərin olması qaçılmazdır.

Bioloji xüsusiyyətləri: Orta ölçülüdür və çəkisi 10 - 23,2 qram olub, morfoloji cəhətdən cənub nalburununa oxşayır. Biologiyası öyrənilməmişdir. Köçəridir. Adətən payızın əvvəllərində köçüb getdiyi və mart ayında geri qayıtdığı həm ədəbiyyat məlumatları, həm də bizim müşahidələrimizlə təsdiq olunur.

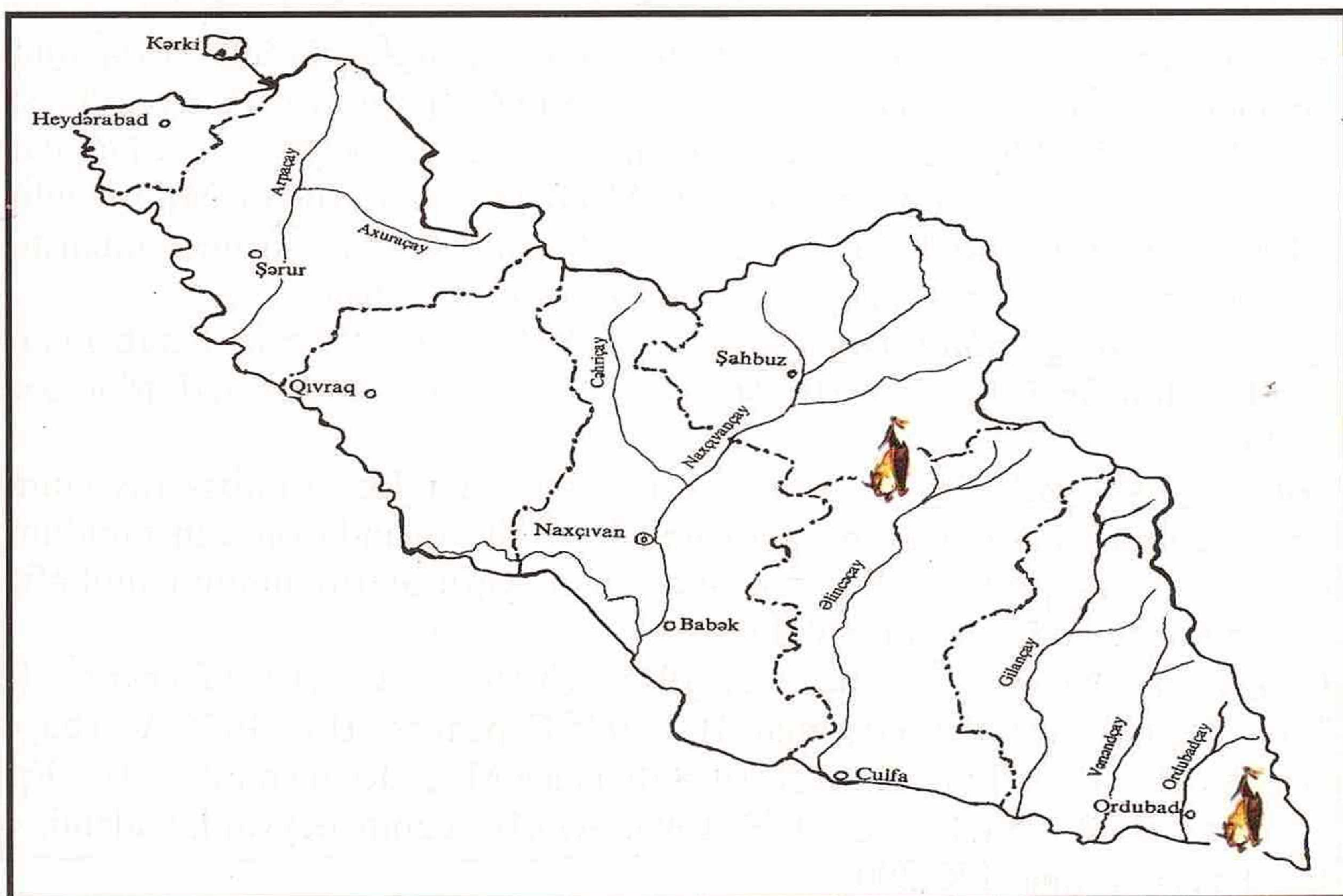
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Qorunmasına dair tədbirlər görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Şahbuz rayonundakı Mərəlik mağarası nəzarət altına götürülməli, əhali arasında onların tanınması və əhəmiyyəti haqqında təbliğat işi aparılmalı, yarasaların ümumi mühafizəsi üçün tədbirlər planı hazırlanılmalıdır.

Məlumat mənbələri: Сатунин К.А.,1915;Кузьякин А.П.,1950, Гаджиев Д.В. 1967;Алекперов Х.М.,Рахматулина И.К.,1975;Стрелков П.П.,1976; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978;Талибов Т.Н., 1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Рахматулина И.К., 2005.

BLAZIUS VƏ YA ARALIQ DƏNİZİ NALBURUNU
RHINOLOPHUS BLASII PETERS

BLAZIUS VƏ YA ARALIQ DƏNİZİ NALBURUNU – RHINOLOPHUS BLASII PETERS

Bu növ Azərbaycan və o cümlədən Naxçıvan MR üçün nadir növdür(13). Şahbuz rayonunun Mərəlik kəndi yaxınlığındakı mağaradan 1968-ci ildə X.M. Ələkbərov və İ.K. Rəhmətulina tərəfindən əldə edilmişdir (73,74,169).

Statusu: Kateqoriya –NT ;

Kateqoriya -NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, azsaylı, təhlükəyə yaxın növdür. Növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılməsi: Cənubi Avropanı, Şimali və Şərqi Afrikanı,Ön,Kiçik və Orta Asiyanı, İrani və Əfqanıstanı əhatə edir. Şahbuz rayonunun Mərəlik, Babək rayonunun Sirab kəndləri və Ordubad yaxınlığındakı mağaralarda kiçik dəstələrlə yayılmışlar.

Yaşayış yeri: Orta dağ qurşağının dağ kserofit və firqana bitki örtüyü ilə əhatələnmiş ərazilərin 850-1500 m dəniz səviyyəsindən yüksəkliyində yaşayırlar. Bu mağaralar hal-hazırda kol və otlarla, həmçinin tökülmüş qaya hissələri ilə əhatələnmişdir.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Nadir növdür və onun say dinamikasının dəyişilməsi son dövrlər tədqiq edilməmişdir. Müşahidələr növün sayının kəskin azaldığını göstərir.

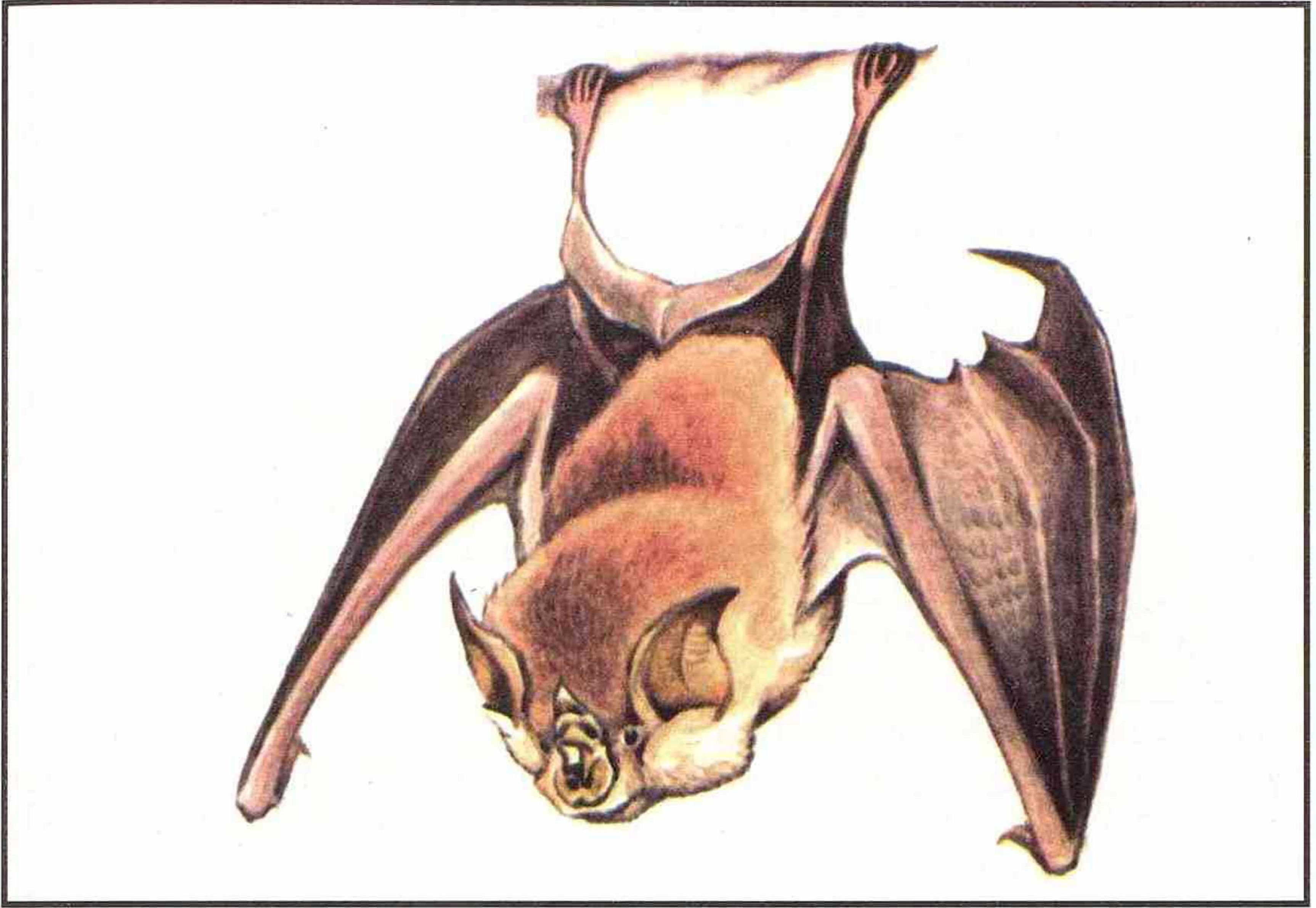
Əsas limitləşdirici faktorlar: Növün başlıca yaşadığı Sirab və Mərəlik mağarasında, limitləşdirici faktorlar aydınlaşdırılmamışdır, lakin qida bazasının azlığı və Muxtar Respublikada vaxtaşırı müşahidə olunan kəkin şaxtaların başlıca rol oynadığı şübhəsizdir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Biologiyası öyrənilməmişdir.Ölçüləri ortadır: bədənin uzunluğu 46-54mm, bazusu 43,5- 49,0mm, kütləsi isə 10,5- 13,3q-dır. Yəhərin forması armudşəkilli,neştərin köndələn qırışının ortasında büküm vardır.Bunlar dağ meşələri qurşağına və dağüstü kserofitlərə uyğunlaşaraq,yalnız yeraltı sığınacaqlarda aşkar edilmişdir ki, bu da həmin növ üçün səciyyəvidir. Yığınlarda adətən 10- dan artıq fərd olmur. Fattayev M.D.(189) və Fattayev M.D., Quliyev Q.K.(190) bəzi yarasa növlərinin xromosom dəstini,həmçinin xromosomların təkamüldə baş verən yerdəyişmə xüsusiyyətlərini tədqiq etmişlər.

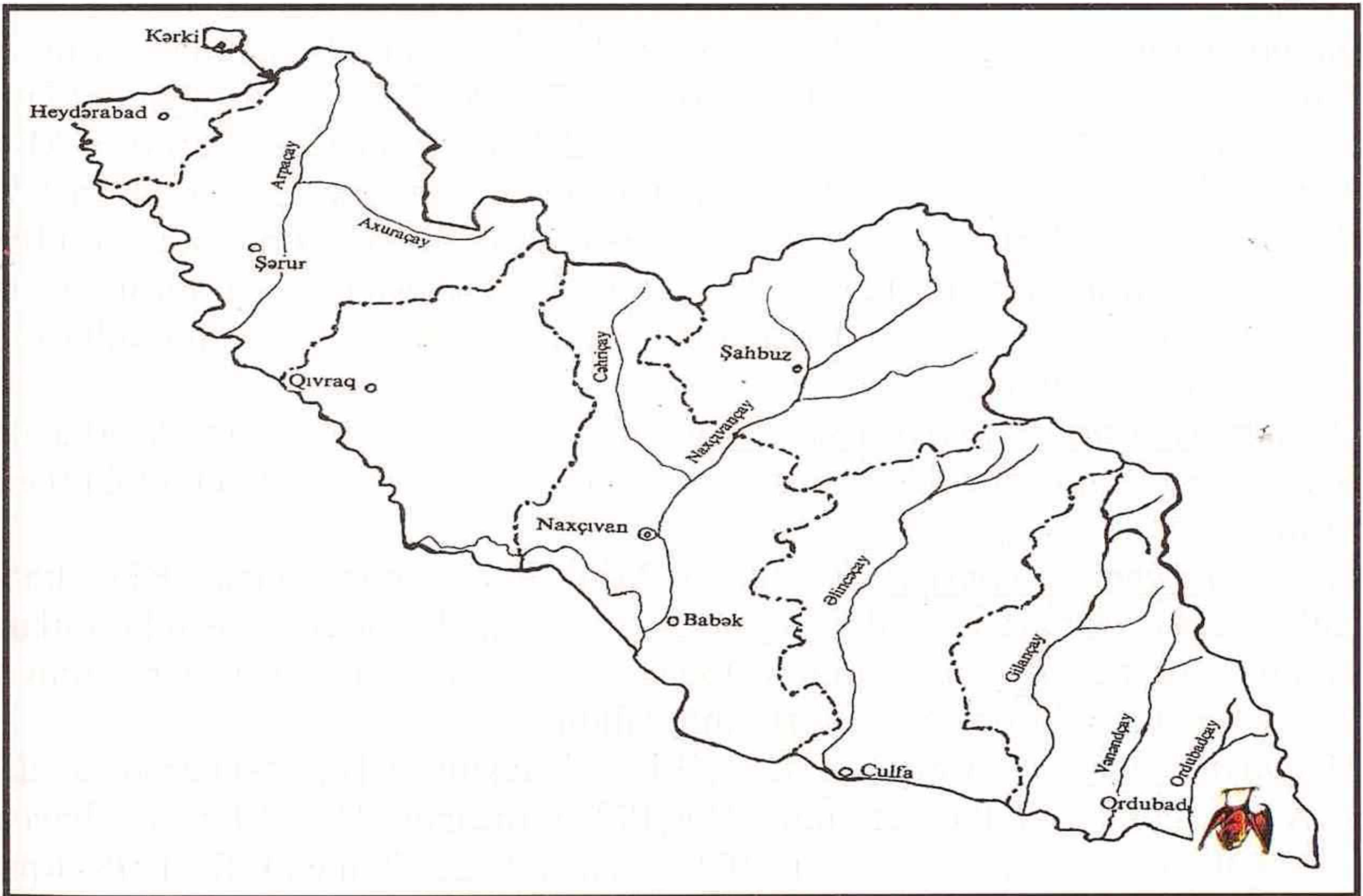
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ –nin "Qırmızı Kitab"ına (19-84) daxil edilmişdir.Naxçıvan MR ərazisində qorunmasına dair tədbirlər görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Şahbuz rayonundakı Mərəlik və Babək rayonundakı Sirab mağarası nəzarət altına götürülməli, əhali arasında onların tanındılması və əhəmiyyəti haqqında təbliğat işi aparılmalı, yarasaların ümumi mühafizəsi üçün tədbirlər planı hazırlanılmalıdır.

Məlumat mənbələri: Сатунин К.А.,1915; Кузякин А.П.,1950,Гаджиев Д.В. 1967;Алекперов Х.М.,Рахматулина И.К,1975;Стрелков П.П.,1976;Azərbaycan faunası, cild 10, 1978;Фаттаев М.Д.,1978;Фаттаев М.Д., Кулиев Г.К.,1978; Красная- Книга СССР,1984;Талибов Т.Н.,1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3,2004; Рахматулина И.К.,2005.

CƏNUB NALBURUNU
RHINOLOPHUS EURYALE BLASIUS

CƏNUB NALBURUNU – RHINOLOPHUS EURYALE BLASIUS

Nalburun *Rhinolophus Lacedede* cinsinin Naxçıvan MR ərazisində yayılan 5 növündən biridir.

Statusu: Kateqoriya – VU, kriteriya – A2c

Kateqoriya -VU, məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan geniş areallı, azsaylı, həssas, nadir növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

İnsan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, məhdud ərazidə yayılan nadir və azsaylı növdür. Növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Cənubi Avropa, Şimali Afrika, Ön, Kiçik və Orta Asiyada, İran ərazilərində yayılmışdır. Ordubad rayonunun Kilit kəndi və Araz çayı yaxınlığındakı mağarada kiçik dəstələrlə yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Orta dağ qurşağının dağ kserofit və firqana bitki örtüyü ilə əhatələnmiş ərazilərin 850-1500 m dəniz səviyyəsindən yüksəkliyində yaşayırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Azsaylı növdür və onun say dinamikasının dəyişməsi haqqında məlumatlar demək olar ki, yoxdur. Müşahidələr növün sayının kəskin azaldığını göstərir.

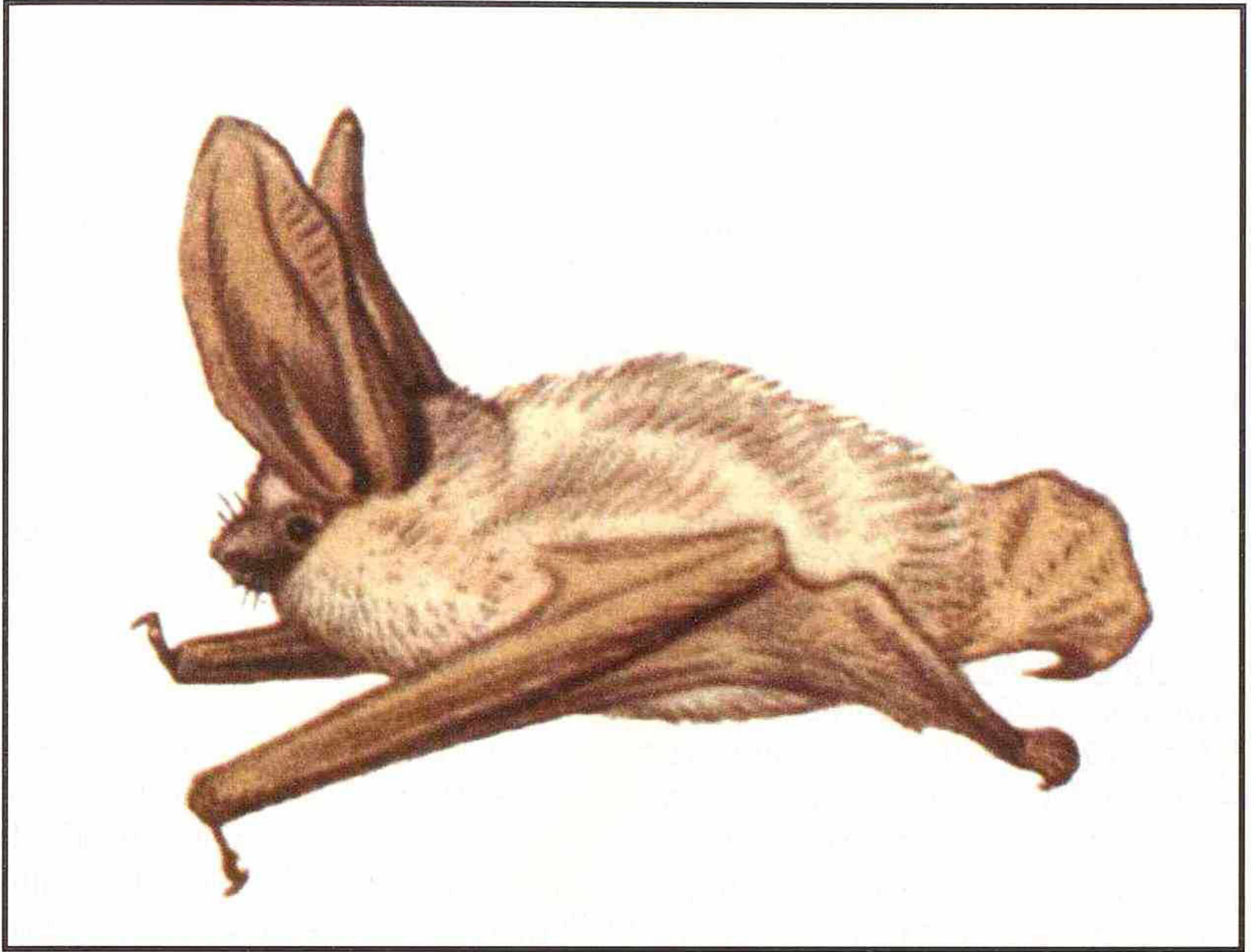
Əsas limitləşdirici faktorlar: Növün başlıca yaşadığı Kilit mağarası döyüş bölgəsinə düşdüyündən, hələlik limitləşdirici faktorlar aydınlaşdırılmamışdır, lakin həmin ərazidə narahatedici amillərlə bərabər, dida bazasının da azlığı mühüm rol oynayır.

Bioloji xüsusiyyətləri: İlk dəfə olaraq K.A.Satunin(1915),daha sonra isə A.P.Kuzyakin(1950) tərəfindən Ordubad şəhərinin Araz çayı yaxınlığındakı mağaradan əldə edilmişdir.1975-ci ilin may və dekabr aylarında Fattayev M.D. (189) Ordubad rayonunun Kilit kəndi yaxınlığındakı mağaradan 3 erkək və 2 diş fərd əldə etmişdir. Orta və aşağı dağlıq qurşaqda olan isti və nisbətən rütubətli mağaralarda yaşayırlar. Fattayev M.D. və Quliyev Q.K.(190) nalburun cinsinə daxil olan növlərin xromosom dəstini tədqiq etmişlər. Bütün arealı hüdudlarında biologiyası az öyrənilmişdir.

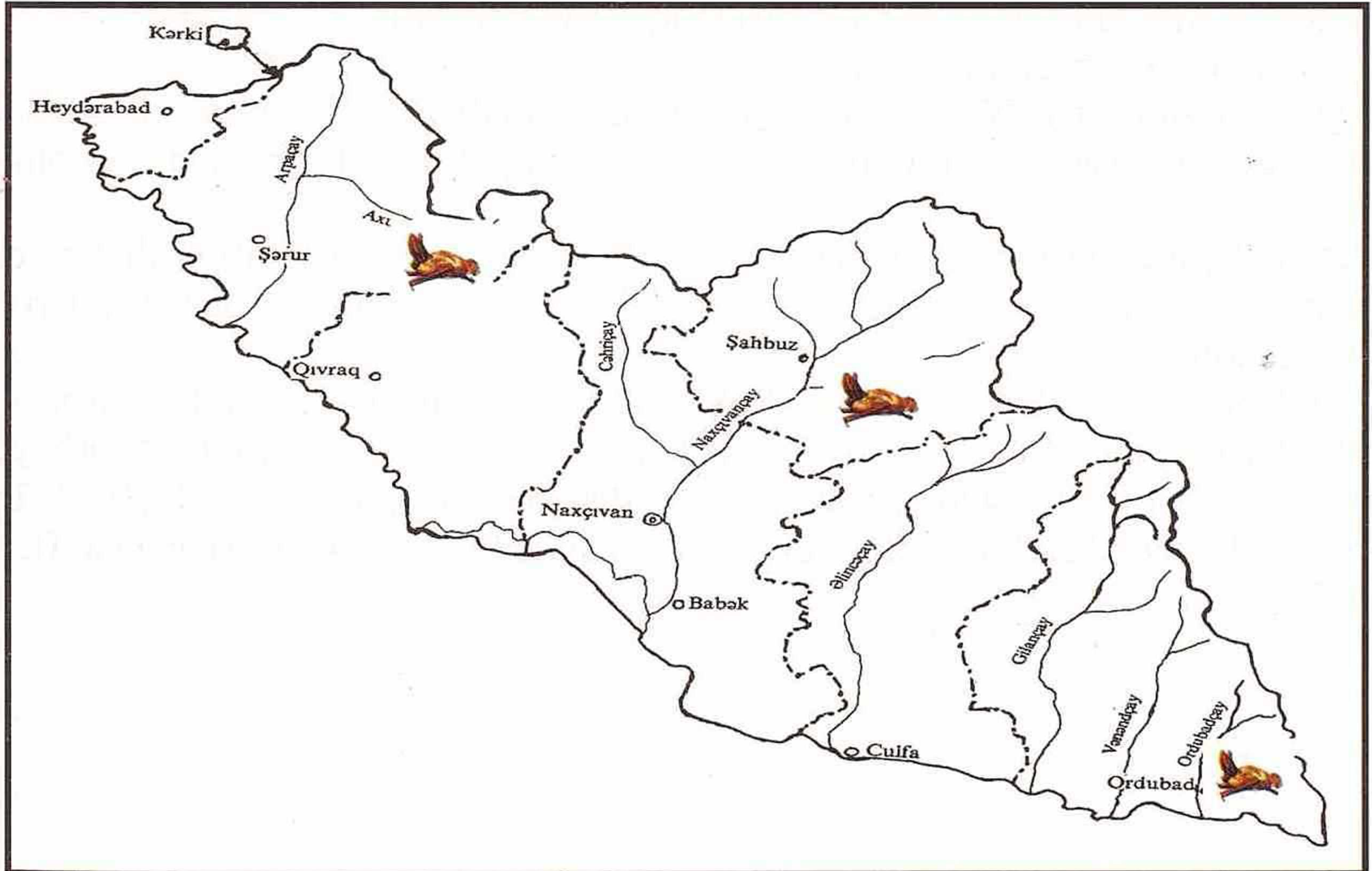
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər:Keçmiş SSRİ-nin (1984) və Azərbaycan SSR-nin(1989) "Qırmızı Kitab"larına daxil edilərək, qorunması üçün təkliflər verilmüşdür.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkı ərazisindəki Kilit kəndi yaxınlığındakı mağaralar ciddi nəzarətə götürülməli, əhali arasında onların tanınması və əhəmiyyəti haqqında təbliğat işi aparılmalı, yarasaların ümumi mühafizəsi üçün tədbirlər planı hazırlanılmalıdır.

Məlumat mənbələri: Сатунин К.А.,1915; Кузякин А.П.,1950,Гаджиев Д.В. 1967;Алекперов Х.М.,Рахматулина И.К,1975;Стрелков П.П.,1976;Azərbaycan faunası, cild 10,1978;Фаттаев М.Д.,1978;Фаттаев М.Д.,Кулиев Г.К., 1978; Красная Книга СССР,1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talibov T.-H.,1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Рахматулина И.К.,2005.

QONUR PALAZQULAQ YARASA
PLECOTUS AURITUS LINN.

QONUR PALAZQULAQ YARASA – PLECOTUS AURITUS LINN.

Cinsin tərkibinə 4 növ daxildir ki, onlardan da 2 növü qonur və boz palazqulaq yarasalar Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayır.

Statusu: Kateqoriya -NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, azsaylı, məhdud ərazidə yayılan nadir növdür.

Yayılməsi: Respublikanın bütün ərazilərində geniş yayılma arealına malik olmasına baxmayaraq, hər yerdə azsaylıdır, xüsusən dağlıq zonalarda 2000 m d.s.h. olan yerlərə qədər yayılmışdır. Lakin meşəlik və arid landşaftları daha çox xoşlayırlar.

Yaşayış yeri: Ordubad rayonunun Kələki kəndi (1600 m d.s.h.) və Naxçıvan şəhəri ərazisindəki bina və çardaqlardakı yarıq və boşluqlarda, ağac koğuşlarında yaşayırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Tədqiq edilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Aydınlaşdırılmamışdır.

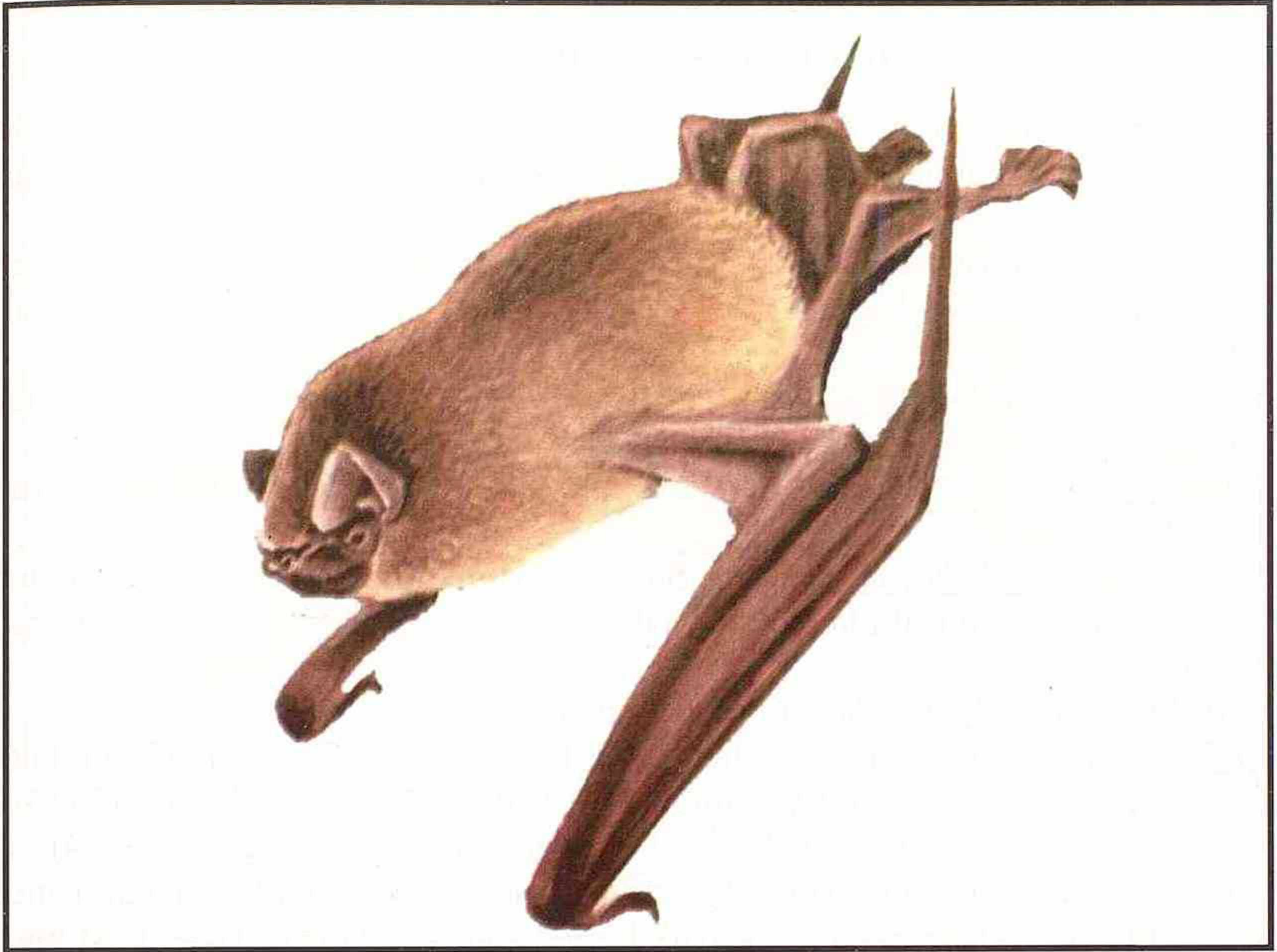
Bioloji xüsusiyyətləri: Bədənin uzunluğu 40-50mm, çəkisi isə 6-12 q-dır. Səidin uzunluğu (37,0-46,5 mm) bədən uzunluğunun 91-92,5 %-ni təşkil edir. Xəzin rəngi bədənin üst tərəfində açıq sarıdan tünd –boz və qonur-boz rəng arasında dəyişir. Oturaq növdür. Dişilər yalnız çoxalma dövründə erkəklərlə birlikdə olurlar, digər vaxtlarda yalnız dişilərdən ibarət kiçik qruplar (20-30 fərd) halında yaşayırlar. İyunda dişisi bir bala doğur. Balalar sürətlə inkişaf edib 1-2 aydan sonra yaşlı fərdlərdən seçilmirlər. Tam qaranlıq düşəndən, səbh çağına qədər ov edirlər. Oktyabr – noyabr ayında qış yuxusuna gedir, mart-aprel ayında isə ayılırlar. Naxçıvan MR ərazisində ekologiyası tədqiq edilməmişdir.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

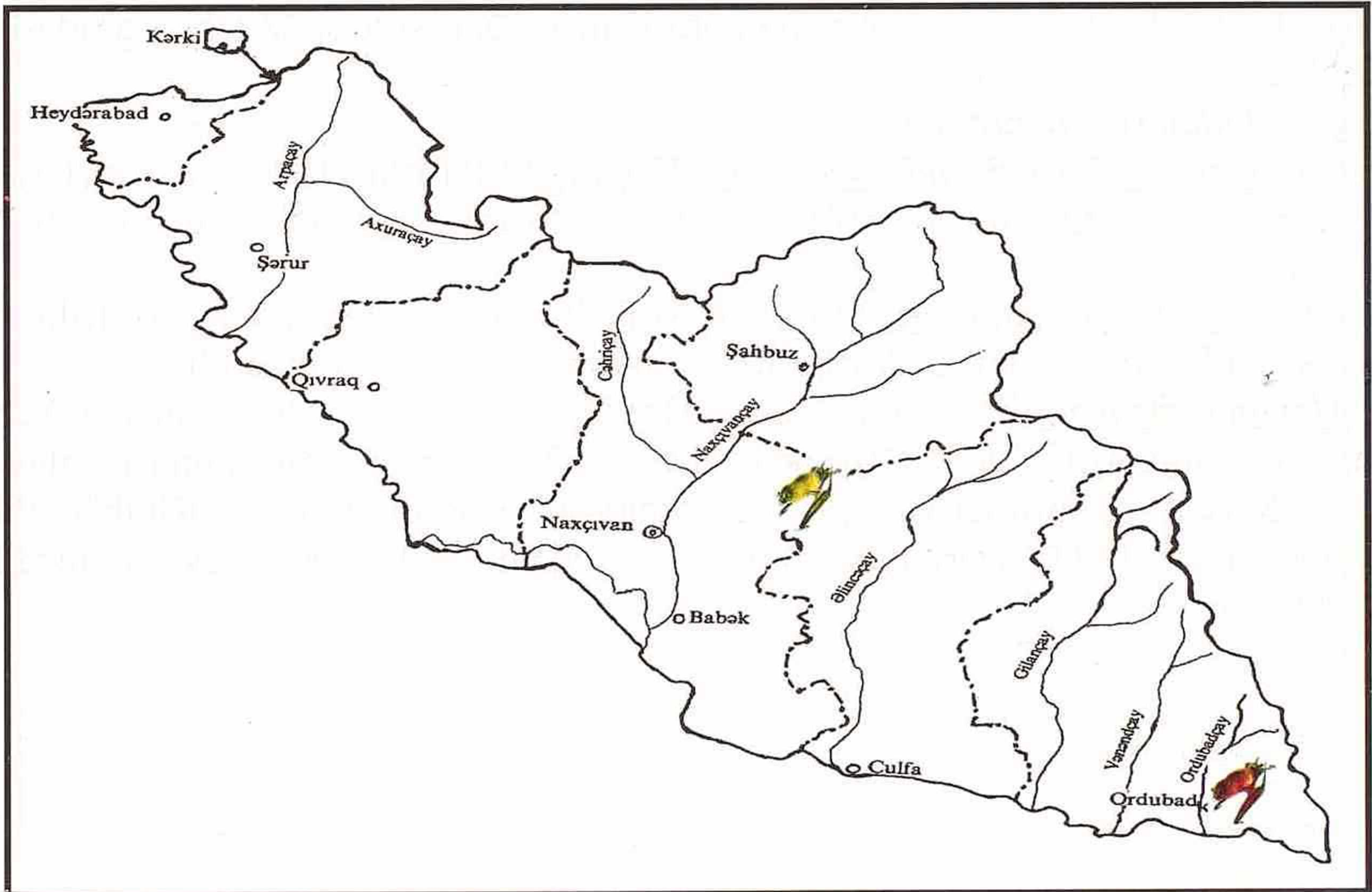
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Xüsusi mühafizə tədbirləri görülməmişdir, lakin digər yarasaların mühafizəsi üçün aparılan tədbirlər bu növə də aid olmuşdur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Başlıca sığınacaq yerləri aşkarlanıb mühafizə edilməlidir. Növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Məlumat mənbələri: Сатунин К.А.,1915; Кузякин А.П.,1950,Гаджиев Д.В. 1967;Алекперов Х.М.,Рахматулина И.К.,1975;Стрелков П.П.,1976; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978;Фаттаев М.Д.,1978; Фаттаев М.Д., Кулиев Г.К.,1978; Talibov Т.Н.,1999;Azərbaycanın heyvanlar aləmi,cild 3,2004;Рахматулина И. К., 2005.

ADİ UZUNQANADLI
MINIOPTERUS SCHREIBERSİ KUHL

ADİ UZUNQANADLI – MINIOPTERUS SCHREIBERSİ KUHL

Miniopterus Bonoparte (1837) – uzunqanadlı cinsinin keçmiş SSRİ, Qafqaz və Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində yaşayan, yalnız bir növünə adı uzunqanadlıya rast olunur.

Statusu: Kateqoriya -NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, azsaylı, məhdud ərazidə yayılan nadir növdür.

Yayılması: Orta dağ qurşağının firqana bitki örtüyü ilə örtülü mağaralı ərazilərdə yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Orta dağ qurşağındakı karst və ya suffizion mağaralarda yaşayırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Sayğı aparılmamışdır, lakin vaxtı ilə koloniyada minlərlə fərd müşahidə edildiyi halda, son zamanlar bu nisbət kəskin azalmışdır.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Öyrənilməmişdir.

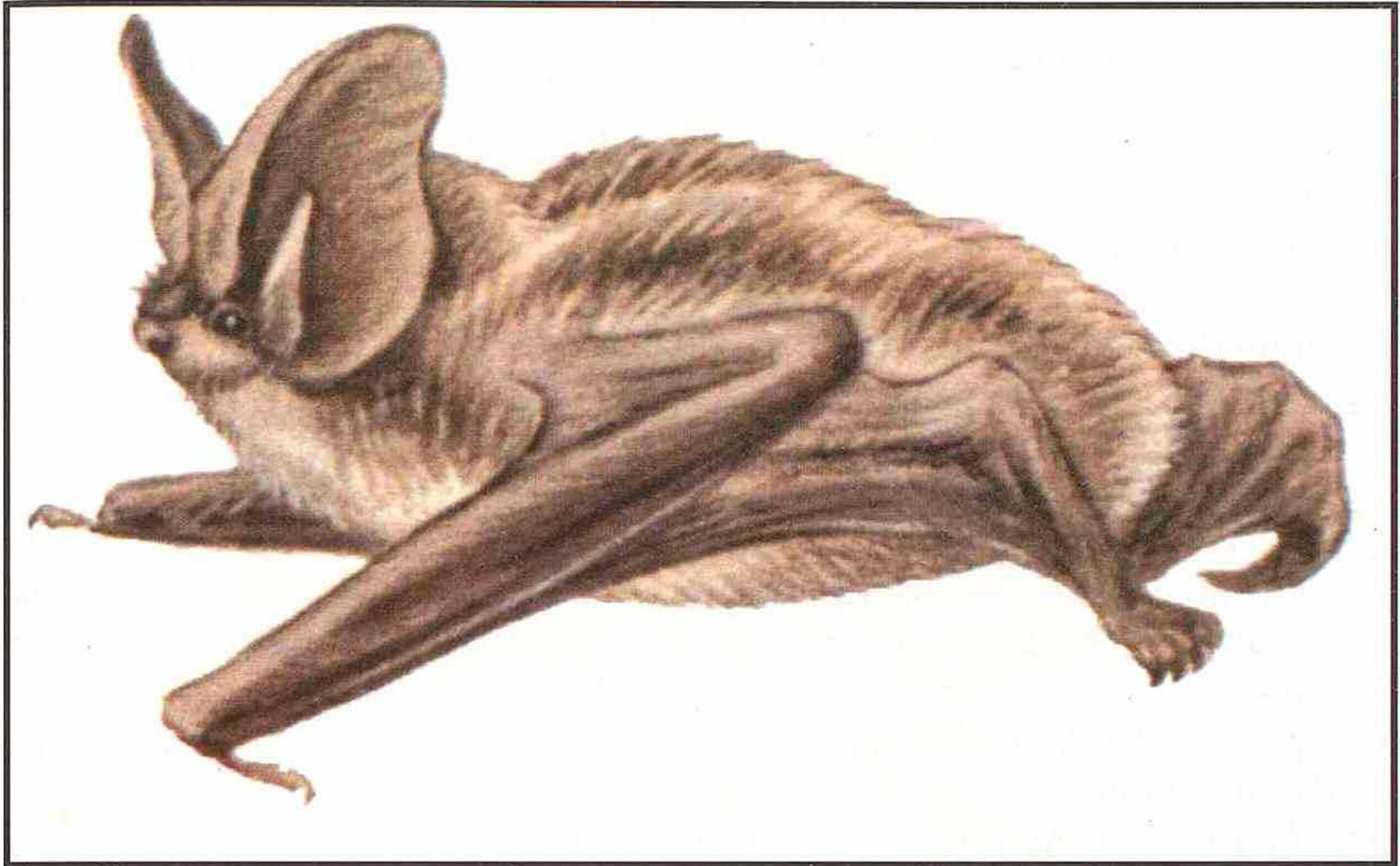
Bioloji xüsusiyyətləri: İlk dəfə olaraq İ.S. Polyakov tərəfindən 1882-ci ildə Ordubad rayonunun Kilit kəndi yaxınlığındakı Kilit mağarasında aşkar edilmişdir. Sonralar K.A. Satunin (1915), X.M. Ələkbərov və S.N. Yerofeyeva (1964) tərəfindən Şahbuz rayonunun Mərəlik kəndi yaxınlığındakı Mərəlik mağarasından əldə olunmuşdur. Sürətlə uçur və böyük koloniyalar əmələ gətirirlər. Kilit mağarasında yaşayan uzunqanadlılara Azıx mağarasından köçüb qışlamağa gələn fərdlər də qoşularaq, koloniya əmələ gətirərək qışlayırlar. Kilit mağarasının ikinci salonundakı bulaq yay vaxtı mağarada rütubətin nizamlanmasına imkan verir, bu və digər üstün cəhətlərinə görə Kilit mağarası əvəzsiz təbiət abidəsidir. Ekologiyası zəif öyrənilmişdir.

Çoxaldılması: Məlum deyil.

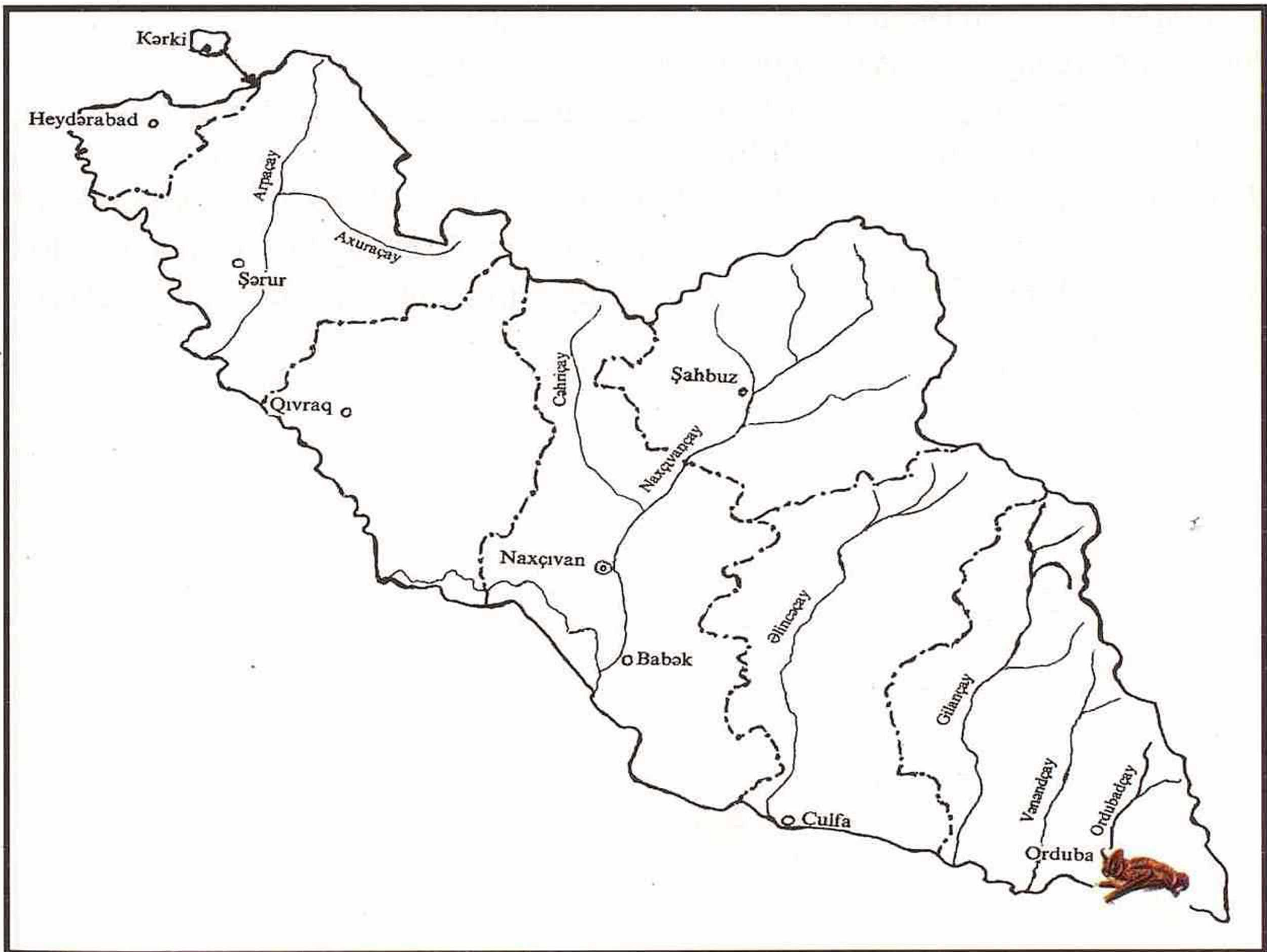
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ-nin (1984) və Azərbaycan SSR-nin (1989) "Qırmızı Kitab"larına daxil edilərək, qorunması üçün tədbirlər görülmüşdür.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkı ərazisinə daxil olan Kilit mağarası ciddi nəzarətə götürülməli, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Məlumat mənbələri: Сатунин К.А., 1915; Кузьякин А.П., 1950; Алекперов Х.М., - Рахматуллина И.К., 1968; Стрелков П.П., 1976; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Табиов Т.Н., 1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Рахматулина И.К., 2005.

ASIYA ENLIQULAĞI
BARBASTELLA LEUCOMELAS CRETZCHMAR

ASIYA ENLIQULAĞI – BARBASTELLA LEUCOMELAS CRETZCHMAR

Enliqulaq – Barbastella Gray cinsinə daxil olan 2 növdən biri Naxçıvan MR ərazisində yaşayır.

Statusu: Kateqoriya -VU, məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan geniş areallı, azsaylı, həssas, nadir növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılması: Kiçik Qafqazda 4 yayılma məntəqəsi aşkarlanıb ki, onlardan biri də Ordubad rayonunun Kilit mağarasıdır. Orta dağ qurşağındakı firqana bitki örtüyü olan ərazilərdə yayılmışlar.

Yaşayış yeri: İlk dəfə olaraq X.M.Ələkbərov tərəfindən 1968- ci ilin dekabr ayında Ordubad rayonundakı Kilit mağarasında aşkar edilmişdir. Ən çox mağaralarda, tunel və bəzən isə zirzəmilərdə yaşayır. Nadir halda yeni tikintilərdə də rast olunur.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Tədqiq edilməmişdir, lakin hər yerdə azsaylı olduğu məlumdur.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməyib.

Bioloji xüsusiyyətləri: Oturaq növdür. İyun ayında bala verir. Qışda bütün cinslər birgə olmaqlarına baxmayaraq, yazda ayrılıqda rastlaşırlar. Ekoloji xüsusiyyətləri öyrənilməmişdir.

Çoxalması: Məlum deyil.

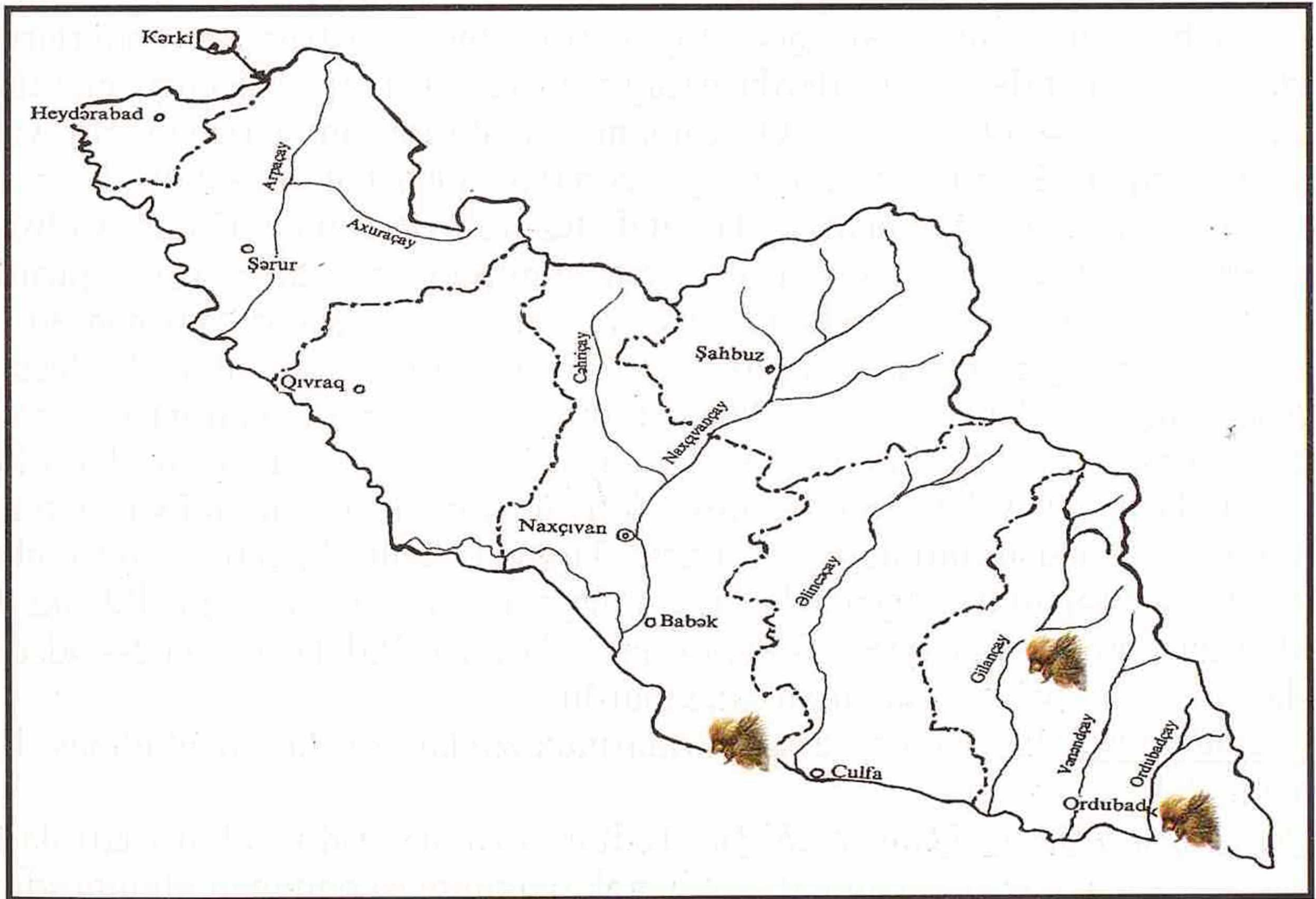
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad rayonundakı Kilit və Dəmir dağdakı mağara ciddi nəzarət altına alınmalıdır.

Məlumat mənbələri: Сатунин К.А., 1915; Кузякин А.П., 1950; Алекперов Х.М., - Рахматуллина И.К., 1968; Стрелков П.П., 1976; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Talıbov T.H., 1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, cild 3, 2004; Рахматуллина И.К., 2005.

HİND TİRƏNDAZI (OXLU KİRPİ)
HYSTRİX İNDİCA KERR.

HİND TİRƏNDAZI (OXLU KİRPİ) - HYSTRİX İNDİCA KERR.

Fəsilənin 4 cinsinə daxil olan 13 növü Avroasiyanın cənub vilayətlərində və Afrikanın çox hissəsində yayılmışdır. Azərbaycanada eyni adlı cinsə daxil olan yalnız bir növü yaşayır.

Statusu: Kateqoriya- NT, İnsan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, təhlükəyə yaxın növdür. Bu növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Respublikamızda tirəndaz Lənkəran zonasında, Dağlıq Qarabağda və Naxçıvan MR ərazisində yayılmışdır. Müşahidələr zamanı ən çox Ordubad rayonunun Kotam, Gənzə, Vənənd, Dırnıs, Gilançay, Biləv və Tivi kəndləri ərazilərində rast olunub.

Yaşayış yeri: Aran və dağətəyi rayonlarda, meşə və bağların kənarlarında məskən salır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Tədqiq edilməmişdir, lakin sayının get-gedə azaldığı müşahidə olunmuşdur.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir, amma antropogen faktorların olduğu şübhəsizdir.

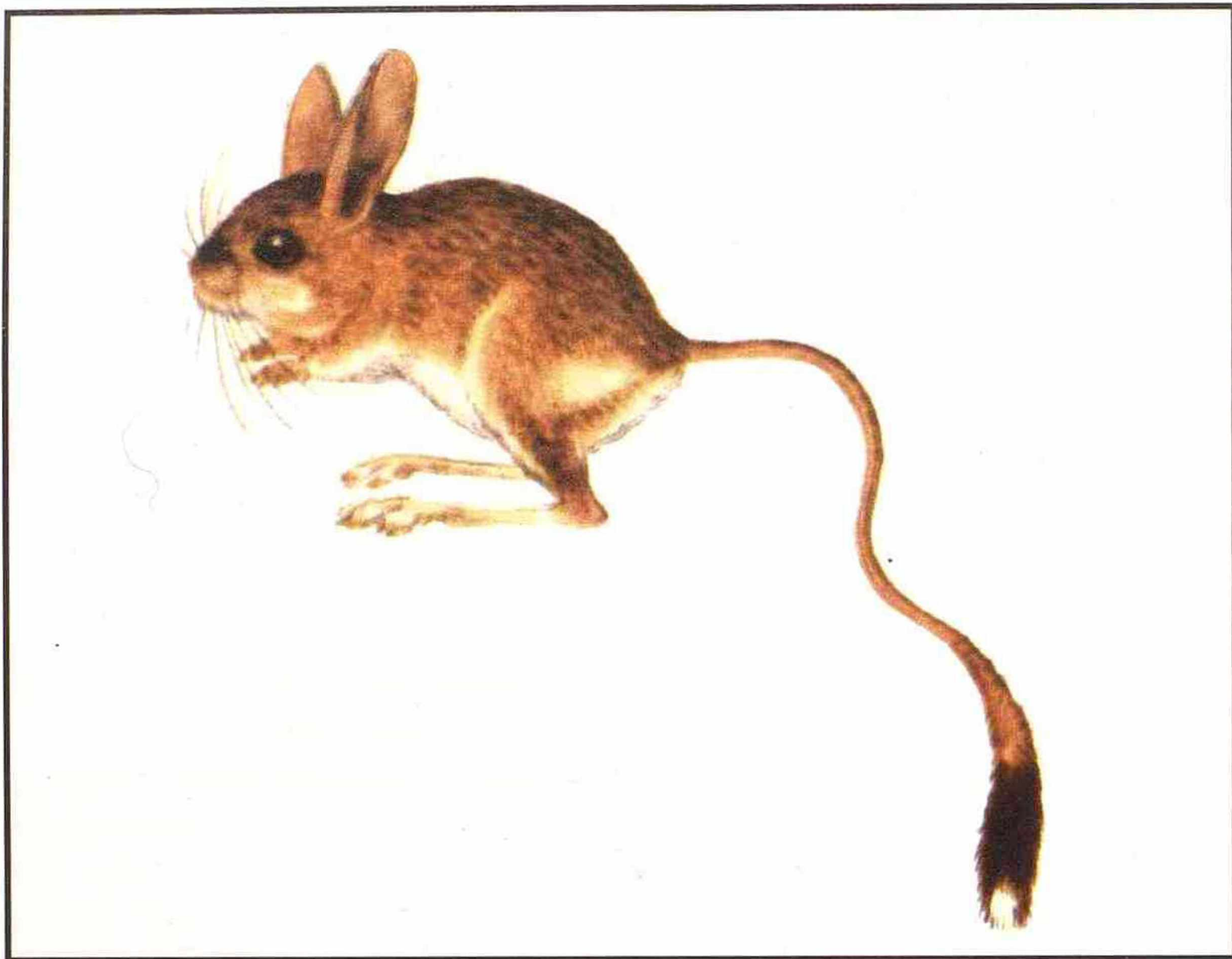
Bioloji xüsusiyyətləri: Bədənləri ala bəzək ağımtıl, tünd-qonur rəngdədir. Bel hissəsi bərk tüklər və qərniləşmiş iynələrlə örtülüdür. Bu iynələrin uzunluğu 300 mm, bədənin uzunluğu isə 900 mm-ə qədərdir. Bədənin qarın hissəsi və başı tünd-qonur rənglidir. Tirəndaz Zaqafqaziyada yaşayan gəmiricilərin ən iri növüdür. Bel və yan tərəfləri uzun və elastiki iynələrlə örtülüdür. Üçlük dövrünün relikti hesab edilir. Aran və dağətəyi rayonlarda, meşə və bağların kənarlarında məskən salır. Yeraltı iri yuvalarda yaşayır. Gecə həyat tərzini keçirir, gündüzlər ona az hallarda təsadüf olunur. Qış zamanı az fəal olmasına baxmayaraq, yuxuya getmir. Sıxlıq Kotam kəndində digər zonalara nisbətən yüksəkdir. Təzə atılmış tikanları (oxları) adətən areal daxilində tez-tez rast olunur. Kotam vadisində yuvalarını dağın zirvəsinə yaxın, nisbətən yumuşaq torpaqlı ərazidə qururlar. Yuvaya çoxlu girişlər olur. Həmin yuvalardan əkin sahəsinə təqribən 30 sm enində səliqəli cığırlar yenir. Axşamçağı qabaqda erkək fərd olmaqla dəstə ilə əkin sahəsinə yenirlər. Özünü müdafiə edərkən arxa hissəsindən, quyruq sahəsinə yaxın yerdən sərt iynələri ataraq sürətlə qaçır. Tirəndaz müxtəlif bitkilərin kökləri və onların meyvələri ilə (çuğundur, kartof, qovun, qarpız, lobyə, qarğıdalı kimi müxtəlif mədəni bitkilərlə) qidalanır. Tirəndaz üzüm bağlarına, bostanlara, qarğıdalı və təsərrüfatın digər sahələrinə müəyyən qədər zərər vurur. İldə iki dəfə yazda (mart, aprel) və payızda (oktyabrda) bala verir. Balaların sayı 2-4 ədəddir. Başlıca düşməni bəbir, canavar və çaqqallardır.

Çoxaldılması: Bir çox heyvanat parklarında saxlanılsa da, çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

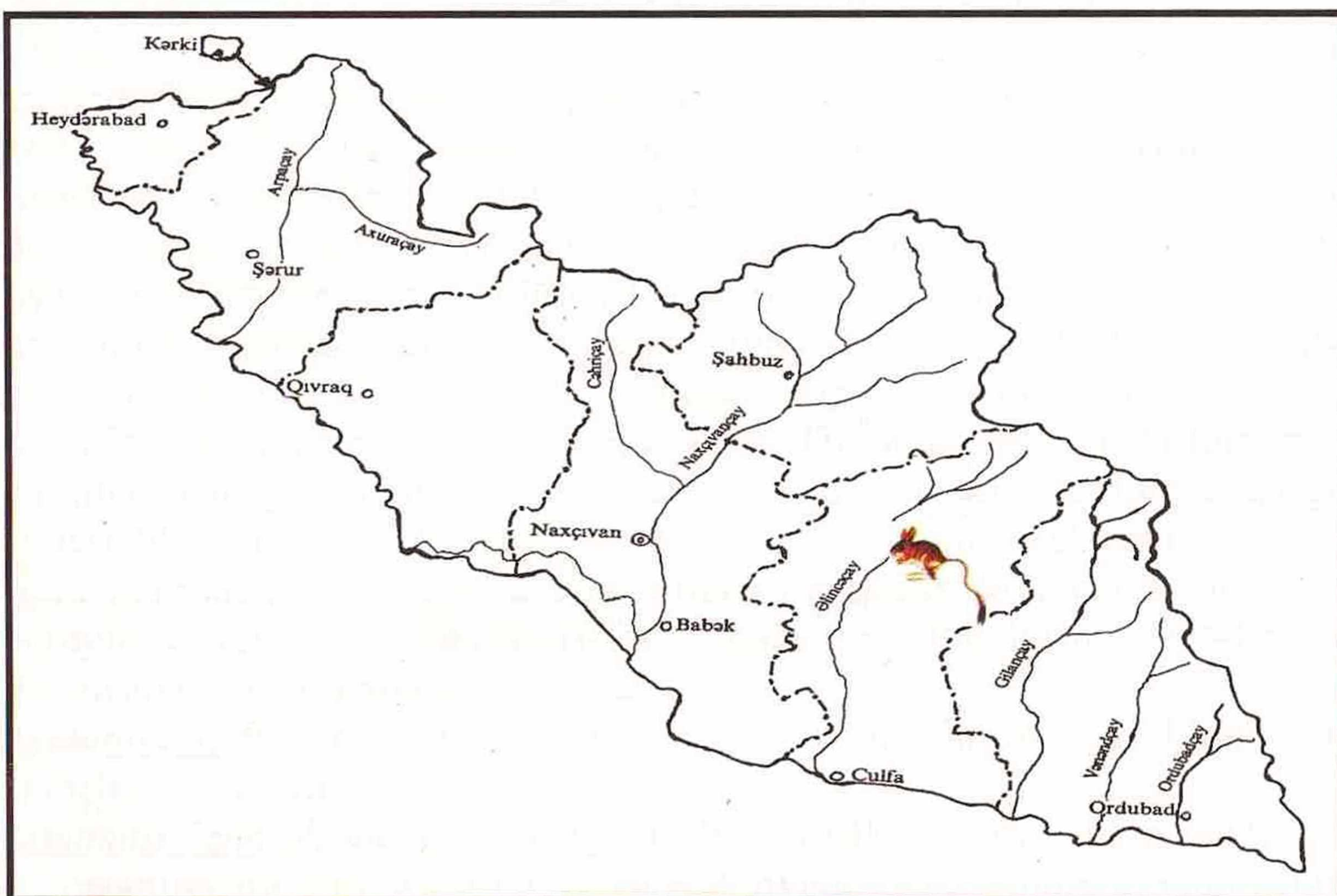
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Tədbir görülməmişdir, lakin vaxtı ilə Ordubad yasaqlığı ərazisində mühafizə edilərək, ovlanması qadağan olunmuşdur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkı və Ordubad Dövlət Yasaqlığı ərazisində mühafizəsi ciddi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Сатунин К.А.,1915; Верещагин Н.К.,Даль С.К., 1948; Qənbərov К.М. ,1957; Алекперов Х.М., 1958;Алекперов Х.М., Ерофеева С.Н., Рахматулина И.К. 1976; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978;Talibov Т.Н., 1988,1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

KIÇIK ASIYA DAĞ ƏRƏBDOVŞANI
ALLACTAGA WILLIAMSİ THOMAS

KİÇİK ASIYA DAĞ ƏRƏBDOVŞANI - ALLACTAGA WILLIAMSİ THOMAS

Fəsilənin 10 cinsinə daxil olan 27 növü Avroasiya, şimali Afrika, şimali Çin və Monqolustan ərazilərində yayılmışdır. Qafqazda 7, Azərbaycanada isə eyni adlı cinsə daxil olan yalnız iki növü qeydə alınmışdır.

Statusu: Kateqoriya- NT, İnsan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, təhlükəyə yaxın növdür. Bu növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı, ekoloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılməsi: Şərqi və cənubi Zaqafqaziyada, İranın şimal-qərbində, Türkiyənin şimalında və Naxçıvan MR ərazisində yayılmışdır. Muxtar Respublikanın ən çox Böyükdüz və Culfa düzü, həmçinin dağlıq kserofit bitki örtüklü ərazisində dəniz səviyyəsindən 2500 hündürlüklərə qədər rast olunurlar.

Yaşayış yeri: Yarımsəhralarda, dağ çöllərində, bəzən isə aran meşələrində məskunlaşır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Tədqiq edilməmişdir, lakin sayının get-gedə azaldığı müşahidə olunur.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir, amma antropogen faktorların olduğu şübhəsizdir.

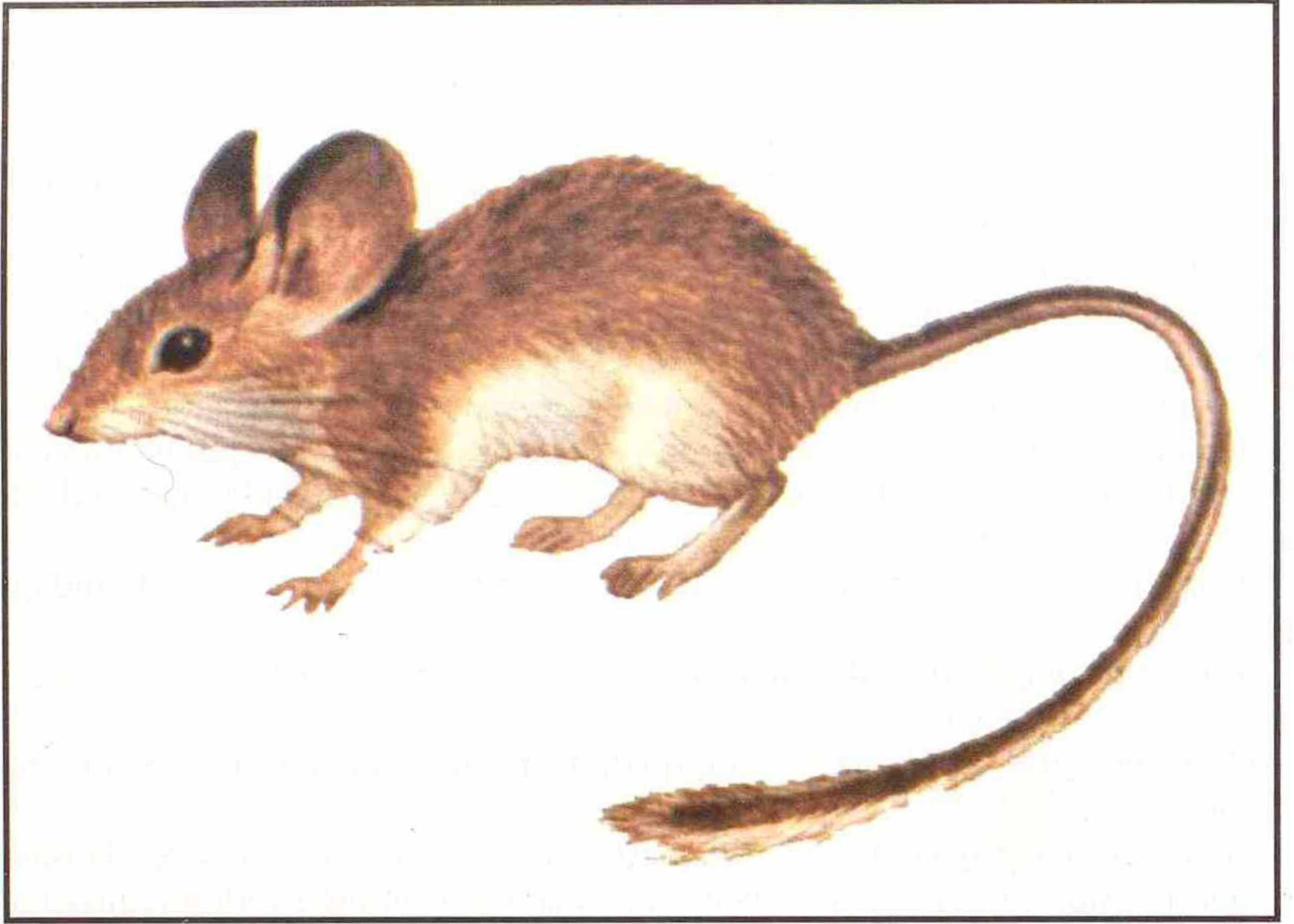
Bioloji xüsusiyyətləri: Yeraltı yuvalarda yaşayır, yay vaxtı gecə, qışda isə gündüzlər təsadüf olunur. Çəkisi 108 qram, bədəninin uzunluğu 150mm, quyuğu isə 240 mm-ə qədərdir. Bədəninin üst tərəfinin xəzinin rəngi qəhvəyi-qonurumtul-boz, alt tərəfi isə ağdır. Sadə formalı daimi və müvəqqəti yuvalar qazır. Giriş dəlikləri çox vaxt yarıqşəkilli formada olub, gündüzlər torpaq tıxacla bağlanılır. Dağətəyi düzənliklərdə qış yuxusu yarımçıq və ya bəzən də heç olmur. Hər doğuşda 4-5 bala olmaqla, ildə üç dəfə nəsl verir. Növ sayı kəskin azaldığından məhv olmaq təhlükəsi altındadır. Əsasən gecə həyat təzi keçirdiyindən, növün vəziyyətini xüsusi ekspedisiya vasitəsilə aydınlaşdırmaq mümkündür. Bundan başqa yayılma zonası Ordubad və Arazboyu yasaqlığı ərazilərinə düşdüyündən, həmin ərazilərdə qorunması vacibdir.

Çoxaldılması: Çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

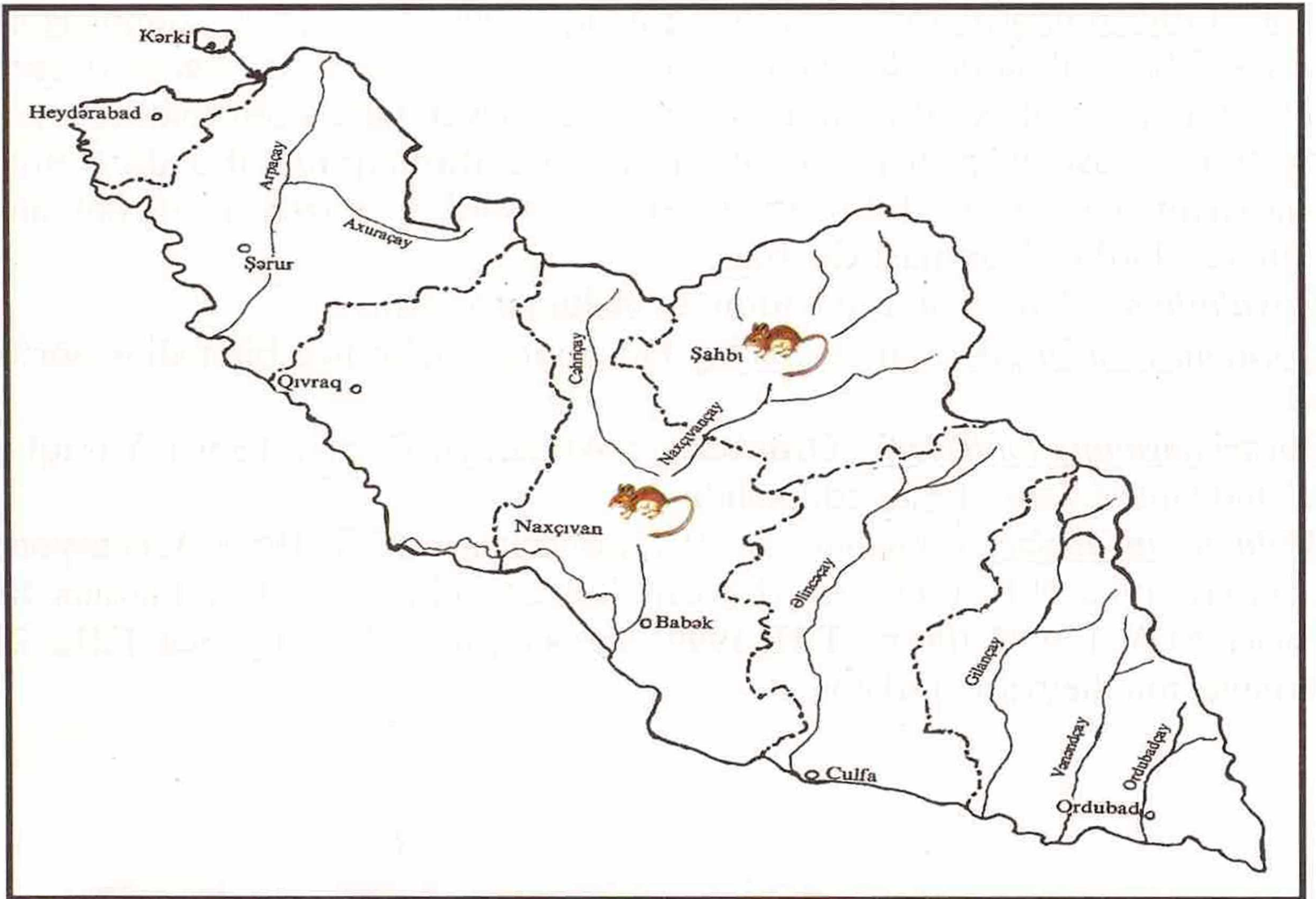
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Qorunması üçün heç bir tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad və Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlıqları ərazisində mühafizəsi təşkil edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Сатунин К.А., 1915; Верещагин Н.К., 1959; Алекперов Х.-М., Рахматулина И.К., 1966; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Громов И.М., Ербаева М.А., 1995; Talıbov Т.Н., 1999; Рахматулина И.К., Гулиев Г.Н., 2003; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

KƏSƏYƏN DAĞ SIÇANCIĞI
CALOMUSCUS URARTENSIS VOR. ET KAR.

KƏSƏYƏN DAĞ SIÇANCIĞI - CALOMUSCUS URARTENSIS VOR. ET KAR.

Azərbaycan Respublikasında yalnız Naxçıvan MR ərazisində rast olunub, cins daxilində yeganə növdür. Bu növü əvəllər Türkmənistanın Kopetdağ ərazisində tapılmış növlə eyniləşdirirdilər(C.bailwardi Thomas),lakin sonrakı tədqiqatlar-(Qrafodatskiy və b.,1989) bu növün sərbəst bir növ kimi statusunun və adının dəyişilməsinə imkan verdi.

Statusu: Kateqoriya- NT. İnsan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, təhlükəyə yaxın növdür. Bu növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Zaqafqaziyada yalnız Naxçıvan MR ərazisində Naxçıvançayın orta dağlıq zonası sərhədlərində yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Ən çox Naxçıvançayın sol sahili boyunca 1600- 1700m hündürlüyə qədər olan yarım səhranın daşlı- çınqıllı və bitki örtüyü ilə qismən əhatələnən biotoplarda, dağ çöllərində yaşayırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Növün arealının get- gedə kiçilməsi və sayının azalması səbəbləri hələlik tədqiq edilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmiş,lakin antropogen faktorun başlıca rol oynadığı şübhəsizdir.

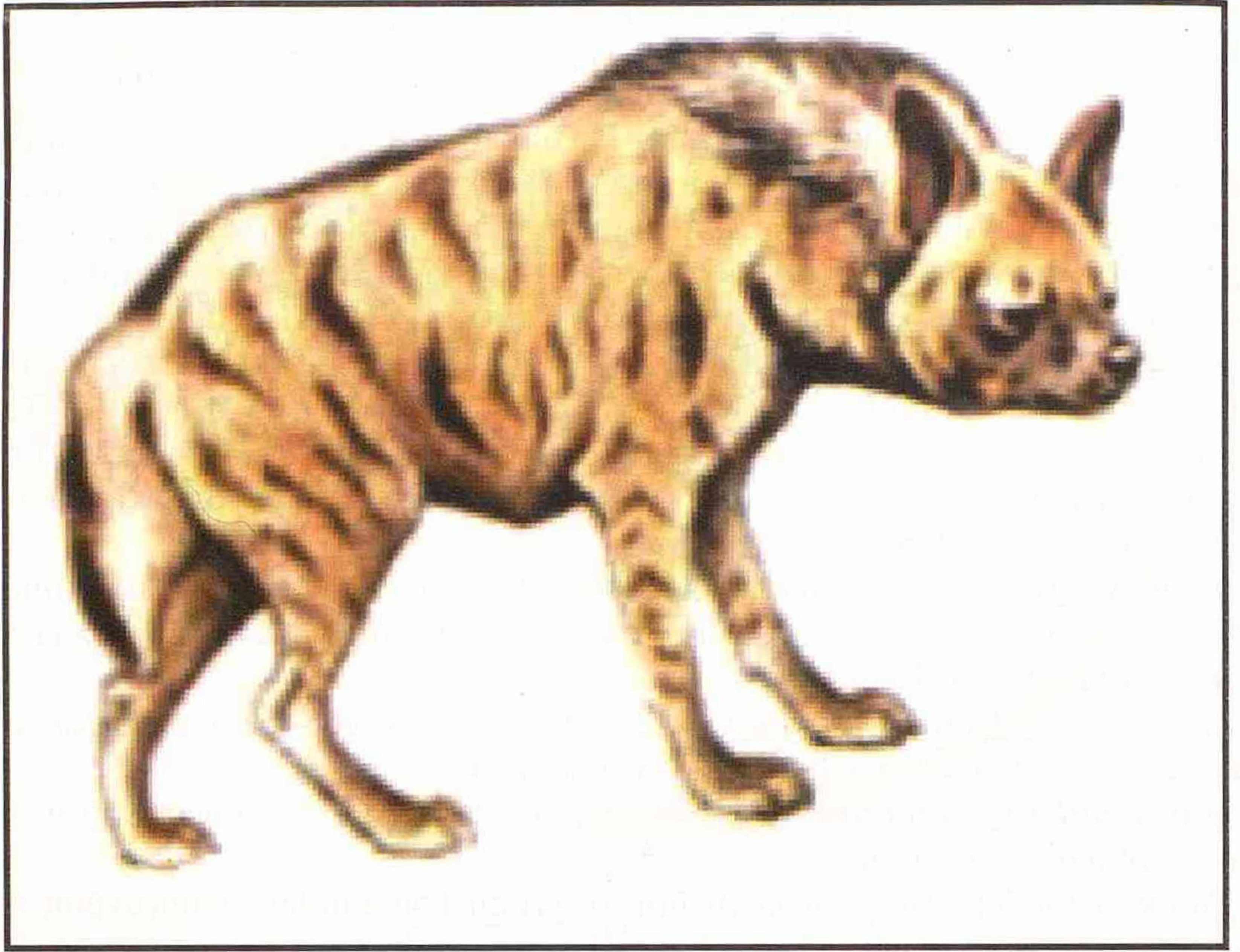
Bioloji xüsusiyyətləri: Xırda ölçülü, quyruğu bədənindən uzun(uyğun olaraq 101 və 85 mm-ə qədər), zahiri görünüşcə siçanşəkilli,qulaqları uzun olub,bədəni seyrək, zərif tüklərlə örtülmüşdür.Digər siçanlardan fərqli olaraq arxa ətrafları ön ətraflarından xeyli uzundur.Bıqları da nəzərəçarpacaq dərəcədə uzundur.Təktək və ya qruplar halında məskunlaşaraq, gizli həyat tərzini keçirirlər. Yay vaxtı ancaq gecə,yazda və payızda isə, həm də gündüzlər fəal olurlar.Martın sonundan iyunun əvvəlinə qədər,hər dəfədə 3-5 bala olmaqla çoxalır.Balalar üçüncü ayında artıq yetkin fərdlərdən seçilmir. Bəzi fərdlərdə yayın əvvəlində ikinci nəsil də müşahidə edilir. Qidasını bitki toxumları, meyvələr,yarpaq və pöhrələr,bəzən isə həşəratlar təşkil edir.İqtisadi əhəmiyyəti yoxdur və epidemioloji rolu aşkar edilməmişdir. Nadir növ olub, çox kiçik areala malikdir.

Çoxaldılması: Ədəbiyyat məlumatlarına görə qəfəs şəraitində normal yaşayaraq nəsil verir.Azərbaycanda saxlanması haqqında məlumat yoxdur.

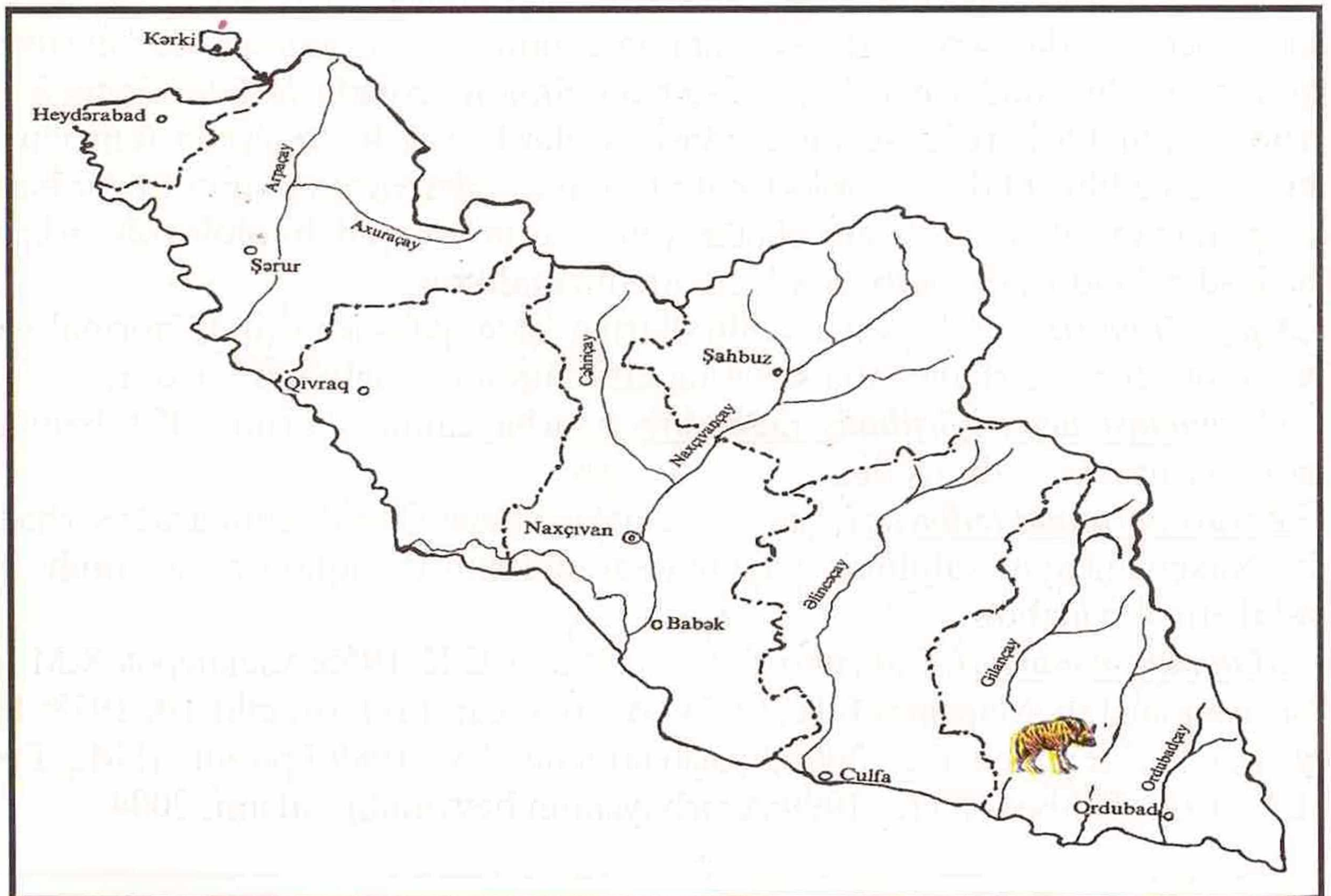
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanın «Qırmızı Kitab»ının yeni nəşrinə tövsiyyə edimişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun aşağı sərhədlərində, Naxçıvançayın sahilində yayılma sərhədlərini dəqiqləşdirərək, mühafizəsini təşkil etmək vacibdir.

Məlumat mənbələri: Сатунин К.А.,1915;Даль С.К.,1955;Алекперов Х.М., 1966; Емельянов П.Ф.,Маревич Б.И., 1974; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Рахматулина И.К.,Гулиев Г.Н.,2003;Графодатский А.С.,1989;Громов И.М., Ербаева М.А., 1995;Талибов Т.Н., 1999;Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

ZOLAQLI KAFTAR
HYAENA HYAENA LINN.

ZOLAQLI KAFTAR – HYAENA HYAENA LINN.

Dünya faunasında kaftarlar fəsiləsi 4 cins və 4 növlə təmsil olunmuşdur: xalı, zolaqlı, qonur kaftarlar və yer canavarı. Azərbaycan Respublikası ərazisində zolaqlı kaftar cinsinə daxil olan eyniadlı növ yaşayır.

Statusu: Kateqoriya – CR, təbiətdəki vəziyyəti böhran həddində olan və nəslinin kəsildiyi ehtimal edilən növdür. Növ bir neçə illərdir rast olunmur və ola bilsin ki, insan əli çatmayan təbii landşaftlarda qalmışdır.

Yayılməsi: Kaftarın müasir arealı bütün Afrikanı, Ön, Kiçik, Orta Asiyanı və Hindistanın əksər yerlərini əhatə edir. Kaftarlar vaxtilə Azərbaycanın ərazisində çox geniş yayılmış yırtıcılardan hesab olunurdu. Lakin son zamanlar sayı təməmilə azalmışdır. Çox nadir hallarda Boz dağın ətəklərində, Ağdam, Fizuli rayonlarında və Naxçıvan MR-in Culfa rayonunun İlanlıdağ, Paradaş və Ordubad rayonunun Gilançay vadisi ərazisində rast olunurdu.

Yaşayış yeri: Muxtar Respublikanın Arazboyu maili düzənliyi və orta dağlıq zonasının arid landşaftlarının çay vadiləri, seyrək kollu ərazilərində yaşayırdı. Son rast olunan ərazilər Ordubad rayonunun Gilançay vadisi ətrafı və Babək rayonunun Sirab kəndi yaxınlığındakı təpəliklər olmuşdur.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Antropogen faktorlar kaftarların demək olar ki, yaşama imkanlarını məşdudlaşdırmış, arealı daxilində azsaylı etmişdir. Məhz buna görə də son 30 il ərzində müşahidə olunmamışdır. Vaxtı ilə Gilançay vadisində rast olunan bu növün ixnotakson- həyat fəaliyyəti əlamətləri izi və s. ilə aşkar etmək və həmin əraziləri nəzarət altına götürmək vacibdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Təbii landşaftların transformasiya olunaraq mədəni landşaftlara çevrilməsi, qida bazasının azlığı və uşaqlara hücum etməsi üzündən, əhali tərəfindən təqib olunaraq məhv edilməsidir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Canavar tirli bədən quruluşu olan, lakin ondan fərqli olaraq gövdəsi az dartılmış və yal nahiyəsində bir qədər qalxmış iri yırtıcıların kiçik qrupudur. Başı massiv, qulaqları iri, girdə formalıdır. Ətrafları dördbarmaqlıdır (ön ətrafında 5 barmaq yalnız yer canavarlarında olur), barmaqgəzəndir. Xəzləri çirkli-qəhvəyi olub, bədən və ayaqlarında tutqun zolaqlar vardır. Bədənin uzunluğu 110-120 sm, quyruğun uzunluğu isə 30 sm-ə çatır. Güclü pəncələrində iri, enli və əyri caynaqları vardır. Kaftar gecə həyat tərzini keçirir. Əsas yemini ölmüş heyvan leşləri təşkil edir. Kaftarların kərtənkələ, tısbağa, kiçik quşları yeməsi, eləcə də ev heyvanlarına hücum etməsi də müşahidə olunmuşdur.

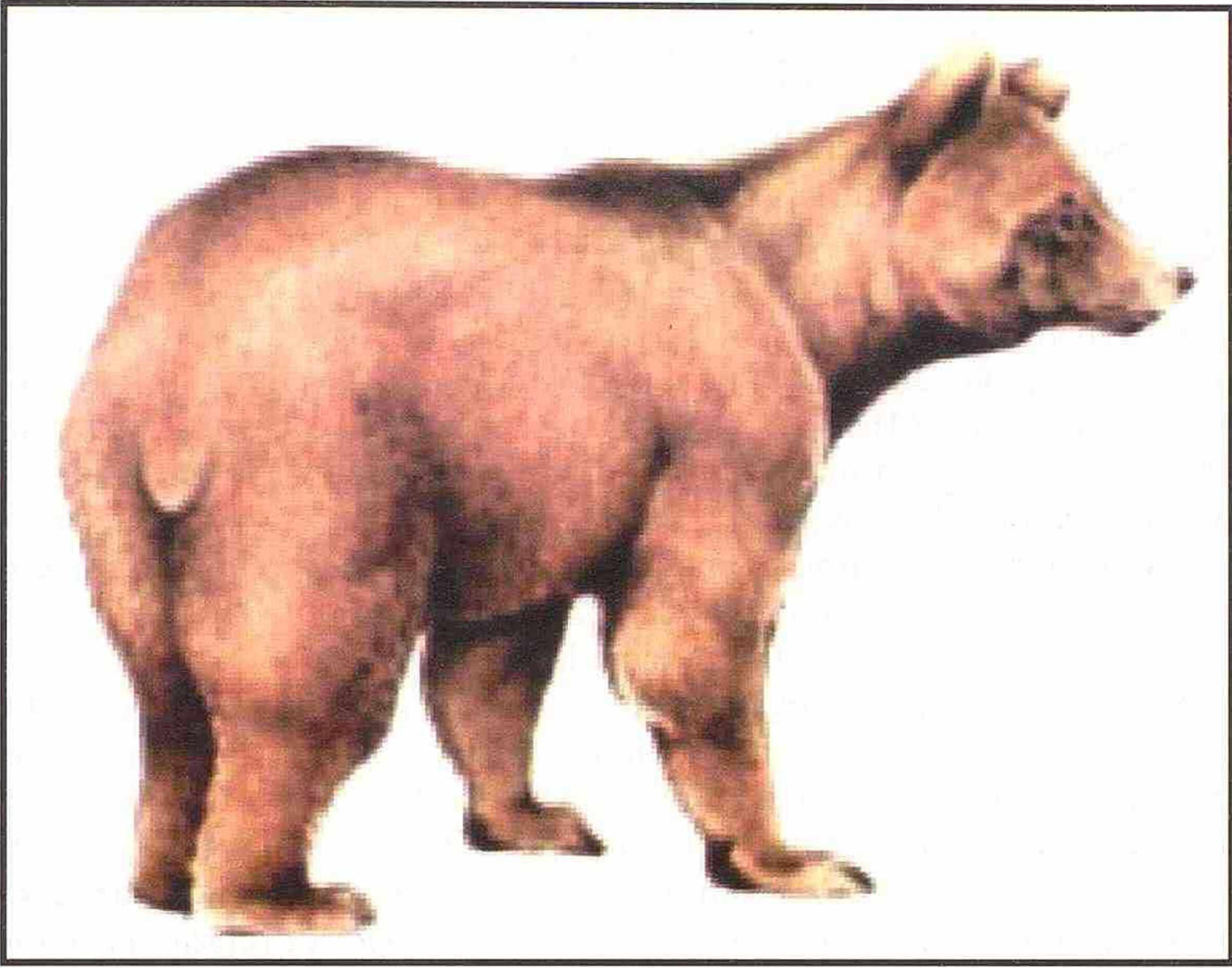
Kaftar ildə bir dəfə balalayır. Adətən yanvar-fevral aylarında cütləşirlər və üç ay yarımından sonra 2-4 bala doğurlar. Balalar anadan olan zaman gözləri açılır. Balasını 2 ay südlə bəsləyir. Kaftarların xəzi kobud olduğundan, ondan o qədər də geniş surətdə istifadə olunmur. Hazırda onun nəslini təməmilə kəsilmək üzrədir. Ona görə də respublikamızda ovlanması qəti qadağan edilmişdir. Qeyd edək ki, tikanlı məftillərin götürülməsi cənub regionundan bu növün ərazimizə daxil olma ehtimalını artırır.

Çoxaldılması: Bir çox heyvanat parklarında saxlanılır, lakin çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

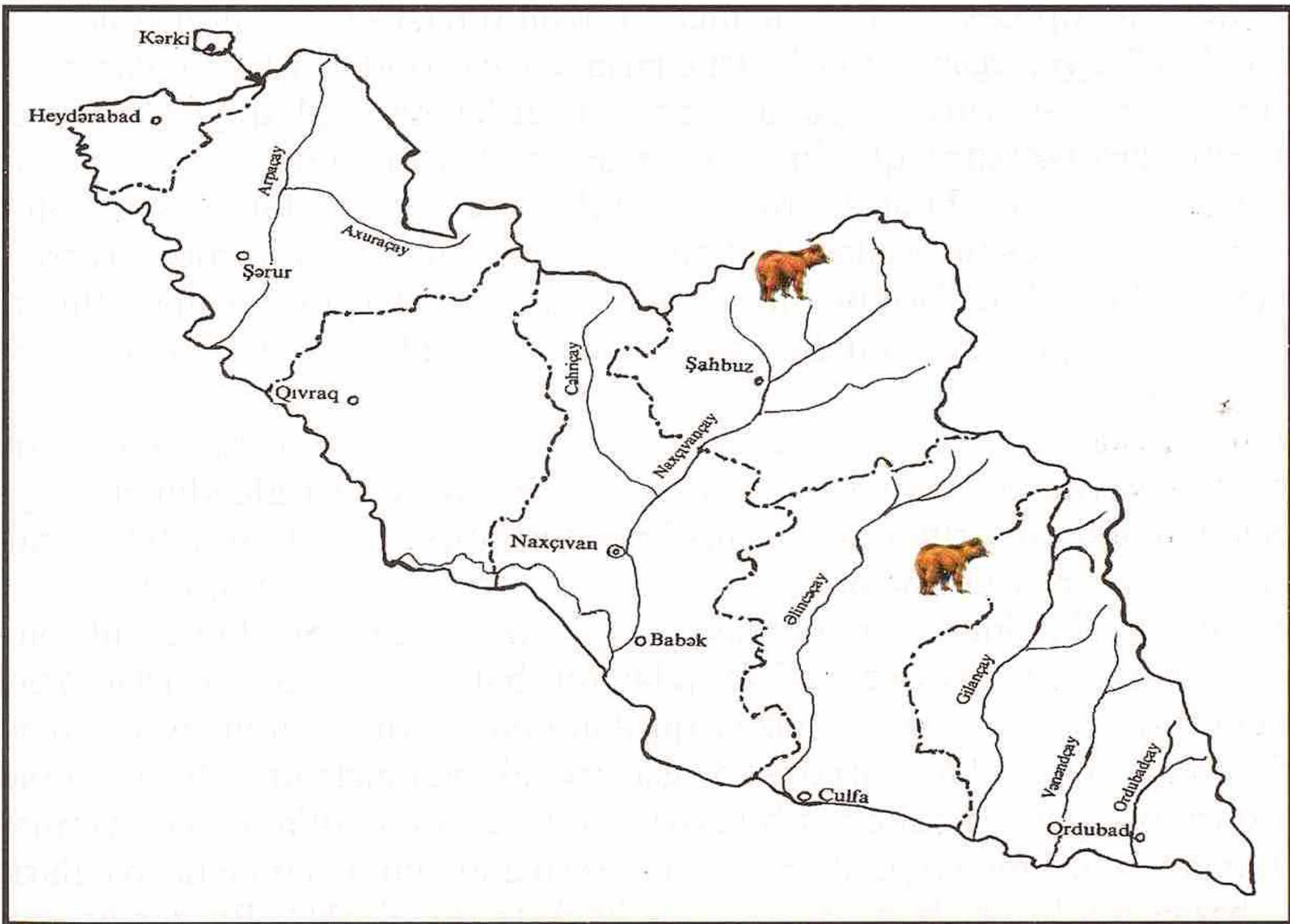
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanca 1970-ci ildən kaftarların ovu qadağan edilmiş, 1989 –cu ildən isə «Qırmızı Kitab»a salınmışdır.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad və Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında mühafizə işi gücləndirilməlidir.

Məlumat mənbələri: Сатунин К.А., 1915; Верещагин Н.К., Даль С.К., 1948; Алекперов Х.М., 1966; Алекперов Х.М., Ерофеева С.Н., Рахматуллина И.К., 1976; - Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov Т.Н., 1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

QONUR AYI
URSUS ARCTOS LINN.

QONUR AYI – URSUS ARCTOS LNN.

Ayılar fəsiləsinə 4 cins daxildir ki, onlardan da Qafqazın müasir faunasında yalnız bir cinsinə daxil olan, bir növlə təmsil olunur.

Statusu: Kateqoriya VU - məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas, nadir növdür. Bu növü qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılməsi: Ayılar Avroasiyada, Şimali Amerikada və Şimali Afrikada geniş yayılmışlar. Naxçıvan MR-də Dərələyəz və Zəngəzur silsilələrinin ətəklərində, bəzən 3000 m dəniz səviyyəsindən hündürliklərdə (Gəmiqaya) belə rast olunur.

Yaşayış yeri: Böyük və Kiçik Qafqazda, Talış və Naxçıvan MR-in meşələrində, dağ çəmənliklərində, bəzən də meşələrə yaxın olan meyvə bağlarında da təsadüf edilir, amma ən çox Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun Batabat meşəsi, qismən isə Xurs və Nəsirvaz meşələri zonasında yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Son zamanlar meşələrə antropogen faktorların etdiyi təsir nəticəsində qonur ayının yayılma arealı kiçilmiş, sayı çox azalmışdır. Azalmasının bir səbəbi də qida bazasına edilən təsirlərdir, buraya çəmənliklərin otarılması, meşələrin mühafizəsinin pis təşkili və nəhayət qabanların brokonerlər tərəfindən qanunsuz ovlanması daxildir. Son dövrlər Muxtar Respublikada xüsusi mühafizə olunan ərazilərin yaradılması və ciddi nəzarətin nəticəsində ayıların sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. Hətta arıçılıq təsərrüfatlarına və mal-qaraya hücum faktları çoxalmışdır.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Başlıca olaraq ilbəl güclənən və dolayısı yolla təsir edən antropogen amillər, həmçinin ovlanması səbəb olmuşdur.

Bioloji xüsusiyyətləri: Müasi yırtıcıların ən irilərindən olan ayılar əzəmətli, nahamvar bədən qurluşları, yunun içərisində gizlənmiş kiçik quyruğu ilə səciyyələnir. Ətrafları beşbarmaqlı olmaqla, yavaş hərəkət zamanı pəncəgəzən, qaçışda isə barmaqgəzəndir. Ön ətraflarda barmaqlar arxa ətraflardakına nisbətən daha çox ifadə olunmuşdur. Kəlləsi iri, konstruksiyası massivdir. Yırtıcı dişləri ifadə olunmamışdır. Kök dişlərinin enli yastılaşmış, küt qabarlı çeynəmə səthi vardır. Bədənin uzunluğu 2 m və daha artıq olur. Çəkisi adətən 150-250 kq, bəzən də 480 kq-a çatır.

Qonur ayılar görünüşcə kobud və ağır olmasına baxmayaraq, çox asanlıqla ağac və qayaylıqlara dırmaşır, qeyri-adi sürətlə qaçır, yaralandıqda və yaxud həyəcanlandıqda özlərini cəld düşmənin üstünə atırlar. Ayıların iyilmə qabiliyyəti yaxşı, eşitmə və görmə orqanları isə nisbətən zəif inkişaf etmişdir.

Dağ çəmənliklərində ayının qidasını yaşıl otlar təşkil edir. Onlar adətən giləmeyvə, meyvə, kök və ot yemləri ilə qidalanırlar, bal və əti də çox sevirlər. Yeminin tərkibində qarışqalar, böcək, ilbiz və qurdlara da təsadüf olunur. Ayılar ovladıkları heyvanların cəmdəyini iri daş və ağacların altında gizlədir, müəyyən müddətdən sonra iylənmiş cəsədi çıxarıb yeyirlər. İyun ayında cütləşir, bala verməsi isə mart ayında müşahidə olunur. Boğazlıq dövrü 250 gün davam edir, balaların sayı 2, bəzən də 4-dür. Balalar kor və köməksiz doğulurlar. Bu zaman onların

çəkisi 500 qrama çatır. Bir aydan sonra gözləri açılır. Cavan fərdlər cinsi yetkinliyə 3 yaşında çatırlar. Ayı 30-40 ilə qədər yaşayır. Ayılarda tükdəyişmə yayda olur. Dekabr ayından mart ayına kimi iri ağacların koğuşlarında, mağaralarda və yaxud iri qayaların altında qış yuxusuna gedirlər, yazın əvvəlində isə qış yuxusundan oyanırlar.

Çoxaldılması: Bir çox heyvanat parklarında, o cümlədən Naxçıvan şəhərində şəxsi heyvanat parkında saxlanılır və bəzən də çoxaldılır.

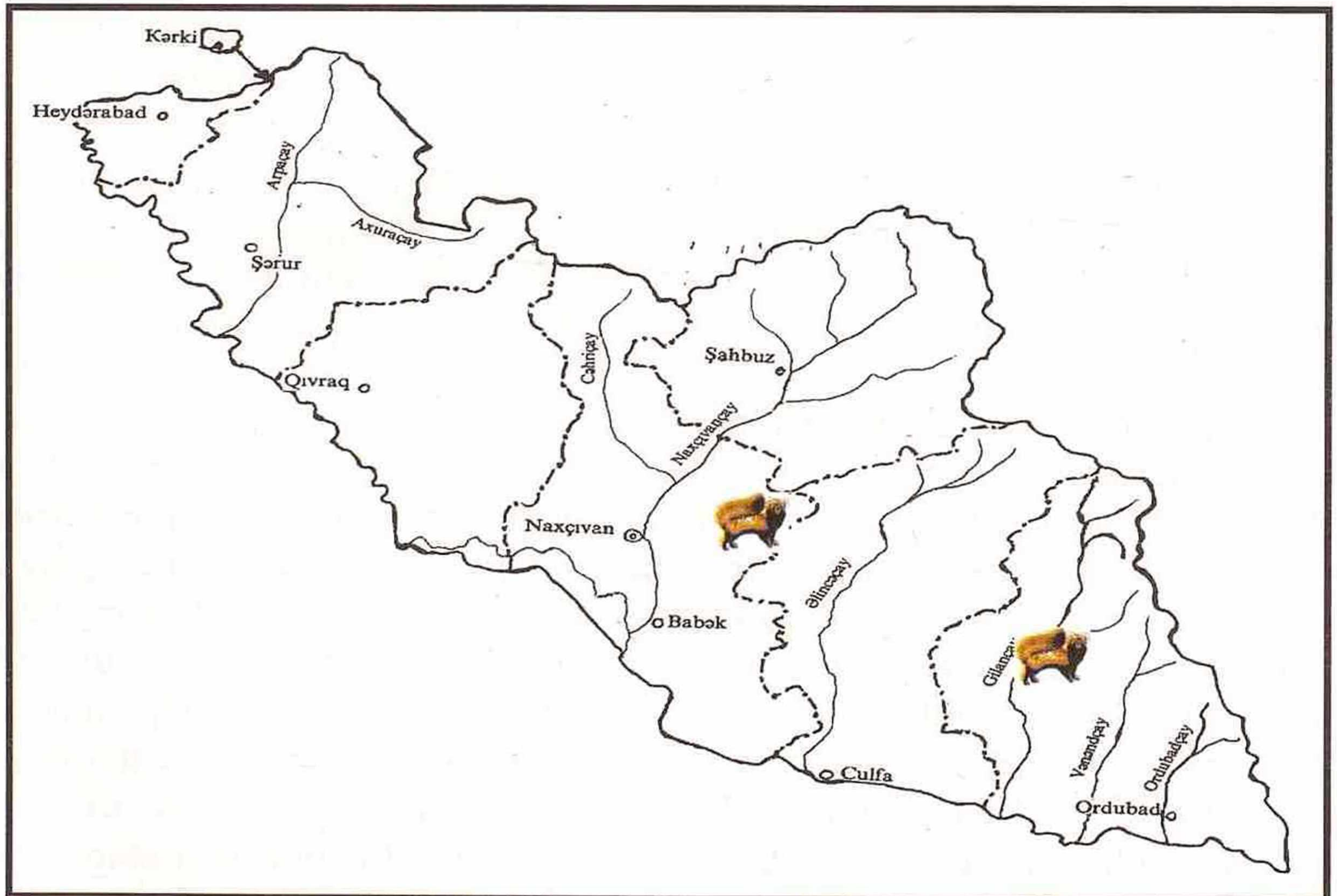
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ-nin Qırmızı Kitabına (1984) salınmışdır. Azərbaycanada ovlanması qadağan olunmuşdur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Növün ən çox yayıldığı Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu, Xurs və Nəsirvaz meşələri zonasında mühafizə işi gücləndirilməlidir.

Məlumat mənbələri: Сатунин К.А., 1915; Верещагин Н.К., 1959; Алекперов Х.-М., 1966; Алекперов Х.М., Ерофеева С.Н., Рахматуллина И.К., 1976; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Красная Книга СССР, 1984; Соколов В.Е., 1990; Talibov T.H., 1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

SAFSAR -
VORMELA PEREGUSNA GULD.

**SAFSAR –
VORMELA PEREGUSNA GULD.**

Dələkimilər fəsiləsinin digər cinslərindən öz əlvan rəngi ilə fərqlənən safsar cinsinə yalnız bir növ daxildir ki, onun da ərazimizdə bir yarım növü – V.p.peregusna Guldenstaedt, 1970 yayılmışdır.

Statusu: Kateqoriya – NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, təhlükəyə yaxın növdür. Bu növ – xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Cənubi-şərqi Avropa, Ön və Mərkəzi Asiya ərazilərində yayılmışdır. Naxçıvan MR-in Culfa rayonunun İlanlıdağ, Əlincəçay vadisi ətrafında, Babək rayonunun Sirab və Nəhəcir kəndi yaxınlığındakı təpəliklərdə, Ordubad rayonunun Gilançay vadisi ərazisində müşahidə olunur.

Yaşayış yeri: Muxtar Respublikanın orta dağlıq zonasının arid landşaftlarının seyrək kollu, daşlı- çınqıllı ərazilərində yaşayır. Ən çox Culfa rayonunun Əlincəçayı vadisi ətrafında, Sirab kəndi yaxınlığındakı təpəliklərdə rast olunur.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Tədqiq edilməmişdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Təbii landşaftların transformasiya edilərək mədəni landşaftlara çevrilməsi və gəmiricilərə qarşı tətbiq edilən kimyəvi maddələrdir.

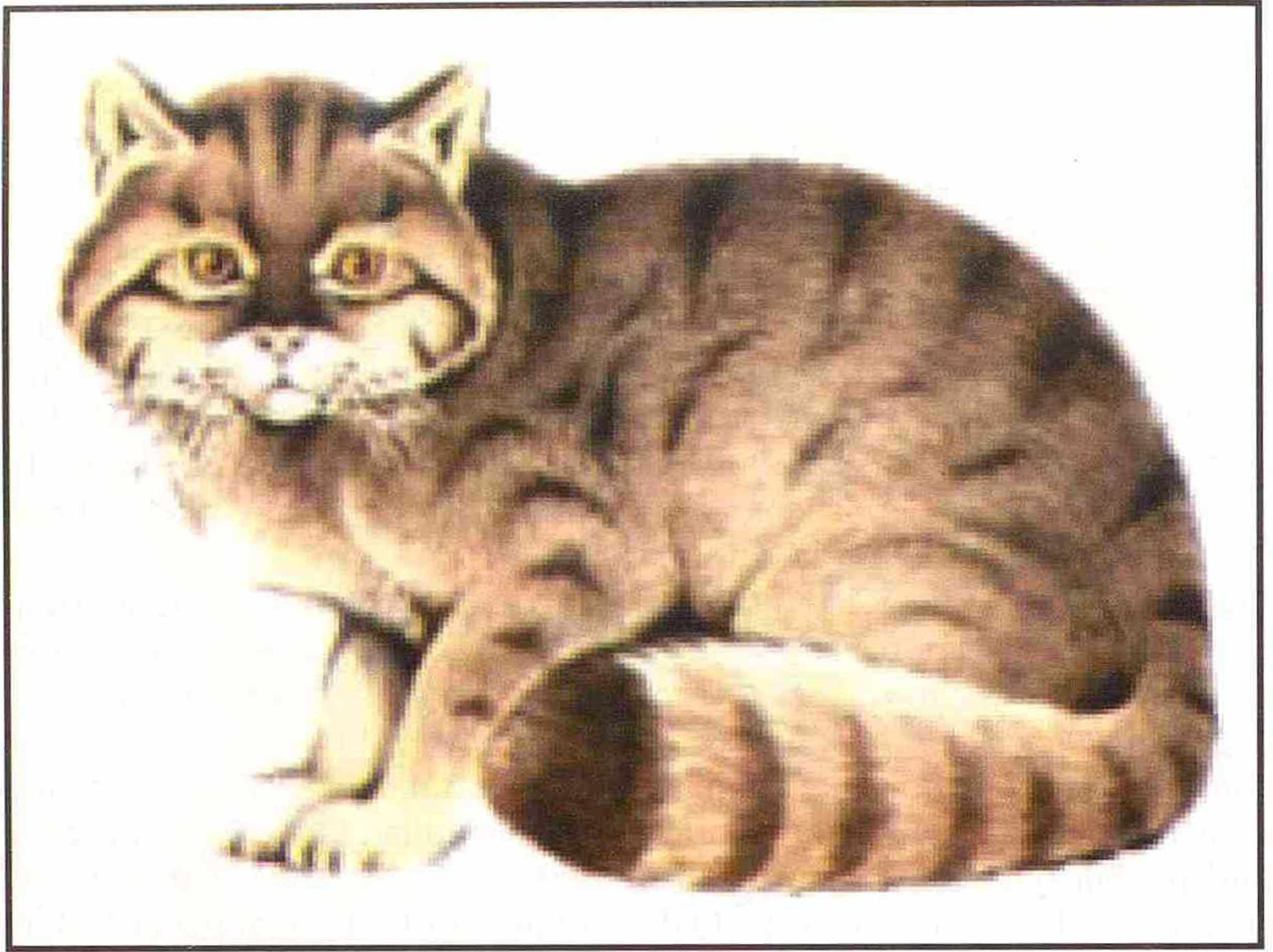
Bioloji xüsusiyyətləri: Bədəni uzunsov olub 27-35 sm, quyruğu isə 12- 18 sm uzunluqda olub, xırda ölçülüdür. Qidasını başlıca olaraq gəmiricilər təşkil edir, lakin sürünənlər, quşlar və onun yumurtaları ilə də qidalanırlar. Küllü miqdarda zərərverici gəmiriciləri məhv etdiyindən, safsar xeyirli heyvan hesab edilir. Gəmiricilərin və başqa heyvanların yuvalarında yaşayırlar. Biologiyası yaxşı öyrənilməmişdir. Çoxalması haqqında məlumat azdır. Güman edilir ki, cütləşmə qışda və ilk baharda, doğuşlar isə martda və may ayının əvvəllərində baş verir. Səhra və yarım səhraların təsərrüfat dövriyyəsinə daxil edilməsi və zərərvericilərə qarşı aparılan kimyəvi mübarizə tədbirləri bu növün təbiətdəki vəziyyətini təhlükə qarşısında qoymuşdur.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

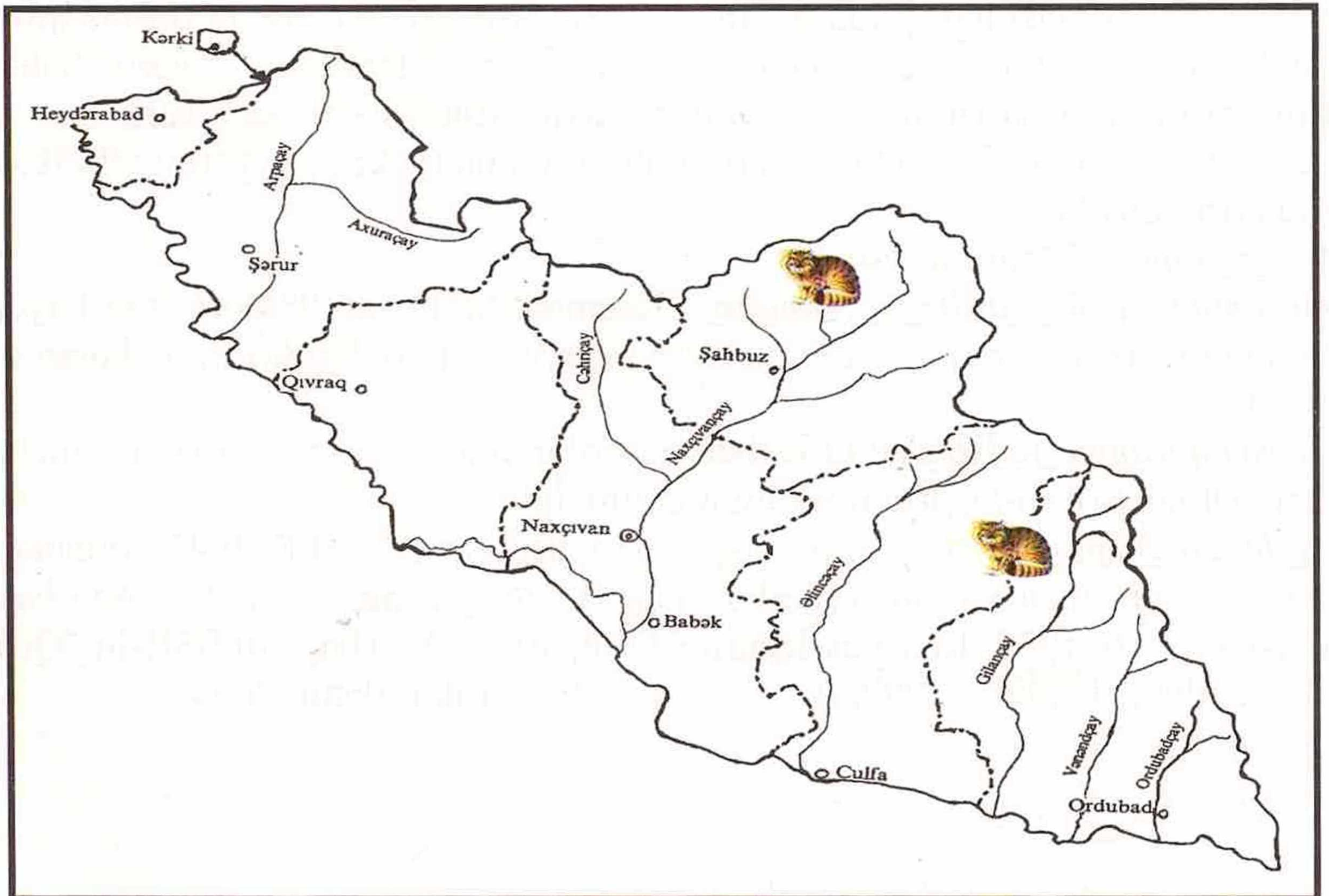
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ-nin (1984) və Azərbaycanın (1989) «Qırmızı Kitab»ına salınmışdır. Azərbaycanda ovlanması qadağan olunmuşdur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad yasaqlığı ərazisində mühafizə işi gücləndirilməli, Əlincəçay vadisi nəzarət altına alınmalıdır.

Məlumat mənbələri: Сатунин К.А., 1915; Верещагин Н.К., 1942; Новиков Г. А., 1956; Алекперов Х. М., 1966; Гептнер В.Г., Слудский А.А., 1972; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov, 1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

MEŞƏ PİŞİYİ
FELIS SILVESTRIS SCHREBER

MEŞƏ PİŞİYİ – FELIS SILVESTRIS SCHREBER

Pişikkimilər fəsiləsinə yırtıcı həyat tərzinə daha çox ixtisaslaşmış 36 növ aiddir ki, onlar da Avstraliya qitəsi və bəzi adalardan başqa əsas materiklərdə yaşayırlar. Bu fəsilədə 4 cins ayırd edilir: iri pişiklər, qar bəbirləri, pişiklər və hepartlar. Tarixi keçmişdə Azərbaycanda demək olar ki, bütün cinslərin (qar bəbirindən başqa) nümayəndələri yaşamışdır, ancaq indi yalnız 2 cinsin (iri pişiklər və pişik) nümayəndələri vardır. Pişik cinsinə daxil olan 30 növ Avrasiyada, Afrikada və Amerikada, 5 növü isə Qafqazda yayılmışdır.

Statusu: Kateqoriya- NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş növdür. Növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Bu növün 2 forması Afrikada, Avroasiyada, həmçinin Kiçik Asiya və Qafqazda yayılmışdır. Meşə pişiyinə Respublikamızda Böyük və Kiçik Qafqazın müvafiq sahələrində, o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində rast olunur.

Yaşayış yeri: Naxçıvan MR-in Biçənək və Tillək meşəliklərində yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Çox az hallarda rast olunur və xüsusi sayğı aparılmamışdır.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir, lakin meşələrin az da olsa doğranılması və zərərvericilərə qarşı mübarizə tədbirinin həyata keçirilməməsi əsas faktorlardan biri olduğu qənaətinə gəlməyə.

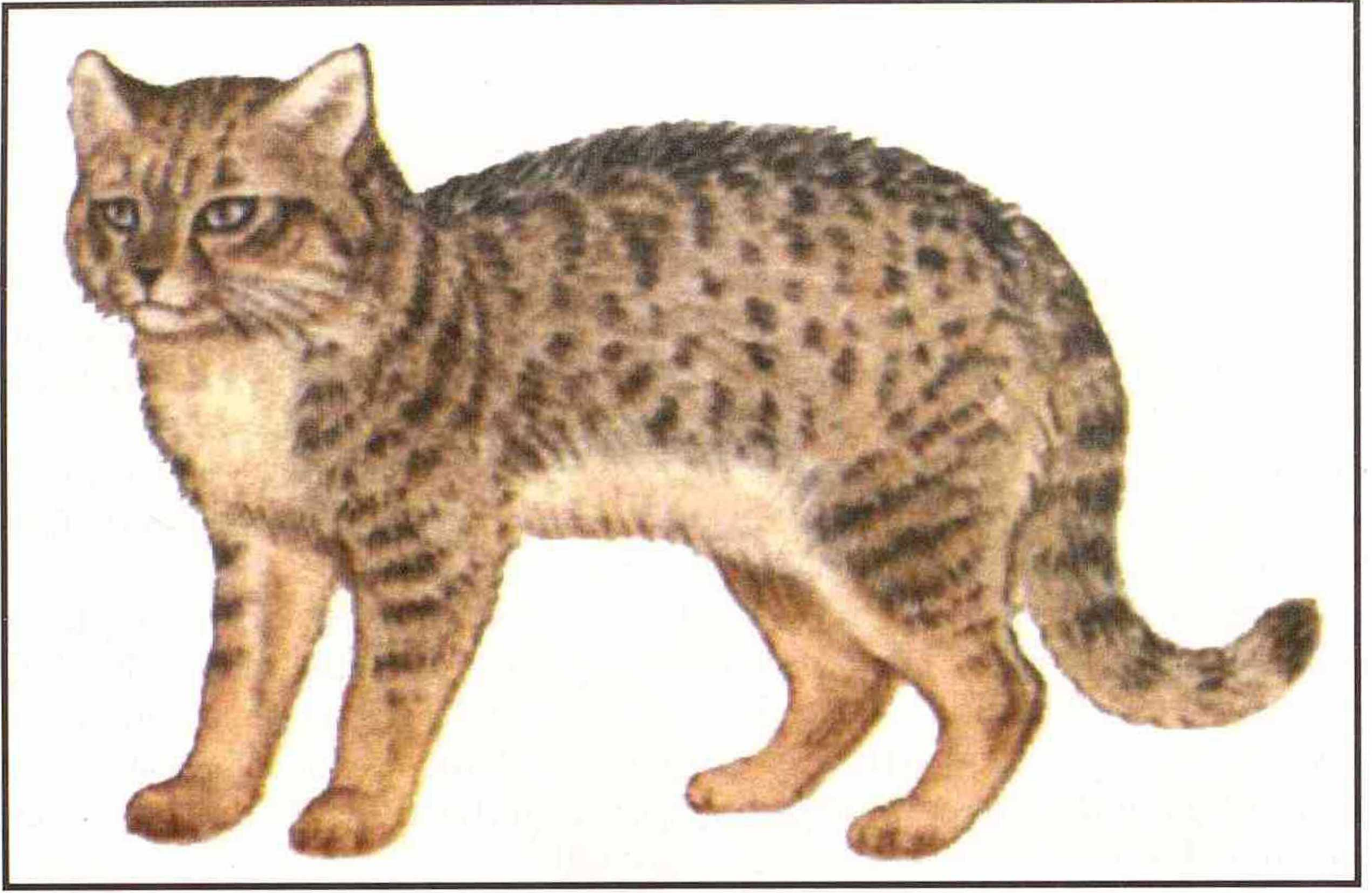
Bioloji xüsusiyyətləri: Bir çox mütəxəssislər bu növü vəhşi pişiklərin yeganə növü kimi qəbul etmişlər. Meşə pişiklərinin xəzinin rəngi sarımtıl-boz olub, bədəninin bəzi sahələrində qara zolaqlar vardır. Alnı və peysər hissəsi gövdəsinə nisbətən daha tünd rəngdədir. Dodaqlarında və çənəsində tükləri kürən-ağ və ya bulaşlıq ağ rəngdədir. Başın və boyunun üst hissəsi ilə 4 ensiz qara zolaq keçir və bəzən onlar kürəyə qədər uzanır. Quyruğunun əsasının rəngi gövdəsi ilə bənzərdir. Rəngləri mövsümi dəyişkənliyə görə zəif ifadə olunmuşdur. Meşə pişiyi başlıca olaraq gecə yırtıcısıdır. Toranlıq düşəndən sonra ova çıxır. Ovun müddəti yerin şəraitindən, iqlimdən və mövsümdən asılı olur. Qışda yemi daha rəngarəngdir, belə ki, o dovşanlara, siçankimi gəmiricilərə, sərçəkimilərə və toyuqkimilərə hücum edir.

Çoxaldılması: Məlumat yoxdur.

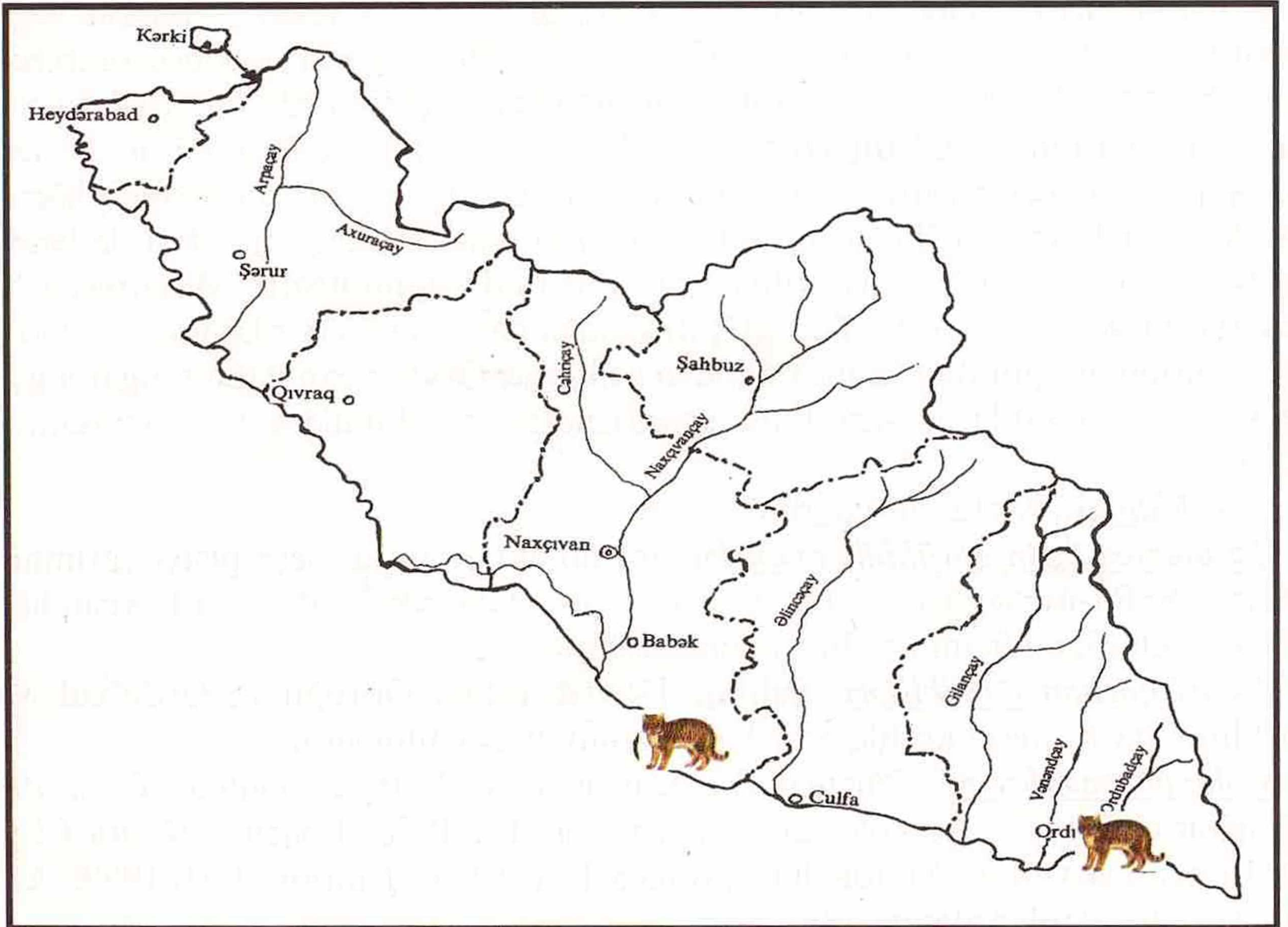
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Bu növün Avropa meşə pişiyi yarımnövü Keçmiş SSRİ-nin «Qırmızı Kitab»ına (1984) daxli edilmişdir. Azərbaycanda bu növün mühafizəsi üçün heç bir tədbir görülməmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu və Ordubad Milli Parkının meşə, meşə-kolluq ərazilərində mühafizə edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Гептнер В.Г., Слудский А.А., 1972; Новиков Г.А., 1956; Насибов С.Б., 1972; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Красная Книга СССР, 1984; Насибов С.Б., Гидаятов Ю.Х., Алиев Р.А., 1989; Talıbov T.H., 1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

ÇÖL PİŞİYİ
FELİS LIBYCA FORSTER

ÇÖL PİŞİYİ – FELİS LIBYCA FORSTER

Pişik cinsinə daxil olan növlər içərisində çöl pişiyi ev pişiyindən böyük, meşə pişiyindən isə bir qədər kiçik olub, nəzərəcarpacaq dərəcədə uzun quyruqludur.

Statusu: Kateqoriya- NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, təhlükəyə yaxın növdür. Xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Respublikamızın ərazisində çöl pişiyinə nadir hallarda Muğan və Salyan düzündə, Hacınohur çöllərində və Naxçıvan MR- in Araz çayı vadisində təsadüf edilir.

Yaşayış yeri: Ərazinin düzənlik və orta dağlıq zonasının çöl, meşə- çöl və qamışlıq sahələrində yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Sayı aparılmamışdır, lakin növün yaşadığı yerlərdə rast olma intensivliyinin xeyli aşağı düşdüyü müşahidə olunmuşdur.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir, lakin xam torpaqların təsərrüfat dövriyyəsinə daxil edilməsi başlıca faktor ola bilər.

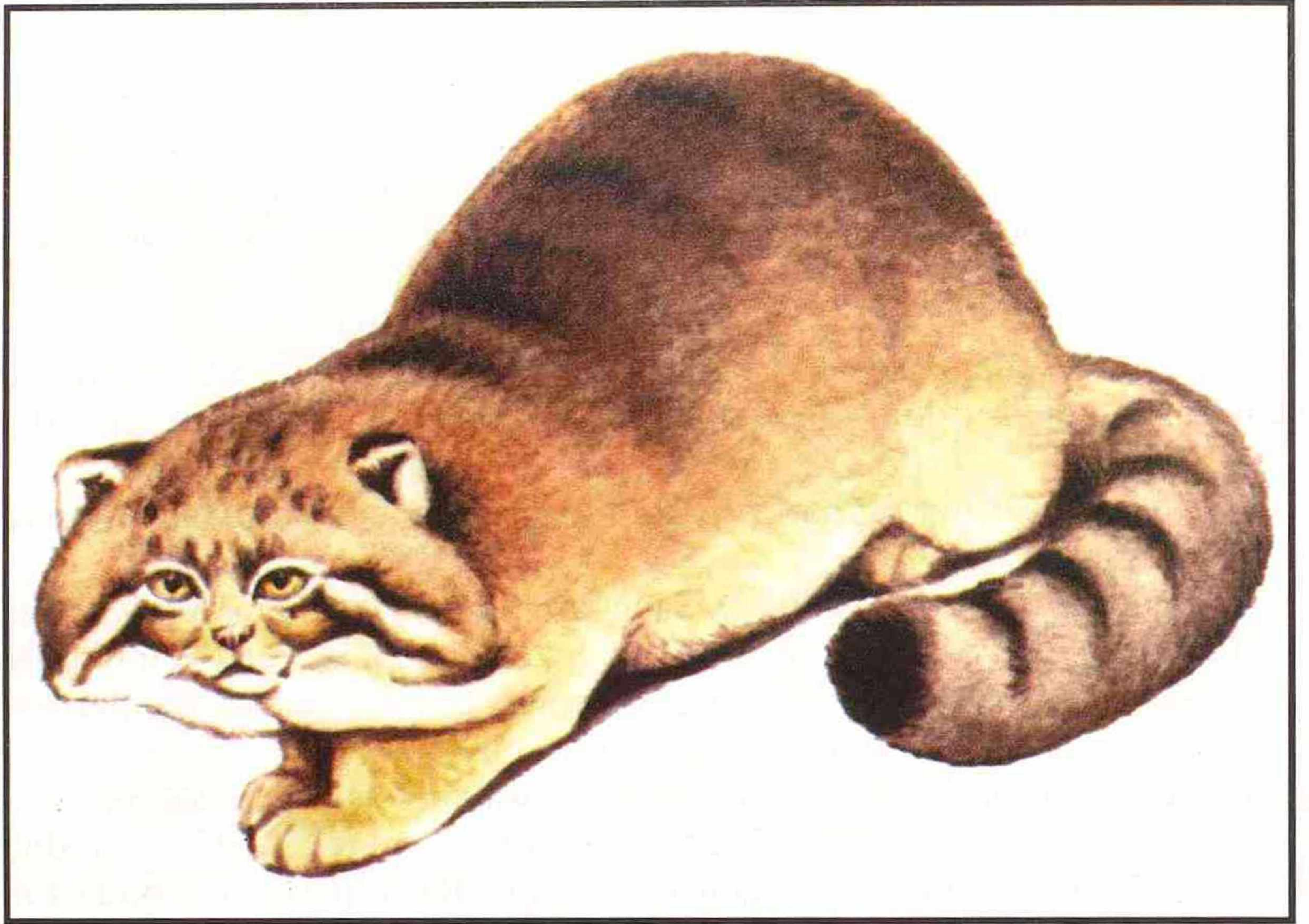
Bioloji xüsusiyyətləri: Xarici görünüşcə ev pişiyinə oxşayır, lakin ondan azca böyükdür. Bədənin uzunluğu 53-70 sm, quyruğun uzunluğu isə 23-25 sm-dir. Çəkisi 3,4-5,3 kq-a çatır. Quyruğu uzun və nazikdir. Başın peysər tərəfində 4 uzunsov tutqun zolaq, bel və qarın tərəflərində isə seyrək yumru qara ləkələr vardır. Bütün sutka ərzində, xüsusilə axşam və səhərlərində fəal olurlar. Ağaclara yaxşı dirmaşırlar. Əsas etibarilə gəmiricilərlə (siçanlarla), bir çox hallarda isə quşlarla qidalanırlar. Əsasən porsuq və tülkü yuvalarından istifadə edir, bəzən də kolluqların arasında yuva qururlar. Çöl pişiyinin cütləşməsi yanvar-fevral aylarında olur. Boğazlıq dövrü 2 ay davam edir. Balalar avqust ayının ortalarından sərbəst həyata başlayırlar. Tükdeyişmə prosesi ildə iki dəfə mart-may və sentyabr-oktyabr aylarında olur. Xəz-dəri əhəmiyyəti çox da böyük deyildir. Sayı az olduğundan ovlanması qəti qadağan edilmişdir. Böyük maraq doğurmasının bir səbəbi də çöl pişiyinin məhz ev pişiyinin əcdadı olmasıdır.

Çoxaldılması: Bəzi heyvanat parklarında saxlanılmasına baxmayaraq, çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

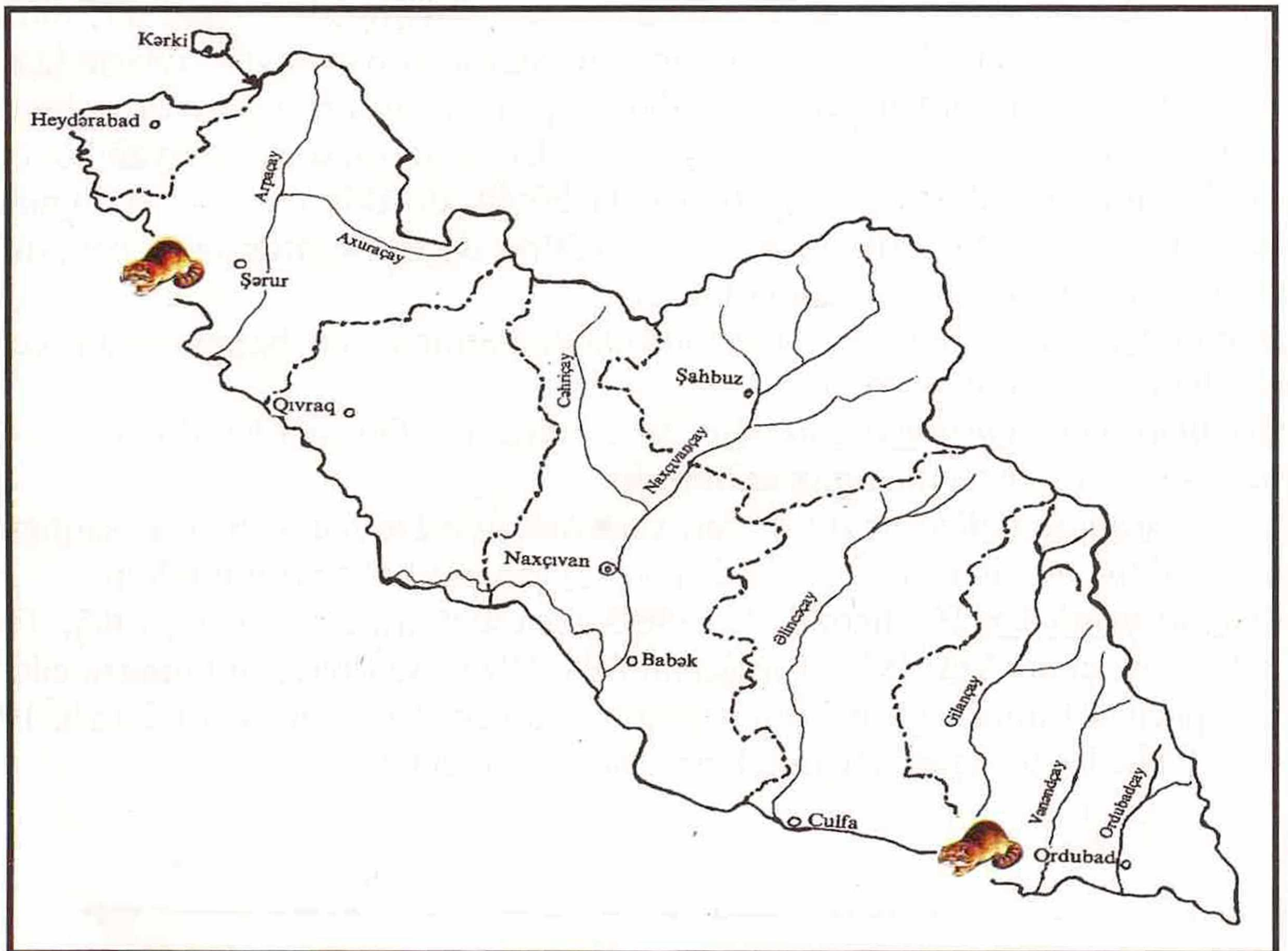
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanın «Qırmızı Kitab»ına (1989) – salınmış və ovlanması qadağan edilmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad və Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığında dəqiq yayıldığı ərazilər müəyyənləşdirilərək, ciddi mühafizə olunmalıdır.

Məlumat mənbələri: Новиков Г.А., 1956; Алиев Ф.Ф., Насибов С.Б., 1965; Гептнер В.Г., Слудский А.А., 1972; Слудский А.А., 1973; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talibov T.H., 1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

MANUL -
FELIS MANUL PALLAS

MANUL – FELİS MANUL PALLAS

Manul pişiyi Pişik cinsinin öz xarakterik görünüşü və yaşayış tərzi ilə seçilən kiçik nümayəndələrindən biridir.

Statusu: Kateqoriya- VU. Areal daxilində məhdud sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas, nadir növdür. İnsan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirindən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, təhlükəyə yaxın bu növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı, bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Manul pişiyi İran ərazisində, Baykalda, Altayda, Qazaxıstanda (şimal hissəsini çıxmaq şərti ilə), Orta Asiyanın səhralarında və Naxçıvan MR-in Arazboyu maili düzənliyi ərazisində yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Ərazinin daşlı-qayalı, seyrək kollu arid landşaftlı çölərində yaşayır. Ən çox Sədərək rayonunda Vəlidağın Araz çayına söykənən sahələrində və Culfa rayonunun Dərəşam ərazisində rast olunur.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Tədqiq edilməmişdir, lakin hər yerdə azsaylı olduğu müşahidə olunmuşdur.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Torpaqların təsərrüfat dövriyyəsinə daxil olunması nəticəsində yaşayış yerlərinin məhdudlaşdırılması, çoban itləri tərəfindən təqib edilməsi və zərərvericilərə qarşı tətbiq edilən zəhərli maddələrdir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Ev pişiyi boyda olub, bədəninin uzunluğu 52- 65 sm, quyruğunun uzunluğu isə 21- 25 sm bərabərdir. Qulaqları bir –birindən çox aralı, qısa və enlidir, bəzən tükün içində gizlənmiş olur. Qısa və möhkəm ətraflara maldır. Tük örtüyü qalın və uzundur. Xəzi bəzilərdə tutqun (çirkli-sarı-boz), bəzilərdə isə qırmızımtıl-sarı rəngdə olur. Baş üst tərəfdən qısa, qalın və qara ləkəli tüklərlə örtülmüşdür. Qarın tərəfi ağmtıl rəngdədir. Quyruğunda aydın seçilən enli-qara, yaxud qonur rəngdə dairəvi zolaqlar vardır və ucu tam qara rəngdədir.

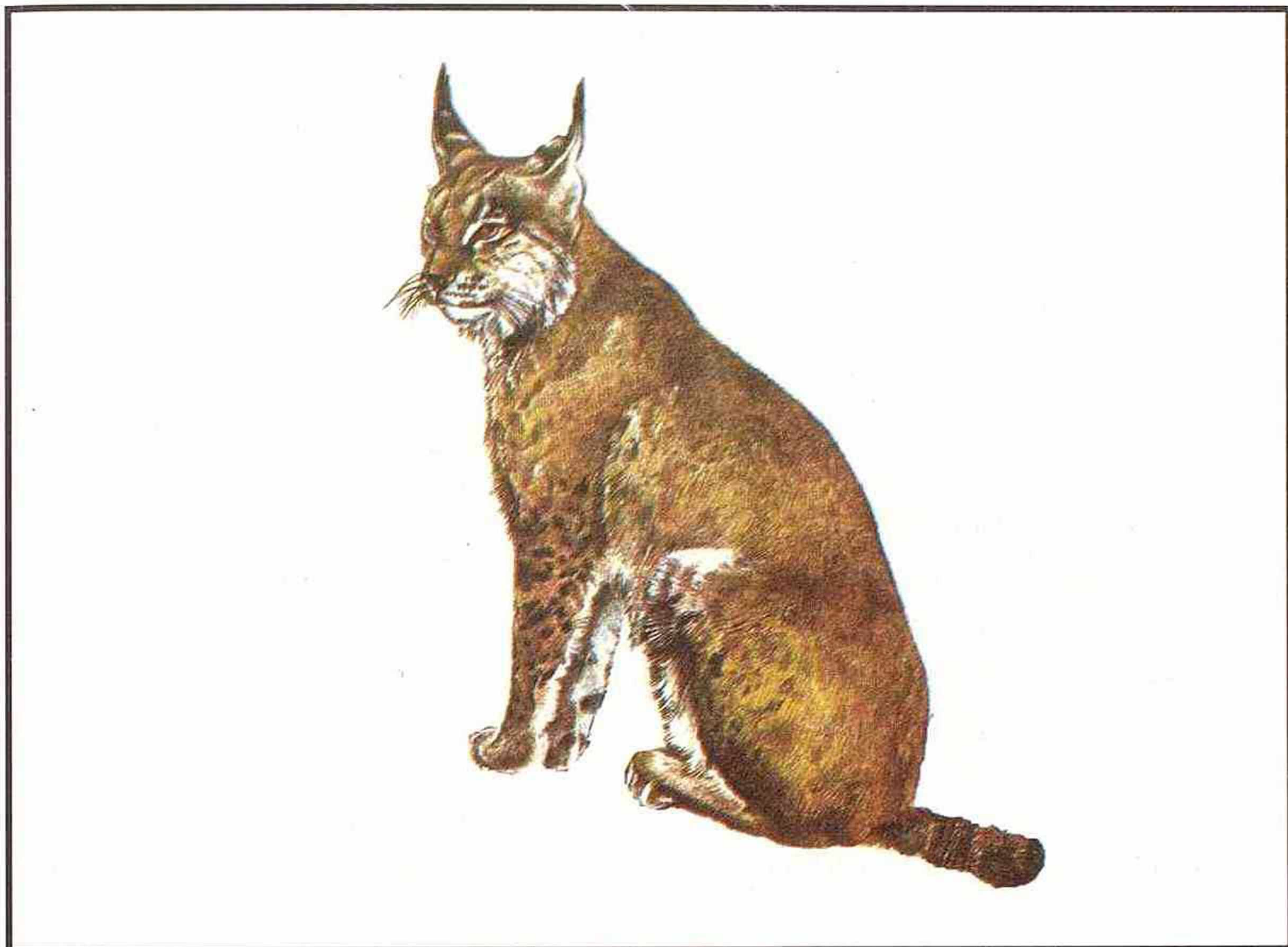
Erkəklərin kəlləsinin kondilobazal uzunluğu 82- 88 mm, alın sümüklərinin eni 68-60 mm-ə bərabər olduğu halda, həmin göstəricilər dişilərdə 73 mm və 67 mm-ə bərabərdir. Alın hissəsi enli və yastı, göz çuxurları isə olduqca böyükdür. Köpək dişləri iridir. Yaşayış yeri kimi gəmiricilər tərəfindən qazılmış iri yuvalardan və ya qaya yarıqlarından istifadə edir. Çox qaça bilmədiyindən təqib zamanı arxası üstə çevrilərək özünü müdafiə edir. Belə davranış tərzi onları insan və ya iri itlər tərəfindən təqib edilən zaman köməksiz vəziyyətdə qoyur. Hamiləlik 74-75 gün davam edir və dağların çolə söykənən meşəsiz yerlərində, daşlı- qayalı ərazilərdə, hər dəfədə 3- 4 olmaqla bala verir.

Çoxaldılması: Bəzi heyvanat parklarında saxlanılmaqla müvəffəqiyyətlə çoxaldılmışdır. 1980-ci ilin məlumatına görə dünya zooparklarında 54 manul pişiyi saxlanılmışdır. Azərbaycanda çoxaldılması haqqında məlumat yoxdur.

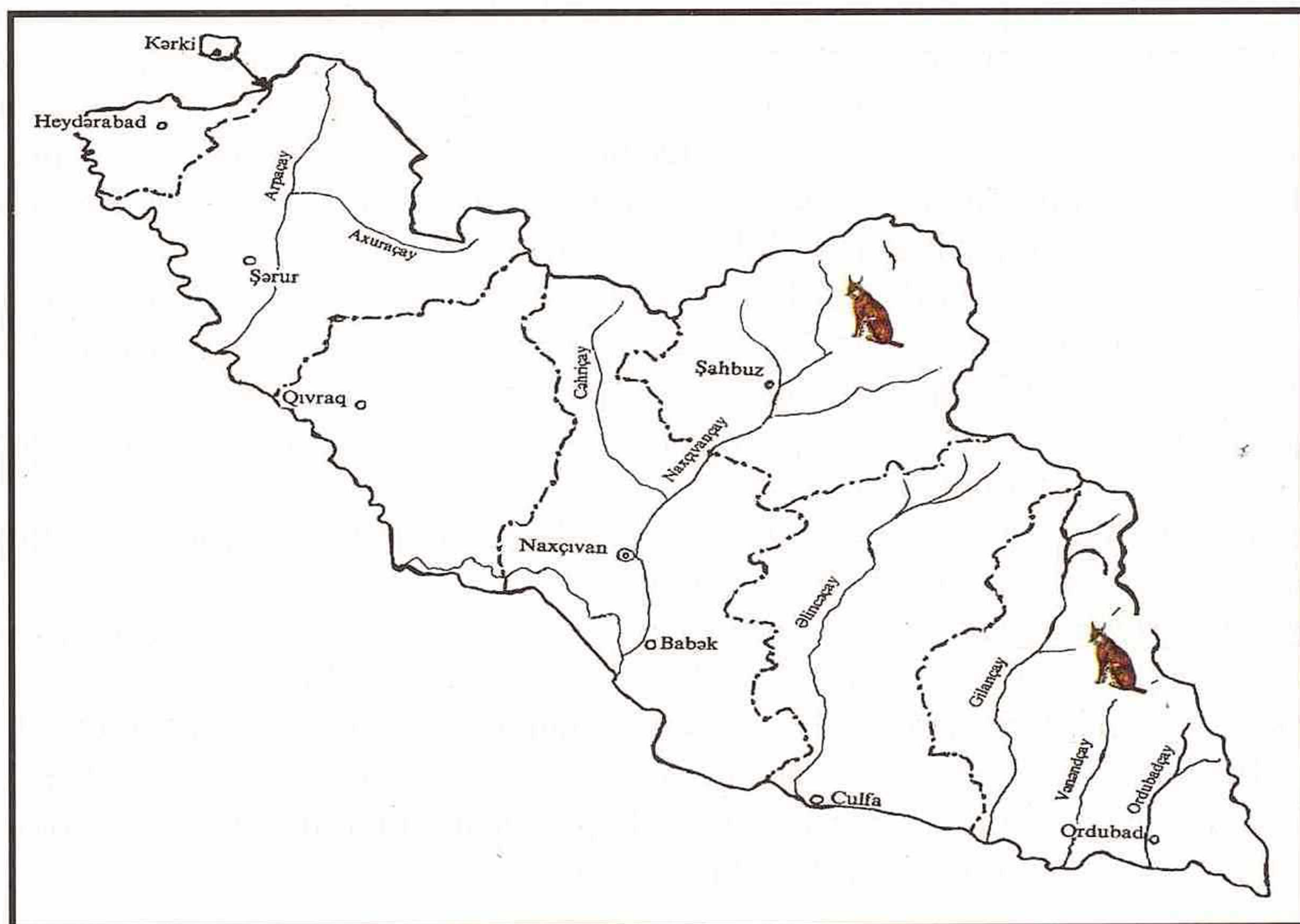
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanın (1989) və keçmiş SSRİ –nin «Qırmızı Kitab»ına (1984) salınmış və ovlanması qadağan olunmuşdur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad və Arazboyu Dövlət yasaqlığında qeyd olunan ərazilər ciddi şəkildə mühafizə olunmalıdır.

Məlumat mənbələri: Гептнер В.Г., Слудский А.А., 1972; Новиков Г.А., 1956; Алиев Ф.Ф., Насибов С.Б., 1965; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Красная Книга СССР, 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Talıbov T.H., 1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

VAŞAQ
FELIS LYNX LINN.

VAŞAQ – FELIS LYNX LINN.

Vaşaqlar sistematik cəhətdən ən mübahisəli növlərdən biridir. Hələ XX əsrin əvvəllərində Avropa və Asiyada yaşayan vaşaqları 2 qrupa ayırmışlar: ölçüləri iri, berrəngli, xalları zəif ifadə edilmiş şimal(F.l.linx) və daha xırda, parlaq və kəskin xalı cənub (F.l.pardina) qrupu. Sonuncu pardele adını almışdır. Zaqafqaziya-da yaşayan vaşaqlar Qafqaz yarım-növünə - F.l.dinniki (orientalis) Satunin,1915 aid edilir.

Statusu: Kateqoriya- NT, insan fəaliyyəti və ya digər abiotik amillərin təsirdən arealı qısalan, biologiyası zəif öyrənilmiş, təhlükəyə yaxın növdür. Bu növ xüsusi mühafizə sahələrində qorunmalı və bioloji xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Yayılması: Geniş yayılma arealına malik olan vaşaq növünün Qafqaz yarım-növü Azərbaycanın bütün meşəlik ərazilərini əhatə edirdi,lakin hazırda Böyük Qafqazın cənub yamaqları üzrə(Şəki-Zaqatala,İsmayıllı və Şamaxı meşələrində),-şimal-şərq çıxıntılarında(Quba və Dəvəçi rayonları),Naxçıvanda və Lənkəranda saxlanılmışdır.

Yaşayış yeri: Meşəlik, meşə-kolluq və qismən qayalıqlı ərazilərdə yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Tədqiq edilməmişdir,lakin hər yerdə azsaylıdır.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Meşələrin və kolluqların doğranılması, qida obyektinin azalması və qanunsuz ovlanmasıdır.

Bioloji xüsusiyyətləri: Xarici görünüşünün bir çox əlamətləri onu digər pişikimilərdən fərqləndirir. Bunlar gödəlmiş bədəndəki çox hündür ətraflar, gödək quyruğu, qulaqlarında fırçaşəkilli tükləri və başının yanlarında özünəməxsus birçək əmələ gətirən uzun tüklərin olmasıdır.Çağdaş ədəbiyyatda belə hesab edilir ki, Avrasiya məkanında Felis lynx növünün 14-15 yarım-növü yayılmışdır.- Vaşaqın xəzi kobud,tükləri gödək və seyrəkdir.Qış xəzində parlaq kürən rəngi, xal və zolaqları olan fərdlər üstünlük təşkil edir.

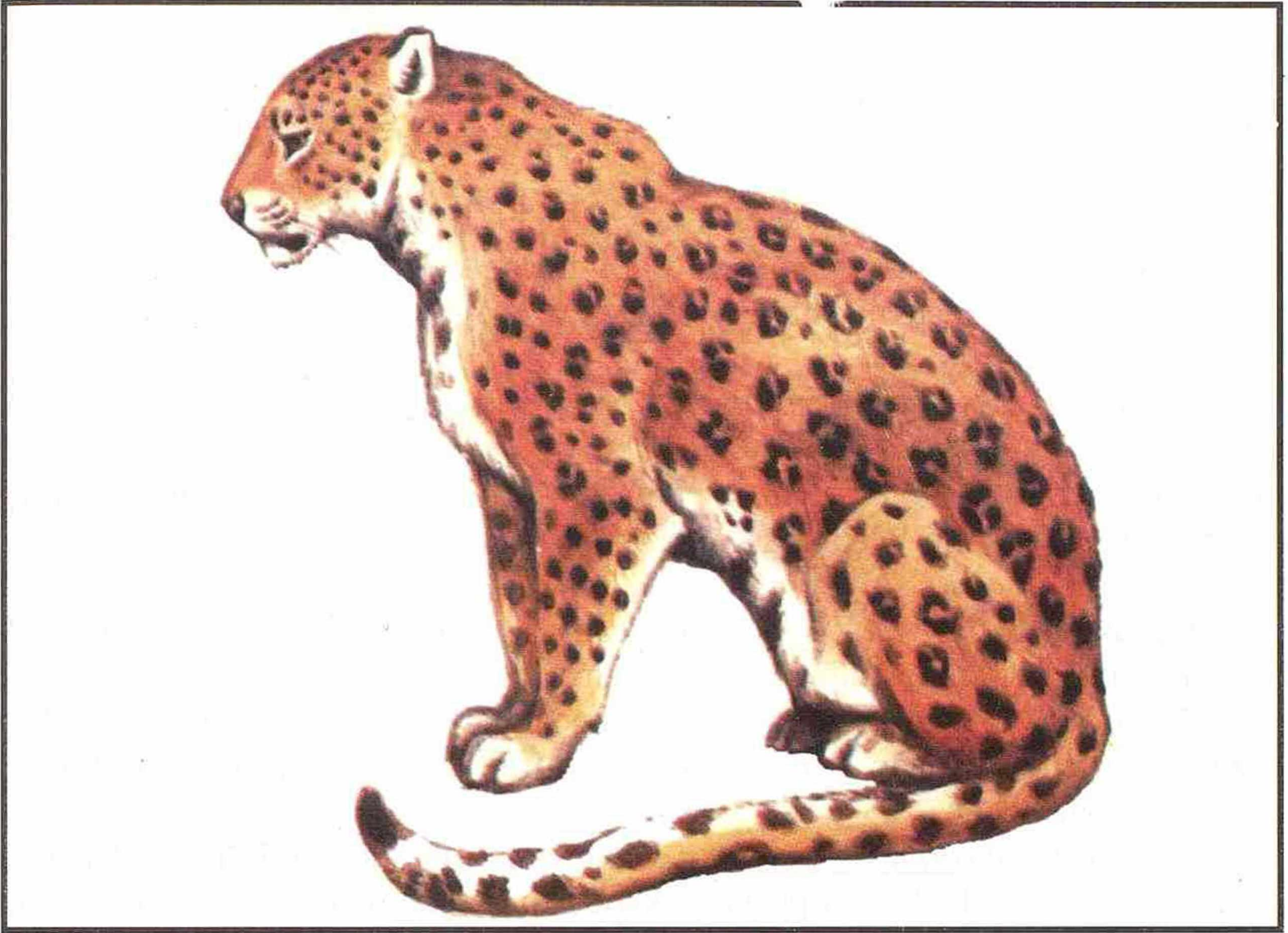
Fevral-mart ayında cütləşmə baş verir,boğazlıq 3-3,5 ay çəkir.May-iyunda 3-dən artıq olmayan bala doğur. Naxçıvan MR ərazisində digər regionlarda olduğu kimi donuz balaları, qaban, quşlar,siçankimilər və dovşanlarla qidalanır.

Çoxaldılması: Bəzi heyvanat parklarında saxlanılmasına baxmayaraq, çoxaldılması haqqda məlumat yoxdur.

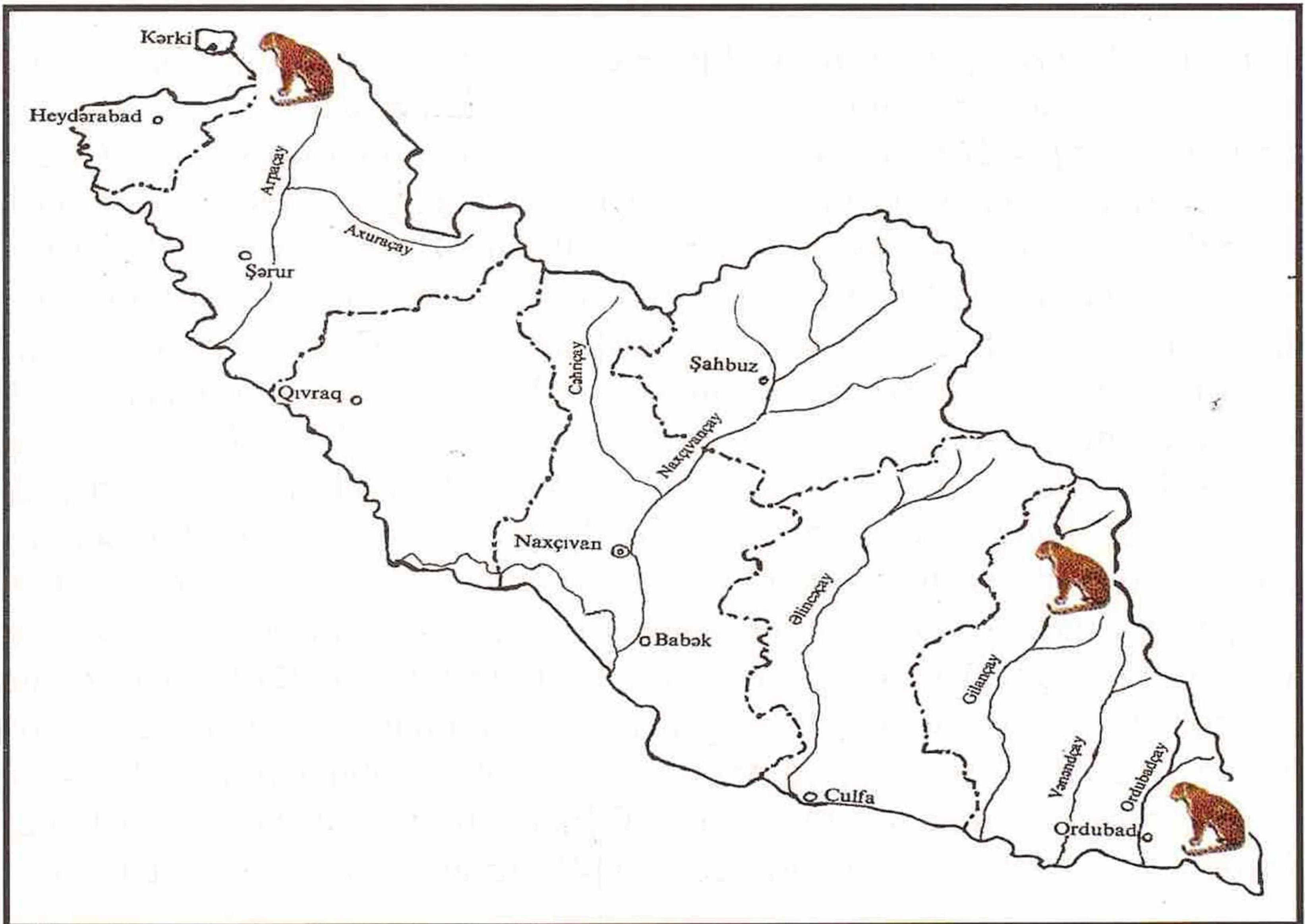
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Azərbaycanın (1989) Qırmızı kitabına salınmış və ovlanması qadağan olunmuşdur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu və Ordubad Milli Parkının meşə, meşə-kolluq ərazilərində mühafizə edilməlidir.

Məlumat mənbələri: Динник Н.Я.,1910; Новиков Г.А.,1956; Алиев Ф.Ф., Насибов С.Б.,1965;Гептнер В.Г.,Слудский А.А.,1972;Слудский А.А.,1973; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı,1989; Talıbov T.-H., 1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi,2004.

**BƏBİR (QAPLAN, LEOPARD)
PANTHERA PARDUS LINN.**

BƏBİR (QAPLAN, LEOPARD) - PANTHERA PARDUS LINN.

Bu növün keçmiş SSRİ ərazisində 2 yarım növü vardır ki, onlardan da yalnız Ön Asiya bəbiri respublikamızda yaşayır.

Statusu: Kateqoriya- CR, təbiətdəki vəziyyəti böhran həddinə çatan və nəslinin kəsilmək ehtimalı olan növdür. Bu növ bir neçə illərdir ki, çox nadir hallarda çoban və yegerlərə rast olunur, lakin ixnotakson materiallar bəbirin ərazimizdə mövcud olduğunu göstərir.

Yayılması: Ədəbiyyat məlumatlarına əsasən bəbir Qafqazda, Zaqafqaziyada, Orta Asiyada isə Türkmənistan, Özbəkistan və Tacikstanda, şimali-qərbi Əfqanıstanda, şimali İrənin dağlarında yayılmışdır. Naxçıvan MR ərazisində Dərələyəz və Zəngəzur silsiləsinin keçilməz sıldırım qayalı-qismən meşəli-kollu zonalarında yayılmışdır.

Yaşayış yeri: Bəbir vaxtı ilə Azərbaycanın qalın meşələrində, qayalıqlarında geniş yayılmış yırtıcılarından hesab olunurdu, lakin hal-hazırda sayı çox azalmışdır. Naxçıvan MR –in Dərələyəz və Zəngəzur silsiləsinin meşəli-kollu, sıldırım qayalı ərazilərində, əsasən bezoar keçiləri və muflon qoyunlarının yayıldığı zonalarda yaşayır.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Naxçıvan MR ərazisində E.K. Əskərov və V.S. Lukarevskiy ilə birlikdə aparılan ekspedisiyaya, həmçinin ixnotakson əlamətlərə görə 3 və ya 4 ailənin yaşadığı aydınlaşdırılmışdır. H.Ə.Əliyev adına Ordubad Milli Parkı ərazisinə daxil olan Kotam vadisində, Gəmiqaya-Qapıcıq və Əyriçayın mənsəbinə yaxın "Keçi ağılı" adlı dağlıq sahələrdə bəbirin yaşadığı dəqiqləşdirilmişdir.

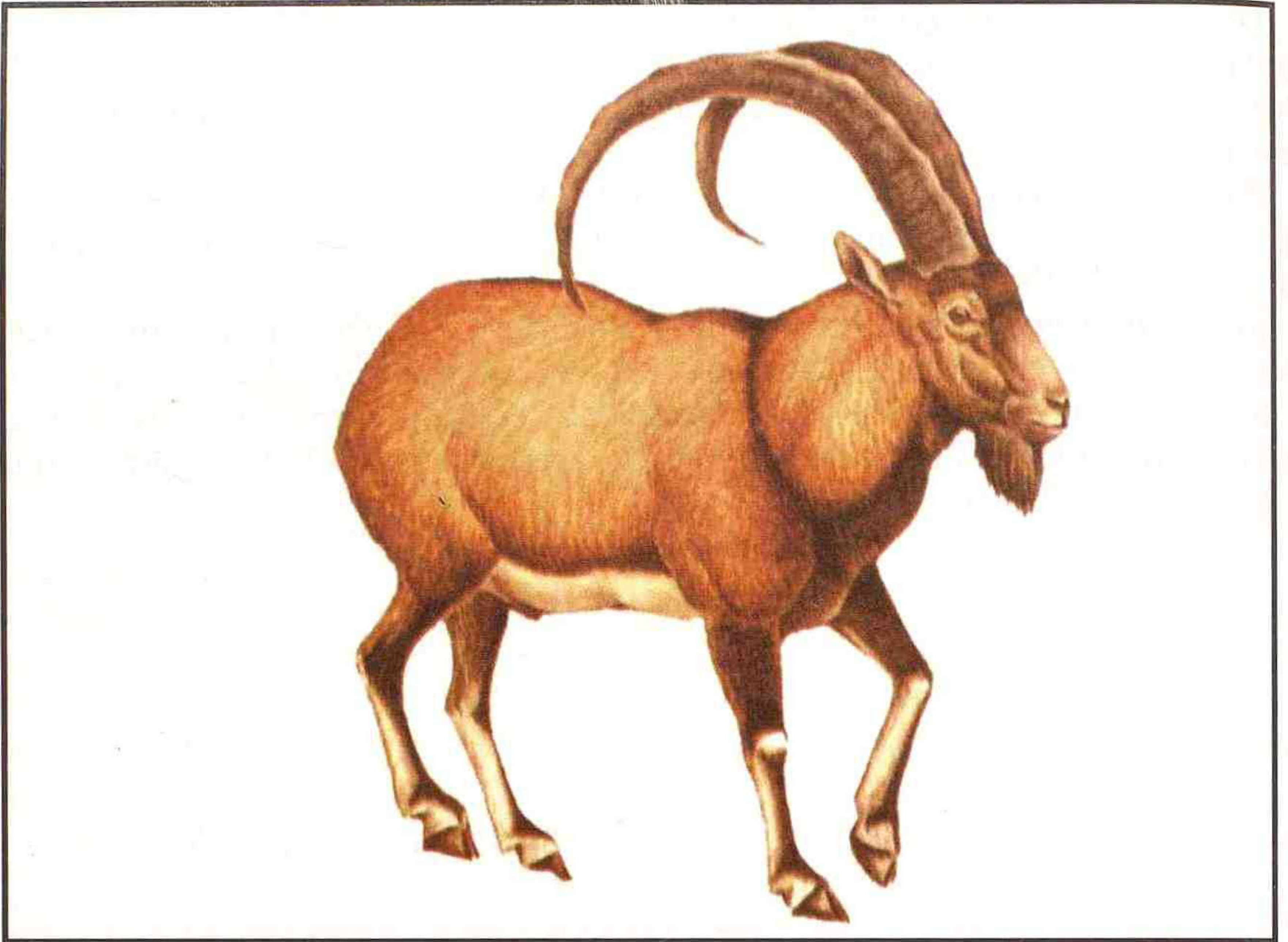
Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir, ancaq qida bazasının azlığı və narahatedici faktorların başlıca rol oynadığı şübhəsizdir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Azərbaycanda 2 yarım növü: Qafqaz (P. p. Ciscaucasicus) və Zaqafqaziya (P.p.tullianus) bəbiri yayılmışdır ki, onlardan birincisi qərb hissədə, ikincisi isə şərq hissədə yaşamışlar. Böyük Qafqazda da bəbirin yaşadığı son məlumatlarla isbatlanmışdır. Aparığımız müşahidələrə və çobanların, ovçuların, yeqerlərin məlumatına əsasən bəbirlə ildə 1-2 dəfədən artıq rastlaşma halları olmur. Ən çox Ordubad rayonunun Kotam, Kilit, Pəzməri, Parağaçay, və Nəsirvaz kəndlərinin yaxınlığındakı qayalıqlarda müşahidə edilmişdir. Fikrimizcə Ordubad Milli Parkı və Ordubad yasaqlığı zonasına daxil olan həmin yerlərdə bəbirin qida bazası (dağ keçiləri və muflonlar) kifayət qədər olduğundan, ən başlıcası isə brakonerlərdən ciddi qorunması nəticəsində bu ərazilərdə bəbir yaşayır. Bəbirlərin qidasını dağ keçiləri və muflonlardan başqa, həmin ərazidə yaşayan oxlu kirpi, kəkliklər, Xəzər uları və digər canlılar da təşkil edir. Biologiyası dəqiq öyrənilməmişdir, lakin çobanların və yegerlərin məlumatına görə Kotam vadisində (2004-cü il, Soyuqdağ ətəyi) yanında 2 balası olan bəbir sübh tezdən su içmək üçün Kotamçaya yenmişdir. Qafqazda cütləşmənin yanvarda baş verdiyi güman edilir, balalar isə aprel-may ayında doğulur. Bir nəsilə adətən 2-3 bala olur.

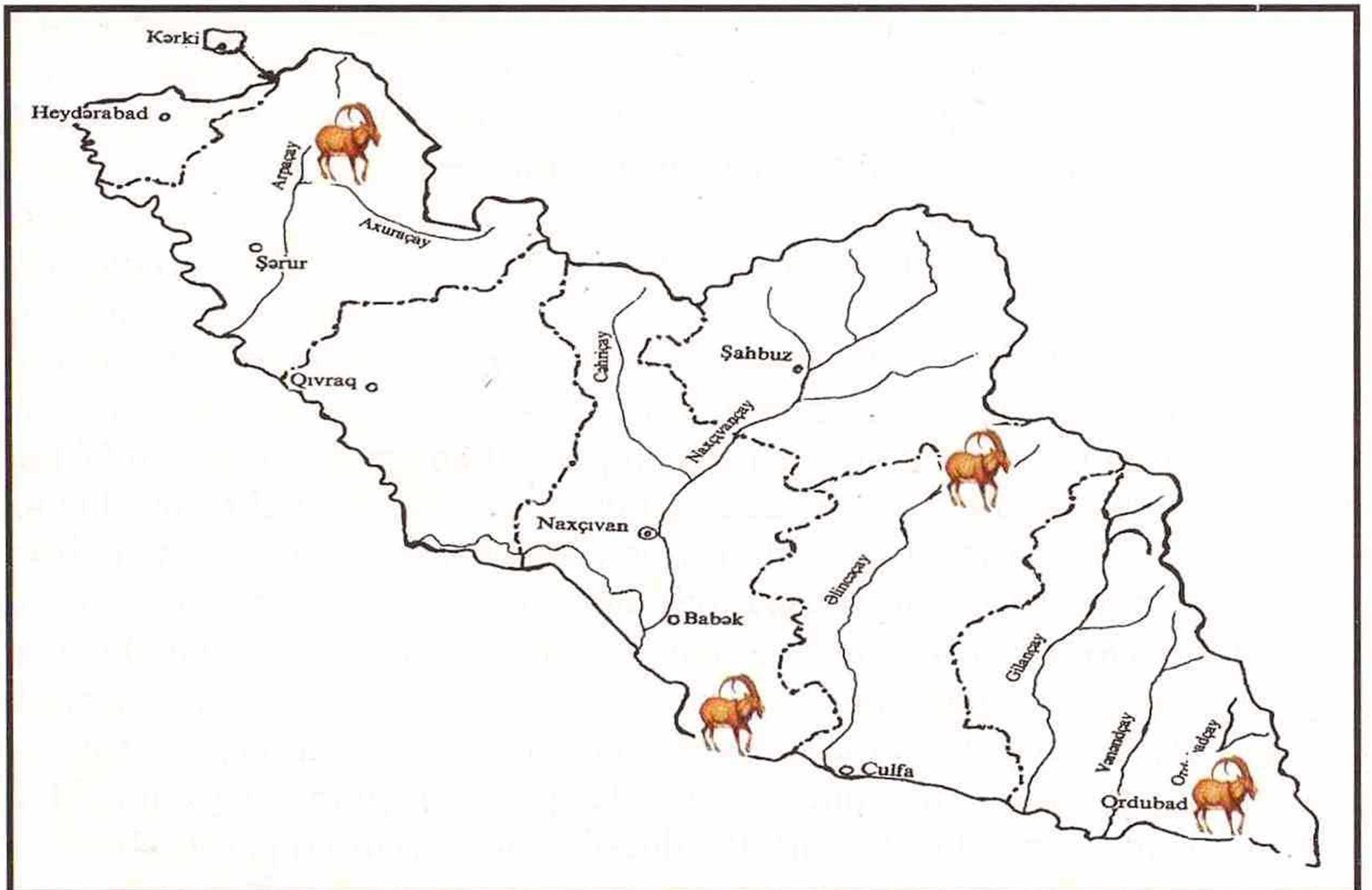
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: 1967-ci ildən respublikada bəbirin ovunu qadağan edən qanun qüvvədədir. Azərbaycanın (1989)və keçmiş SSRİ-nin (1984) "Qırmızı Kitab"ına salınmış və yarımnövu göstərilmədən ovlanması qadağan olunmuşdur.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkının Kotam vadisində, Gəmiqaya- Qarıcıq və Əyriçayın mənsəbinə yaxın "Keçi ağılı" zonalarında mühafizə işi gücləndirilməlidir.

Məlumat mənbələri: Динник Н.Я.,1910;Новиков Г.А.,1956;Алиев Ф.Ф., Насибов С.Б.,1965; Гептнер В.Г.,Слудский А.А.,1972; Слудский А.А.,1973; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Красная Книга СССР,1984;Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı,1989; TalıbovТ.Н., 1999; Лукаревский В.С., 2001; Azərbaycanın heyvanlar aləmi,2004.

BEZOAR KEÇİSİ VƏ YA QAYA KEÇİSİ
CAPRA AEGAGRUS ERXLEBEN

BEZOAR KEÇİSİ VƏ YA QAYA KEÇİSİ- CAPRA AEGAGRUS ERXLEBEN

Cütdırnaqlılar dəstəsinin boşbuynuzlular fəsiləsinin keçilər cinsinə daxil olan 8 növdən 2-si Qafqazda, bir növü bezoar keçisi və ya qaya keçisi isə Naxçıvan MR ərazisində yayılmışdır.

Statusu: -Kateqoriya – VU, kriteriya - A2c d e;

Kateqoriya- VU, bu növ məhdud areal və ya sahələrdə qalmış, mənfi təsirlərə məruz olan həssas, nadir növdür. Bezoar keçisini qorumaq üçün xüsusi mühafizə tədbirləri görülməlidir.

Yayılması: Növün müasir arealı Yunanıstan adalarının bəzisini, Asiyanı, Qafqazı, İrani, Cənubi Türkmənistanı, Belucistanı əhatə edərək, şərqdən Qərbi Çinə qədər uzanır.

Yaşayış yeri: Bu növ Naxçıvan MR ərazisində 1100- 3900 m dəniz səviyyəsindən yuxarı Sədərək rayonunun Vəlidağ ərazisindən başlayaraq, Ordubad rayonunun bütün orta və yüksək dağlıq zonasının sıldırımli qayalıqlarına qədər olan sahələrdə yaşayırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Tədqiq edilməmişdir, lakin son dövrlər Bioresurslar İnstitutu tərəfindən rayonlar üzrə sayğı aparılmağa başlanılmışdır. Payızda sayğı davam etdiriləcəkdir. İlk məlumata görə Ordubad rayonu ərazisində (Kotam vadisi, Soyuqdağ) sıxlıq digər rayonlara nisbətən çoxdur.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir, lakin qida bazasının get-gedə azalması, az da olsa brakonerlik, qoyun sürülərinin demək olar ki, bütün ərazini əhatə edərək normadan artıq otarılması, çoban itləri və s. amillər başlıca limitləşdirici amillərdəndir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Adətən sürüdə orta hesabla 8-15 fərd olur ki, onların da əksəriyyəti analar, cavanlar və balalardır. Erkəklər (təkələr) ayrı yaşayaraq ən sıldırım, keçilməz qayalarda daimi məskən salırlar. Dekabr ayında erkəklər sürülərə qatılır, cütləşmə qurtardıqdan sonra təqribən yanvar ayının sonuna kimi sürü ilə olduqdan sonra, yenidən ayrılaraq tək yaşayırlar. Mayalanmış dişi keçilər 5 aya qədər boğazlıq dövrü keçirdikdən sonra, may ayında 1- 2, bəzən 3 bala doğurlar. Yeni doğulmuş balalar 2-3 gün zəif olur və yalnız bir neçə gündən sonra dirçəlib çevikləşirlər. Qar örtüyü çoxaldıqda keçilər hətta bağlara, əkin sahələrinə də yenirlər. Qış vaxtı gündüzlər, yayda isə səhər tezdən və axşamçağılar otlayırlar. Başlıca təbii düşmənləri bəbir, canavar, çaqqal, bəzən vaşaq və yırtıcı quşlardır. İnsanın dağ keçilərinə vurduğu ziyan son zamanlar daha da armışdır. Brakonerlərdən başqa dağ keçilərinin yem bazasına qoyun sürülərinin vurduğu ziyan da çoxalmışdır, çünki sürülərdə keçilərin miqdarı artdığından onlar qoyunların çıxma bilmədiyi sahələrə dırmaşaraq otlayır, yem ehtiyatını azaldırlar. Buna görə də yaylaqdakı fermaların örüş yerləri ciddi müəyyənləşdirilməli və onlara dəqiq əməl olunmalıdır. Qaya keçiləri mövsümlə əlaqədar olaraq uzaq köçmə səfərləri etmirlər. Onlar yay zamanı daha hündürlərdə, qışda isə nisbətən az qarlı alçaq qayaylıqlarda toplaşırlar. Qarlı yerlərdə keçilər güney tərəfi daha

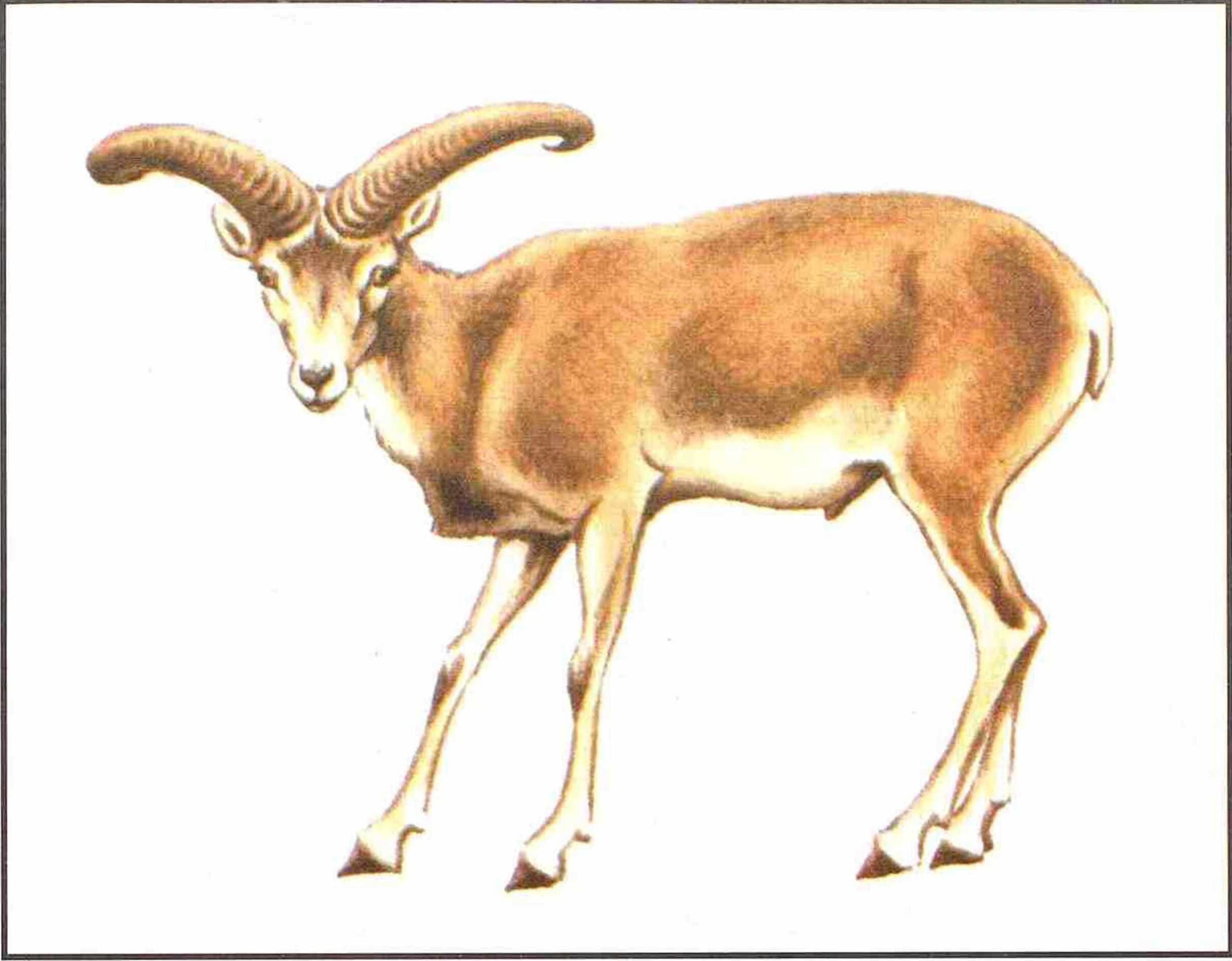
üstün tuturlar. Heç vaxt sürülər öz biotoplarından, hətta daimi getdikləri cığırlardan belə kənara çıxmırlar. Biologiyası ətraflı öyrənilməlidir.

Çoxaldılması: Bəzi heyvanat parklarında saxlanılmasına baxmayaraq, çoxaldılması haqda məlumat yoxdur.

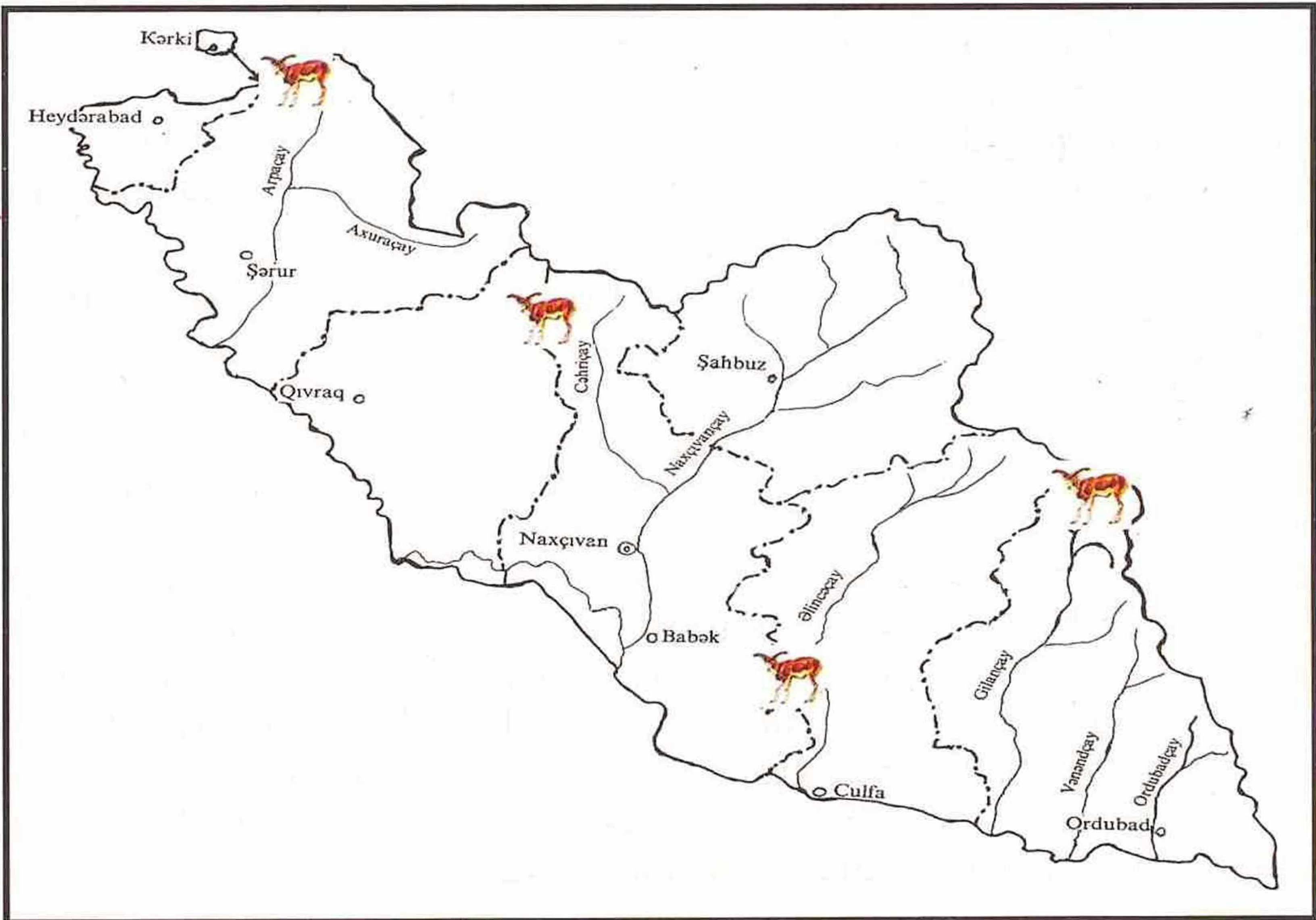
Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ Nazirlər Sovetinin 14 mart 1967-ci il tarixli qərarı ilə bezoar keçilərinin ovlanması qadağan olmuşdur. 18 oktyabr 1969-ci il tarixdə 40 min ha sahəni əhatə edən Ordubad yasaqlığı yaradılaraq, orada bezoar keçisi və muflonların ovlanması qadağan edilmişdir. Azərbaycanın (1989) «Qırmızı Kitab»ına salınmışdır.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkının Soyuqdağ, Gəmiqaya, Qarıcıq, Əyriçayın mənsəbinə yaxın "Keçi ağılı", Göydağ, Qaraquş və Ardıdağ zonalarında mühafizə işi gücləndirilməlidir.

Məlumat mənbələri: Насибов С.Б., 1965; Алекперов Х.М., Кулиев С.М., 1981; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Красная Книга СССР, 1984; Сафаров Ю. Б. Талыбов Т.Г., 1984; Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Соколов В.Е., Темботов А.К., 1993; Talıbov T.H., 1999; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

DAĞ QOYUNU, MUFLON
OVIS ORIENTALIS GMELIN

DAĞ QOYUNU – OVIS ORIENTALIS GMELIN

Dağ qoyunu (muflon) və ya Kiçik Asiya muflonu - dağ qoyunları cinsinin 7 növündən biri olub, yalnız Cənubi Qafqazda yayılmışdır.

Statusu: - Kateqoriya – VU, kriteriya - A2cde;

Kateqoriya – EN, təbiətdə say dinamikası ardıcıl azalmaqda davam edərək, məhv olmaq təhlükəsinə yaxın növdür. Bu növ təbiətdə öz say dinamikasını bərpa edə bilmədiyindən, məhv olmaq təhlükəsinə yaxınlaşmışdır, ona görə də növün mühafizəsi üçün, yalnız xüsusi qorunma vasitə və üsulları tətbiq olunmalıdır.

Yayılməsi: Muxtar respublikanın orta dağlıq zonasından başlayaraq 3900 m d.s.h qədər Dərələyəz silsiləsinin Sədərək rayonu ərazisindən başlayaraq (Vəlidağ – Ardıcdağ), Zəngəzur silsiləsinin Soyuqdağ zonalarına qədər yayılıbdır. Vəlidağ, Ardıcdağ, Göy dağ, At dərəsi, Cərəcur, İlanlıdağ, Darıdağ və Dərəşam ərazisinə keçərək mövsümi - miqrasiyalar edirlər. Küküdağ, Keçilidağ və Ərəci dağlarında da muflonlara az da olsa rast olunur.

Yaşayış yeri: Muflonlar Naxçıvan MR-in Dərələyəz və Zəngəzur silsiləsinin kəskin sıldırım qayalı, uçurumlu sahələri olmayan, alp və subalp çəmənliklərində, müvafiq ekoloji şəraitə uyğun olan biotoplarda yaşayırlar.

Sayı və onun dəyişilmə dinamikası: Tədqiq edilməmişdir, lakin son dövrlər Bioresurslar İnstitutu tərəfindən rayonlar üzrə sayğı aparılmağa başlanılmışdır. Payızda sayğı davam etdiriləcəkdir. Muflonların Vəlidağ, Ardıcdağ və Qaraquş dağlarında yeni sürüləri aşkar edilmiş, Culfa və Ordubad rayonları ərazisində isə sürülərin miqrasiya marşrutları müəyyənləşdirilmişdir. İlk məlumatlara görə Culfa və Ordubad rayonlarında sıxlıq digər rayonlara nisbətən çoxdur. Sayğı payızda yenidən davam edəcəkdir.

Əsas limitləşdirici faktorlar: Tədqiq edilməmişdir, lakin qoyun sürülərinin onların qida bazasına vurduğu ziyan və həm də xəstəliklərin yayılmasında rolu çoxdur. Bundan başqa az da olsa brakonerlərin qanunsuz hərəkətləri, su içmək üçün yerlərin azlığı və s. səbəblər muflonların təbiətdəki vəziyyətini daha da pisləşdirə bilər.

Bioloji xüsusiyyətləri: Muflonlar çox həssas, cəld və diribaş heyvanlardır. Arxa ətraflarının əzələləri yaxşı inkişaf etdiyindən cəld sıldırım qayaya dırmaşa bilir və ya oradan düşə bilir. Sürətli qaçış zamanı tullana-tullana gedir. Adətən erkəklər tək və ya 3-4 fərd birlikdə alp və subalp zonalarda sürüdən ayrı yaşayırlar. Cütləşmə dövründə isə noyabrın axırı, yanvarın əvvəlində təkrar sürüyə qatışırlar. Bu zaman erkəklər arasında amansızcasına döyüşlər olur, hətta bəzən fərdlərdən biri ölümcül yaralanır. Qalib erkək sürüyə qatışaraq dişi ilə cütləşir. Təqribən 5-5,5 ay sonra, yəni aprel - may ayında dişilər 1-2 bala doğurlar. Doğuşdan əvvəl dişilər sürüdən ayrılaraq gizli və sakit bir yerə çəkilərək orada doğurlar. Balanı bir müddət ayrı bəslədikdən sonra quzular da sürüyə qatışırlar. Dördüncü aydan başlayaraq erkək quzularda buynuz çıxmağa başlayır ki, bu vaxt onların

cinsini uzaqdan asanlıqla təyin etmək mümkündür. Payızda soyuqların düşməsi ilə əlaqədar sürüdə fərdlərin sayı 20-30, bəzən daha da çox ola bilər.

Yayda sübh tezdən intensiv otlayıb, günün isti vaxtında isə gündüz daldalanacaqlarda- qaya, ağac və ya kol kölgəliklərində istirahət edir, axşamçağı isə yenidən otlamağa başlayırlar. Adətən sübh tezdən və ya axşamçağı su içmək üçün aşağılara yenirlər. Dağ qoyunlarının başlıca düşməni olan bəbir və canavarlar adətən belə yerlərdə pusqu quraraq muflonları ovlayırlar. Qışda əmələ gətirdiyi dəstədəki fərdlərin sayı yaz vaxtına nisbətən çox olur, yaz-yay fəslində dəstələrdə 6-10 ədəd, bəzən isə 13 fərd müşahidə edilir. Yaz-yay fəslində səhər tezdən və axşam çağları, qış vaxtı isə yalnız gündüzlər otlayır, gecələri isə xüsusi yataqlarda gecələyirlər. Adətən oturaq həyat keçirərək, ərazini tərk etmirlər. Ev qoyunları ilə cütləşdirilməsindən məhsuldar nəsil alınır.

Muflonlar Qapıcıq dağı ətrafından başlamış Culfa rayonu istiqamətinə doğru daha çox yayılmışdır. Parağaçaqdan Mehriyə doğru dağların demək olar ki, əksəriyyəti sıldırım qayalı olduğundan həmin istiqamətdə dominantlığı bezoar keçiləri edirlər. Bezoar keçiləri kimi muflonlar da aşağılara doğru miqrasiya edərək (xüsusən qar çox yağdıqda) çox zaman əkin sahələrində, bağlarda yem tapırlar. Qış vaxtı bəzən dəmir yolu xətti yaxınlığındakı alçaq təpəliklərdə də müşahidə olunur. Göy dağ, Dərgəməlik, At dərəsi, Cərəcur, İlanlıdağ, Darıdağ və Dərəşəm ərazisinə keçərək mövsümi miqrasiyalar edirlər.

Çoxaldılması: Bəzi heyvanat parklarında saxlanılmasına baxmayaraq, çoxaldılması haqqda məlumat yoxdur.

Qorunması üçün görülmüş tədbirlər: Keçmiş SSRİ Nazirlər Sovetinin 14 mart 1967-ci il tarixli qərarı ilə muflonların ovlanması qadağan olunmuş, 18 oktyabr 1969-ci il tarixdə isə 40 min ha sahəni əhatə edən Ordubad yasaqlığı yaradılaraq, orada muflonların mühafizəsi işi gücləndirilmişdir. Azərbaycanın (1989) "Qırmızı Kitab"ına salınaraq müasir vəziyyəti və mühafizə yolları qeyd edilmişdir.

Zəruri qorunma tədbirləri: Ordubad Milli Parkının Göydağ, Gəmiqaya, Qapıcıq, Ərəcidağ, həmçinin Küküdağ, Qaraquş və Ardıcdağ zonalarında mühafizə işi gücləndirilməlidir.

Məlumat mənbələri: Новиков Г.А., 1956; Насибов С.Б., 1965; Гептнер В.Г., - Слудский А.А., 1972; Алекперов Х.М., Кулийев С.М., 1981; Azərbaycan faunası, cild 10, 1978; Красная Книга СССР, 1984; Сафаров Ю.Б., Тальбов Т.Г., 1984; - Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı, 1989; Соколов В.Е., Темботов А.К., 1993; - Talıbov T.H., 1999; Талбов Т.Г., 2000; Azərbaycanın heyvanlar aləmi, 2004.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. Abbasov H.S., Mustafayev Q.T., Məmmədova S.Ə., İsmayılov R.Ə. Onurğalılar zoologiyası. Bakı. "Təhsil" nəşriyyatı. 1999, 445 s.
2. Azərbaycanca ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi prosesi haqqında Əsasnamə. Dövlət Ekologiya Komitəsi. Bakı. 1996, 40 s.
3. Azərbaycan ekologiyası, təbiəti mühafizə 1996-1998. Bakı. Press-Alyans nəşriyyatı. 1998, 160 s.
4. Azərbaycan faunası. Quşlar (non-passeriformes). Redaktorları Y.Ə. Əbdürrəhmanov, Q.T. Mustafayev. Bakı, Elm. 1977. VI cild, 316 s.
5. Azərbaycan faunası. Məməlilər. Redaktor Y.Ə. Əbdürrəhmanov. Bakı, Elm, 1978, X cild, 194 s.
6. Azərbaycan faunası. Y.Ə. Əbdürrəhmanov. Balıqlar. Bakı, Az. SSR EA nəşriyyatı. 1966. VII cild, 224 s.
7. Azərbaycanın heyvanlar aləmi. Onurğalılar. Cild 3. Bakı, Elm, 2004, 619 s.
8. Azərbaycanın quşları (Təbiətdə müşahidə aparmaq üçün kiçik təyinedici). Baş red. E. Sultanov. Bakı, "Avropa" nəşriyyatı və "Tekronix- S" MMC, 2005, 72 s.
9. Azərbaycanın potensial Ramsar (Beynəlxalq əhəmiyyətli su-bataqlıq) sahələri. Red. E.H. Sultanov. Wetlands International Publication. Bakı, 2000, 136 s.
10. Azərbaycan Respublikasının Ekoloji Konsepsiyası. Dövlət Ekologiya Komitəsi. Bakı, 1992.
11. Azərbaycan Respublikasının Biomüxtəliflik üzrə Ölkə Tədqiqatı. Bioloji Müxtəliflik Konvensiyası üzrə Birinci Milli Məruzə. Bakı, ƏRFƏRÜL mətbəəsi, 2006, 160 s.
12. Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsinə dair Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 mart 2006-cı il tarixli, 1368 nömrəli Sərəncamı və Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı. Bakı, 2006, 24 s. (Azərbaycan və ingilis dilində).
13. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi. CİTES konvensiyasına daxil edilmiş bitki və heyvan növlərinin qısa təyinedicisi. Metodik vəsait. Azərbaycan mətninin redaktorları: Əsgərov E.K., Tağıyeva E.N., Quliyev S.M., İsgəndərov T.M. Bakı, 2006, 52 s.
14. Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik toplusu. Bakı, "El-Alliance" şirkəti, 2002, cild 1, 404 s., cild 2, 424 s.
15. Azərbaycan SSR-in "Qırmızı Kitab"ı. Nadir və nəslə kəsilməkdə olan heyvan və bitki növləri. Bakı, Işıq nəşriyyatı. 1989, 544 s.
16. Azərbaycanda təbiətin qorunması və təbii sərvətlərdən istifadə qanunu. Dövlət Ekologiya Komitəsi. Bakı, 1992.
17. Babayev S.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı. Elm, 1999, s. 23-33, s. 138-141.
18. Budaqov B.Ə., Babayev S.Y. Naxçıvan MSSR-in landşaftı və onun kənd təsərrüfatı əhəmiyyəti. Nax. MSSR-50. Bakı. Elm. 1975, s. 257-277.

- 19.Əbdürrəhmanov Y.Ə., Qayıbova R.Ə., Abbasov H.S. Bizim balıqlar. Bakı, "Maarif". 1966, 79 s.
- 20.Ələkbərov A.M. Zooloji kolleksiyanı necə toplamalı. Azərnəşr, Bakı, 1952, 40 s.
- 21.Ələkbərov A.M. Naxçıvan MSSR-in sürünənləri. S.M.Kirov adına ADU - nun elmi əsərləri (biol.ser.), C. IV, 1951.
- 22.Ələkbərov A.M., Əliyev T.R. Nax.MSSR-də zəhərli ilanların öyrənilməsinə dair materiallar. ADU-nun elmi xəbərləri (biol. seriyası), 1972, № 1.
- 23.Ələkbərov A.M. Azərbaycanda yaşayan amfibi və reptililərin qısa təyinedicisi. Bakı, ADU nəşriyyatı. 1953, 38 s.
- 24.Əliyev. T.R. Onlar yaşamalıdır. Bakı, Azərnəşr. 1976, 26 s.
- 25.Əliyev T.R. İlanlar haqqında nə bilirik ? Bakı. Azərnəşr, 1982, 72 s.
- 26.Əliyev H.Ə. Həyacan təbili. Bakı. Azərnəşr. 1976, s.36
- 27.Əliyev H.Ə., Həsənov X.N. Təbiətin keşiyində. Bakı. Maarif, 1993, 311 s.
- 28.Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə milli fəaliyyət planı. Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi. Bakı. Press -Alyans, 1998, 67 s.
- 29.Xanməmmədov A.İ. Naxçıvan MSSR-in aviofaunasına dair materiallar. Zoologiya İn-un əsərləri, Bakı. Elm, 1960. XX1 cild, s.5- 27.
- 30.Xanməmmədov A.İ. Toyuqkimilər. Bakı. Elm. 1971, 214 s.
- 31.Qəmbərov K.M. Oxlu kirpinin Zaqafqaziyada yayılması (yeni yayılma sahəsi). Bakı, ADU-nun elmi əsərləri. 1957, № 8.
- 32.Mehdiyev A.M., Talıbov T.H. Heyvanlar aləminin təsnifat tarixi, onun vəzifələri və müasir təsnifat. Naxçıvan. Nax. MSSR Stat. İdarəsi Hesab. Mərkəzi. 1983, 38 s.
- 33.Məmmədov A.F. H.Ə.Əliyev adına Ordubad Milli Parkının nadir quşları. Bilgi dərgisi. Kimya, biologiya, tibb. Bakı, 2004, № 3, s.44-46.
- 34.Məmmədov A.F. H.Ə.Əliyev adına Ordubad Milli Parkının ornitofaunası. Azərbaycan elminin inkişafı və regional problemlər. Bakı, Nurlan nəşriyyatı, 2005, s.362-367.
- 35.Məmmədov A.F. Naxçıvan su anbarı Mühüm Ornitoloji Ərazisində mühafizə statuslu su- bataqlıq quşları. AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası. Naxçıvan, Tusi, 2006, № 3, s. 59- 63.
- 36.Məmmədov T.M., Məmmədov R.A., Bayramov A.B. Naxçıvan su anbarının ixtiofaunasının formalaşmasının xüsusiyyətləri. Bakı, Az.Res. EA. xəbərləri, biologiya elmləri seriyası. 1989, № 4, s. 99-101.
- 37.Musayev M.Ə., Əliyev S.B. Naxçıvan MSSR-in heyvanat aləmi. "Naxçıvan MSSR-50" kitabı. Bakı, Elm, 1975, s. 241-256.
- 38.Mustafayev Q.T., Məhərrəmova N.A. Ornitologiya. Bakı, Çayıoğlu, 2005, 444 s.
- 39.Raxmatullina İ.K. Bioloji müxtəliflik: Azərbaycanın uçan məməliləri. Bakı, "ANT" Poliqrafiya firması. 2006, 99 s.
- 40.Səfərov Y.B., Talıbov T.H. Atmosfer çirklənməsinin biosferə təsiri. "Elm və həyat" jurnalı. 1981, № 4, s. 20-21.

- 41.Səfərov Y.B.,Talibov T.H. Naxçıvan MSSR-də biosferin mühafizəsi. Bakı, Azərnəşr, 1983, 97 s.
- 42.Səfərov Y.B., Mehdiyev A.M., Talibov T.H. Naxçıvan MSSR-də heyvanlar aləminin mühafizəsi. "Azərbaycan təbiəti" jurnalı, № 5, 1983, s. 30-33.
- 43.Səfərov Y.B., Talibov T.H. Qiymətli qida məhsulu. "Elm və həyat" jurnalı, № 5, 1983, s. 2- 4.
- 44.Səfərov Y.B., Talibov T.H. Keçi. "Kənd əməkçisinin təqvim" jurnalı, 1989, s.109-110.
- 45.Sultanov E.H.,Kərimov T.Ə.,Ağayeva N.Ç.,Talibov Ş.T.Azərbaycanın nadir su-bataqlıq quşlarını qoruyub saxlayaq! İSAR- Azərbaycan təşkilatının köməyi ilə hazırlanıb. Bakı, Səda. 2002, 138 s.
- 46.Sultanov E.H.,Məmmədov A.F.Naxçıvan MR-in Mühüm Ornitoloji Əraziləri.Naxçıvanın tarixi,maddi və mənəvi mədəniyyətinin,təbii sərvətlərinin öyrənilməsi.Elmi konfransın materialları. Bakı, Elm. 2004, s. 237- 240.
- 47.Sultanov E.H. və b. Xüsusi qorunan və mühüm ornitoloji ərazilər haqqında vəsait. Bakı, Defra, 2005, 80 s.
- 48.Talibov T.H., Novruzov H.M. Naxçıvan MSSR-də nadir və ya məhv olmaq təhlükəsi altında olan quşların vəziyyətinin və areallarının öyrənilməsi. Nax."MSSR-in maddi və mənəvi sərvətləri və elmi-texniki tərəqqi" mövzusunda Respublika elmi konf. mat. Naxçıvan, 1987, s. 34.
- 49.Talibov T.H. Zoologiya dərslərində nadir və məhv olmaq təhlükəsi altında olan onurğalı heyvanlar haqqında məlumatlardan istifadə edilməsi (Nax. MSSR materialları əsasında), Bakı, Az. Politexnik İnstitutu nəşriyyatı. 1988, 22 s.
- 50.Talibov T.H. Məhv olmaq təhlükəsi qarşısında olan məməlilər. "Kimya və biologiya tədrisi" məcmuəsi. 1988, № 3, s.57-59.
- 51.Talibov T.H., Novruzov H.M. Naxçıvan MSSR-in məhv olmaq təhlükəsi qarşısında olan amfibi növü. Respublika elmi konfransı. Naxçıvan, 1988,s.71.
- 52.Talibov T.H., Novruzov H.M. Onurğalılar zoologiyası üzrə çöl-tədris təcrübəsinin aparılması. Quşlar və məməlilər (Nax. MSSR materialları əsasında). Ç.İldırım adına Azərb. Politexnik İnstitutu. Bakı, 1988, 56 s.
- 53.Talibov T.H.Narahatlıq nədən doğur? "Azərbaycan təbiəti" jurnalı. 1989, № 4, s. 11-13.
- 54.Talibov T.H. Onurğalılar zoologiyası üzrə çöl-tədris təcrübəsinin aparılmasının məqsədi və vəzifələri. Ali məktəblərarası elmi-metodik konfransın materialları. Bakı, API nəşriyyatı, 1989, s. 57-58.
- 55.Talibov T.H. Naxçıvan MSSR-də nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olan heyvan növlərinin genfondlarının qorunması üçün ekoloji şərait. Naxçıvan Dİ-nin XI elmi konfrans materialları. Naxçıvan, 1990, s. 81-82.
- 56.Talibov T.H. Sakit... quşlar yuvada. Bakı, "Azərbaycan, təbiəti" jurnalı. 1991, № 9- 12, s.5- 7.

57. Talıbov T.H. Naxçıvan biomüxtəlifliyinin qorunması əsas vəzifəmizdir. Azərbaycan ekologiyası və təbiəti mühafizə 1969-1998. Bakı, «Press-Alyans» nəşriyyatı. 1998, s. 155-156.

58. Talıbov T.H. Naxçıvan MR- də alp və subalp zonasının biomüxtəlifliyi və onun qorunması. Naxçıvan MR- də ekoloji tarazlıq və onun mühafizəsi. Naxçıvan, "Qeyrət" nəşriyyatı, 1999, s. 15-18.

59. Talıbov T.H. Naxçıvan Muxtar Respublikasında nadir heyvan növləri və onların genefondunun qorunması. Bakı, Elm, 1999, 102 s.

60. Talıbov T.H., Novruzov H.M. *Ammoperdix griseogularis* (Br.) Azərbaycan Respublikası ornitofaunası üçün yeni növdür. AMEA Məruzələri, Bakı, Elm, 2000, cild 56, № 4-6, s. 205-208.

61. Talıbov T.H. Naxçıvan MR biomüxtəlifliyinin antropogen transformasiyası. Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin əsərləri. Cild 6, Naxçıvan, "Əcəmi" nəşriyyatı, 2001, s. 81-84.

62. Talıbov T.H. Naxçıvan MR- də nadir onurğalılardan tədqiqinə dair. AMEA Zoologiya İnstitutu. XX əsrin sonunda heyvanlar aləminin öyrənilməsi və qorunması. Akad. M.Ə. Musayevin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans materialları. Bakı, Elm, 2001, s. 364-366.

63. Talıbov T.H. Naxçıvan MR biomüxtəlifliyinin istifadə perspektivi. Naxçıvan MR- in flora və faunasının tədqiqinə həsr edilmiş elmi konfrans materialları. Naxçıvan, "Qeyrət" nəşriyyatı. 2002, s. 8-12.

64. Talıbov T.H. Naxçıvan təbiətinin flora və fauna biomüxtəlifliyinin tədqiqi vəziyyəti. "Hər yönü ilə Naxçıvan və Qars" Beynəlxalq simpoziumun materialları, Naxçıvan, "Qeyrət" nəşriyyatı, 2003, № 10, s. 55-61.

65. Talıbov T.H., Sultanov E.H., Kərimov T.Ə., Məmmədov A.F. Araz su anbarının ornitokompleksi. AMEA Xəbərləri. biol. elm. seriyası. № 1-2, Bakı, Elm. 2005, s. 145-150.

66. Talıbov T.H., Səfərova F.A. Naxçıvan Muxtar Respublikası faunasının amfibiləri. AMEA Naxçıvan Bölməsi. Xəbərlər, Təbiət və Texniki elmlər seriyası, Naxçıvan, Tusi, 2006, №3, s. 38-41.

67. Talıbov T.H. Naxçıvan Muxtar Respublikası faunasının sürünənləri. AMEA Zoologiya İnstitutunun əsərləri. Elm, nəşriyyatı, 2006,

68. Talıbov V.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii ehtiyatları və onlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması vəzifələri. Naxçıvan MR- in təbii ehtiyatları və onlardan daha səmərəli istifadə yolları. Beynəlxalq simpozium materialları. Naxçıvan, "Qeyrət" nəşriyyatı, 2001, s. 6-7.

69. Tuayev D.Q. Azərbaycan quşlarının kataloqu. Bakı, Elm, 2000, 240 s.

Rus dilində

70. Абдурахманов Ю. А. История формирования современного рыбного населения пресных вод Азербайджана. Труды инст-та Зоологии. Изво Баку, Елм, 1960. Том XX1, с. 78.

71. Абдурахманов Ю.А. Рыбы пресных вод Азербайджана. Баку, Из-во АН Азербайджана. 407 с.

72. Агаева Ч.А., Алиева Ф.З. Материалы по экологии высокогорных птиц Малого Кавказа. В. кн.: Фауна и экология наземных и водных животных Кура-Араксинской низменности и Малого Кавказа, Баку, Изд-во АГУ, 1982, с.79-89.

73. Алекперов А.М. Материалы к познанию фауны амфибий и рептилий Нахичеванской АССР. Труды АГУ, сер. биол. наук. Баку, Вып. 6, 1954.

74. Алекперов А.М. О хвостатых земноводных (Amphibia) в Азербайджане. Уч. зап. АГУ им. С.М. Кирова, сер. биол. наук, 1964, № 2, с. 21-23.

75. Алекперов А.М., Джафарова С.К. Руинной агаме необходимо внимание. Уч. зап. АГУ им. С.М. Кирова, сер. биол. наук, 1968, № 4, с. 78.

76. Алекперов А.М. Земноводные и пресмыкающиеся Азербайджана. Изд-во Элм, Баку, 1978, 264 с.

77. Алекперов Х.М. Новые данные по распространению дикобраза в Азербайджане. Изд-во АН Азерб. ССР, 1958, с. 329-331.

78. Алекперов Х.М., Ерофеева С.Н. О рукокрылых (Chiroptera) Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР. Зоол. ж., Т. 41, вып. 5, 1962, с. 744-749.

79. Алекперов Х.М. Млекопитающие юго-западного Азербайджана. Баку. Изд-во АН Азерб. ССР, 1966, 148 с.

80. Алекперов Х.М., Ерофеева С.Н., Рахматулина И.К. Современное состояние некоторых видов млекопитающих Азербайджана. В кн.: Редкие млекопитающие фауны СССР. М. Наука. 1976, с. 28-34.

81. Алекперов Х.М., Рахматулина И.К. К фауне рукокрылых Азербайджана. В кн.: Мат-лы по фауне и экологии наземных позвоночных Азербайджана. Баку, Элм. 1975, с.4-13

82. Алекперов Х.М., Кулиев С.М. Редкие виды копытных Азербайджана и пути их сохранения. Биолог. аспекты охраны редких животных. М, 1981, с.3-6

83. Алекперов Х.М., Алиев Т.Р., Ганиев Ф.Р. К распространению и экологии Закавказской гюрзы в приараксинской низменности Нахичеванской АССР. Вестник зоологии, № 3, 1985, с. 59-63.

84. Алиев Т.Р. Материалы к изучению гадюки Радде (*Vipera raddei* Boettger, 1890) на территории Нах. АССР. Мат-лы конф. аспирантов АН Азерб. ССР. Баку, Элм. 1973, с. 97-99.

85. Алиев Т.Р. Ядовитые змеи Азербайджана (эколого-фаунистическое исследование): Автореф. дис. канд. биол. наук. Баку, 1974. 24 с.

86. Алиев Т.Р., Ахмедов С.Б., Ганиев Ф.Р. Редкое пресмыкающееся Нахичеванской АССР и их охрана. Изв. АН Аз. ССР, сер. биол. наук. № 6, 1983, с. 44-50.

87. Алиев Т.Р., Ганиев Ф.Р. Современной состояние батрахо - и герпетофауны в Азербайджане. Изучение и охрана животного мира. Баку, Элм, 1997, с. 144-145.

88.Алиев Ф.Ф., Насибов С.Б. Материалы по географическому распространению диких кошек в Азербайджане. Мат-лы IV Межвузовской зоогеограф. конферен. Одесса. 1965, с. 87- 90.

89.Аскеров Э.К.,Алиев Н.И.Обыкновенная белка (*Sciurus vulgaris* L.) в Азербайджане. Журнал "Здоровье", Баку, 2001, с.35-36.

90.Ахмедов С.Б. К распространению и экологии золотистой мабуи (*Mabuia aurata* L., 1758, Scincidae, Reptilia) в Закавказье. Изд.АН Азерб.ССР, сер. биол. наук, 1981, № 5, с. 78-81.

91.Ахмедов С.Б., Щербак Н.Н. Географическая изменчивость и внутривидовая систематика золотистой мабуи (*Sauria, Scincidae*), Вестник зоологии, 1987 № 5, с. 20-24.

92.Базиев Ж.К. Улары Кавказа как пример приспособления к условиям жизни в высокогорье: Автореф. дис. канд. биол. наук. М., 1965, 17 с.

93.Базиев Ж.Х. Современное распространение и численность Каспийского улара (*T. caspicus* Gm.) в Закавказье. "Зоологический журнал", т. 46, вып. 5, 1967, с. 778-780.

94.Баландин Р.К., Бондарев Л.Г.Природа и цивилизация.Москва, Мысль, 1988, с. 70 – 71.

95.Банников А.Г. Материалы к познанию биологии кавказских черепах. Уч. зап. МГПИ им. Потемкина, Т. 18, вып. 1, 1951, с. 129-167.

96.Банников А.Г., Даревский И.С., Ищенко В.Г., Рустамов А.К, Щербак Н.Н. Определитель земноводных и пресмыкающихся фауны СССР. М. Изво "Просвещение", 1977, 414 с.

97.Бей-Биенко Г.Я. Нахичеванской АССР. Тр. Зоологического ин-та АзФАН, Т.8, Баку, 1938, с. 19-21.

98.Беме Л.Б. Пустынные снегири. В кн. Птицы Советского Союза. М., Т.В. 1954, с. 233-238.

99.Бигон М.,Харнер Дж.,Таунсенд К. Экология. Особи,популяции и сообщества. Москва, Мир, 1989, Т. 1, 615 с.; Т.2. 447 с.

100.Бобринский Н.А., Кузнецов Б.А., Кузякин А.П. Определитель млекопитающих СССР. Москва, Просвещения. 1965, 359 с.

101.Богданов М. Птицы Кавказа.Тр. Об-ва естество исп. Казанского ун-та, Т. VIII, вып. 4. Казань, 1879, 188 с.

102.Боркин Л.Я., Даревский И.С. Список амфибий и рептилий фауны СССР. Амфибии и рептилии заповедных территорий. Москва, 1987, с. 128-141.

103.Бурчак - Абрамович Н.И. К гнездованию средиземноморского сокола в Азербайджане (Кобыстан). Уч. зап. АГУ, сер. биол. № 4, 1962.

104.Бурчак- Абрамович Н.И., Мамедов А.Г. К вопросу охраны некоторых крупных хищников в Закавказье. В кн.: Материалы III Закавказск. Совещания по вопросам охраны природы. Тбилиси, 1965, с. 144-147.

105.Васильев В.И. Рыбоядные птицы Азербайджана:Автореф. дис. Канд.-биол. наук. Баку, 1968, 19 с.

- 106.Верещагин Н.К.Каталог зверей Азербайджана.АЗФАН СССР,Баку,-1942, 95 с.
- 107.Верещагин Н.К. Охотничьи и промысловые животные Кавказа. Баку,-1947, 143 с.
- 108.Верещагин Н.К., Даль С.К. О распространении дикобраза в Закавказье.1948.
- 109.Верещагин Н.К. Зимовки и промысел водоплавающей птицы в Азербайджане. Тр. ин-та Зоол. АН Азерб. ССР, Т. 14, Баку, 1950, с. 133-213.
- 110.Верещагин Н.К. Млекопитающие Кавказа. АН СССР, М. - Л.1959,703 с.
- 111.Веселов Е.А. Определитель пресноводных рыб фауны СССР. Москва, Из-во "Просвещения", 1977, 238 с.
- 112.Воронов В.К., Гречнева М.В., Сагдеев Р.З. Основы современного естествознания. Москва. Высшая школа, 1999, с. 180.
- 113.Воронцов Н.Н.,Картавцева И.В.,Потапова Е.Г. Систематика мышевидных хомячков рода *Calomyscus*.Ч.1. Кариологическая дифференциация видов- двойников из Закавказья и Туркмении и обзор видов рода *Calomyscus*. Зоолог. журнал.,1979, Т.58, вып.8.
- 114.Воронцов Н.Н., Боескоров Г.Г., Межжерин С.В., Ляпунова Е.А., Кандауров А.С. Систематика лесных мышей подрода *Sylvaemus* Кавказа (*Mammalia, Rodentia, Arodemus*).Зоол.журнал,1992,т.71,вып.3, с. 119-131.
- 115.Гаджиев Д.В.Материалы к изучению подковоноса Мегели (*Rh. mehely*) в Азербайджане. Уч. зап. Азерб. Мед. инст., 1967, Т. 19, с. 17-23.
- 116.Гамбаров К.М. Каталог птиц Азербайджана. Отряд воробьиные – *Passeriformes*. Баку, Изд-во АЗФАН, 1941, 92 с.
- 117.Гептнер В.Г., Слудский А.А. Млекопитающие Советского Союза. Хищные (гиены и кошки). Т. 2, Ч. 2, М., 1972, 548 с.
- 118.Государственный доклад: состояние природной среды и природоохранная деятельность в Азербайджанской Республике. Баку, Эргюн.1993, с. 90 -112.
- 119.Графодатский А.С., Раджабли С.И., Мейер М.Н., Маликов В.Г. Сравнительная цитогенетика хомячков рода *Calomyscus*(*Rodentia,Cricetidae*). Зоол. журнал,1989,№ 3,с.151-157.
- 120.Громов И.М.,Ербаева М.А.Млекопитающие фауны России и территорий сопредельных стран. Зайцеобразные и Грызуны. Санкт-Петербург, Зоол. Институт РАН, Москва,1995, 520 с.
- 121.Даль С.К. Новые данные о мышевидных хомячках в Нахичеванской АССР. Баку, Изв. АН Азерб. ССР, 1955, № 9.
- 122.Даревский И.С. Стрела змея на Кавказе. Природа, № 3, 1959
- 123.Даревский И.С. Систематические положения роющей змеи *Rhynchocalamys melanocephalus satunini* Nik (Serpents, Colubridae) ранее относимой к роду *Oligodon*. Зоол. жур. Т.19, вып. 2,1970.

124.Даревский И.С. Редкие и исчезающие виды земноводных и пресмыкающихся в республиках Закавказья. В кн.: Фауна и ее охрана в республиках Закавказья. Ереван, 1975, с. 64- 68.

125.Дементьев Г.П. Отряд Хищные птицы.В кн. Птицы Советского Союза. Т.1, М.-Л., 1951, с 70-339.

126.Державин А.Н. Рыбы реки Карасу. Изв. Бакинской Ихтиол. Лаборатории, Т. 2, вып.1,1926, 58 с.

127.Державин А.Н. Каталог пресноводных рыб Азербайджана. Баку, Из-во АН Азербайджана. 1949, 48 с.

128.Джафарова С.К. Узкоареальные и малочисленные виды пресмыкающихся Азербайджана, состояние и перспективы их охраны. Уч. зап. АГУ, сер. биол. наук, 1979, № 3, с. 27-30

129.Джафарова С.К. Герпетокомплексы Большого и Малого Кавказа в пределах республики. Результаты зоологических исследований на Большом и Малом Кавказе. Баку, 1985, с. 75-81.

130.Динник Н.Я.Звери Кавказа. Тифлис, 1910, ч. 1, с. 64- 93.

131.Динник Н.Я. Звери Кавказа. Зап. Кавказа. отд. русск. географ. об-ва, Т. 27, 1914, с. 247-536.

132.Дроздов Н.Н. Редкое животное руинная агама. Природа, 1966, № 8, с. 123.

133.Емельянов П.Ф.,Маревич Б.И.О распространении мышевидного хомячка в Нахичеванской АССР.Вестник зоол.1974, № 3.

134.Жизнь животных. Москва, Просвещение, 1983-1989, т т. 4-7.

135.Животный мир Азербайджана. Т.3, Баку, Элм, 2000, 654 с.

136.Заповедники СССР.Заповедники Кавказа.Под.общ. ред. В.Е.Соколова, Е.Е. Сыроечковского. Москва, Мысль 1990, с. 527-543.

137.Иванов А.И. Каталог птиц СССР. Л., Наука ,1976, 275 с.

138.Иванов А.И.,Штегман Б.К.Краткий определитель птиц СССР.Л,Наука, 1978; 559 с.

139.Исаков Ю.А. Классификация, география и антропогенная трансформация экосистем. Москва, Наука, 1980, 225 с.

140.Исаков Ю. А., Птушенко Е.С. Отряд Гусеобразные. В кн.: Птицы Советского Союза. Т.4. М., 1952, с. 247 – 636

141.Исмаилов Р.А.Ихтиофауна некоторых водоемов Нахичеванской АССР. Фауна и экология наземных и водных Кура-Араксинской низменности и Малого Кавказа. Баку, Из-во АГУ. 1982, с. 70-78

142.Красная Книга СССР. Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. От.редактор А.М.Бородин. Москва, Из-во "Лесная промышленность", 1984, Том 1, 394 с.

143.Кузнецов Б.А.Определитель позвоночных животных СССР.Ч.2.Птицы.М., 1974, 211 с.

144.Кузякин А.П. Летучие мыши. Москва, Советская наука, 1950, 443 с.

145. Кузякин А.П. К методике учета летучих мышей. Матер. совещ. по вопросам организации и методом учета ресурсов фауны наземн. позвоночных. МОИП, 1961, с. 95-97

146. Кулиев З.М. К изучению рыб Нахичеванской Автономной Республики. Мат. IV науч. конф. по биол. основ. рыбохоз освоения водомедов Средней Азии и Казахстана. Душанбе, 1976, с. 73-75

147. Кулиев С.М. Безоаровый козел и дагестанский тур Азербайджана. Автореферат дисс. канд. биол. наук. М. 1981, 19 с.

148. Лукаревский В.С. Леопард, полосатая гиена и волк в Туркменистане. Москва. Сигнар, 2001, 128 с.

149. Ляйстер А.Ф. К вопросу об иранском влиянии на фауну Южного Закавказья. Закавказский Краеведческий сборник, Т. 1, 1930, с. 76-92

150. Мамедов Т.М., Кулиев З.М. Промысловые рыбы Нахичеванской Автономной Республики. Баку, Типография "Араз-М", 2000, 52 с.

151. Международный кодекс зоологической номенклатуры. Издание третье. Ленинград. Наука. 1988, 205 с.

152. Международная программа ЮНЕСКО "Человек и биосфера" (МАБ) в СССР (справочник). Под. ред. В.Е. Соколова. Московское отдел. гидрометеоздата. Москва, 1983, 336 с.

153. Мусаев М.А., Алиев С.В. Итоги зоологических исследований в Нахичеванской АССР. Извест. АН Азерб ССР, сер. биол. наук. 1986, № 6, с. 54-64

154. Мустафаев Г.Т. Некоторые соображения о влиянии антропогенных факторов на фауну птиц в Азербайджане, Уч. зап. АГУ, № 4, 1972, с. 49-52

155. Мустафаев Г.Т. О степени изученности птиц в Азербайджане и некоторые соображения методического характера. Уч. зап. АГУ, сер. б. н., № 4, 1973

156. Мустафаев Г.Т. К методике обработки и анализа материалов по питанию птиц. Уч. зап. АГУ, № 1, 1976, с. 30-33

157. Мустафаев Г.Т. Конспект фауны птиц Азербайджана. Уч. зап. АГУ, сер. б.н., № 2, 1978, с. 27-36

158. Мустафаев Г.Т. Орнитогеографическое районирование АзССР. Материалы VIII Всес. Орнитол. конф. Кишинев, 1981, с. 159-160

159. Мустафаев Г.Т. Классификация природных экосистем Азербайджана. Мат. конф. к 80 летию Азербайджанской Республики. БДУ, Баку, 1998, с. 152-153

160. Мустафаев Г.Т., Ханмамедов А.И. Материалы по распространению некоторых птиц, гнездящихся колониями или небольшими группами в Нахичеванской АССР, Уч. записки АГУ, сер. б.н. № 1, Баку, 1965, с. 9-14

161. Наджафова Р.С. Новые данные о распространении короткохвостых дикоживущих мышей *Muss abbotti* в Азербайджане. Синантропия грызунов и ограничение их численности. Москва, 1992, с. 219-230

162. Насибов С.Б. Материалы по питанию лесного кота в Азербайджане. Экология, 1972, №2; с. 101-102.

- 163.Насибов С.Б.,Гидаятгов Ю.Х.,Алиев Р.А.Материалы к размножению лесного кота в Азербайджане. Баку,1989; с.81-88.
- 164.Наумов С.П.Зоология позвоночных. Москва, Просвещение,1982, с.26-68
- 165.Новиков Г.А.Хищные млекопитающие Фауны СССР.М.-Л.1956, 294 с.
- 166.Новрузов Г.М. О биологии размножения чернобрюхого рябка. Тез. докл. VIII республ. конф. аспирантов ВУЗов Азербайджана. Баку, 1985
- 167.Окружающая среда и государственные учреждения. Часть 2. Справочник государственных организаций с функциональными обязанностями в области окружающей среды Азербайджанской Республики. Res Caucasus, Тбилиси, Грузия, 2005, с. 69-94.
- 168.Охрана природы. Библиографический указатель отечественной литературы 1977-1981. Составители: Т.Л.Парнес и др. Москва, Из-во Московского Университета. 1982, 149 с.
- 169.Птицы Советского Союза. Под общ.ред. Г.П.Дементьева и Е.А.Гладкова. М., "Советская наука", Т. 1-6, 1951-1954
- 170.Птицы СССР (библиографический указатель), 1881-1917, Л., Из-во "Наука" 1972, 196 с.
- 171.Радде Г.И. Орнитологическая фауна Кавказа. Тифлис, 1884, 450 с.
- 172.Радде Г.И.Коллекции Кавказского музея. I. Зоология.Тифлис,1899,520 с.
- 173.Рахматулина И.К. О зимовках летучих мышей в Азербайджане. Зоол. журнал. М. 1971, Т. 50, вып. 9, с. 1420-1422
- 174.Рахматуллина И.К., Гулиев Г.И.Таксономические дополнения к териофауне Азербайджане. Материалы I Съезда Азербайджанского Зоологического Общества, Баку, Елм, 2003, с.477 - 482.
- 175.Рахматуллина И.К. Рукокрыле Азербайджана (фауна, экология, зоо-гео-графия).НАНА Институт Зоологии. Баку,Типография «СВС»,2005,480 с.
- 176.Саблина Т.Б. Принципы классификации и выделения редких видов млекопитающих. В кн. Редкие млекопитающие фауны СССР. Москва, Наука, 1976, с. 10-13
- 177.Сатунин К.А. Материалы к познанию птиц Кавказского края. Записки Кавк. отдел. РГО. Тифлис, 1907, 144 с.
- 178.Сатунин К.А. Систематический каталог птиц Кавказского края. Вып. 1, Passeriformes, Отд. Оттиск из книги 28, Записок Кавказского отделения Императорского Русского Географического общества, Тифлис,1911,86 с.
- 179.Сатунин К.А. Млекопитающие Кавказского края. Записки Кавк. Музея, сер. А. 1915, №: 1, 410 с.
- 180.Сафаров Ю.Б., Талыбов Т.Г. Редкие копытные Ордубадского заказника Азербайджанской ССР и их охрана. Тезисы док. III Всесоюзной конференции зоологов пединститутов. Част 1, Витебск, 1984, с. 149.
- 181.Слудский А.А.Распространение и численность диких кошек в СССР.В кн.: Труды ин.-та зоол. АН Каз.ССР. Алма-Ата, Наука, 1970, Т.34, с.5-93
- 182.Слудский А.А. Леопард. В кн.: Крупные хищники. Москва, Лесная

промышленность, 1976, с.58-82

183.Соколов В.Е.Систематика млекопитающих. Москва, Высшая школа.-1979, 507 с.

184.Соколов В.Е.Фауна Мира. Млекопитающие. Москва, Агропромиздат. 1990, 237 с.

185.Соколов В.Е., Темботов А.К. Насекомоядные. Позвоночные Кавказа, Москва, Наука, 1989, 531 с.

186.Спангенберг Е.П., Судиловская А.М. Животный мир Азербайджана (Кл. Птицы). Баку, 1951, с. 127- 172

187.Стрелков П.П. Редкие виды летучих мышей Фауны СССР и вопросы охраны рукокрылых. В кн.: Редкие виды млекопитающих Фауны СССР. М., 1976, с. 50-66

188.Султанов Э.Г. Особенности популяционной структуры оседлых видов птиц Кавказа. Материалы XI Всесоюзной Орнитологической конф., Витебск, 1991, Ч. 2, с. 233-234

189.Султанов Э.Г. Орнитологические аспекты экологических проблем антропогенного ландшафта в Азербайджане. Материалы I Международной научно-практической конф. "Современные проблемы экологии, методы и средства их решения", Баку, 1994, с. 184

190.Султанов Э., Керимов Т.,Алиев С.,Гумбатова С., Агаева Н.Потенциальные Рамсарские угодья (водно-болотные угодья международного значения) Азербайджана. Баку, Изд.Ветландс Интернационал-АЕМЕ, 2000,152 с.

191.Талыбов Т.Г.Это интересно. Журнал "Охрана дикой природы", Москва, 2000, № 3, (18), с. 36

192.Талыбов Т.Г. Заказнику нужна помощь. Журнал "Экология и жизнь", № 4 (16), Москва, 2000, с. 62

193.Талыбов Т.Г. Новый вид орнитофауне Нахичеванской Автономной Республики, Азербайджан. Издание "Орнитология". Выпуск 29, Москва, 2001, с.309

194.Темботова Ф.А. Закономерности изменчивости и эволюции насекомоядных млекопитающих Кавказа.Автореферат доктор. дисс. Нальчик, 1999, 45 с.

195.Тертышников Н.Н. К познанию фауны земноводных Азербайджана. Изв.АН Азерб. ССР. № 9, 1953 с.

196.Фаттаев М.Д. Сравнительная кариология некоторых рукокрылых Азербайджана.Автореф.канд.дис.Ин.-т Зоологии АН Аз.ССР.Баку,1978,24 с.

197.Фаттаев М.Д., Кулиев Г.К. Хромосомные перестройки и эволюция кариотипов летучих мышей рода *Rhinolophus*. Баку, Изд. АН Аз. ССР, сер. биол наук. 1978, №2, с. 66-71

198.Ханмамедов А.И. К биологии кеклика в Азербайджана. Тр. Ин-та зоол. АН Аз. ССР, Т. 18, 1955, с. 177-188

199.Ханмамедов А.И. Материалы к биологии каспийского улара на Малом Кавказе. Изв. АН Аз ССР, сер. биол., № 3, 1966 с. 50-54

200.Хлебович В.В.Пока ещё не домашние. Москва, Агропромиздат. 1987,160 с.

201.Хрупкий лес.Журнал "Курьер", Глав.ред. Адель Рифат.Москва,1989, с.24-26

Türk və ingilis dilində

202. AN Ekoregional Conservation Plan For The Caucasus.Second Edition, Georgia,2006, 220 p.

203.Hermann Heinzel, Richard Fitter, John Parslow. Türkiye ve Avru-panın Kuşları (Kuzey Afrika ve Ortadoğu dahil). Türkiye Doğal Hayatı Ko- ruma Derneği. Büyük Postane Caddesi №: 43-45. İstanbul,1995, 385 s.

204.Kılıç D.T.,Eken G. Türkiyənin önemli kuş alanları. 2004 güncellemesi. Doğa Derneği. 2004, 231 s.

205.Birds in Europe: Population estimates, trends and conservation status. Cambridge,UK:Bird Life International.(Bird Life Conservation Series №12), 2004, 374 p.

206.Hermann Heinzel, Richard Filter, John Parslow. Birds of Britain and Europe with North Africa and the Middle East. London: Collins, Pocket Guide, 1998, 384 p.

207.Jonsson L. Birds of Europe with North Africa and the Middle East. London: Christoper Helm, 1996, 559 p.

208.Patrikeev Michael. The Birds of Azerbaijan. Pensoft. Sofia-Moskow, 2004, p. 115, p. 137

209.Svensson L., Grant P.J. Bird guide. Harper Collins Publisbers. İtaly, 2004, 392 p.

210..Vaurie C. The Birds of the palearctic fauna. Order Passeriformes. Non- Passeriformes. London: 1959-1965. Witherby. P. I-XII, 1-762; I-XX, 763.

211.Vilgek F., Svec J. Nase vtaku Bratislava: 1971. 409 p.

212.Wetmore A.A. Classification for the birds of the world. Smithsonian Miscellaneous Collections, vol. 39, № 11, 1960, 139 p.

213.Wolfqanq Makatsch, Wir Bestimmen. Die vogel Europas. Neumann verlaq. Auflage, 1966, 508 p.

214.Macdonald David, Barrett Priscilla,Field Gulde. Mammalis. Britain and Europe. Harper Collins Publishers. Printed by Printing Express, Hong Kong,1993, 312 p.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ ONURĞALI HEYVANLARI	7
BALIQLAR – PİSCES	8
SUDA - QURUDA YAŞAYANLAR – AMFİBİA	16
SÜRÜNƏNLƏR – REPTİLİA	21
QUŞLAR – AVES	49
MƏMƏLİLƏR – MAMMALİA	143
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATLAR	198

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
AMEA NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN
BİORESURLAR İNSTİTUTU
NAXÇIVAN MR EKOLOGİYA VƏ
TƏBİİ SƏRVƏTLƏR NAZİRLİYİ

**NAXÇIVAN
MUXTAR RESPUBLİKASININ
QIRMIZI KİTABI**

(ONURĞALI HEYVANLAR ÜZRƏ)

CİLD 1

*Texniki redaktoru
və kompüter tərtibatı:*
Rafael BABAYEV

Yığılmağa verilmiş 10.10.2006. Çapa imzalanmış 06.11.2006.
Formatı 60X90 1/8 "Tayms" qarnituru. Ofset çap üsulu.
Həcmi 36.0 ç.v. Sifarişlə. Tiraj 300 nüxsə.

4751060204
053 - 2006

"Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.
Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi. 1.

© "Əcəmi" 2006